

PuBliCations

de La SOCIÉTÉ HISTORIQUE ET
ARCHÉOLOGIQUE dans Le LIMBOURG

Jaarboek 2024

KONINKLIJK
LGOG

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

KONINKLIJK

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications
de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2024 | deel 160

KONINKLIJK
LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG

Bredeweg 10, 6042 GG Roermond

+31 (0)43 321 25 86 – info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg,

Jaarboek 2024, deel 160

Redactie

prof. dr. Wim Hupperetz, voorzitter, dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris, dr. Peter Bakker,
prof. dr. Ernst Homburg, Christian Kicken, MA, dr. Annemieke Klijn, dr. Mayra Murkens,
drs. Jacob Schotten, dr. Irene Schrier, dr. Bart Zwegers

Redactieadres

Bureau LGOG, info@lgog.nl

t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen digitaal zenden naar de redactiesecretaris. Bijdragen dienen conform de auteursrichtlijnen te worden aangeleverd. Deze auteursrichtlijnen zijn te vinden op de website van het LGOG (www.lgog.nl).

© Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2025, issn 0167-6652.

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2025 (Henk J.) L.M. Boersma, Ingrid M.H. Evers, Henk W. Hanneman, Régis de la Haye, Pieter Hovens, Joep Leerssen, Funs Patelski, Kees Schaapveld, Dolly Verhoeven).

This open-access work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License, which permits use, reproduction & distribution in any medium for non-commercial purposes, provided the original author(s) and source are given credit. See <http://creativecommons.org/licenses>

Vorm en druk: 5NUL8 Grafische Producties

Inhoud

<i>Van de redactie</i>	7
Voorwoord	
<i>Régis de la Haye</i>	9
De oorkonde van 24 februari 1325 en de oorsprong van de Heiligdomsvaart.	
<i>Joep Leerssen en Funs Patelski</i>	32
Adelskwartieren als historische bron. De 'Limburgse' deelname aan het Guliks Bruiloftstoernooi (Düsseldorf 1585).	
<i>Ingrid M.H. Evers</i>	66
Het zeventiende-eeuwse kamerscherm van LGOG. Pleidooi voor een kunsthistorisch onderzoek.	
<i>Kees Schaapveld</i>	114
Het Staatse Land van Dalhem; 1632-1785.	
<i>Henk J.L.M. Boersma</i>	154
Kroniek van Maastricht; 1747-1764 (1769).	
<i>Henk W. Hanneman</i>	182
Heerlijk Kerkrade; Banksrekeningen Kerkrade 1764-1795.	
<i>Pieter Hovens</i>	206
Limburgse Indianenmissies in Canada; onder de Nootkas op Vancouver Island (1867-1897).	
<i>Dolly Verhoeven</i>	252
Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma's van publieksgeschiedenis.	
<i>Titus Panhuysen – Thijs van Vugt – Annemieke Klijn</i>	268
Boekrecensies	
Over de auteurs	284
<i>Dory Emming-Essers – Pieter van der Woude – Sharon Custers – Monique Dickhaut</i>	286
Verslag over 2024 van het LGOG	
Register van eigennamen, plaatsen en zaken	316

Voorwoord

Beste lezer,

Inmiddels is dit alweer het 160e LGOG-jaarboek dat het levenslicht ziet en hopelijk volgen er nog vele. Met de *Publications*, zoals de *Publications de la Société Historique en Archéologique dans le Limbourg* meestal kortweg wordt genoemd, wordt een brug geslagen tussen de academische wetenschapspraktijk en het bredere, geïnteresseerde publiek. Wij, de redactie van de *Publications*, hopen dat wij ook met deze uitgave dit doel bereiken en wij u met wederom acht artikelen en drie boekrecensies waardevolle nieuwe inzichten aanbieden maar vooral ook veel leesplezier verschaffen.

Wist u dat veruit de meeste artikelen die in de *Publications* worden opgenomen van de hand van LGOG-leden zijn? Wie weet loopt ook u al langer rond met een idee voor een artikel of hebt u er zelfs al een aanzet voor geleverd. Op de LGOG-website (www.lgog.nl) vindt u onder het kopje 'Publicaties' de auteursrichtlijnen voor onder andere de *Publications*.

De jaargangen 2000 tot en met 2023 van de *Publications* zijn inmiddels ook integraal digitaal leesbaar en zoekbaar op de website Openjournals.nl. Ook toekomstige jaargangen zullen worden toegevoegd. Openjournals is een online platform, waarop wetenschappelijke, *peer-reviewed* tijdschriften *diamond open access* worden gepubliceerd. Openjournals is ondergebracht bij het KNAW Humanities Cluster en is onderdeel van een brede Europese beweging waarbij een nationale *open access* publicatie-infrastructuur wordt ontwikkeld en beheerd.

Open Science is een belangrijk thema in de wetenschappelijke wereld en *open access* publiceren hoort daarbij. Nu de jaarboeken digitaal lees-

baar en zoekbaar zijn, krijgen de artikelen een veel groter bereik dan voorheen. Dit betekent dat al het wetenschappelijke onderzoek dat in de *Publications* in en over Limburg wordt gepubliceerd voor onderzoekers over de hele wereld toegankelijk is. De gedigitaliseerde *Publications* zijn te vinden via de link: <https://platform.openjournals.nl/PSHAL/index>. Alle eerdere jaargangen (van 1864 tot en met 2000) zullen over enkele jaren digitaal beschikbaar worden gesteld via het door de Koninklijke Bibliotheek geïnitieerde online platform Delpher.

De redactie streeft elk jaar naar een zo gevarieerd mogelijk aanbod, zowel qua onderwerp en thematiek als qua periode en locatie, maar uiteraard zijn wij aangewezen op artikelen die worden ingediend en daarom liggen de accenten elk jaar anders.

Deze editie opent met een artikel van de hand van Régis de la Haye en gaat over de oorkonde van 24 februari 1325 en de oorsprong van de Maastrichtse Heiligdomsvaart. Wij zijn blij dit artikel te hebben kunnen publiceren aan de vooravond van de start van de 56e Heiligdomsvaart op 12 juni 2025.

Het tweede artikel is geschreven door het auteursduo Joep Leerssen en Funs Patelski. In hun artikel zetten zij adelskwartieren in als historische bron om zicht te krijgen op de Limburgse deelname aan het Gulikse Bruiloftstoernooi van 1585 in Düsseldorf en daarmee ook op de complexe onderlinge familieverbanden en eigendomsverhoudingen, die opvallend vaak via vrouwelijke lijn verliepen.

Het derde artikel is van de hand van Ingrid Evers, die diepgravend onderzoek heeft gedaan naar het ontstaan en de ontwikkelingsgeschie-

denis van het zeventiende-eeuwse kamerscherm van het LGOG. De ondertitel luidt: 'Pleidooi voor een kunsthistorisch onderzoek'. Hopelijk wordt het artikel gelezen door een kunsthistoricus, die zich geroepen voelt deze uitdaging aan te nemen; Ingrid Evers heeft al gezorgd voor het noodzakelijke historische onderzoek en de iconografische beschrijving en analyse van de voorstellingen, die als basis kunnen dienen voor dit kunsthistorische onderzoek.

Kees Schaapveld schreef het vierde artikel over het Staatse Land van Dalhem in de periode 1632-1785. Het Land van Dalhem was een kleine bestuurlijke eenheid die bijna anderhalve eeuw tot de Generaliteitslanden van de Republiek behoorde, maar waaraan tot dit moment nog weinig aandacht was besteed.

Het vijfde artikel is geschreven door oud-directeur van het LGOG Henk Boersma, die de kroniek van Maastricht van de hand van Urbanus Dionisius Hupkens heeft getranscribeerd en bestudeerd. Deze kroniek geeft een fraai inkijkje in het wel en wee van Maastricht in de jaren 1747-1764.

Henk Hanneman schreef het zesde artikel voor deze *Publications*. Het artikel, dat is getiteld 'Heerlijk Kerkrade, Banksrekeningen Kerkrade 1764-1795', beschrijft de wederwaardigheden van de heerlijkheid Kerkrade aan de hand van het financiële reilen en zeilen. De heerlijkheid Kerkrade maakte destijds deel uit van het Land van 's-Hertogenrade dat, samen met het Land van Valkenburg en het Land van Dalhem, de Landen van Overmaze vormden.

Artikel zeven is geschreven door Pieter Hovens en beschrijft de Limburgse Indianenmissies in Canada in de jaren 1876-1897. Door nieuwe archivale primaire bronnen te ontsluiten en de inhoud daarvan te verbinden met bekende archivale en gepubliceerde bronnen is een helder beeld ontstaan van de missiesituatie in één regio (Vancouver Island), bij één volk (de Nootkas), in een samenhangende tijdsperiode (laatste kwart van de negentiende eeuw). Binnen

deze context waren vier Limburgse priestermissionarissen werkzaam.

Het laatste en achtste artikel is de schriftelijke weerslag van de Habetslezing die Dolly Verhoeven op 16 oktober 2024 heeft gehouden in het Limburgs Museum in Venlo. De titel luidt: 'Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma's van publieksgeschiedenis', waarmee een uiterst actueel thema onder de loep wordt genomen. Publieksgeschiedenis leeft immers, maar dit succes brengt ook dilemma's en uitdagingen met zich mee, zoals de auteur aan de hand van uiteenlopende praktijkvoorbeelden laat zien.

De redactie van de *Publications* wenst u veel leesplezier toe met jaargang 160 (2024) van ons LGOG-jaarboek.

De oorkonde van 24 februari 1325 en de oorsprong van de Heiligdomsvaart

Régis de la Haye

‘Breng mij de boeken, en vooral de perkamenten’

Tweede Brief van Paulus aan Timotheüs 4,13

Op woensdagmiddag 10 mei 2023 bracht ik vanuit de Schatkamer van de Onze Lieve Vrouwebasiliek, die toen in herinrichting was, een grote oorkonde naar het Regionaal Historisch Centrum, het voormalig Rijksarchief aan de Sint-Pieterstraat. Al bij een eerste lezing zag ik dat het een akte was van 24 februari 1325, gegeven door een patriarch, een aartsbisschop en veertien bisschoppen, die toen in Avignon, de residentie van paus Johannes XXII verkeerden, waarbij dezen een aflaat van veertig dagen verleenden aan allen die op een groot aantal feestdagen onder bepaalde voorwaarden de kerk van Onze Lieve Vrouw van Maastricht bezochten. Het charter was dus onderdeel van het archief van het Onze Lieve Vrouwe-kapittel.

De oorkonde hing al sinds mensenheugenis als een pronkstuk in de Schatkamer van de Onze Lieve Vrouwebasiliek, maar stond zelfs in de catalogus niet vermeld. Archivaris J. Haas, die in de jaren 1990 het archief van het kapittel van Onze Lieve Vrouw heeft geïnventariseerd, maakt er slechts melding van in een bijlage, maar herkent de oorkonde wel als onderdeel van het kapittelarchief.¹ Het charter is in ieder geval even bij het Rijksarchief geweest, want het is in-

geseald, en er is toen een briefje bij gestoken met de vermelding ‘Rijksarchief in Limburg’, waarna het weer werd opgehangen in de Schatkamer van de Onze Lieve Vrouwekerk.

Daarvóór is de akte blijkbaar altijd in de Onze Lieve Vrouwekerk gebleven. Als gevolg van de opheffing van het kapittel in 1797 en de inbeslagname van het goederenbezit, werd het archief in 1798 overgebracht naar de voormalige proosdij van Sint-Servaas waar de triagecommissie van het departement Nedermaas haar werk deed.² De charters waren gepropt in twee kisten, het archief in een honderdtal pakketten. Archiefstukken die men van historisch belang achtte, werden naar de Bibliothèque Nationale in Parijs verstuurd. Van de Onze Lieve Vrouwekerk gingen aldus zes charters naar Parijs, van de Sint-Servaas maar liefst 141. Al deze oorkonden berusten nog altijd bij de Bibliothèque Nationale de France in Parijs, en zijn tegenwoordig raadpleegbaar via de website.³ Archiefbestanden die nog konden dienen voor het verkrijgen van inkomsten werden door de Franse overheid uiteraard bewaard, maar het overgrote deel van het kapittelarchief werd onder de noemer ‘*papiers inutiles*’ vernietigd.

Sommige delen van het archief, maar ook kostbare kunstvoorwerpen, werden door kanunniken achtergehouden, andere verborgen bij de parochie Sint-Nicolaas die immers mocht blijven functioneren en waarvan de plebaan kanunnik van het kapittel was. Daarnaast werden enkele archiefstukken verkocht, of kwamen

1 J.A.K. Haas, *Inventaris van de archieven van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797* (Maastricht 1999 = Publicaties Rijksarchief Limburg, 6), 387.

2 J.M. Lemmens, ‘Archiefselectie in de Franse tijd. Het ‘bureau du triage des titres et papiers’ in het departement van de Nedermaas 1798-1803’, in: *PSHAL* 142 (2006), 253-286.

3 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10033023s/f21.item.zoom>. Geraadpleegd 6 januari 2025.

Oorkonde, gegeven te Avignon op 24 februari 1325, waarbij een patriarch, een aartsbisschop en veertien bisschoppen, een aflaat van veertig dagen verlenen aan allen die op een groot aantal feestdagen onder bepaalde voorwaarden de kerk van Onze Lieve Vrouw van Maastricht bezoeken. Collectie Schatkamer van de Onze Lieve Vrouwebasiliek.

uiteindelijk terecht in het in 1866 opgerichte Provinciaal Archief.⁴ Het kapittelarchief is dan ook heden ten dage nog altijd grotendeels eigendom van de Onze Lieve Vrouwekerk, als rechtsopvolgster van de Sint-Nicolaasparochie.

De oorkonde van 1325 is altijd in de Onze Lieve Vrouwekerk bewaard gebleven, nooit in Provinciaal of Rijksarchief geweest, en komt dus niet voor in de in 1870 door Guillaume Franquinet gepubliceerde inventaris van de

'oorkonden en bescheiden' van de Onze Lieve Vrouw berustend in het Provinciaal Archief.⁵ Rijksarchivaris Jozef Habets (1882-1893), kende de oorkonde wel, want in een publicatie van 1886 over de Onze Lieve Vrouwekerk vermeldde hij dat in 1325 door paus Joannes XXII een aflaat was geschonken aan gelovigen die door gelijke bijdragen de kerk van Onze Lieve Vrouw ondersteunden, welke reparatie nodig had.⁶ Het is duidelijk dat zowel de inhoud als het belang

4 J.A.K. Haas, o.c., 64-71.

5 G.D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het archief van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht* (Maastricht 1870).

6 Jos Habets, 'Historische beschrijving der kerk van Onze Lieve Vrouw te Maastricht', in: *PSHAL* 23 (1886), 334.

van de akte hem is ontgaan. Bovendien heeft hij de tekst niet goed gelezen, want er staat niets in over noodzakelijke reparaties aan het kerkgebouw. Charles Thewissen nam dit in 1958 nog over in zijn boekje over de basiliek van Onze Lieve Vrouw.⁷ Maar het meest opmerkelijke is dat zelfs Pierre Doppler, die alle oorkonden van de Sint-Servaas en de oorkonden en schepenbrieven uit het archief van het Onze Lieve Vrouwekapittel heeft beschreven, dit charter niet heeft gekend. Hij was immers van 1906 tot 1938 kerkmeester van de Onze Lieve Vrouw en had daarmee toegang tot het parochie-archief en de bibliotheek. Aangezien hij in die jaren tevens archivaris aan het Rijksarchief was, zou hij de oorkonde zeker in een van zijn vele publicaties hebben beschreven, wellicht zelfs in bewaring hebben genomen bij het Rijksarchief. Hij kende de oorkonde dus niet. Archivaris De Win daarentegen, die in de jaren 1940 het parochiearchief inventariseerde, wist wel van het bestaan van de oorkonde die hij dan ook vrij gedetailleerd beschreef. Maar, aan de vermelding 'kerk van O.L. Vrouw' voegde hij toe: 'ten Hemelopneming', een patrocinium dat de parochie pas kreeg in 1933.⁸ Hij heeft dus niet gezien dat de akte behoorde bij het kapittel-archief en nam die ten onrechte op in het parochie-archief. P.C. Boeren, die onder andere de Limburgse charterbestanden in de Bibliothèque Nationale in Parijs heeft onderzocht, bleek ook onbekend met de oorkonde.⁹ In zijn boek uit 1962 over de Heiligdomsvaart vermeldde hij dat het kapittel van Sint-Servaas bij akte van 2 augustus 1325 de geldigheid aanvocht van een collectieve aflaat van veertig dagen verleend aan de Onze Lieve Vrouwekerk voor zekere feestdagen,¹⁰ maar stelde dat men daarna niets meer van aflaten voor de Onze Lieve

Vrouw heeft vernomen.¹¹ De grote aflaatverlening van 24 februari 1325, waar de genoemde akte van 2 augustus 1325 nu juist naar verwijst, heeft hij dus niet gekend. En in tegenstelling tot hetgeen hij schreef, zijn daarna wel degelijk aflaten verleend aan de Onze Lieve Vrouw.

We kunnen slechts concluderen dat de oorkonde zeven eeuwen lang, van 1325 tot heden, altijd op dezelfde plaats is gebleven, eerst bij het kapittel van Onze Lieve Vrouw, daarna bij de parochie van Sint-Nicolaas, en vanaf 1837 bij de parochie van Onze Lieve Vrouw. Bij de laatste is de oorkonde geruisloos, maar ten onrechte, beschouwd als behorend tot het parochiearchief en vervolgens als pronkstuk opgehangen in de Schatkamer. Bovendien blijkt uit dit alles dat niemand de grote aflaatverlening ooit goed heeft gelezen, laat staan in haar context bestudeerd.

Voldoende aanleiding dus om verder onderzoek te doen, allereerst naar de relatie tussen beide akten, naar de historische context en dus ook naar andere oorkonden uit diezelfde periode. In dit artikel zal duidelijk worden waarom er, zoals vermeld in de oorkonde van 2 augustus 1325, een conflict was tussen beide Maastrichtse kapittels. Het is nodig om een mogelijk verband tussen al deze teksten te zien, omdat de archieven van Sint-Servaas en Onze Lieve Vrouw meer aktes van aflaatverlening bevatten uit de dertiende en de veertiende eeuw dan de oorkonden van 24 februari en 2 augustus 1325. Is de nu in de openbaarheid gekomen oorkonde wellicht een 'missing link' in het geheel van alle andere aflaatverleningen die in deze periode worden verleend voor devotioneel bezoek van kerken, hetgeen ook pelgrimages veronderstelt? Omdat pelgrims doorgaans naar meerdere bedevaart-

7 Charles Thewissen, *De basiliek van Onze Lieve Vrouw te Maastricht* (Maastricht 1958), 15 en 30.

8 HCL, GAM, parochie Onze Lieve Vrouw (code 21.210B), inv.nr. 73a.

9 P.C. Boeren, 'Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs', in: *PSHAL* 100 (1964), 71-84.

10 HCL, RAL, archief kapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (code 14.B001), inv.nr. 566. – Uitgebreid beschreven door P. Doppler, nr. 271, in: *PSHAL* 67 (1931), 303-304. Waarom Doppler deze oorkonde beschrijft bij de aktes van het Sint-Servaas-kapittel, terwijl hij aangeeft dat de akte thuishoort in het kapittelarchief van Onze Lieve Vrouw, en in dat archief ook wordt bewaard, is mij niet duidelijk.

11 Boeren, 201.

plaatsen trokken, zal ook deze bredere context onderzocht moeten worden. Waar kwamen de pelgrims voor? Waarom gingen zij naar bepaalde kerken, en waarom op bepaalde data?

Onderzocht moet ook worden welke plaats deze oorkonde van 1325 heeft in de historische context van de nieuwe volksdevotionele bewegingen die in het begin van de veertiende eeuw bloeiden, met in 1300 het eerste Heilig Jaar, en in onze regio al vanaf de dertiende eeuw aflaatverleningen voor kerkbezoek, met in 1322 de eerste historische vermelding van de reliekentoning in Aken. Is er wellicht een verband met het ontstaan van de Heiligdomsvaart?

AFLAATVERLENINGEN VOOR KERKBEZOEK

Aflaatverleningen zijn ontstaan in de twaalfde eeuw. Een aflaat (*indulgentia*) is een door paus of bisschoppen verleende vermindering van het aantal boetedagen (penitentie), dat in het sacrament van Zondenvergeving (de Biecht) bij de absolutie werd opgelegd. Aan een aflaatverlening waren altijd voorwaarden verbonden, bijvoorbeeld bezoek aan kerken, verering van relieken, het ontvangen van de sacramenten van de H. Mis of de Biecht, of het verrichten van goede werken.

Aflaten konden worden verleend bij de meest uiteenlopende gelegenheden, bijvoorbeeld voor een Kruistocht, bij een kerkwijding, bij een heiligverklaring of voor werken van vroomheid. Er werden zelfs aflaten verleend aan gelovigen die in de H. Mis tot het einde bleven, of voor het luisteren naar een preek.¹²

De bloeitijd van de aflaatverleningen, de late Middeleeuwen, van de dertiende tot de vijftiende eeuw, is in de kerkgeschiedenis de bloeitijd van de volksdevotie, en daarom ook van bedevaarten en pelgrimages. De gelovigen zochten naar eigen activiteiten en devoties die minder

abstract waren en in hun belevingswereld pasten. Volksdevotie is concreet en vooral begrijpelijk. Wél is volksdevotie in de late Middeleeuwen altijd kerkelijk gebonden gebleven. Heterodoxe opinies en bewegingen werden verboden en vervolgd.¹³

De aflaatverleningen die bewaard zijn in de archieven van de Sint-Servaas en de Onze Lieve Vrouw hebben alle betrekking op kerkbezoek, en veronderstellen dan ook pelgrimages.¹⁴ Pelgrims trokken al vanouds bij voorkeur naar kerken waar heiligen begraven waren en waar relieken vereerd konden worden. Veel voorkomend waren ook bedevaarten bij gelegenheid van de verjaardag van Kerkwijding, die tevens tot volksfeesten uitgroeiden. Het Nederlandse woord 'kermis' komt dan ook van 'kerk-mis', 'mis van kerkwijding'.

EEN WEL ZEER ROYALE AFLAATVERLENING VOOR DE ONZE LIEVE VROUW

De oorkonde die de Onze Lieve Vrouwekerk ontving, is opgemaakt op zondag 24 februari 1325 in Avignon ten tijde van paus Johannes XXII (1316-1334).¹⁵ Aan de akte is een transfix bevestigd, gedateerd op woensdag na Palmzondag (= 3 april 1325, nieuwjaarsstil) waarbij Adolf van der Marck, bisschop van Luik (1313-1344), de afkondiging toestond. De tekst is door vochtinwerking ernstig beschadigd en slechts gedeeltelijk leesbaar, maar de inhoud is duidelijk.

Vanaf 1309 tot 1377 resideerden de pausen niet in Rome, maar in Avignon. Een patriarch, een aartsbisschop en veertien bisschoppen, die zich daar toen in de pauselijke residentie bevonden, verleenden een aflaat van veertig dagen aan alle boetelingen en biechtelingen die de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht bezochten op een groot aantal liturgische feest-

12 Zie het standaardwerk over aflaten in de middeleeuwen: Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Zweiter Band* (2000), 175-205.

13 André Vauchez, "Cura animarum". Une attention aux laïcs, in: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, t. V (Paris 1993), 832-852.

14 Over pelgrimages naar de Servaaskerk, zie: A.M. Koldewij, *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1985), 5-22.

15 Zie voor de volledige geannoteerde tekst en de vertaling van deze oorkonde de Bijlage bij dit artikel.

dagen. Dit betrof alle feestdagen van de Heer en van de Heilige Maagd Maria, de feesten van Kruisvinding, Kruisverheffing, Allerzielen, Allerheiligen en Kerkwijding, en op maar liefst 51 heiligenfeesten. In totaal zijn het dus een zeventigtal, daarenboven alle zondagen en tevens alle octaven van de genoemde feestdagen. De aflaat gold voor allen die jaarlijks (*annuatim*) kwamen voor verering, pelgrimage of gebed, ofwel missen of preken in de kerk vroom volgden. In het bijzonder moest men bidden voor de paus en de plaatselijke bisschop en voor vrede en broederschap. Ook moest men, ofwel rond het kerkhof of de omgang van de kerk lopen en bidden voor degenen die daar begraven lagen. De aflaat gold ook voor hen die bij testament voor het kerkbestuur lampen, ornamenten en andere benodigdheden legateerden, of hulp verleenden wanneer de H. Communie bij zieken werd gebracht, ofwel aanwezig waren bij het Laatste Oliesel of de begrafenis van armen, ofwel bij het avondklokje knielend drie Weesgroeten baden. Inderdaad, een wel zeer royale aflaatverlening.

De lijst van feestdagen waarvoor de aflaat gold, is in ieder geval aangeleverd door het kapittel van Onze Lieve Vrouw zelf. Dit blijkt uit de aantallen heiligenfeesten uit de regio, zoals Servatius (13 mei), Theodardus (10 september), Cornelius en Cyprianus (14 september), Lambertus (17 september), Evergislus bisschop van Keulen (24 oktober) of Hubertus (3 november). Op de lijst staat ook de Heilige Barbara, die in de Onze Lieve Vrouwekerk een zeer grote verering heeft gekend, met niet minder dan drie feestdagen, in de liturgie met de hoogste rang gevierd, *totum triplex*, op 4 december (feestdag), 12 februari (Translatie) en 8 juli (Translatie naar Rome).¹⁶ Volgens de akte was er dus in de Onze

Lieve Vrouw in Maastricht al 1325 al een traditie van jaarlijkse (*annuatim*) pelgrimages.

Niet alleen het aantal feestdagen en religieuze diensten waarvoor een aflaat kon worden verdiend, ook het formaat van de oorkonde, 84 x 60 cm, was zeer uitzonderlijk in vergelijking met de formaten van andere aflaatverleningen uit die periode.¹⁷ De akte van aflaatverlening moet aan het Onze Lieve Vrouwe-kapittel een aanzienlijk bedrag hebben gekost, niet alleen vanwege de vervaardigingskosten van het perkament en het honorarium van de kalligraaf en de tekenaar, maar vooral vanwege de grote bedragen aan heffingen en belastingen die de pauselijke bureaucratie in Avignon in rekening bracht bij het verlenen van beneficijs, toestemmingen en ambten.¹⁸

CONFLICT MET DE SINT-SERVAAS

Onmiddellijk bleek er naar aanleiding van die aflaatverlening een geschil (*discordia seu materia questionis*) te zijn tussen enerzijds deken en kapittel van Onze Lieve Vrouw en anderzijds deken en kapittel van de Sint-Servaas. Op vrijdag 2 augustus 1325 werd de aflaatbrief van 24 februari nogmaals bevestigd, nu door de officiaal van Luik in naam van bisschop Adolf van der Marck.¹⁹ Dit is bijzonder omdat deze reeds zijn toestemming had gegeven middels het aan de oorkonde gehechte transfix. Blijkbaar vond men het nodig om de bisschoppelijke toestemming nogmaals te bevestigen. Het is deze akte die door P.C. Boeren hierboven is aangehaald. In de tekst zijn zijn grote delen uit de oorkonde van 24 februari 1325 letterlijk overgeschreven, onder andere de namen en de zetels van de bisschoppen. Er werd dus nadrukkelijk naar deze oorkonde verwezen. Deze nieuwe akte van 2 augustus 1325 was opge-

16 Voor de liturgische feesten, zie: J.M.B. Tagage, *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht* (Assen, van Gorcum, 1984).

17 Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke, Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale. L'atelier du médiéviste*, 2 (1993), 65-66.

18 Bernard Guillemin, 'Les cadres et les institutions de l'Église latine. III. La papauté administrative', in: *Histoire du Christianisme*, t. VI (Paris 1990), 60-74.

19 HCL, RAL, archiefkapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (code 14.B001), inv.nr. 566.

maakt om een einde te maken aan een conflict, namelijk dat alle boetelingen die op al die feestdagen de kerk van Onze Lieve Vrouw bezochten en alle gelovigen van andere bisdommen op dezelfde voorwaarden een aflaat konden verkrijgen van veertig dagen 'en niet meer' (*et non amplius*). Had men wellicht gedacht aan honderd dagen? Of had men verkeerde berekeningen gemaakt? Of is men gaan optellen? Er heerste inderdaad een wijd verbreide opvatting dat bij aflaten, verleend door meerdere bisschoppen, het aantal dagen aflaat vermenigvuldigd kon worden met het aantal bisschoppen, hoewel die opvatting toen al door theologen als Albertus de Grote werd bestreden.²⁰

Volgens de regel van het toenmalig kerkelijk recht, namelijk canon 62 van het 4^e Concilie van Lateranen in 1215, daarna nog opgenomen in de Decretalia van paus Gregorius IX (1227-1241), mochten aflaten verleend in verband met jaarlijkse vieringen van kerkwijding of bij andere gelegenheden niet meer dan veertig dagen bedragen.²¹ Maar in de praktijk werd deze regel graag overtreden, zelfs door pausen, zoals Johannes XXII die ruimhartig aflaten van zestig of honderd dagen verleende. Andere pausen gaven vaak een jaar en veertig dagen en in enkele gevallen zelfs meer. Ook bisschoppen overschreden gaarne de beperkingen opgelegd door het Concilie van Lateranen.²²

Zo kreeg ook de Onze Lieve Vrouwekerk enkele maanden later, op 25 september 1325, van

paus Johannes XXII nogmaals een aflaat, nu van honderd dagen, voor de liturgische feestdagen en de octaven van de drie belangrijkste devoties van de kapittelkerk, de H. Maagd Maria, bisschop Lambertus (17 september) en de H. Barbara (4 december), voor hen die jaarlijks (*annuatim*) kwamen.²³

Het was uiteraard vanwege het grote aantal feestdagen waarop een aflaat kon worden verkregen, dat het conflict met de Servaaskerk was ontstaan. In vergelijking met andere oorkonden in diezelfde periode, doorgaans hoogstens voor een dertigtal liturgische feesten aflaten verleend, was een aflaatverlening voor een zeventigtal dagen inderdaad hoogst ongebruikelijk.²⁴ De 'Servatiani' moeten het initiatief van de 'Mariani' dan ook beschouwd hebben als een vorm van oneerlijke concurrentie en een reactie kon dan ook niet uitblijven.

De spanning tussen beide kapittels liep zo hoog op, dat het door pauselijke tussenkomst bijgelegd moest worden. Enkele maanden later, op 5 april 1326, verkreeg de Sint-Servaas een oorkonde van paus Johannes XXII, waarbij hij de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Luik en van Kamerijk tot zijn gedelegeerde rechters benoemde. Hij vroeg hen deken en kapittel van Sint Servaas onder hun bescherming te nemen, en niet te dulden dat zij in hun goederen en rechten benadeeld en gekrenkt zouden worden.²⁵

20 Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Zweiter Band* (2000), 47-55.

21 Charles-Joseph Hefele, dom H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. V, 2 (Paris, Letouzey, 1913), 1381-1383. – *Conciliorum oecumenicorum decreta* (Bologna 1973), 263-264. – Decretalia Gregorii IX, lib. V, titulus XXXVIII, De poenitentiis et remissionibus, cap. XIV, in: Aemilius Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* (Lipsiae 1881), 888-889.

22 Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprunge bis zum Mitte des 14. Jahrhunderts. Zweiter Band* (Darmstadt 2000), 15-16.

23 Paris, BnF, ms. lat. 9306:10. Ter inzage op Internet: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10033023s/f21.item.zoom>. – Rome, Regista Vaticana, 80, f. 32v. – Regest: G. Brom, *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. Eerste deel. Rome. Vaticaanse archief, eerste stuk* ('s-Gravenhage 1908), nr. 2. Regest door: P.C. Boeren, 'Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs, in: PSHAL 100 (1964), 82, nr. 15 (met een fout in de datering).

24 Zie bijvoorbeeld het onderzoek van de Bollandist Hippolyte Delehaye, over deze periode, aan de hand van oorkonden bewaard bij Belgische archiefdiensten: *Les lettres d'indulgence collectives* (Bruxelles 1928).

25 Rome, Regista Vaticana, 80, f. 373, n. 1078. – Regest: Doppler, nr. 273, in: PSHAL 67 (1931), 304.

De definitieve bekrachtiging door de bisschop kwam snel daarna, want op 14 mei 1326 stond Adolf II van der Mark, bisschop van Luik, de deken en het kapittel van de Onze Lieve Vrouwekerk toe om alle aflaten die door de paus en door hemzelf aan de Onze Lieve Vrouw zijn verleend, plechtig af te kondigen. De akte was opgemaakt in Maastricht, 'op de dag na het feest van Servatius, bisschop en belijder' (*in crastino beati Servatii episcopi et confessoris*), dus op 14 mei 1326.²⁶ Was de bisschop misschien in Maastricht voor de Servaas-viering?

Tegen het einde van dat jaar, op 16 december 1326 verleende Adolf van der Marck, bisschop van Luik, aan de Servaaskerk nogmaals een aflaat van veertig dagen aan de gelovigen van het bisdom, die na een berouwvolle Biecht drie maal het Wees Gegroet zouden bidden, ter ere van God Almachtig, de heilige Maagd Maria, de heilige martelaar Lambertus, de heilige belijder Servatius en alle heiligen, bij het luiden van de klok van de Servaaskerk, na de completen.²⁷ Was deze aflaatverlening bedoeld als een geste? De Sint-Servaas had immers al aflaten op deze data.

Samenvattend zien we dat in de korte tijd van slechts twee jaren, 1325 en 1326, in totaal zeven oorkonden werden gemaakt, twee pauselijke aflaten en drie bisschoppelijke bevestigingen voor de Onze Lieve Vrouw, en voor de Sint-Servaas een aflaat van de paus en een van de bisschop van Luik. Deze bijzondere samenloop van het verkrijgen van meerdere oorkonden roept natuurlijk de vraag op naar de historische context waarin deze opmerkelijke gebeurtenissen ge-

plaatst moeten worden en naar de documentatie waarover wij beschikken. Van de Onze Lieve Vrouw zijn geen aflaatbrieven van vóór 1325 bekend. Van de Sint-Servaas daarentegen wel. Al vanouds was het immers niet de Onze Lieve Vrouw die de pelgrims aantrok, als wel de Sint-Servaaskerk.

DE SINT-SERVAAS ALS PELGRIMSKERK

Toen in de laat-Romeinse tijd het christendom onze streken bereikte, werd binnen het castrum (de Romeinse vesting) een kerk gebouwd voor de bisschop, de voorloper van de Onze Lieve Vrouwekerk. De eerst bekende bisschop, Servatius (ca. 500), werd begraven op het Romeinse grafveld ter hoogte van het huidige Vrijthof. Op zijn graf werd door zijn opvolgers een grafkerk gebouwd, die ook de grafkerk werd van de bisschoppen van Maastricht.²⁸ Als rustplaats van de relieken van de heilige bisschoppen van Maastricht heeft de Sint-Servaaskerk altijd pelgrims aangetrokken.²⁹

Al in de *Vita Antiquissima*, de oudste levensbeschrijving van Servatius, uit de achtste eeuw, wordt gesproken over pelgrims, evenals in de *Vita Antiquiora* uit de negende eeuw.³⁰ Tegen het einde van de elfde eeuw verhaalde Jocundus in zijn Servaaslegende dat pelgrims van verre kwamen, dat de roem van Servatius zelfs reikte tot de grenzen van Spanje en dat ten tijde van Karel de Grote de massa toestromende pelgrims zo groot was dat er in de kerk nauwelijks plaats was voor de eredienst.³¹ Al mag dat een literaire overdrijving zijn, wel is bekend dat de

26 HCL, RAL, archief kapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (code 14.B001), inv.nr. 567.

27 Afschrift van de tekst in: HCL, RAL, archief kapittel Sint-Servaas (code 14.B002B), inv.nr. 11 (Cartularium I b, episcopalia, f. 10v), raadpleegbaar op Internet. – Regest: Doppler, nr. 272, in: PSHAL 67 (1931), 304.

28 (coll.), *Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle. XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)* (Paris 2002), 91-115. – Zie verder mijn bijdrage: 'De historische Servatius. Stand van zaken', in: PSHAL 155 (2019), 9-56.

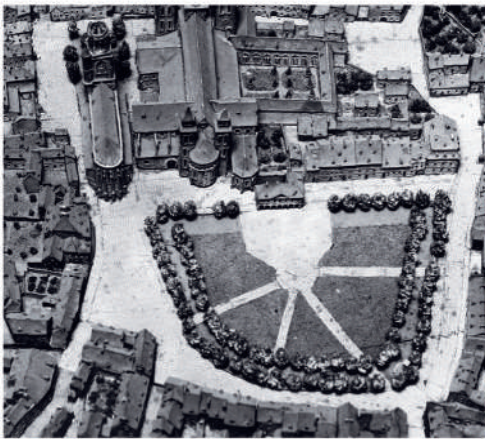
29 A.M. Koldewey, *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1985), 5-22.

30 MGH, SRM III, 89-91, § 5, § 7 en § 14. – Vertalingen: *Sint Servaas volgens Jocundus* (Maastricht 2006 = Vierkant Maastricht 41), 34-41.

31 *Sint Servaas volgens Jocundus* (Maastricht 2006 = Vierkant Maastricht 41), 118, § 117; en p.168, § 16.

Tekening van de zuidoostelijke hoek van het Vrijthof, door Valentijn Klotz in 1671. Rechts het Sint-Servaasgasthuis dat ver het Vrijthof instak, met op de voorgrond de kapel. Links, de huizenrij van de oostzijde van het Vrijthof, met in het midden van de tekening de oude Vogelstruis (HCL, collectie LGOG, cat.nr. 44).

Het Vrijthof op de Franse maquette van Maastricht (ca. 1750), met linksonder het Sint-Servaas-gasthuis, dat ver het Vrijthof instak, daar tegenover de Sint-Servaaskerk (HCL, fotocollectie GAM, cat.nr. 36245).

Sint-Servaas voor de ontvangst en de verzorging van pelgrims op het Vrijthof een Gasthuis (*hospicium*) had gebouwd. Het bestond al in de elfde eeuw, want Jocundus schreef in zijn kroniek over een krankzinnige Lombardijn en een kreupele Walter die er verzorgd werden, zoals hij klaarblijkelijk zelf heeft gezien.³² In 1171 was een zekere Hezelo er de beheerder (*dispensator domus hospitalis*). Hij maakte een lijst op van alle bezittingen en inkomsten van het Gasthuis.³³

In slechts één jaar, in 1249 kreeg de Servaaskerk van paus Innocentius IV (1243-1254) vier aflaatbrieven, ter bevordering van kerkbezoek op enkele belangrijke hoogfeesten.³⁴ De eerste is een pauselijke bul van 12 januari 1249, waarbij een aflaat van veertig dagen werd verleend voor kerkbezoek en Biecht op het feest van de Heilige Zeven Broeders Martelaren (10 juli) en het octaaf van dat feest (17 juli). Volgens de tekst van de bul 'stroomde er jaarlijks een grote menigte gelovigen toe' (*magna confluat annuatim fidelium multitudo*).³⁵ Het feest van de Zeven Broeders Martelaren staat weliswaar vermeld in de *Ordinarius Chori* van de Sint-Servaas,³⁶ maar had voor het kapittel van Sint-Servaas geen bijzondere betekenis en had dan ook geen octaafviering. Op diezelfde dag, 12 januari 1249, verkreeg de Servaaskerk nog een aflaat van veertig dagen voor alle boetelingen en biechtelingen die de kerk bezochten op de feestdagen van de Heilige Maagd Maria.³⁷

Werden aan de pauselijke administratie mischien verkeerde data doorgegeven? In ieder geval kwam er al zeer snel, twee weken na de eer-

32 Ibidem, § 69, 225, en § 71, 226.

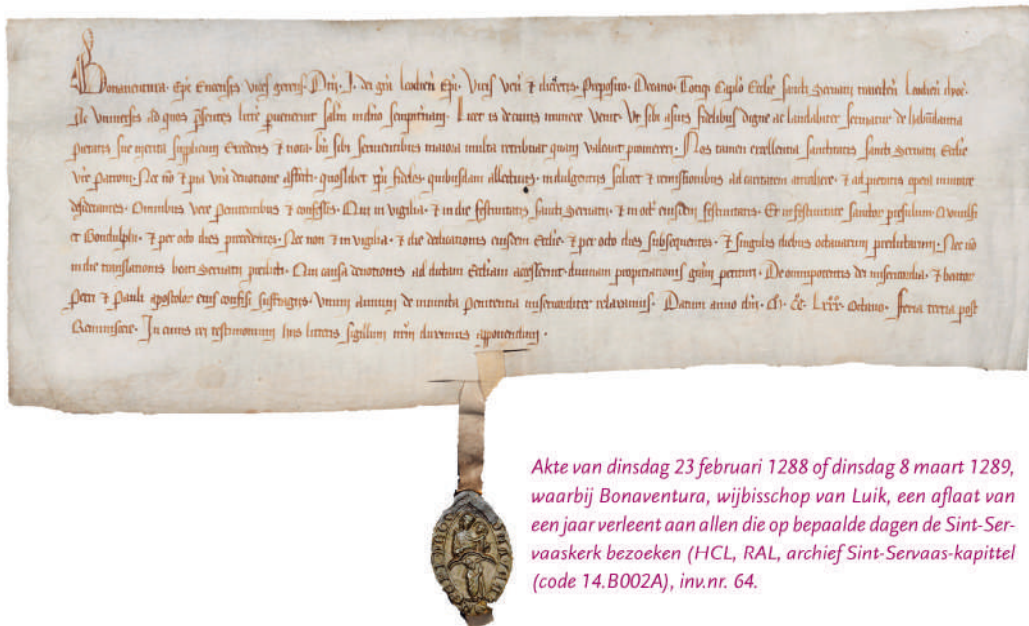
33 Paris, BnF, ms.lat. 10180, f. 151r-152r. – Tekst gepubliceerd door Rolf Hackeng, *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006), 297-300. – Regest: Doppler, nr. 50, in: *PSHAL* (1930), 248-250. Doppler verwijst naar een Cartularium vervaardigd door Servatius Emondts, priester van het kapittel van Sint-Servaas (heden privébezit).

34 De originele oorkonden zijn ter inzage in de Bibliothèque Nationale de France in Parijs en op Internet: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10033025p/f30.item>. Geraadpleegd 6 januari 2025.

35 Paris, BnF, ms.lat. 9308:15, acte 32. Regest: Doppler, nr. 156, in: *PSHAL* 66 (1930), 299.

36 J.M.B. Tagage, *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Leeuwarden - Mechelen, Eisma, 1993), f. 57ra, 131.

37 Paris, BnF, ms.lat. 9308:16, acte 33. Regest: Doppler, nr. 157, in: *PSHAL* 66 (1930), 299.

Akte van dinsdag 23 februari 1288 of dinsdag 8 maart 1289, waarbij Bonaventura, wijbisschop van Luik, een aflat van een jaar verleent aan allen die op bepaalde dagen de Sint-Servaaskerk bezoeken (HCL, RAL, archief Sint-Servaas-kapittel (code 14.B002A), inv.nr. 64.

ste aflatverlening van 12 januari, en wel op 29 januari, een nieuwe bul van paus Innocentius, waarbij de pelgrimagetijd ditmaal was gekoppeld aan de liturgische feestdag van Gondulfus en Monulfus (16 juli). De aflat van veertig dagen gold voor alle boetelingen en biechtelingen die de kerk bezochten op de feestdagen van sint Servatius (13 mei) en van de Heiligen Gondulfus en Monulfus (16 juli), 'wier lichamen aldaar berusten' (*quorum corpora requiescunt ibidem*), en gedurende de octaafdagen.³⁸ Met deze terloopse vermelding werd de link gelegd naar de relieken van de heilige bisschoppen, want daar kwamen de pelgrims voor. Maar men mag zich dan wel afvragen waarom de bisschoppen van Maastricht wier relieken in de Noodkist berus-

ten (Servatius, 13 mei, Martinus, 7 juni) of in de grafzerk in de crypte (Valentinus en Candidus, 21 juni), hier niet genoemd werden. Het ging dus blijkbaar om het vastleggen van deze twee data in het bijzonder.

Tegen het einde van het jaar, op 21 december 1249, verleende paus Innocentius IV nogmaals een aflat van veertig dagen voor bezoek aan de Sint-Servaaskerk met Pasen en gedurende het Paasoctaaf.³⁹

De pelgrimstijd werd veertig jaar later nog duidelijker gesteld in een oorkonde van Bonaventura, '*episcopus Eucensis*', wijbisschop van Luik.⁴⁰ De oorkonde is gedateerd '1288, dinsdag na zondag Reminiscere', omgerekend

38 Paris, BnF, ms.lat. 9308:17, acte 34 Regest: Doppler, nr. 158, in: *PSHAL* 66 (1930), 299-300 (met een fout in de datering). – Tekst afgedrukt door Fr. Bock en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873), Appendice 2.

39 Paris, BnF, ms.lat. 9308:18. Regest: Doppler, nr. 161, in: *PSHAL* 66 (1930), 300.

40 Zie over hem: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 6 (Leiden 1924), col. 148-149.

dinsdag 23 februari 1288 (nieuwjaarsstijl) of dinsdag 8 maart 1289 (paasstijl),⁴¹ die een aflaat van een jaar verleende aan allen die na gebiecht en gecommuniceerd te hebben de Servaaskerk bezochten en baden, op de feestdagen van sint Servaas (13 mei), de Heiligen Gondulfus en Monulfus (16 juli) en de acht dagen ervoor (*et per octo dies precedentes*, dus inclusief tellend tot 9 juli),⁴² en op de dag van Kerkwijding (9 september), al de genoemde feestdagen bovendien met octaaf, en tenslotte op de dag van de Translatie van sint Servatius (7 juni). In deze oorkonde verscheen dus wederom het eigenaardige octaaf vóór de liturgische feestdag, dat in de liturgie niet bestaat, en hier slechts verbonden werd aan het feest van Gondulfus en Monulfus, 16 juli. De bedoeling was blijkbaar om met het octaaf (dus tot 23 juli) en met de week ervóór, de twee volle weken van de pelgrimsperiode vast te leggen van 9 tot 23 juli.

Als laatste in de reeks aflaatverleningen in de dertiende eeuw werd op 30 juli 1291 door paus Nicolaas IV aan alle boetelingen en biechtelingen die de kerk van Sint Servatius bezochten, een aflaat verleend van een jaar en veertig dagen op de feestdagen van de H. Servatius (13 mei), Monulfus en Gondulfus (16 juli), Petrus en Paulus (29 juni) en de octaafdagen van die feesten, en op de dag van Kerkwijding (9 september).⁴³

Wanneer we nu de balans opmaken, zien we dat de Sint Servaas tussen 1249 en 1291 in totaal zes aflaten verkreeg van veertig dagen of van een

jaar, maar dat de grote oorkonde van 1325 voor de Onze Lieve Vrouwekerk pas de eerste was. Het ligt voor de hand dat het uitzonderlijk groot aantal dagen aflaat begrijpelijkerwijs enige commotie heeft veroorzaakt, en de aanleiding is geweest tot het geschil tussen beide kapittels, de *discordia seu materia questionis*, waarover in de oorkonde van 2 augustus 1325 wordt gesproken.

De zes aflaten die de Servaaskerk in de loop van de dertiende eeuw had verkregen, golden voor in totaal slechts acht liturgische feestdagen, terwijl de ene oorkonde van 1325 voor de Onze Lieve Vrouw voor het zeer ongebruikelijk hoge aantal van een zeventigtal liturgische feestdagen gold, alle zondagen nog niet meegeteld.

De oorkonde van 24 februari 1325 voor de Onze Lieve Vrouw geeft geen specifieke datering voor een pelgrimage-periode en rept niet over reliekenverering, hoewel de kerk blijkens de oorkonde van 1284 over de instorting en de herbouw van de Maasbrug in 1275 er wel degelijk bezat, die zelfs in processie werden rondgedragen.⁴⁴ Voor de Sint-Servaas daarentegen werd uitdrukkelijk verwezen naar de relieken van de aldaar begraven bisschoppen van Maastricht. De pelgrimsperiode aldaar werd in eerste instantie (blijkbaar foutief) gekoppeld aan het feest van de Heilige Zeven Broeders Martelaren, maar al enkele weken daarna aan het feest van Gondulfus en Monulfus (16 juli). In 1288 werd naast het reeds toegekende octaaf en de toevoeging van een week ervóór (liturgisch gezien een anomalie), de pelgrimsperiode vastgelegd op de twee weken rond het feest van Gondulfus en

41 HCL, RAL, archief kapittel Sint Servaas (14.B002A), inv.nr. 64. De akte draagt als datering: 'Anno Domini M° CC° LXXX° octavo feria tertia post Reminiscere', dus: 1288, dinsdag na zondag Reminiscere. In de inventaris van het kapittel-archief van de Sint-Servaas dateert juffr. Nuyens deze akte op 24 februari 1289. Deze datering is in ieder geval foutief, want 24 februari 1289 viel op een donderdag en bovendien niet in de week na zondag *Reminiscere*. Nuyens verwijst weliswaar naar Doppler, nr. 221, in: *PSHAL* 67 (1931), 261-262, maar deze geeft als datering 8 maart 1289, die inderdaad klopt, maar slechts bij toepassing van boodschap- of paasstijl. – De tekst is afgedrukt bij Fr. Bocken M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873), Appendice 3, met datering '8 maart 1289', die dus ook boodschap- of paasstijl toepassen.

42 Bij het tellen van de dagen moet men er rekening mee houden dat men in de Middeleeuwen inclusief telt: men rekent ook de dag mee waarop men begint te tellen.

43 Paris, BnF, ms.lat. 9308:29, acte 52. Regest: Doppler, nr. 226, in: *PSHAL* 67 (1931), 266-267.

44 HCL, RAL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht (code 14.B002A), inv.nr. 439.

Monulfus, dus van 9 tot 23 juli. Het is duidelijk dat deze datering van de pelgrimsperiode kunstmatig was. Zij werd immers niet verbonden aan een lokaal kerkelijk hoogfeest, zoals de datum van Kerkwijding, of het feest van sint Servaas die toch de patroonheilige van de kerk is, maar aan de viering van de beide bisschoppen Gondulfus en Monulfus. Hier moet dus een reden voor zijn geweest. De enige logische verklaring moet zijn dat Maastricht met zijn data heeft willen aansluiten op die van Aken, aangezien de pelgrimagetijd in de Sint-Servaas met slechts één dag verschilde met die van Aken, waar de bedevaartstijd al vanouds vast lag op de twee weken rond de datum van de plaatselijke Kerkwijding (17 juli), met octaaf en ook daar met het on-liturgische 'octaaf vooraf', dus van 10 tot 24 juli.⁴⁵

PELGRIMS NAAR AKEN

Deze conclusie leidt ons dan ook naar Aken. Pelgrims trokken al langer niet alleen naar Maastricht, maar ook naar Aken, de stad van Karel de Grote. Over bedevaarten naar Aken vinden we enkele spaarzame vermeldingen uit de elfde en de twaalfde eeuw. Herman de Lamme (Hermannus Contractus) (1013-1054), monnik in het klooster Reichenau, schreef in zijn Kroniek onder het jaar 1049 over een zekere Godefridus die voor de Kerkwijdingsdag naar Aken ging (*ad deditionem Aquisgrani*).⁴⁶ Bovendien is van Sint Gerlach († 1177) bekend dat hij vanuit Houthem iedere dag naar de Sint-Servaaskerk in Maastricht liep en iedere zaterdag naar de Mariakerk van Aken ging.⁴⁷

In Aken was de bedevaartperiode gekoppeld aan het feest van Kerkwijding, zoals ook blijkt uit de benaming *krewie tag* (1349). Reeds op 9

december 1248 had paus Innocentius IV een aflaat van veertig dagen verleend aan boetelingen die jaarlijks (*annuatim*) op het feest van Kerkwijding en op de vigilies en feestdagen van de Heilige Maagd de Maria-kerk van Aken bezochten.⁴⁸ De pelgrimsperiode van Aken liep van 10 tot 24 juli, een week vóór en een week na het feest van Kerkwijding, 17 juli. We zagen eerder dat dezelfde paus het jaar daarna, in 1249, aflaten verleende aan de Servaaskerk van Maastricht en dat de pelgrimsperiode daar was verbonden met het feest van de bisschoppen Gondulfus en Monulfus, met dus slechts één dag verschil.

VAN AFLAATVERLENINGEN VOOR KERKBEZOEK NAAR RELIEKENTONINGEN

In de eerste helft van de veertiende eeuw ontstonden nieuwe kerkelijke initiatieven voor volksdevotie, die de pelgrimages sterk hebben bevorderd. In deze historische context kregen ook de bedevaarten van Maastricht en Aken nieuwe accenten. In deze paragraaf zullen de reliekentoningen en bedevaartsoorden van Aken, Trier, Kornelimünster, Maastricht en Mönchengladbach achtereenvolgens behandeld worden.

De veertiende eeuw werd in 1300 geopend met het eerste 'Heilig Jaar'. Toen paus Bonifatius VIII bij gelegenheid van de eeuwwisseling van 1300 met de bul *Antiquorum habet fida relatio* een Heilig Jaar had afgekondigd, verleende hij een volle aflaat aan alle pelgrims die, na het ontvangen van het sacrament van de biecht en het uitspreken van een gebed ter intentie van de paus, gedurende minstens dertig wel of niet aaneensluitende dagen de stadsbasilieken van

45 Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 71.

46 Hermannus Contractus, *Chronicon*, in: *PL* 143, col. 55-270, bijvoorbeeld, col. 252: [*Godefridus*] *ad deditionem Aquisgrani venit*. *MGH*, SS 5, 67-133.

47 Zie over de bedevaarten van Gerlach naar Jerusalem, Maastricht en Aken, boek 1, hoofdstukken 3 en 6 van zijn levensbeschrijving: *Vita beati Gerlaci eremytae. De Heilige van het Geuldal* (Houthem Sint Gerlach 1990). – Anneke B. Mulder-Bakker e.a., *De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering* (Hilversum, Verloren, 1995).

48 Tekst afgedrukt in: Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 84-85.

Rome bezochten.⁴⁹ Het eerste jubeljaar kende al onmiddellijk een overweldigend succes. Men schat het aantal pelgrims op ongeveer 200.000 tot zelfs 2 miljoen.⁵⁰ Dit leidde er al snel toe dat niet alleen ieder volgend eeuwjaar als 'Heilig Jaar' (*jubilæum majus*, of Gouden Jaar) werd uitgeroepen, maar dat ook voor andere jaren (vanaf 1350 iedere 50 jaar, na 1400 iedere 25 jaar) een bijzonder Heilig Jaar werd uitgeroepen (*jubilæum minus*).

De aflaat gold dus slechts voor kerkbezoek. Dit is ook te zien bij de Onze Lieve Vrouw en de Sint-Servaas waar ook alle tot nu toe besproken oorkonden aflaatverleningen zijn voor kerkbezoek, deelname aan sacramenten, aan liturgische vieringen of aan pastorale activiteiten.

Het verdienen van aflaten door kerkbezoek was al langer niet de enige reden voor grote mensenmassa's pelgrims om een tijd lang huis en haard te verlaten en door heel Europa te trekken; ook de verering van relieken heeft altijd pelgrims aangetrokken. We zagen het al eerder in de aflaatbrieven die verleend werden aan de Sint-Servaas. De Akense pelgrimage werd geleidelijk van een Kerkwijdingsfeest, een 'kermis', steeds meer een feest van reliekenverering en, in het bijzonder, die van reliekentoning. Vandaar de benaming *Heiltumsfahrt* of (*heildum*)*kirmes*, waarbij het woord 'heiligdom' niet de betekenis heeft van een gebouw, maar van een 'reliëk'.

In deze tijd van bloeiende volksdevotie wilden de gelovigen de relieken niet alleen vereren, maar ook zien. Duitse kerkhistorici gebruiken hier de term '*Schauverlangen*'. Dit had al in het begin van de dertiende eeuw aanleiding ge-

ven tot de elevatie van de pas geconsacreerde hostie in de ritus van de H. Mis en aan het in 1264 door paus Urbanus IV, die tevoren aartsdiaken was van het bisdom Luik, ingevoerde feest van Sacramentsdag, met de daaraan verbonden Sacramentsprocessie. In de veertiende eeuw werd het ook gebruikelijk om de hostie te tonen in een monstrans.

De gelovigen wensten nu ook de relieken van de heiligen met eigen ogen zien. Maar relieken die geborgen waren in schrijnen konden men uit de aard der zaak niet zien, soms slechts door een opening in de reliekhouder (*fenestra*). Bovendien gold in kerkelijk recht nog altijd de regel van canon 62 van het Vierde Concilie van Lateranen en van de Decretalia van paus Gregorius IX (1227-1241) dat relieken niet uit de reliekhouder mochten worden gehaald om ze te tonen (*extra capsam nullatenus ostendantur*).⁵¹ En de schatkamers waren toen besloten ruimtes die geen museale functie hadden, en waar toe men slechts op uitnodiging toegang kreeg.

Aken ging nu inspelen op de wens van het christenvolk de relieken te zien. In Aken was tussen 1220 en 1238 een nieuwe schrijn vervaardigd, waarin op 19 maart 1239 de relieken uit de oude Karolingische schrijn werden geplaatst. De oude reliekhouder was sinds de tijd van Karel de Grote nog nooit geopend, zoals staat te lezen in het bericht opgesteld door Theodoricus, deken van het kapittel van Aken.⁵² Zo werden ze in de nieuwe schrijn van goud en zilver, versierd met edelstenen, ook beter bewaard, zoals Albéric de Troisfontaines het stelde in zijn Kroniek.⁵³

49 Tekst volledig afgedrukt in: Extravagantes Decretales, Liber V, Titulus IX, De poenitentiis et remissionibus, caput I, in: Aemilius Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* (Lipsiae 1881), col. 1303-1304. Tekst gedeeltelijk afgedrukt in: Henricus Denzinger, Adolfus Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum* (Freiburg 1965), n° 467.

50 Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Zweiter Band* (2000), 78-87.

51 Charles-Joseph Hefele, dom H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. V, 2 (Paris, Letouzey, 1913), 1381-1383. – *Conciliorum oecumenicorum decreta* (Bologna 1973), 263-264. – Decretalia, lib. III, titulus XLV, caput II, in: Aemilius Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* (Lipsiae 1881), 650.

52 Zie de tekst bij: Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 83-84.

53 Albéric des Troisfontaines, Kroniek, in: *MGH*, SS 23, 943.

Als nieuw onderdeel van het feest van Kerkwijding, ging Aken nu een toning van de relieken invoeren, een *ostensio reliquiarum*.⁵⁴ Deze vond aanvankelijk plaats in de kerk. Maar, omdat de toevloed aan pelgrims te groot werd, gaf de bisschop van Luik op 12 juli 1322 toestemming de relieken te tonen vanaf de torengalerij.⁵⁵ De belangrijkste waren het Kleed van Maria uit de Heilige Nacht (*das Kleid Mariens aus der Nacht der Geburt Christi*), de Windselen van het Kindje Jezus (*die zwei Tücher, in die Jesus in der Krippe eingehüllt war; die Windeln Jesu*), de Onthoofdingsdoek van Johannes, de doek waarin zijn hoofd gewikkeld was (*das Enthauptungstuch Johannes des Täufers*), de Lendendoek van de gekruisigde Christus (*das Lendentuch Christi*).⁵⁶ Tijdens de toningen klonken gregoriaanse gezangen, die de relieken aankondigden en begeleidden.⁵⁷

Het eerste jaar daarna waarin de Akense Heiligdomsvaart in de bronnen werd vermeld was 1349. Het was overigens het jaar van de 'Zwarte Dood', de grote pest-epidemie die toen heel Europa teisterde, en circa 25 miljoen doden eiste, naar grove schatting een derde van de totale bevolking van Europa. Desondanks was het in Aken zo druk dat keizer Karel IV zich pas na de afloop van de Heiligdomsvaart naar Aken kon begeven om zich te laten kronen.

Vanaf 1349 is het aantoonbaar dat de Heiligdomsvaart van Aken volgens een strikte zevenjaarlijkse cyclus plaatsvond, de 'Sieben-Jahres-Turnus', een cyclus waarvan de data nooit zijn verschoven, slechts enkele malen overgeslagen,

Vanaf 1322 werd tijdens de Heiligdomsvaart van Aken het Kleed van Maria getoond vanaf de galerij (het emporium) tussen de torens. – Anoniem, Toning van de Akense heiligdommen tijdens de Heiligdomsvaart, 1622, olieverf op doek, 72 x 53 cm. Centre Charlemagne, Aken.

zoals begrijpelijkerwijs in 1797 en 1944.

Heiligdomsvaarten met reliekentoningen volgens deze zevenjaarlijkse cyclus werden al snel door andere kerken in de regio overgenomen. De hieronder gegeven datering zijn uiteraard afhankelijk van de eerste vermeldingen in archiefbronnen.

54 Over de Heiligdomsvaart van Aken, zie o.a.: Heinrich Schiffrers, *Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt* (Köln 1930). – Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951). Dieter P.J. Wynands, *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen* (Aachen 1986), 58-106. Birgit Lemmen, Dieter Wynands, *Die Aachenfahrt in Geschichte und Literatur* (Aachen, Einhard, 1986). Andrea Tunger, *Die Aachener Heiligtumsfahrt im Spiegel der Kunst* (Aachen 2014), 20-38.

55 Tekst afgedrukt in: Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 85.

56 Zie de lijst van de relieken: Heinrich Schiffrers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 81-83.

57 Deze zijn onlangs door Michael Tunger gereconstrueerd vanuit de muziekhandschriften uit de eerste helft van de veertiende eeuw in het Domarchiv van Aken: Michael Tunger, *O Camisia Purpurata. Die mittelalterlichen liturgischen Gesänge der Aachener Heiligtumsfahrt* (Aachen 2014).

TRIER

Al vanaf 1349 sloot de abdij Sankt-Maximin bij Trier zich aan bij de zevenjaarlijkse cyclus van Aken, en wel op het plaatselijke feest van Kerkwijding, 8 juli. De abdij bezat als belangrijkste relik het hoofddoekje van Maria. Deze toning werd echter in de zestiende eeuw overgenomen door de kathedraal van Trier, die de Heilige

Toning van de Heilige Rok vanaf de westelijke absis van de kathedraal van Trier (postincunabel).

Rok van Jezus bezat.⁵⁸ In de zeventiende eeuw werd slechts een maal getoond, en wel in 1655.⁵⁹

KORNELIMÜNSTER

De Akense openbare toning van de relikten werd snel overgenomen door Kornelimünster, het klooster Inden, genoemd naar de Heilige Cornelius, paus van 251 tot 253. Het eerste bewijs van een relikentoning aldaar is een aflat-oorkonde van paus Innocentius VI van 2 augustus 1359, gegeven te Villeneuve-lès-Avignon. In de abdij Kornelimünster berustten, zo schreef

de paus, veel relikten, waaronder de doek waarin het lichaam van Jezus na de kruisafname werd gewikkeld (*sinclon munda*, *Grabtuch*), de lendendoek waarmee Jezus zich bij het Laatste Avondmaal had omgord (*linleum*, *Schürztuch*), het hoofd van Cornelius en zijn rechterarm, en nog vele andere relikten. Daarvoor kwam een grote volksmenigte toestromen uit veel delen van de wereld, in het bijzonder om de zeven jaar wanneer die relikten aldaar werden getoond, namelijk op de 16^e van de kalenden van augustus (17 juli), maar verder ook ieder jaar. Aan alle boetelingen en biechtelingen die op Kerstmis en Pasen, Pinksteren, Drieëenheid, en de vier hoogfeesten van de Heilige Maagd Maria, de Geboorte van Johannes de Doper, de feesten van de H. Cornelius en van Kerkwijding, en op 17 juli de kerk bezochten, verleende de paus jaarlijks een aflat van een jaar en veertig dagen.⁶⁰ Ook hier is de datum van de relikentoning niet bepaald door de liturgische viering van de patroonheilige, paus Cornelius, 14 september, maar door de datum van de zevenjaarlijkse cyclus van de Akense Heilighdomsvaart.⁶¹

De pauselijke opsomming van de relikten was overigens niet compleet, want Kornelimünster bezat ook de 'Schweißstuch', de zweetdoek die het gezicht van Jezus in het graf bedekte.

Wanneer paus Innocentius VI de aflat van 2 augustus 1359 verleent, is Kornelimünster dus al sinds lange tijd een pelgrimsoord, komen er al jaarlijks pelgrims, en is er om de zeven jaar een toning van de relikten.

MAASTRICHT

We weten niet of er in Maastricht in de eerste helft van de veertiende eeuw al toningen werden

58 Heinrich Schifffers, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951), 70-71. – Boeren, 152-153.

59 Boeren, 156. – Over de relikentoning van Trier in 1655, zie mijn bijdrage: 'Gelovige Thomas op de relikentoning van Trier in 1655', in: *Munire Ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen', aangeboden aan prof. dr W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1990), 109-124.

60 De tekst van de aflatverlening is afgedrukt in de *Acta Sanctorum*, September, deel IV, col. 186-187.

61 Dieter P.J. Wynands, *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen* (Aachen, Einhard, 1986), 127-134.

Bij de Sint-Servaaskerk van Maastricht werden de relieken getoond vanaf de dwerggalerij aan de absis, op deze tekening het witte kled dat door de engelen was gebracht en de pelgrimsstaf van Servatius. Afbeelding uit het zogenaamde 'Blokboek van Sint-Servaas', ca. 1460 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, prentenkabinet, ms. 18972, facsimile afb. 21).

gehouden.⁶² De Maastrichtse Heiligdomsvaart wordt pas voor het eerst op 7 (of 12) juni 1391 als zodanig in de archieven vermeld, in een resolutie van de magistraat van Maastricht, waarbij het de burgers 'in diesen heyligen kermessen' toegestaan werd alle soorten van vreemd geld te wisselen.⁶³ Minstens sinds het midden van de dertiende eeuw bestond in de Sint-Servaaskerk van Maastricht, zoals we hebben gezien, een jaarlijkse bedevaartperiode in de week vóór 16 juli en het octaaf daarna, dus van 9 tot 23 juli. Met slechts één dag verschil met de Heiligdomsvaart van Aken konden de pelgrims zo probleemloos van Maastricht aansluiten op Aken. De Heiligdomsvaart van Maastricht heette toen 'heiligdomskermis', een term die ze zou

behouden tot de vijftiende eeuw, toen de benaming 'heiligdomsvaart' ingang vond. De benaming 'heiligdom' is een verwijzing naar de relieken, het woord 'kermis' naar het feest van de kerkwijding van Aken, dat immers op 17 juli viel, terwijl de Kerkwijding van de Sint-Servaas op 9 september werd herdacht.

Maastricht ging overigens steeds meer aan Aken ontleunen. Zo voerde de Servaaskerk in de veertiende eeuw het liturgisch feest in van de door tegenpaus Pascal III in 1165 heiligerklaarde Karel de Grote.⁶⁴ En toen ontstond ook de legende (of deze was al bekend) van de Opstanding van Gondulfus en Monulfus en hun miraculeuze aanwezigheid bij de wijding van de Mariakerk van Aken, zoals vereeuwigd op een zeventiende-eeuws schilderij in het Bonnefantenmuseum te Maastricht. De legende werd in de veertiende eeuw voor het eerst op schrift gesteld, maar kan veel ouder zijn.⁶⁵ Voor de wijding van de Dom van Aken moesten 365 bisschoppen aanwezig zijn, als symbool voor de 365 dagen in een jaar. Maar omdat er twee ontbraken kon de plechtigheid niet doorgaan. De twee Maastrichtse bisschoppen Gondulfus en Monulfus stonden toen op uit hun graf. Als geraamtes in bisschopsgewaden spoedden ze zich naar Aken, namen deel aan de plechtigheden van de kerkwijding, en keerden daarna weer terug in hun graf in Maastricht.⁶⁶

Dat de Heiligdomsvaart in Maastricht ook gewoon 'Aexsche Vaert' heette, zegt al voldoende over haar afhankelijkheid van Aken. De toning begon in Maastricht met de aanhef 'Men sal uch toonen', letterlijk dezelfde als in Aken, 'Man sal uch zounen' (ca. 1400), 'Man soll euch seigen'

62 Mieke de Kreek, *De kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht* (Utrecht, Clavis, 1994), 18-25. – A.M. Koldewij, *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1985), 5-22.

63 HCL, GAM, archief Indivieze Raad van Maastricht (code 20.001A), inv.nr. 44, f. XVIIv°.

64 Régis de la Haye, 'Karel de Grote aan de kant gezet', in: *De Sint Servaas* nr. 37 (februari 1988), 296-297. – Zie ook Boeren, 189-191, 'De herinnering aan Karel de Grote'.

65 A. Borgnet (ed.), *Ly Myreur des Histors. Chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse*, t. III (Bruxelles 1873), 18-19.

66 Régis de la Haye, 'De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 124 (1988), 106-108.

Beeldhouwwerk in de Klappergasse in Aken, vervaardigd in 1958 door de Maastrichtse kunstenaar Dries Engelen, met afbeelding van de bisschoppen Monulfus en Gondulfus die uit hun graf opstonden voor de wijding van de kerk van Aken. – Opschrift: MONVLFF GONDVLFF staet op ter vart – Wyl AKEN dat MVNSTER! De 'klapperende' geluiden van de geraamtes zouden aan de straat haar naam Klappergasse hebben gegeven.

(begin 17^e eeuw), 'Mann wird euch zeigen' (19^e eeuw).⁶⁷

Overigens vinden we in de archieven van Maastricht pas in 1433 een eerste getuigenverslag van de Heiligdomsvaart, namelijk van een anonieme pelgrim uit Geraardsbergen,⁶⁸ rond 1460 de eerste afbeelding van de toning in het 'Blokboek van Sint Servaas',⁶⁹ en pas in 1468 de eerste vermelding van een toning van de relieken.⁷⁰

MÖNCHENGLADBACH

Bij de benedictijnenabdij van Mönchengladbach, die het Tafelkleed van het Laatste Avondmaal bezat, zijn er minstens sinds 1456 vermeldingen van jaarlijkse reliekentoningen, vanaf 1492 in de open lucht vanaf een emporium aan de toren boven het westportaal. En in 1594 sluit Mönchengladbach zich ook aan bij de zevenjaarlijkse Turnus van Aken.⁷¹

In de loop van de 14^e en 15^e eeuw hebben meerdere bedevaartkerken van het oude Lotharingen reliekentoningen georganiseerd, of hebben zich aangesloten bij de zevenjaarlijkse cyclus van Aken, met als eerste vermeldingen 1349 voor de abdij Sankt Maximin in Trier, 1456 voor Mönchengladbach, 1391 voor Maastricht, 1394 voor Düsseldorf, 1490 voor Sint-Truiden,⁷² 1510 voor Düren,⁷³ alle uiteraard voor zover wij beschikken over historische bronnen. De data zijn klaarblijkelijk afgestemd op de oude datum van de Kerkwijding van Aken, 17 juli, gezien de aanvangsdagen van de bedevaartperiodes: 9 juli in Maastricht, 10 juli in Aken, 11 juli in Kornelimünster, 12 juli in Mönchen-Gladbach, 13 juli in Sint-Truiden, 25 juli in Düsseldorf. 'Het is duidelijk', zo bevestigt onderzoeker P.C. Boeren in zijn boek over de Heiligdomsvaarten, 'dat de merkwaardige volgorde der toningsdata het resultaat is geweest van een onderlinge afspraak'.⁷⁴ Of er een afspraak is geweest, is niet bekend. Wel is duidelijk dat meerdere bedevaartsoorten zich hebben aangesloten bij de cyclus van de Heiligdomsvaart van Aken.

67 Heinrich Schiffrers, *Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt* (Köln 1930), 109-110.

68 A.M. Koldewij, *Der gute Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen - Maastricht, Van Gorcum, 1985), 265.

69 P.N.G. Pesch, E. Koldewij, *Het blokboek van Sint Servaas* (Zutphen, Walburg Pers, 1984).

70 Fr. Bock en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873), Appendice 10.

71 Dieter P.J. Wynands, *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen* (Aachen, Einhard, 1986), 335-342.

72 Boeren, 128, 152-154.

73 Dieter P.J. Wynands, o.c., 182-187.

74 Boeren, 117 en 161.

CONCLUSIE

Na het overweldigende succes van het eerste Heilig Jaar in 1300 volgde in het eerste kwart van de veertiende eeuw in onze regio een periode waarin door pausen en bisschoppen door het verlenen van aflaten veel nieuwe initiatieven van volksdevotie en dus pelgrimage werden bevorderd.

De grote oorkonde van aflaatverlening van 24 februari 1325 die zeven eeuwen lang onopgemerkt bewaard is gebleven en nu voor het eerst is beschreven en bestudeerd, blijkt een essentiële schakel te zijn in de bredere context van het geheel aan archiefbestanden van beide Maastrichtse kapittels betreffende aflaatverleningen en daarom ook van pelgrimages, en een belangrijke rol te spelen in de oorsprong van de zevenjaarlijkse Heiligdomsvaart.

Voor de Onze Lieve Vrouw was deze aflaatverlening de allereerste, en er worden in de tekst geen data voor pelgrimages gegeven. Voor de Sint-Servaas daarentegen bevestigen meerdere oorkonden dat al minstens sinds het midden van de dertiende eeuw jaarlijks rond 16 juli pelgrims kwamen, en dat uit andere bronnen bekend is dat de Servaaskerk, als grafkerk van de bisschoppen van Maastricht, zelfs al veel eerder bedevaartgangers ontving.

Opmerkelijk hierbij is dat de Servatiaanse pelgrimagede periode in de dertiende eeuw slechts één dag verschilt met die van Aken. De datum was daar afgestemd op het oude kerkwijdingsfeest van 17 juli, dat in deze periode een nieuwe inhoud krijgt als kerndatum van de Heiligdomsvaart, met een cyclus van zeven jaren (bewijsbaar vanaf 1349) en openbare toningen van de relieken (bewijsbaar vanaf 1322). Toningen van relieken waren nieuwe initiatieven die, naast de reeds bestaande devoties van kerkbezoek en reliekenverering, steeds meer pelgrims aantrokken. Aan de zevenjaarlijkse cyclus van Aken sloten zich vervolgens meerde-

re pelgrimskerken in de regio aan, waarbij ook het tonen van de relieken werd overgenomen.

De uitzonderlijk grote oorkonde van 24 februari 1325 die het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Avignon verkreeg, en die, qua data, geen verband heeft met de Akense of de Servatiaanse pelgrimperiode, kan dan ook niet anders gezien worden dan een poging om ook deze kerk, dankzij het groot aantal dagen waarop aflaten verdiend konden worden, te profileren als bedevaartkerk en aantrekkelijk te maken voor pelgrims. Het is duidelijk dat het Sint-Servaaskapittel zich door dit initiatief bedreigd heeft gevoeld, zoals blijkt uit het conflict dat onmiddellijk ontstond en dat slechts door een pauselijke interventie werd opgelost. Zoals al beschreven in eerdere publicaties, gaan in latere jaren datum en tijdstip van de reliekentoningen regelmatig conflicten veroorzaken tussen de Sint-Servaas en de Onze Lieve Vrouw.⁷⁵

Binnen het twaalfde aflaatverleningen en andere charters uit de dertiende en de veertiende eeuw, is de oorkonde van 24 februari 1325 een kern-document voor de geschiedenis van het ontstaan, en daarmee voor de verdere geschiedenis van de Heiligdomsvaart van Maastricht.

AFKORTINGEN

BnF	Bibliothèque Nationale de France (Paris)
Boeren	P.C. Boeren, <i>Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der Heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten</i> (Maastricht, Ernest van Aelst, 1962).
Doppler	P. Doppler, 'Verzameling van charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht', in: <i>PSHAL</i> 66 en 67 (1930-1931).
MGH, SRM	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum
MGH, SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in Folio)
PL	Patrologia Latina
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

75 Over de verdere geschiedenis van de Heiligdomsvaart in Maastricht, zie mijn bijdrage: 'Geschiedenis van de Maastrichtse Heiligdomsvaart', in: *Hemelse Trektoghten* (Maastricht 1990 = Vierkant Maastricht 16), 107-121.

BIBLIOGRAFIE

Archivalia

- HCL, GAM, parochie Onze Lieve Vrouw Maastricht (code 21.210B).
- HCL, RAL, archief kapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (code 14.B001).
- HCL, RAL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht (code 14.B002B).
- HCL, GAM, archief Indivieze Raad van Maastricht (code 20.001A).

Inventarissen

- Boeren, P.C., 'Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs', in: *PSHAL* 100 (1964).
- Franquinet, G.D., *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het archief van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht* (Maastricht 1870).
- Haas, J.A.K., *Inventaris van de archieven van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797* (Maastricht 1999 = Publicaties Rijksarchief Limburg, 6).

Bronnenedities

- Bock, Fr. en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maastricht* (Maastricht 1873).
- Borgnet, A. (ed.), *Ly Myreur des Histors. Chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse* (Bruxelles 1873).
- Conciliorum oecumenicorum decreta* (Bologna 1973).
- Delehaye, Hippolyte, *Les lettres d'indulgence collectives* (Bruxelles 1928).
- Denzinger, Henricus en Adolphus Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum* (Freiburg 1965).
- Doppler, P., 'Verzameling van charters en bescheiden betrekkelijk het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht', in: *PSHAL* 66 en 67 (1930-1931).
- Friedberg, Aemilius, *Corpus Iuris Canonici* (Lipsiae 1881).
- Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (in Folio).
- Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum*.
- Patrologia Latina*.
- Pesch, P.N.G. en E. Koldewij, *Het blokboek van Sint Servaas* (Zutphen 1984).
- Sint Servaas volgens Jocundus* (Maastricht 2006 = Vierkant Maastricht 41).
- Tagage, J.M.B., *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Leeuwarden - Mechelen 1993).
- Tagage, J.M.B., *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht* (Assen 1984).

Secundaire literatuur

- Boeren, P.C., *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der Heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten* (Maastricht 1962).

Brom, G., *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. Eerste deel. Rome. Vaticaans archief, eerste stuk* ('s-Gravenhage 1908).

Gams, Pius Bonifatius, *Series episcoporum ecclesiae catholicae* (Graz 1957).

Guyotjeannin, Olivier, Jacques Pycke, Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale. L'atelier du médiéviste*, 2 (1993).

Hackeng, Rolf, *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).

Hefele, Charles-Joseph, dom H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. V, 2 (Paris 1913).

Hierarchia Catholica medii aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, t. 1 (Münster 1913).

Koldewij, A.M., *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen-Maastricht 1985).

Kreek, Mieke de, *De kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht* (Utrecht 1994).

La Haye, Régis de, 'De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 124 (1988).

La Haye, Régis de, 'De historische Servatius. Stand van zaken', in: *PSHAL* 155 (2019).

Lemmen, Birgit, en Dieter Wynands, *Die Aachenfahrt in Geschichte und Literatur* (Aachen 1986).

Lemmens, J.M., 'Archiefselectie in de Franse tijd. Het 'bureau du triage des titres et papiers' in het departement van de Nedermaas 1798-1803', in: *PSHAL* 142 (2006).

Paulus, Nikolaus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Zweiter Band* (2000).

Schiffers, Heinrich, *Der Reliquienschatz Karls des Großen und die Anfänge der Aachenerfahrt* (Aachen 1951).

Schiffers, Heinrich, *Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt* (Köln 1930).

Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle. XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda) (Paris 2002).

Wynands, Dieter P.J., *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen* (Aachen 1986).

Internet

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10033023s> (BnF, manuscrit latin 9306: oorkonden van het kapittel van Sint-Servatius van Maastricht, berustend in de Bibliothèque Nationale in Parijs). Geraadpleegd december 2024.

DE OORKONDE VAN 24 FEBRUARI 1325; TEKST EN VERTALING

Akte waarbij een patriarch, een aartsbisschop en veertien bisschoppen, die zich bevinden in Avignon, residentie van paus Johannes XXII, een aflaat van veertig dagen verlenen aan allen die op een groot aantal feestdagen onder bepaalde voorwaarden de kerk van Onze Lieve Vrouw van Maastricht bezoeken.

Avignon, 24 februari 1325

Origineel op perkament: Formaat: 84 x 60 cm, 16 aanhangende zegels, van links naar rechts in de volgorde van de vermelding van de namen op de oorkonde. – Links boven, alsmede in de initiaal, mooie tekeningen (maar sterk verscho-ten).

Transfix: toestemming van Adolf, bisschop van Luik, om de aflaatverlening af te kondigen. Met diens aanhangend zegel. Formaat: 25,9 x 11,7/10,3 cm,

Op de rug: 1325. – indulgentia

UNIVERSIS Christi Fidelibus Presentes Litteras Inspecturis, Nos / miseratione divine Dominicus patriarcha Grandensis,¹ frater Guillelmus Antibarensis,² archiepiscopus, frater Nicholaus Drivastensis,³ Stephanus Lubricensis,⁴ frater Jordanus Acernensis,⁵ frater Franciscus Perusinus,⁶ / frater Thomas Agrensis,⁷ frater Bonifacius Kyronensis,⁸ frater Petrus Civitatis Nove,⁹ Heynricus Lubicensis,¹⁰ frater Guillelmus Castellanus,¹¹ frater Robertus Clomfertrensis,¹² / frater Gregorius Feltrensis,¹³ Johannes Roskyldensis,¹⁴ frater Guillelmus Sagonensis,¹⁵ et frater Venutus Cathacensis,¹⁶ episcopi,

- 1 Dominicus patriarcha Grandensis, episcopus Torcellanus, van Grado in Italië, overleden 1332: Hierarchia, p. 266; Gams, p. 792.
- 2 Guillelmus Antibarensis, dominicaan, fransman, sinds 26 december 1324 aartsbisschop van Antivari in Albanië, overleden vóór december 1341. Hij verleent einde jaren 1320 meerdere aflaten. Hierarchia, p. 93; Gams, p. 393.
- 3 Nicholaus Drivastensis, augustijner eremiet, sinds 1323 bisschop van Drivast in Albanië (heden Drishti). Hierarchia, p. 227; Gams, p. 406.
- 4 Stephanus Lubricensis, sinds 1322 bisschop van Massa Lubrese in Italië. Hierarchia, p. 312; Gams, p. 895.
- 5 Jordanus (de Miramont) Acernensis, bisschop van Acerno in Italië, dominicaan. Overleden in 1331. Hierarchia, p. 68; Gams, 844.
- 6 Franciscus (Poggi) Perusinus, sinds 1312 bisschop van Perugia, dominicaan. Overleden 16 november 1331. Hierarchia, p. 396; Gams, p. 714.
- 7 Thomas Agiensis (Cydoniensis), bisschop van Cydonia op het eiland Creta. Hierarchia, p. 77; Gams, p. 402.
- 8 Bonifatius Donoraticus, dominicaan, sinds 1306 bisschop van Chiron op Creta, bisschop van Sées (Fr), overleden in 1333. Hierarchia, p. 185; Gams, p. 401.
- 9 Petrus Civitatis Novae, Petrus de Bruniquel in het bisdom Cahors, sinds 1311 bisschop van Asolo (Heraclia, Citta Nova) in Italië, augustijner eremiet, heeft meerdere aflaat-oorkondes uitgegeven. Hierarchia, p. 191; Gams, p. 775.
- 10 Henricus (de Bocholt) Lubicensis, sinds 1317 bisschop van Lübeck in Duitsland. Overleden 1 maart 1341. Hierarchia, p. 311; Gams, p. 287.
- 11 Guillelmus (Fitzjohn) Castellanus, sinds 26 maart 1317 aartsbisschop van Cashel in Ierland. Hij verkrijgt op 23 december 1617 het pallium. Overleden op 20 september 1326: Hierarchia, p. 170; Gams, p. 208.
- 12 Robertus (le Petit) Clomfestrensis, franciscaan, sinds 1319 bisschop van Clonfert in Ierland, benedictijner monnik. Hierarchia, p. 193; Gams, p. 211.
- 13 Gregorius Feltrensis, dominicaan, sinds 1322 bisschop van Belluno-Feltre in Italië. Overleden 20 februari 1327. Hierarchia, p. 132; Gams, p. 776.
- 14 Johannes (Hind) Roskyldensis, sinds 1323 bisschop van Roëskilde in Denemarken. Overleden 23 maart 1330. Hierarchia, p. 423; Gams, p. 332.
- 15 Guillelmus (de Villanova) Sagonensis, bisschop van Sagona op het eiland Corsica. Hierarchia, p. 428; Gams, p. 767.
- 16 Venutus (de Neocastro) Cathacensis, franciscaan, bisschop van Catanzaro in Italië. Overleden ca. 1342. Hierarchia, p. 174; Gams, p. 874.

salutem in Domino sempiternam. Virgo venustissima et / omnium virtutum floribus insignita virgo, Dei genitrix gloriosa, cuius pulchritudinem sol et luna mirantur, cuius precibus iuvatur populus christianus, que florem preciosissimum immarcescibilem et eternum Deum nostrum / Ihesum Christum ineffabili Sancti Spiritus gratia cooperante produxit, ob cuius reverentiam loca eiusdem Virginis vocabulo insignita sunt a Christi fidelibus merito veneranda, ut eius piis adiuti suffragiis eterne retributionis premia consequi / mereantur. Cupientes igitur ut ecclesia eiusdem gloriose Virginis Marie Traiectensis Leodiensis diocesis congruis honoribus frequentetur et a Christi fidelibus iugiter veneretur, omnibus vere penitentibus et confessis qui ad ipsam ecclesiam / in omnibus et singulis festivitatibus Domini nostri Ihesu Christi, videlicet Nativitatis, Circumcisionis, Epyphanie, Cene Domini, Parasceves, Resurrectionis, Ascensionis, Penthecostes, Trinitatis et Eucharistie; necnon in / omnibus et singulis festivitatibus beate et gloriose semperque virginis Marie prelibate, in Inventione et Exaltatione Sancte Crucis et sanctorum Michaelis archangeli, Johannis Baptiste ac Petri Pauli et / omnium aliorum apostolorum et evangelistarum; sanctorumque Stephani, Laurentii, Vincentii, Georgii, Lamberti, Clementis, Syxti, Blasii, Dyonisii, Cornelii et Cypriani, Mauricii et sociorum eius, Christophori, / Eustachii et sociorum eius, ac Theodardi, martirum; necnon sanctorum Gregorii, Augustini, Ambrosii, Jeronimi, Hylarii, Nicolai, Servatii, Martini, Remigii, Evergisli, Francisci, Dominici, Be- / nedicti, Huberti, Anthonii, Bernardi et Egidii, confessorum; beatarumque Marie Magdalene, Katherine, Barbare, Margarete, Agathe, Agnetis, Lucie, Cecilie, Gertrudis, Scolastice, Undecum Milium Vir- / ginum, Anne et Helysebeth viduarum; ac in commemoratione Omnium Sanctorum et ani-

marum, in Dedicatione ipsius ecclesie et in omnibus et singulis diebus dominicalibus et per octavas festivitatum et Dedicationis / predictarum, causa devotionis, peregrinationis seu orationis accesserint annuatim, aut qui missas vel predicationes presbyterorum dicte ecclesie vel singulorum ipsorum infra ipsam ecclesiam reverenter audierint, vel qui pro san- / ctissimo domino nostro summo Pontifice et loci diocesano, quicumque fuerint pro tempore, ac pro pace et concordia terre specialiter oraverint, seu qui cymiterium vel ambitum dicte ecclesie circuierint et pro defunctis / ibidem sepultis Deum deprecari fuerint, necnon qui ad fabricam luminaria, ornamenta et alia ipsius ecclesie necessaria in ultimis voluntatibus de bonis suis ibidem legaverint, vel manus porrexe- / rint adiutrices quique cum Corpore Christi Dei portatur infirmis ierint, et Extreme Unctioni ac sepulturis pauperum interfuerint, quive in serotina pulsatione campanae tres Ave Maria flexis genibus dixerint, / quotienscumque et quicumque premissa vel premissorum aliquod fecerint, de Omnipotentis Dei misericordia, et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius meritis et auctoritate confisi singuli nostrum¹⁷ singulas dierum / quadragenas de iniunctis sibi penitentiis misericorditer in Domino relaxamus, dummodo diocesani voluntas ad id accesserit et consensus. In cuius rei testimonium presentes litteras sigillorum / nostrorum fecimus appensione muniri. Datum Avinione, anno Domini millesimo trecentesimo vicesimo quinto, indictione octava, vigesimaquarta die mensis februarii, pontificatus / sanctissimi p[atris et domini nostri]¹⁸ domini Johannis divina providentia pape XXII anno nono.¹⁹

Transfix: akte waarbij Adolf de la Marck, bisschop van Luik (1313-1344), de aflaatverlening bevestigt.

Met aanhangend zegel.

17 *nostrum*, syncope van *nostrorum*.

18 Reconstructie, gedeeltelijk onleesbaar wegens vochtschade.

19 Datering: 24 februari 1325 (nieuwjaarstijl), eerste zondag van de Vasten. De indictie van 1325 is inderdaad 8. Het negende jaar van paus Johannes XXII liep van 7 augustus 1324 tot 7 augustus 1325.

Woensdag na Palmzondag 1325 (= 3 april 1325).
Formaat 25,9 x 11,7 cm.

Nos Adolfus Dei gratia Leodiensis episcopus
notum facimus universis [Christi fidelibus quod
nos]

indulgentias....ecclesie Beate Marie / ... nos-
tre diocesis et reverendis in Christo patribus, de
quibus ...sic nostrum v.... / istum consensum,
ut clavibus ecclesie non ... ptis: ita predictae in-
dulg.... generalislii non ex .../ eis hoc iuris
adhibito moderamine consentimus ut subditi
episcoporum ... et indulgentia tale p.... / sui su-
periores specialiter indulg... quo ad quadragin-
ta dies in singulis casibus festis expressis
in litteris prelibatis / consequantur ... sdem.
Nostris tunc subditis vere penitentibus et con-
fessis ipsam ecclesiam Beate Marie devote visi-
tantibus / predictis diebus festis ac horis ac ei-
dem ecclesie manum ... adiutri... et pro nobis
statuque Leodiensis ecclesie iugiter / orantibus
[etiam] quadraginta indulgentias de iniunc-
tis sibi penitentiis vice qualibet misericorditer
in Domino relaxamus / presentibus litteris
.... revocationem nostram cura. Datum an-
no Domini millesimo trecentesimo vicesimo
quinto, / feria quarta post dominicam in Ramis
Palmarum.

(hiernaast: a Johanne de Spiro per dominum
Eng.)

AFKORTINGEN

- Gams Pius Bonifatius Gams, *Series episcoporum ecclesiae catholicae* (Graz 1957, reprint).
- Hierarchia *Hierarchia Catholica medii ævi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, t. 1 (Münster 1913).

VERTALING

In deze letterlijke vertaling is zoveel mogelijk de oorspronkelijke zinsbouw van de tekst behouden. De zinnen kunnen daarom lang over-

komen. Een letterlijke vertaling respecteert het beste de soms uitvoerige en grootsprakerige stijl van plechtige oorkonden. Wel is voor de duidelijkheid de doorlopende tekst van de oorkonde in de vertaling ingedeeld in alinea's. Met dank aan prof.dr. Hans Akkerboom voor de vertaling.

Aan alle christengelovigen die kennis zullen nemen van deze brief.

Wij, krachtens goddelijke barmhartigheid, Dominicus, patriarch van Grado, broeder Guillelmus van Antivari, aartsbisschop, en de bisschoppen broeder Nicholaus van Drivast, Stephanus van Massa Lubrese, broeder Jordanus van Acerno, broeder Franciscus van Perugia, broeder Thomas van Acre, broeder Bonifacius van Chiron, broeder Petrus van Citta Nova, Heynricus van Lübeck, broeder Guillelmus van Cashel, broeder Robertus van Clonfert, broeder Gregorius van Feltre, Johannes van Roskilde, broeder Guillelmus van Sagona, en broeder Venutus van Catanzaro, wij wensen u het eeuwige heil in de Heer.

De allerbeminnelijkste Maagd is ook de door de allergrootste deugden vermaarde Maagd, de glorieijke Moeder van God, wier schoonheid zon en maan met bewondering aanschouwen, door wier voorbede het christenvolk wordt ondersteund, die de allerkostbaarste bloem, de onvergankelijke en eeuwige God, onze Heer Jezus Christus, door tussenkomst van de onuitsprekelijke genade van de Heilige Geest, heeft voortgebracht, voor wier verering plaatsen met de naam van diezelfde Maagd aangeduid zijn om door de christengelovigen terecht vereerd te worden, opdat zij middels haar barmhartige voorspraak het voorrecht van eeuwige beloning verdienen te verkrijgen.

Omdat wij daarom verlangen dat de kerk van die glorieijke Maagd Maria te Maastricht, van het bisdom Luik, met passend eerbetoon trouw wordt bezocht en door de christengelovigen voortdurend wordt vereerd;

[schelden wij penitenties kwijt] aan waarlijk alle boetelingen en biechtelingen, die naar die

kerk komen op alle afzonderlijke feestdagen van onze Heer Jezus Christus, namelijk ter gelegenheid van de viering van Geboorte, Besnijdenis, Epifanie, Witte Donderdag, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Drieëenheid en Sacramentsdag;

en evenzo op alle afzonderlijke vieringen van voornoemde heilige, glorieijke, eens en voor altijd maagd Maria, op de feesten der Kruisvinding en Kruisverheffing, op de feesten van de heiligen Michael, aartsengel, Johannes de Doper, Petrus en Paulus, en van alle andere apostelen en evangelisten;

en van de heilige martelaren Stephanus, Laurentius, Vincentius, Georgius, Lambertus, Clemens, Sixtus, Blasius, Dyonisius, Cornelius en Cyprianus, Mauricius en zijn gezellen, Christophorus, Eustachius en zijn gezellen, en Theodardus;

en evenzo van de heilige belijders Gregorius, Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, Hilarius, Nicolaus, Servatius, Martinus, Remigius, Evergislus, Franciscus, Dominicus, Benedictus, Hubertus, Antonius, Bernardus en Egidius;

en van de heiligen Maria Magdalena, Catharina, Barbara, Margareta, Agatha, Agnes, Lucia, Cecilia, Gertrudis, Scholastica, de Elfduizend Maagden, de weduwen Anna en Elisabeth;

en op de feestdagen van Allerheiligen, Allerzielen, en de Kerkwijding van deze kerk, en op alle afzonderlijke zondagen, en gedurende de octaven van de voornoemde feestdagen en van de Kerkwijding;

aan alle boetelingen en biechtelingen, die om reden van devotie, pelgrimage of gebed ieder jaar komen, of die missen of preken van de priesters van genoemde kerk of van ieder van hen in die kerk eerbiedig bijwonen, of die in het bijzonder voor onze allerheiligste heer de paus en de plaatselijke bisschop, wie dat dan ook mogen zijn, en voor vrede en eendracht in de wereld bidden;

of die op het kerkhof of over de omgang van genoemde kerk een rondgang maken en tot God bidden voor de overledenen die daar begraven liggen, en evenzo die ten behoeve van de kerke-

lijke inventaris aldaar lampen, ornamenten en andere benodigdheden voor die kerk bij laatste wilsbeschikking uit hun nagelaten vermogen bekostigen, of die een helpende hand bieden om mee te gaan wanneer het Lichaam van Christus onze Heer bij de zieken wordt gebracht, of die aanwezig zijn bij het Laatste Oliesel en de begrafenis van armen, of die bij het luiden van de avondklok driemaal knielend een Weesgegroet bidden; aan hen, die voornoemde zaken, allemaal of een deel ervan, verrichten, hoe vaak ze dat ook doen en wie het ook mogen zijn,

aan hen schelden wij, ieder van ons, op grond van de barmhartigheid van de Almachtige God, en in vertrouwen op de verdiensten en het gezag van de heilige apostelen Petrus en Paulus, iedere keer barmhartig in de Heer veertig dagen kwijt van de hun opgelegde penitenties, mits de wil van de bisschop er zijn toestemming en goedkeuring aan verleent.

Ter verzekering hiervan hebben wij deze brief bekrachtigd door er onze zegels aan te hangen.

Gegeven in Avignon, in het duizend driehonderd vijftienvintigste jaar des Heren, in de achtste indictie, op de vierentwintigste dag van de maand februari, in het negende jaar van het pontificaat van de allerheiligste vader en onze heer, heer Johannes, bij goddelijke voorzienigheid paus, de tweeëntwintigste.

ABSTRACT

THE CHARTER OF 24 FEBRUARY 1325 AND THE ORIGINS OF THE PILGRIMAGE OF THE RELICS

In the Treasury of Maastricht's Basilica of Our Lady hung a charter of 24 February 1325 that had never been studied, even described. By this charter, a patriarch, an archbishop and fourteen bishops, then residing in Avignon, the residence of Pope John XXII, granted a forty-day indulgence to all those who visited Our Lady's church on an unusually large number of days, some seventy in all. Indeed, after the overwhelming success of the first Holy Year in 1300, many indulgences for pilgrimages to churches were granted by popes and bishops, including in our region, during the fourteenth century.

This charter immediately gave rise to a conflict with the collegiate church of St Servatius, which was, after all, traditionally, as some medieval sources and several charters from the 13th century confirm, the church to which pilgrims went. The exceptionally large charter of 1325 obtained by the chapter of Our Lady in Avignon can therefore not be seen as anything other than an attempt to profile this church as a pilgrimage church too and make it attractive to pilgrims.

The Servatian pilgrimage period in the 13th century differed by only one day from that of Aachen. The date there was aligned with the old church dedication feast of 17 July, which was given a new content in this period when from 1322, and soon thereafter every seven years, public showings of relics were held, becoming in this way the origin of the Pilgrimages of the Relics (*Heiltumsfahrt*). Showings of relics were new initiatives that, in addition to the already existing devotions of church attendance and relic veneration, attracted more and more pilgrims. Several pilgrimage churches in the region, such as Kornelimünster, Maastricht and Mönchengladbach, then joined the seven-year cycle of Aachen, adopting the display of relics as well.

Adelskwartieren als historische bron: De ‘Limburgse’ deelname aan het Guliks Bruiloftstoernooi (Düsseldorf 1585)

Joep Leerssen en Funs Patelski

1. INLEIDING

In dit artikel willen wij via een genealogische analyse een momentopname bieden van Limburgse adellijke netwerken op een cruciaal overgangsmoment: aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog. De mogelijkheid daartoe wordt geboden door de deelname aan een feestelijke bruiloft in Düsseldorf van tal van edelen met een zetel of een leenbelang in de huidige Nederlandse provincie Limburg. Een achterliggend oogmerk is tevens, te demonstreren hoe genealogisch onderzoek historische inzichten mogelijk kan maken.

A priori is het natuurlijk problematisch om binnen een Guliks festijn een afzonderlijk ‘Limburgs’ contingent te onderscheiden. Dat mag dan wel geschikt lijken om de gebeurtenis aan een hedendaags Limburgs leespubliek te presenteren; maar kan men een laat-feodaal feest wel langs de meetlat van moderne paspoortnationaliteiten leggen? We gaan verderop uitvoeriger in op de haken en ogen, maar stellen vooraf dat dat toch wel zinvol kan zijn. Met inachtneming van alle complexiteiten, die we verderop omstandig zullen memoreren, hebben we, temidden van tal van gordiaanse familie-

knopen, gekozen voor een ‘kernploeg’ van een zestal toernooideelnemers (alsmede enkele met hen verwante anderen), en dat op basis van hun plaats van herkomst. Zij hadden hun zetel in wat tegenwoordig de provincie Limburg is, van Middelaar tot Wijnandsrade, en zijn daarmee erflaters van het Limburgse historische erfgoed.

Uiterekend de problematische aard van hun afzonderlijke positionering binnen het Guliks-Gelderse, Rijnlandse kader van 1585 vormt een van de punten waarover dit artikel licht hoopt te laten schijnen. De regionale geschiedschrijving over de huidige provincie Limburg, met name de adelsgeschiedenis, is van oudsher genoodzaakt om grensoverschrijdend te werk te gaan.¹ Ze is zelfs fundamenteel onverenigbaar met die nationale blikvernauwing die bekend staat als *methodological nationalism* – waaronder de behepthed wordt verstaan om de hedendaagse natie voetstoots als de natuurlijke categorie te accepteren voor historisch onderzoek, en om fenomenen die zich in een gegeven land voordoen te willen verklaren uit oorzaken die in datzelfde land gesitueerd kunnen worden.² Methodologisch nationalisme kan tot op zekere hoogte worden

1 Aldus de diverse artikelen die door Frank Keyzers en A.M.P.P. (Guus) Janssen zijn gepubliceerd in het *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (hierna: HJLZ) onder de serietitel ‘Adellijke Families in het Land van Zwentibold’. In het navolgende wordt gebruik gemaakt van ‘Adellijke families in het Land van Zwentibold’, in: HJLZ 37 (2016) 85-98; ‘De familie Von Leerodt - deel 2: Stiftsdames en stiftsheren tot in de Franse Tijd’, HJLZ 39 (2018) 9-29; ‘De familie Van Hoensbroek’, HJLZ 40 (2019) 89-117; (m.m.v. P. te Poel) ‘Scheiffart de Merode, Limbricht en een bijzonder altaarkastje’, in: HJLZ 41 (2020) 105-118; ‘De Familie van Eynatten’, in: HJLZ 41 (2020) 127-142; en samen met Jos Drubers: ‘De Familie de Merode’, in: HJLZ 44 (2023) 43-69.

2 Andreas Wimmer en Nina Glick Schiller 2002 ‘Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences’, in: *Global Networks* 2.4 (2002) 301-34. Ulrich Beck en Edgar Grande 2010 ‘Jenseits des methodologischen Nationalismus: Außereuropäische und europäische Variationen der Zweiten Moderne’”, in: *Soziale Welt* 61.3/4: 187-216.

verklaard uit het feit dat de huidige archiefvorming statelijk is georganiseerd en dat daarvoor grensoverschrijdende patronen of processen worden gemarginaliseerd; maar wie de Limburgse geschiedenis bestudeert, beseft dat de regionaal relevante feiten en patronen allerm minst binnen een Nederlands kader of vanuit Nederlands-gefoceuste bronnen te vinden vallen. De banden met Gulik-Gelre-Kleef worden zichtbaar in de Gulikse Bruiloft, een evenement dat onder Duitse historici bekend is maar tot nu toe alleen sporadisch voor Limburgse historiografie in beeld is gekomen. Dit artikel wil daarom ook demonstreren hoe een regionaal-grensoverschrijdende genealogische benadering als transnationale correctie op methodologisch nationalisme kan fungeren.

In wat volgt zullen wij het doopceel lichten van enkele deelnemers aan de hand van hun *Ahnenproben*, hun regionale en familiale positie bepalen en demonstreren hoe hecht het netwerk was dat zij vertegenwoordigen – met name dankzij de verwantschappen langs vrouwelijke lijn (waarop in adelshistorisch-genealogisch onderzoek niet primair gefocust wordt). We willen hiermee ook een sprong wagen van de genealogisch gefocuste adelsgeschiedenis naar een meer sociaal-historische cohort-studie.³

Wie grensoverschrijdend werkt moet beseffen hoe historisch veranderlijk de grenzen zijn die overschreden worden. De Maaslandse edellieden, in 1585 nog met huid en haar verweven met het Rijnland, zouden ten gevolge van de losmaking van het Maasdal uit het Gulikse en Rijksverband een nieuwe, meer geïsoleerde positie gaan innemen als onderdeel van de zich verzelfstandigende Nederlanden, en te maken krijgen met een politiek breukvlak dat zich onder hun voeten, en in hun familieconnecties, begon af te tekenen. De aanvang van dat proces zien we in een opmerkelijk evenement, een vreemde uitloper van de middeleeuwse ridderscultuur: de Gulikse Bruiloft.

2. EEN NOSTALGISCH RIDDERTOERNOOI OP DE RAND VAN EEN VULKAAN

In 1585 werd in Düsseldorf een luisterrijk feest gevierd voor de bruiloft van Johann Wilhelm van Gulik en Jakobe van Baden. Dat huwelijk is in de Duitse geschiedenis berucht, want het was de opmaat voor een funeste politieke ontsporing aan de Nederrijn. Johann Wilhelm, die in 1592 zijn vader opvolgde als hertog van het Guliks-Kleefs-Bergse bondgenootschap, bleek al gauw geestelijk onwel; Jakobe nam de teugels over, werd in 1595 gearresteerd en stierf in

3 Een probleem bij genealogisch onderzoek is dat men vaak terugvalt op negentiende-eeuwse repertoria van wisselende kwaliteit en met een vaak verouderde kennisstand omtrent de archivalische documentatie; bijv. Anton Fahne, *Geschichte der kölnischen, jülischen und bergischen Geschlechter in Stammtafeln, Wappen, Siegeln und Urkunden* (Köln/Bonn 1848). De meer betrouwbare compendia voor genealogisch en adelshistorisch onderzoek in deze regio zijn *Ernst von Oidtman und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln* (ed. Herbert M. Schleicher, 18 dln. Köln 1992-96) (hierna genoemd: Oidtmann/Schleicher) en Detlev Schwennicke, *Europäische Stammtafeln* (Neue Folge, 29 dln.; Frankfurt 2005-2010), in het bijzonder dln 18 en 26-29 ('Zwischen Maas und Rhein', 1-5). De invalshoek van al die genealogische overzichten is per definitie patrilineair: vrouwen worden daarin *singulär* als introuwende of uitgehuwelijkte partijen gememoreerd, onder veronachtzaming van hun onderlinge banden. De cohort-benadering is ontstaan in het kielzog van Karl Mannheims 'Das Problem der Generationen' (1928), vgl. Karl Mannheim, *Wissenssoziologie: Auswahl aus dem Werk*, red. Kurt H. Wolff (Neuwied/Berlin 1964), 509-565. Een solide archivalische basis wordt de laatste decennia geboden door de regesten van kasteelarchieven die (onder meer onder auspiciën van het Landschaftsverband Rheinland) zijn gepubliceerd; vergelijk bijvoorbeeld onderstaand, noot 50. Ook hier blijkt dat de beste bronnen voor Limburgse geschiedenis van over de Duitse grens komen. Een bijzonder nuttig repertorium is online geplaatst door het gemeentearchief van Roermond, <https://www.archiefroermond.nl/nl/onderzoek/regesten-2> (4 dln.; hierna: *Res Gestae*). In de Limburgse regionale of lokale geschiedschrijving biedt de lokale adel (met hun kastelen of machtsposities) een bijna alomtegenwoordige invalshoek; adelsgeschiedenis is zo breed en diffuus als werkwijze of thematiek verspreid dat ze hier bezwaarlijk als een afzonderlijk specialisme uitgelicht kan worden. Indicatieve voorbeelden zijn de artikelen van Keyers c.s. zoals gememoreerd in noot 1; voorts Lou Heynens (red.), *Adel in 'Limburg' of de Limburgse adel 1590-1990: Geschiedenis en repertorium* (Maastricht 2008) en Id. (red.) et al., *Adel aan Maas, Roer en Geul* (3 dln.; Maastricht 2009-11).

Afb. 1 Gedenkboek Graminaeus, titelpagina.

1597 in gevangenschap; naar alle waarschijnlijkheid vermoord. Ondertussen kreeg het Guliks-Kleefs-Bergse bondgenootschap te maken met de religieuze spanningen van die tijd:

de reformatie bracht oorlog met zich mee. De Nederlandse provinciën waren in opstand gekomen tegen Spanje en in het Keulse Rijnland woedde de *Truchsessische Krieg* rondom een protestantsgezinde aartsbisschop. Dat alles zou via een erfopvolgingsconflict in 1609 uitmonden in de catastrofale Dertigjarige Oorlog die in 1618 uitbrak.⁴

Dat feest van 1585 is dus het nietsvermoedende begin van een verwoestende aardverschuiving. De feestvierders waren inderdaad nietsvermoedend: ze beseften niet dat de plek waar ze dansten de rand van een vulkaan zou blijken te zijn. Integendeel: het enorme, rijk geïllustreerde gedenkboek van de Keulse geleerde Diederich Graminaeus (afb. 1), verschenen in 1587, beschrijft en vertoont in honderden bladzijden en tientallen kopergravures een dagenlang aanhoudend festijn vol pracht en praal, met kunstige erebogen, een formeel en uitbundig feestbanket, gemaskerde opvoeringen, optochten, vuurwerk, allegorische *tableaux vivants*, klassieke verwijzingen naar ridderlijke deugd en eeuwige liefde (afb. 2). Dat alles in een verbijsterende overdaad en met een waarlijk gigantische hofhouding, waarvan Graminaeus zelfs de paarden opsomt.⁵ De Gulikse Bruiloft staat dan ook bekend als een toonbeeld van de aristocratische praalcultuur van de Renaissance.⁶

- 4 Paul Heidrich, *Der geldrische Erbfolgestreit 1537-1543* (Kassel 1896); Heinz Ollmann-Kösling, *Der Erbfolgestreit um Jülich-Kleve (1609–1614). Ein Vorspiel zum Dreißigjährigen Krieg* (Regensburg 1996); Hansgeorg Molitor, *Das Erzbistum Köln im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1515–1688)* (Köln 2008).
- 5 Diederich Graminaeus, *Beschreibung derer Fürstlicher Gültischer Hochzeit so im Jahr Christi tausentdt fünffhundert achtzig fünff, am sechszehnten Junii und nechfolgenden acht tagen, zu Düsseldorf mit grossen freuden, Fürstlicher Triumph und herrlichkeit gehalten worden* (Keulen 1587). We hebben dankbaar gebruik gemaakt van Theodor Wiczorek en Marianne Gädtke, *Die Ahnentafeln der Turnierteilnehmer bei der Jülicher Hochzeit 1585* (Limburg/Lahn 2010) en van de presentatie op Deutsche Inschriften Online DI 89, Stadt Düsseldorf, Nr. 76 (Ulrike Spengler-Reffgen), <http://www.inschriften.net, urn:nbn:de:0238-dt089d008k0007602>. Tevens: Else Rümmler, *Die Fürstliche Jülichische Hochzeit zu Düsseldorf 1585. Das Fest und seine Vorgeschichte* (Düsseldorf 1983).
- 6 Ulrike Spengler-Reffgen, '«Adler Hertz Im Got Behoet»: Die Düsseldorfer Hochzeit von 1585 und der Einsatz von Inschriften zur öffentlichen Darstellung des landesherrlichen Selbstverständnisses', in: Helga Giersiepen en Andrea Stieldorf red. *Über Grenzen hinweg: Inschriften als Zeugnisse kulturellen Austauschs* (Leiden 2020) 235-266; Guido von Büren, '«... wie sich bei sulchem mechtigen fursten wol gezimt»: Die «Fürstlich Jülichische etc. Hochzeit» von 1585 und die Festkultur der Renaissance', in: Stephan Hoppe, Alexander Marksches en Norbert Nußbaum red. *Städte, Höfe und Kulturtransfer. Studien zur Renaissance am Rhein* (Regensburg 2010) 284-320.

Hoogtepunt van het festijn was een toernooi. Dat doet eigenlijk anachronistisch en een beetje wrang aan. Op het moment dat de moderne tijd losbarst over Europa, twee jaar voor de Armada, komt hier de *fine fleur* van de Rijnlandse adel bij elkaar om Ivanhoe'tje te spelen. De gevechten te voet en te paard, zwaard tegen zwaard, lans tegen lans, waren in deze tijd van de moderne, op buskruit gebaseerde oorlogsvoering al uit de tijd. Het was een feestje, een verkleedpartij, een *re-enactment* van de nostalgisch herinnerde ridderlijke strijdcultuur van de vervlogen middeleeuwen. Een soort OLS voor de vroegmoderne adel.

We zien tegelijkertijd met het toernooiwezen trouwens ook een andere herbeleving van de hoofds-ridderlijke middeleeuwen: de nieuwe ridderordes. De oude ordes zoals de Tempeliers (opgeheven), de Duitse Orde en de Orde van Malta reiken terug tot in de Kruistochten. De Orde van de Kouseband (1348) was al een vorm van culturele nostalgie, een *invention of tradition*: de oprichter Edward III had in 1344 al een replica van de Arthuriase Tafelronde laten vervaardigen. Hij was trouwens een enthousiast toernooier.⁷ Maar de nostalgie van het ridderschap komt goed op gang na de Bourgondische stichting van het Gulden Vlies in 1430. Het ene vorstenhuis na het andere richt een huisorde op met een ronkende, tot de verbeelding sprekende naam. De hertogen van Gulik doen dat met de Hubertus-orde in 1444. Het herfsttij der Middeleeuwen was doordrongen van heimwee naar de riddertijd.⁸ En van dat herfsttij vormde het toernooi op de Guilkse Bruiloft, aan de

Afb. 2 Allegorisch vuurwerk op de Rijn, 'De Bestorming van de Hel', uit het gedenkboek van Graminäus. De helden overwinnen (natuurlijk) het kwaad, en het flankerend gedichtje besluit 'Das war ein Omen gutt / Macht Fürstlich ehestandt wolgemutt'. Voor wie het vervolg kent, is dat ironisch; zo ook het schuitje met het vaandel 'Da pacem Domine in diebus nostris'.

vooravond van de zeventiende eeuw, de alleraatste uitloper. In de talrijke erefuncties van de bruiloftsgasten (schenkmeeester, wijnproever, hofmaarschalk, voorsnijder, erfkamerheer, stalmeester/maarschalk, in dienst van de vorst van Kleef, Gulik, of Limburg, of Luxemburg⁹) zien we nog de laatste voortzetting van hun 'ministeriale' herkomst. De ridderlijke dienaren van de hoge feodale adel worden de hovelingen van de moderne hofhouding.

Zoals elke vorm van spel kende het toernooi ook zijn spelregels. Ook hier was sprake van een regelrechte *invention of traditi-*

7 W.M. Ormrod, *Edward III* (New Haven 2012); Christopher Berard, 'Edward III's Abandoned Order of the Round Table', in: *Arthurian Literature* 29 (2012) 1–40.

8 Heinrich Oidtmann, *Die Hubertusschlacht bei Linnich in Dichtung, Sage und Geschichte; Der hohe Orden vom H. Hubertus* (Jülich 1904); Leo Peters, 'Der jülichische Hubertus- und klevische Antonius-Ritterorden', in: *Land im Mittelpunkt der Mächte: Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984), 167–180. Algemeen: D.J.D. Boulton, *The Knights of the Crown: the Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe* (Woodbridge 2000); vgl. ook Johan Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, in Id., *Verzamelde werken* (Haarlem 1949) 3: 3–435, i.h.b. 91–95 en 98–104 ('het stichten van ridderorden was sedert het midden der veertiende eeuw een ware mode geworden. Ieder vorst moest zijn orde hebben, zelfs aanzienlijke edelen bleven niet achter', 101).

9 Wiczorek en Gädtke, *Ahnentafeln* (hierna: W/G), 282–285, 300.

on, waarbij herauten de aangedikte en opgesmukte traditie van eerdere toernooien (echt dan wel verzonnen) in herinnering brachten. Graminäus doet dat ook in zijn gedenkboek in een lange uitweiding ‘*Woher der Adel erstlich erstanden / und der brauch der Tornier bey den Teutschen seinen anfang genommen*’.¹⁰ Daarbij worden de voorwaarden van deelname nauwkeurig opgesomd. Die voorwaarden draaiden allemaal om één ding: de ridderlijkheid. Dat was die abstracte kwaliteit waaraan de adel – althans: de landadel, waarvan hier sprake is, in tegenstelling tot de hogere rijksadel¹¹ – zijn status ontleende. Die ridderlijkheid manifesteerde zich in moed, eer, hoffelijkheid en afkomst. In alle regels en plichtplegingen in de Gulikse Bruiloft, speciaal in het toernooi-element, zien we hoe voortdurend op die elementen wordt gehamerd.¹² Het waren geen loze strijkages – de kleine landadel bestond uit rauwdouwers die zich te buiten gingen aan vetes en ‘grensoverschrijdend gedrag’. De indruk is onontkoombaar: met de opkomst van de nieuwe tijd wordt ridderlijkheid, stammend uit de hoofse hofcultuur van de twaalfde en dertiende eeuw (de tijd van de echte toernooien) een nostalgisch droombeeld, een uiterlijk, zinledig keurmerk om de exclusiviteit van de adel mee te beschermen en moreel te rechtvaardigen.¹³ Maar het was

ook een manier om de adel te ‘temmen’: deze kleine plattelands-krijgsheren met hun korte lontjes een discipline en hoofsheid op te leggen en aan de persoon en aan het beleid van de vorst dienstbaar te maken.

De cultus van het toernooiwezen betekende ook dat zijn antieke attributen hun gebruikswaarde vervingen door een symbolische functie. Het harnas werd een status-accessoire; de heraldiek werd steeds uitbundiger geformaliseerd. In de tijd van artillerie, buskruit en huurlingenlegers zijn helmen en schilden allang geen doelmatige wapenrusting meer, maar ze worden des te belangrijker als wapentekenen, visuele symbolen van adeldom.

Dat alles illustreert het gedenkboek van Graminäus. De deelnemers aan het toernooi moesten een bewijs voorleggen van hun ridderlijke afkomst (het Duits gaat de term *ritterbürtig* gebruiken) door acht kwartieren van adeldom te vertonen: de wapenschilden van hun acht overgrootouders, als bewijs dat ze van zuiver blauw bloed waren. Het stadsmuseum van Düsseldorf bewaart een aantal originele, op hout geschilderde exemplaren;¹⁴ Graminäus reproduceert 66 *Ahnenproben* als gravures. Dat is kenmerkend voor dit tijdsgevoel: de adel begint als het ware een ‘stamboek’ aan te leggen waarbij dat derde element van de ridderlijkheid, de afkomst, wordt ge-

10 Graminäus volgt hier het werk van de heraut Georg Ruxner, *TurnierBuch. Von Anfang, Vrsachen, vrsprung, vnd herkommen der Thurnier im heyligen Römischen Reich Teutscher Nation* (1530).

11 Voor het onderscheid tussen *Reichsadel* en *landsässischer Adel*, zie Rudolf Enders, *Adel in der frühen Neuzeit* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 18; München 1993).

12 Graminäus’ Gedenkboek en Ruxners *TurnierBuch* citeren beiden omstandig de voorwaarden voor deelname aan toernooien: het is alleen voor edellieden – wie minder dan acht kwartieren kan voorleggen wordt niet toegelaten of zelfs bestraft. Uitgesloten zijn ook die edelen die niet volgens hun stand leven, die woordbreuk, overspel of roof gepleegd hebben of vrouweneer hebben geschonden. In Beieren leidde dit tot het omgekeerde effect dat een zichzelf als *Turnieradel* definiërende adelsklasse de toernooideelname van hun voorouders gebruikte om zich te onderscheiden van jongere adelsgeslachten (Enders, *Adel*).

13 Richard Barber en Juliet Barker, *Tournaments, Jousts, Chivalry and Pageants in the Middle Ages* (Woodbridge 1986); Josef Fleckenstein red., *Das ritterliche Turnier im Mittelalter* (Göttingen 1985); Peter Jezler, Peter Niederhäuser en Elke Jezler red., *Ritterturnier: Geschichte einer Festkultur* (Luzern 2014).

14 Zie DI 89, Stadt Düsseldorf, Nr. 76(†) (Ulrike Spengler-Reffgen), in: www.inschriften.net, urn:nbn:de:0238-di089d008k0007602

attesteerd.¹⁵ Om adellijke jongedochters te laten intreden in een exclusief damesstift, om jongemannen te laten intreden in een ridderorde of in het kapittel van een kathedraal en om lid te worden van een ridderschap moest een proeve van zuiver blauw bloed worden voorgelegd. In de loop van de volgende twee eeuwen zou die bedreigde exclusiviteit steeds strikter worden beschermd. Rond 1700 zijn acht kwartieren al niet meer genoeg. Adelsattesten van zestien of zelfs 32 kwartieren worden gangbaar. Naarmate de *Stiftsadel* de concurrentie krijgt van alternatieve elites zoals stedelijke magistraten en patriciërs en rijke kooplieden, wordt de exclusiviteit van de zuivere afkomst steeds nauwgezet in het oog gehouden.¹⁶

Dat proces van exclusiviteitsbevestiging kunnen we analyseren aan de hand van de *Ahnenproben* (heraldische kwartierstaten) die nu nog her en der worden bewaard, vaak in privébezit, meestal als kleurrijke erfstukken en voorbeeld van de barokke praalcultuur van het *ancien régime*. Maar ze zijn meer dan dat: het is eigenlijk de 'burgerlijke stand' van de adel (ja, een *contradictio in terminis*), een persoons- en afkomstregister met een hoog informatiegehalte, zeker als we die diverse afkomst-stambomen in een computerbestand kunnen cumuleren en aan een netwerkanalyse kunnen onderwerpen. Er is aanvang gemaakt met het online repertoriëren en digitaal analyseren van deze kwartierstaten op de interactieve website 'Heraldic Pedigrees', waarnaar in het verdere verloop van

dit artikel herhaaldelijk zal worden verwezen.¹⁷ Dit artikel wil een voorbeeld geven van hoe we dat corpus kunnen gebruiken als historische bron.

Ahnenproben zijn niet zomaar een ornament, ze zijn tevens een document: een bronnencorpus dat meer verdient dan als kleurrijke antiquiteit te worden gereproduceerd en waarvan de inhoudelijke-ontsluiting historisch nuttig is. Om die reden analyseren wij hier de *Ahnenproben* van enkele 'Limburgse' deelnemers aan het Gulikse toernooi van 1585: Caspar Huyn van Amstenrade, de neven Willem en Werner van den Bongardt, oom en neef Arnold en Christoffel Schenck van Nideggen en Willem van Vloderp. In hun kielzog komen ook andere deelnemers in beeld (alle relevante kwartierstaten zijn genealogisch ontsloten op de website leerssen.nl/guliksebruiloft).

3. HET VERVLOCHTEN LIMBURG: SCHIFTEN EN GROEPEREN

Zoals gezegd: het identificeren van wie er op de Gulikse Bruiloft 'Limburgs' was is allesbehalve eenvoudig. De provincie van die naam bestond nog lang niet, en de familie- en bezitsverhoudingen liepen kriskras over de hedendaagse grenzen heen. We zetten hier even uiteen hoe lastig het hanteren van het concept 'Limburgs' is. Die prolegomena alleen al bieden een boeiend doorkijkje op de dwarsverbanden tussen het Maasdal en het Rijnland.

Van de 70 deelnemers (waarbij drie koppels van gebroeders, die dezelfde kwartieren ver-

15 Clemens Joos spreekt van een 'Herkommensseuche' die vanaf het midden van de vijftiende eeuw postvat: 'Herkommen und Herrschaftsanspruch: Das Selbstverständnis von Grafen und Herren in Südwestdeutschland vom 12. bis ins 17. Jahrhundert', in: Kurt Andermann en Clemens Joos red. *Kraichtaler Kolloquien* 5 (2006) 121-155.

16 Enders, *Adel*. Tevens Ute Küppers-Braun, *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen (1606-1803)* (Münster 1997), 52-60 ('Die Ahnenprobe').

17 <https://leerssen.nl/kwartierstaten>. Specifiek voor de toernooideelnemers tijdens de Gulikse Bruiloft is de URL leerssen.nl/guliksebruiloft. Daar vindt de gebruiker een veertiental relevante *Ahnenproben*: naast de hier behandelde (Caspar Huyn van Amstenrade, Edmund van Reuschenberg, Werner en Willem van den Bongardt, Arnold en Christoffel Schenck van Nideggen, Willem van Vloderp) ook die van Ernst/Gisbert von Bodelschwingh, Roeland van Bylandt, Willem van Cortenbach, Alexander von Drimborn, Winand van Leerodt, Willem van Strijthagen en Willem van Wachtendonck (tak Waardenburg).

toonden) bleek een twintigtal door afstamming of domicilie banden te vertonen met het huidige Nederland of België. De meesten van hen waren echte 'grensgevallen'. De familie-wortels reikten over allerhande grenzen heen en families hadden bezittingen aan beide zijden van de huidige grens. Sommige Schencks van Nideggen waren in Westfalen gehuisvest, anderen langs de Maas of de Nederrijn. Ook zo voor de Wylichs/Wylacks: over het algemeen Westfaals/Nederrijns, maar daarnaast waren er ook de in Grubbenvorst/Gennep gedomicilieerde, in Cuyk begraven voorouders van toernooideelnemer Winand van Leerodt.

Zeven deelnemers droegen één 'Limburgs' kwartier in hun *Ahnenprobe*:

- *Bensenrade* figureert bij een Johann von Binsfeld;
- *Dobbelstein* van Doenrade tweemaal: bij een andere Johann von Binsfeld en bij Johann von Horst;
- *Vlodrop* driemaal: bij Johann von Pallandt, Wilhelm von Hatzfeld en Wilhelm von Winkelhausen.

Drie *Ahnenproben* vertonen twee Limburgse kwartieren:

- Rotger von Düngelen (*Blitterswijk* en *Eyll*);
- De twee gebroeders Gisbert en Ernst von Bodelschwingh droegen de kwartieren van hun overgrootouders *Schenck van Nideggen* en *Oost*.
- Arnold van Boedberg vertoont de kwartieren *Eyll* en *Huyn van Amstenrade* (en daarmee ook dat van de Huynse voormoeder *Print-hagen*).

Enkele deelnemers bleken ondanks hun Duits klinkende namen 'halve Limburgers' te zijn, niet alleen vanwege hun familiewortels (vier kwar-

tieren of meer) maar ook op grond van bezittingen in het Limburgse.

Veel kastelen of leengoederen van herkomst waren gelegen op plekken waar latere staatsgrenzen vlak langs zijn gaan lopen. Pietersheim, Schuren (bij Bilzen) en Leut (zetels van Merode, Cortenbach en Vlodrop) liggen thans in België. Spaldorp (Bylandt) ligt nog net in hedendaags Nederland, maar veel Duitse heerlijkheden of huizen – Germenseel, Walbeck, Heyden, Ursfeld, Honsdorf, Setterich, Haag en Trips – liggen zo dicht tegen de huidige grens aan dat de Limburgse familieconnecties van de bewoners (respectievelijk Wachtendonck, Bylandt, Bongardt, Strijthagen, Leerodt, Reuschenberg en Boedberg, Hoensbroech, Eynatten, Berghegen. Trips) allesbehalve verrassend zijn. Het omgekeerde geldt voor de grensligging van Grasbroek bij Limbricht: nu Nederlands, toen Guliks, met bezitters zoals Leerodt of Drimborn die aan beide kant van de huidige grens bezittingen hadden.¹⁸

De complexiteit van de vervlechting wordt beklemtoond door het besef dat veel deelnemers meerdere bezittingen hadden aan weerszijden van wat tegenwoordig de grens is. Caspar Huyn in Amstenrade en Hausen; Roeland van Bylandt in Spaldorp en Halt; Willem van Vlodrop in Leut/Eisden en Rijckholt; Alexander von Drimborn in Grasbroek en Dürwiß; Willem van den Bongardt in Heyden (vlak over de grens bij Bocholtz), Terblijt en Bergerhausen; zijn neef Werner in Wijnandsrade en Paffendorf.¹⁹

Kortom: Wie grenzen trekt, schept grensgevallen. Wie een 'Limburgs' cohort onder de Gulikse toernooideelnemers wil ontwaren moet een gordiaanse knoop ontwarren, pluizig, rafelig en vol haken en ogen. Van de 20 deelnemers met Nederlandse connecties hebben wij hier drie

18 Algemeen voor de Midden-Limburgse regio: Keyzers en Janssen, 'Adellijke Families'.

19 Het feit dat Johann von Ossenbroich naast zijn Duitse goederen ook op dat moment Blitterswijk in leen had was niet voldoende reden om hem in de huidige selectie op te nemen.

Gelderse of (Over-)Stichtse edelen van boven de grote rivieren buiten beschouwing gelaten.²⁰ Twee 'Belgisch-Limburgse' deelnemers lieten we buiten beschouwing: Merode van Pietersheim en Cortenbach van Schuren (bij Bilzen²¹) vertegenwoordigden, hun oudere herkomst daargelaten, familietakken die alle ten westen of noorden van de Maas gesitueerd bleken ten zijn. Vlodrop van Leut had wel familiebanden of bezittingen die oostwaarts over de Maas heen reikten: Leut was eerder een 'bijvangst' voor de van oorsprong Roermondse Vlodrops. Bij alle onduidelijkheid mag dus wel worden gesteld dat de Maas zelf een redelijk harde grens vormde. Wie het over het Maasland heeft, verwijst de facto naar de landdouchen aan de rechteroever.

Dat alles brengt ons op de hier geselecteerde deelnemers. Die selectie heeft vooral op plaats van herkomst plaatsgevonden: zij hadden hun zetel in wat tegenwoordig de provincie Limburg is, van Middelaar tot Wijnandsrade; zij zijn daarmee erfslaters van het Limburgse historische erfgoed.

Nog een laatste voorbehoud: de hier geselecteerden vormen geen representatieve doorsnee van de 'Limburgse' adel als geheel. Hulsberg-Schaloen, Scheiffaert-Merode van Limbricht, Pallandt van Wittem, Bronckhorst-Batenburg van Gronsveld en Rimburch, Cortenbach, Hoensbroech, Hoen van Cartils, Schellaert van Obbendorf en Schaesberg: zij allen schitteren door afwezigheid. De kasteelheer van Arcen (Reinier Egmond van Gelre) was eveneens afwezig. In feite waren 'Zuidlimburgse' deelnemers aan de Gulikse Bruiloft al sterk voorgeselecteerd omdat het ging om edellieden die in een leen- of ambts-

relatie stonden met de Gulikse gastheer (zoals de Huyns of de Bongardts) maar daarnaast ook Overmaasse goederen in leen hielden van de Hertog van Brabant (koning Filips II), c.q. een vrije rijksheerlijkheid in het Maasland genoten (Vlodrop voor Leut en Rijckholt, Merode voor Pietersheim, Bongardt voor Terblijt).

4. WAPENSCHILDEN, VERWANTSCHAPS-RELATIES, VROUWEN

Bij deze schifting en groepering zijn al termen als 'cluster' en 'connectie' gevallen. Dat het hier gaat om een hechte elite met talrijke onderlinge banden, is evident. De genealogen Wieczorek en Gädtke hebben die clustering in beeld gebracht door te wijzen op de herhaling van familienamen in de diverse vooroudertableaux en op de manier waarop familiebanden met erefuncties samenvallen. Zij hebben tevens bewonderenswaardig werk verricht door de vooroudertableaux uit te vouwen tot complete afstammingslijsten over vier generaties. Dat is een prestatie van formaat: acht generische wapenschilden worden gespecificeerd tot veertien individuen: acht overgrootouders, vier grootouders en twee ouders, met een ondubbelzinnige onderlinge structuur qua huwelijken en ouderschap. Dat uitvouwen (specifiëren en structureren) is vaak een lastige opgave, waarbij Wieczorek-Gädtke meestal op het behoorlijk betrouwbare kompas van Ernst von Oidtman hebben gevaren (en incidenteel de *Europäische Stammtafeln* van Schwennicke²²). Wij hebben nauwelijks echte problemen in hun genealogische werk aangetroffen maar wel stilzwijgend diverse

20 Torck (Almelo), Zuylen van Nyevelt (Gerenstein), Aeswyn (Gramsbergen bij Hardenberg, Overijssel). Twee meer noordelijke deelnemers hebben wel relevante familieconnecties: Roeland van Bylandt (Spaldorp) en Arndt Schenck van Nideggen (Waardenburg).

21 Voor Merode: Keyzers, Drubers en Janssen, 'Merode'; voor Cortenbach, *Land van Herle* 10 (1960) 133. Cortenbachs toernooi-kwartierstaat staat online op leerssen.nl/kwartierstaten; diens afstamming van Hoen van Cartils aan moederszijde slaat op de Loonse tak van dat geslacht (Rummen). Voor Hoen van Cartils: Leon Hupperichs, *De geschiedenis van Kasteel Cartils* (Maastricht 2018).

22 Zie noot 3

inconsistenties en verschrijvingen gecorrigeerd.

Een probleem evenwel is de lichte bijziendheid waarbij vooral afstammelingen langs vaderlijke lijn worden gevolgd. Bij het bestuderen van de netwerkrelaties tussen en rondom de Limburgse deelnemers viel ons op dat zich onder dat patrilineaire oppervlak belangrijke connecties langs vrouwelijke verwantschappen aftekenen. Die zijn vaak transversaal, verbinden meerdere stambomen met elkaar. De voormoeders keren vaak met hun wapenschild terug in de hogere kwartieren van meerdere deelnemers. Om die connecties langs vrouwelijke lijn in beeld te brengen dienen we dwarsverbanden te leggen waar Wiczorek en Gädtke niet altijd aan toekomen. In het oerwoud van Wachtendonck-naamgenoten bleek de afstamming van Sofia von Fischenich een structurerend element te bieden. Op de achtergrond van diverse families spelen de gezusters Grein een rol. En de gezusters Catharina en Aleida Tüschenbroich genannt Eggerath (vlakbij Hillenraad-Swalmen), door Wiczorek en Gädtke in twee verschillende familienamen opgesplitst, blijken een knoop in het netwerk te vormen.

Vandaar dat wij hier eerder van ‘clusters’ en ‘connecties’ spreken dan van ‘geslachten’. In onze netwerkanalyse bleken ‘onzichtbare’ vrouwen (dat wil zeggen, van wie de familienaam in mannelijke lijn was uitgestorven) een belangrijke verbindende rol te spelen. Als de mannelijke erfopvolging de bouwstenen vormde van dit feodale bestel, dat waren de vrouwelijke verwantschappen het verbindende cement. We zullen er twee uitlichten: respectievelijk de dames Mascherel en Van Oost.

5. KWARTIERSTATEN UITPAKKEN EN CROSS-CHECKEN: HUYN EN CONSORTEN

Elk van de *Ahnenproben* heeft een standaardformaat: in het midden het schild van de kandidaat, omgeven door acht in ovaal gerangschikte schilden van de overgrootouderlijke kwartieren. Aan de heraldisch-rechtse zijde (dus voor gewone mensen links) zijn dat het schild van de vader, diens moeder en beide grootmoeders. Aan de tegenoverliggende zijde staat de moederlijke afstammingslijn (de moeder en háár moeder met haar beide grootmoeders).²³

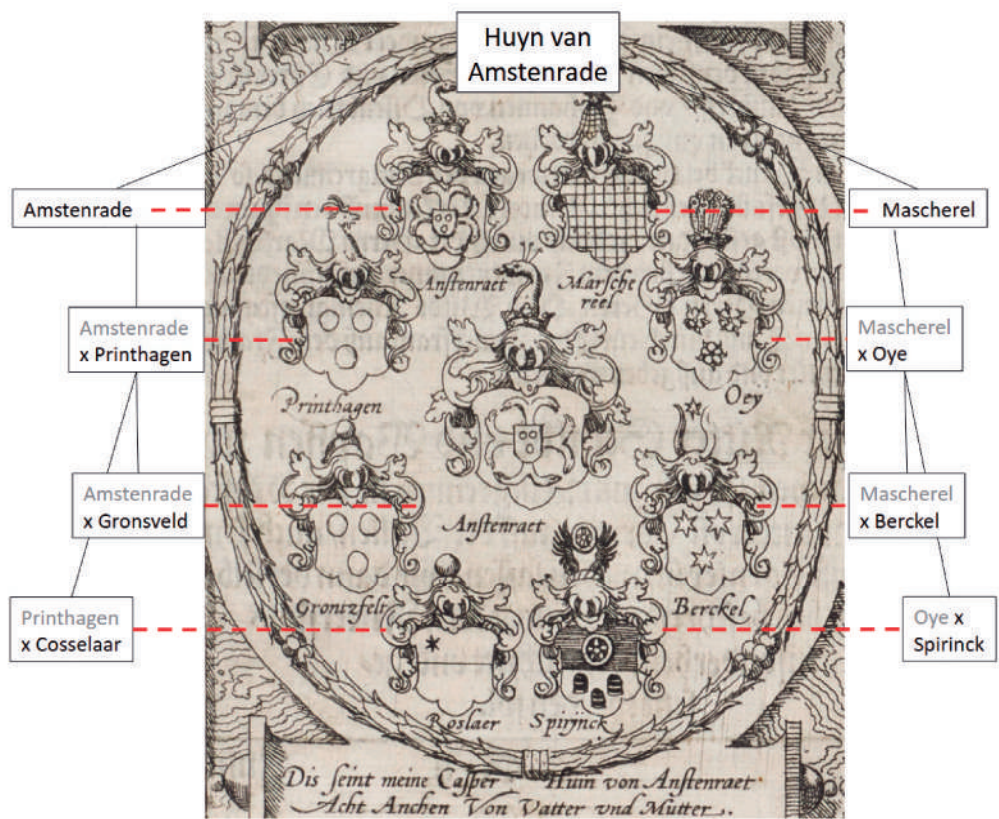
Een eerste voorbeeld verheldert die heraldisch-genealogische brij misschien. De kwartieren van Caspar Huyn van Amstenrade kunnen als in onderstaand schema (afb. 3) worden uitgepakt:

We zien dat de kandidaat (technisch: de proband) met naam en toenaam wordt geïdentificeerd, maar de kwartieren zijn generisch: ze geven alleen een geslacht aan, geen specifiek individu. Dat betekent dat er een genealogische *cross-check* nodig is. Daarbij blijkt dat dit stamboompje zich volledig dekt met wat we uit andere bronnen weten van de Huyn-genealogie.

Cross-checking met andere bronnen²⁴ geeft voor de voorouders van Caspar de toernooideelnemer:

23 Dit is een vereenvoudiging. Bij sommige *Ahnenproben* zijn in beide rijen de middelste twee schilden omgewisseld.

24 De gebruikelijke bronnen zijn huwelijkscontracten, testamenten, erfdelingen, doop- en overlijdensaktes en transacties. Er is veel bestaande genealogische compilatie, van wisselende kwaliteit: lege plekken in de kennis worden speculatief ingevuld en fouten gaan vaak ‘rondzingen’ ten gevolge van kritiekloos kopiëren, met name op het internet. Voor Huyn van Amstenrade algemeen: Theo Beckers, *Het riddersgeslacht Huyn van Amstenrade en Geleen* (Amstenrade 1988). Voor de voorouders moederlijkerzijds, A.A. Vorsterman van Oyen, notitie in: *De Navorscher* 19 (1869) 48-49. De consensus staat in W/G 27-30.

Afb. 3 Ahnenprobe/kwartierstaat Caspar Huyn van Amstenrade.

8	9	10	11	12	13	14	15
Johan Huyn v. Amstenrade tot St Jansgeleen	Johanna van Gronsveld (†1397)	Arnold van Printhaghen	Mynten van Cosselaar erfdochter van Rivieren	Johan Mascherel van Schonforst	Henrica van Berckel	Herberen van Oye tot Balgoy	Petronella Spirinck
4		5		6		7	
Gerard Huyn van Amstenrade tot St. Jansgeleen		Agnes van Printhaghen		Hendrik Mascherel tot Wijnandsrade		Ulanda van Oye, erfdochter van Balgoy en Keent	
	2				3		
	Caspar Huyn van Amstenrade (†1541) tot Rivieren				Hendrica Hubertine Mascherel		
			1				
			Caspar Huyn van Amstenrade (†1593)				

Uit dit overzicht wordt al duidelijk dat veel heerlijke goederen (zoals Printhaghen, Rivieren, Wijnandsrade) via introuwende vrouwen in Huyns bezit zijn gekomen. Wat ook naar voren komt uit de exercitie is dat het cross-checken van *Ahnenproben* een belangrijk hulpmiddel is voor de genealogische en adelshistorische bronnenkritiek. Hoewel men niet blindelings op deze heraldische documenten mag varen – ook hier zal soms sprake zijn van onkunde, vergissingen of doelbewuste verfraaiingen –, waren het over het algemeen documenten waar veel sociaal prestige van afhing en die met zorg werden vervaardigd en gecontroleerd. Dat wil zeggen dat, waar ze stroken met oudere genealogische overzichtswerken (die vaak met een wantrouwend oog bekeken worden, niet altijd ten

onrechte), ze een belangrijke contemporaine staving kunnen bieden, of een even belangrijke kritische variant of verbetering.

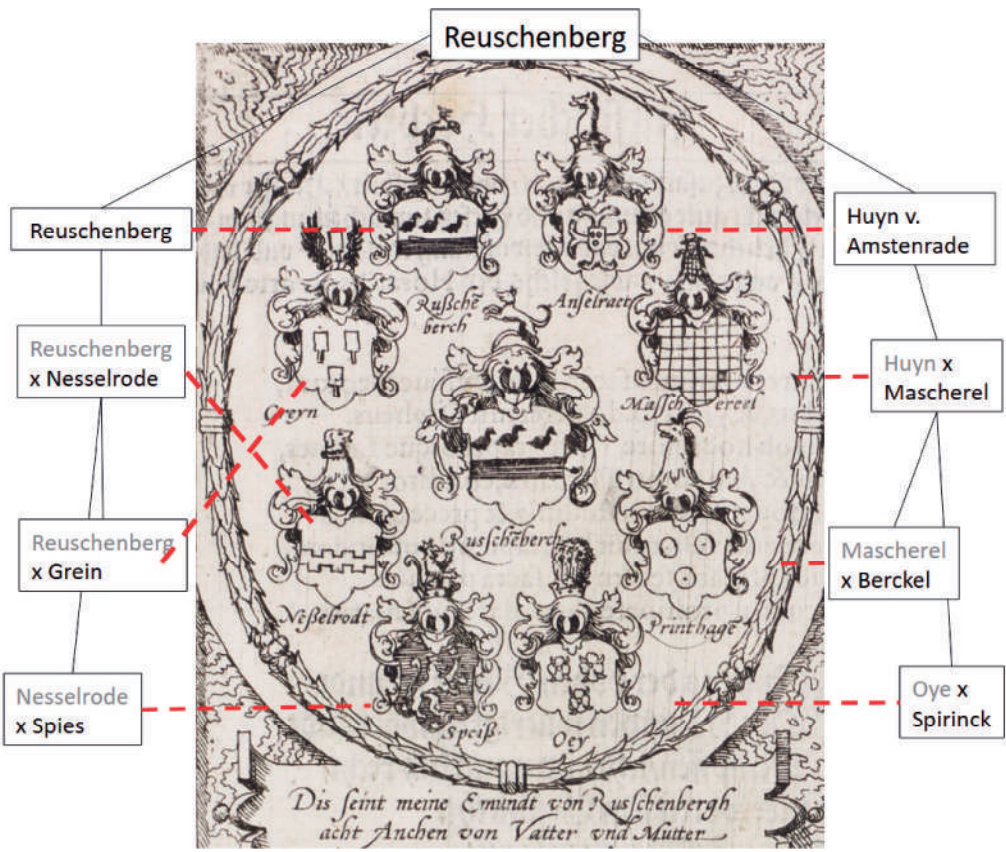
Het cross-checken van deze kwartierstaten onderling biedt ook boeiende zichtlijnen. Zo doet de *Ahnenprobe* van de toernooi-deelnemer Edmund von Reuschenberg²⁵ al op het eerste gezicht vertrouwd aan (afb. 5).

De kwartieren in de moederlijke lijn dekken zich geheel met de eerste vier kwartieren van die van Caspar Huyn van Amstenrade: Edmund van Reuschenbergs moeder Jolanda Huyn (kenmerklijk vernoemd naar haar oma Ulanda van Oye) was Caspars zuster; Edmund was dus oomzegger van Caspar:

Afb. 4 Fürstlich Jülichische Hochzeit-SMD.D V-37.1 StA. Herkomst: commons.wikimedia.org.

25 Aan vaderszijde worden in deze *Ahnenprobe* de schilden van de moeder en de oma verwisseld, een extra waarschuwing dat men ook deze bronnen niet voor zoete koek moet aannemen. Voor de Reuschenbergs, zie Oidtman/Schleicher (map 1305-1333).

Afb. 5 Ahnenprobe/kwartierstaat Edmund van Reuschenberg

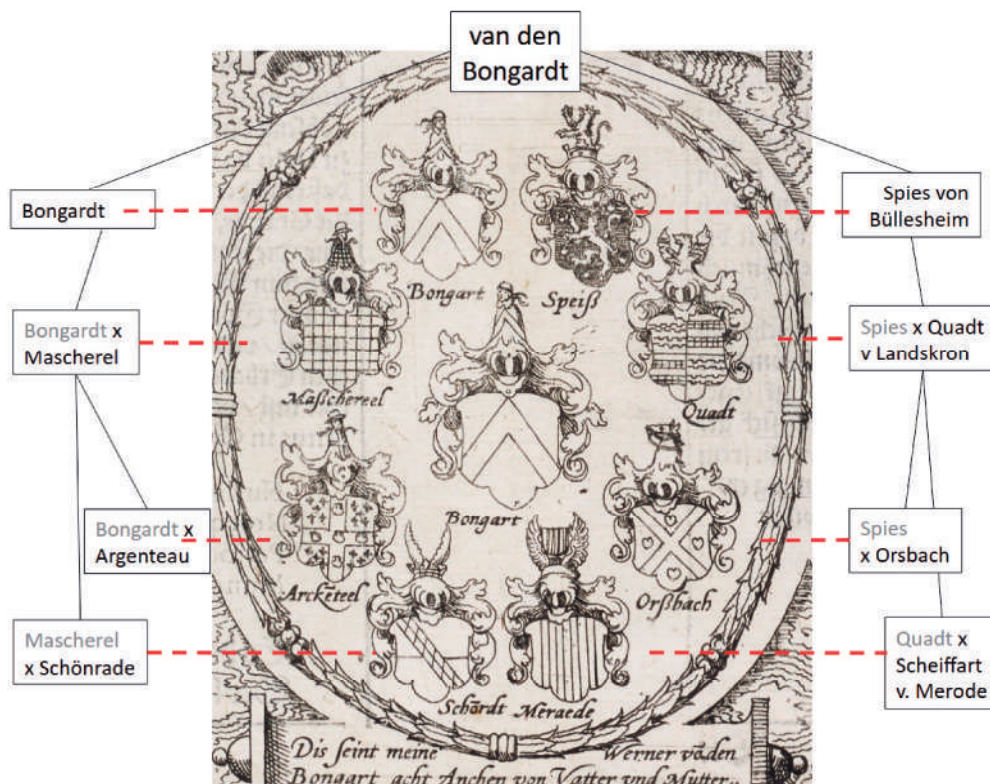
8	9	10	11	12	13	14	15
Johan van Reuschenberg tot Setterich	Maria Grein, erfdochter van Overbach	Johann Wilhelm von Nesselrode	Frederike Spies von Büllesheim (* 1485)	Gerard Huyn v. Amstenrade tot Sint-Jansgeleen	Agnes van Printhaghen tot Rivieren	Hendrik Mascherel tot Wijnandsrade	Ulanda v. Oye erfdochter van Balgoy en Keent
4		5		6		7	
Edmund van Reuschenberg tot Setterich		Philippa von Nesselrode		Caspar Huyn van Amstenrade tot Rivieren (†1541)		Hendrica Hubertina Mascherel	
	2				3		
	Johann van Reuschenberg tot Setterich (†1597)				Jolanda Huyn van Amstenrade		
			1				
			Emund van Reuschenberg tot Setterich (†1620)				

6. DE FAMILIEKNOOP-BONGARDT

Een andere deelnemer met 'Zuid-Limburgse' connecties was Werner van den Bongardt van Wijnandsrade (afb. 5).²⁶

Net als oom en neef Huyn/Reuschenberg

had ook Werner van den Bongardt een neef als medestrijder op de Gulikse Bruiloft. Dat was Willem, wiens *Ahnenprobe* dezelfde schil-den aan vaderszijde vertoont. Werners vader Werner sr. was een broer van Willems vader

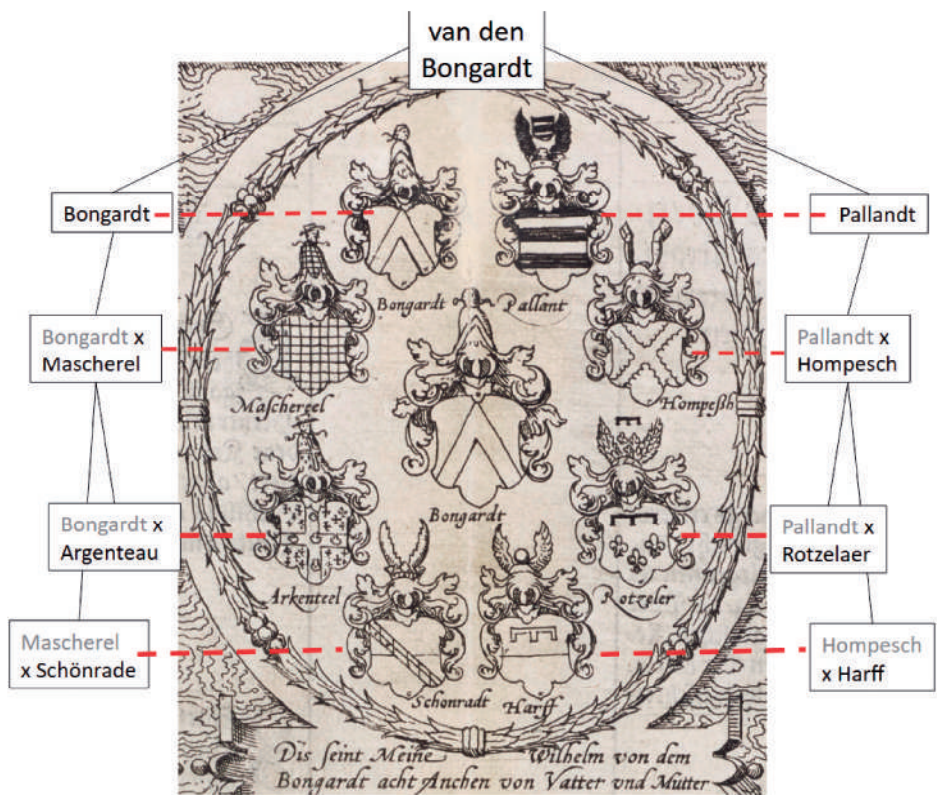
Afb. 6 Ahnenprobe/kwartierstaat Werner van den Bongardt

8 Johan van den Bongardt (†1520)	9 Elisabeth van Argenteau (†1528)	10 Winand Mascherel tot Wijnandsrade	11 Margarete von Schönrade erfdochter van Heyden	12 Heinrich Spies von Büllesheim	13 Agnes von Orsbeck	14 Johann Quadt von Landscron (†1542)	15 Katharina Scheiffart von Merode
4 Willem van den Bongardt (†1554)		5 Maria Mascherel, erfdochter van Wijnandsrade & Heyden		6 Daem Spies von Büllesheim		7 Gertrud Maria Quadt von Landscron	
2 Werner van den Bongardt tot Wijnandsrade (†1599)				3 Catharina Cäcilia Barbara Spies von Büllesheim			
1 Werner van den Bongardt tot Wijnandsrade (1570-1645)							

26 Zie algemeen Joseph Strange, *Genealogie der Herren und Freiherren von Bongart* (Köln/Neuss 1866) en Oidtmann/Schleicher, map Bongardt.

Willem sr. Tussen deze beide vaders vond de erfdeling plaats tussen de takken-Wijnandsrade en Heyden. Het patroon dat we bij de Huyns al zagen wordt ook hier bevestigd: de familie heeft veel te danken aan de goederen die wer-

den ingebracht door introuwende erfdochter. Maria Mascherel brengt Wijnandsrade in en bovendien Heyden (tussen Bocholtz en Aken) waarvan haar moeder de erfdochter was geweest.

Afb. 7 Ahnenprobe/kwartierstaat Willem van den Bongardt

8	9	10	11	12	13	14	15
Johan van den Bongardt (1440-1520)	Elisabeth van Argenteau (†1528)	Winand Mascherel tot Wijnandsrade	Margarete von Schönrade erfdochter van Heyden	Johann von Pallandt (Nothberg) (*1540)	Anna (Katharina) von Rotzelaer	Werner von Hompesch	Anna von Harff
4	5	6	7				
Willem van den Bongardt (†1554)	Maria Mascherel, erfdochter van Wijnandsrade & Heyden	Johan von Pallandt(Nothberg) (†1533)	Cecilia von Hompesch (Wachendorf)				
2	3						
Willem van den Bongardt tot Heyden (†1615)	Margaretha van Pallandt (†1586)						
1							
Willem van den Bongardt tot Heyden							

7. CHERCHEZ LES FEMMES: SPOREN VAN MASCHEREL

In de stamlijnen van Huyn (en Reuschenberg) en de beide Bongardts duikt herhaaldelijk het wapenschild Mascherel op. Bij Caspar Huyn (afb. 3) komen we Henrica Mascherel tegen en in de stamlijn Van den Bongardt (afb. 5 en 6) figureert een Maria Mascherel als erfdochter van Wijnandsrade. Het blijkt dat er diverse Mascherel-dochters door de kwartieren van de Gulikse toernooideelnemers heen spoken; ook, zoals we onderstaand zullen zien, in die van Christoffel Schenck van Nideggen. Hoe hingen die Mascherel-vrouwen samen? De familie-knoop is complex, op het internet zingen verhaspelde genealogieën rond met foutief geïdentificeerde bruiden en verspringende generaties; zelfs de gezaghebbende Oidtman/Schleicher en Strange (*Genealogie Bongart*) glijden hier en daar eventjes uit. De onderlinge vergelijking van kwartierstaten²⁷ met externe documentatie uit Breda en Den Bosch geeft onderstaand beeld.

Henrica Mascherel, moeder respectievelijk tante van de toernooigangers Caspar Huyn van Amstenrade en Edmund von Reuschenberg, was de dochter van Hendrik Mascherel en diens vrouw Ulanda van Oye. Deze Hendrik was de jongere broer van Winand, drossaard van Breda, die zijn vader Johan in die functie was opgevolgd. Johan Mascherel van Wijnandsrade was in 1479 tot drossaard van Breda benoemd en daar in 1500 gestorven. Zijn echtgenote Henrica van Berckel was telg uit een schepengeslacht uit Den Bosch. Johan werd als drossaard opgevolgd door zijn zoon Winand, die weduwnaar was in 1517 en in 1524 het ambt neerlegde; hij stierf tussen 1531 en 1535.

De jongere zoon Hendrik huwde dus Ulanda van Oye, erfdochter van de heerlijkheden Balgoy en Keent. Zij vestigden zich in Den Bosch waar Hendrik in 1524 schepen werd en ze het zogenoemde 'Masschereelshuis' bewoonden; eveneens een erfdeel van Ulanda. Hun stamlijn (met spellingen als Masschereel en Massereel) werd 'boven de rivieren' voortgezet door zoon Johan, heer van Balgoy en Opijnen. Onder hun andere kinderen bevonden zich Floris, commandeur van de Balije Vught van de Duitse Orde, alsmede enkele dochters, waaronder de Henrica waarvan hier sprake is (en die kennelijk vernoemd was naar haar grootmoeder Henrica van Berckel).

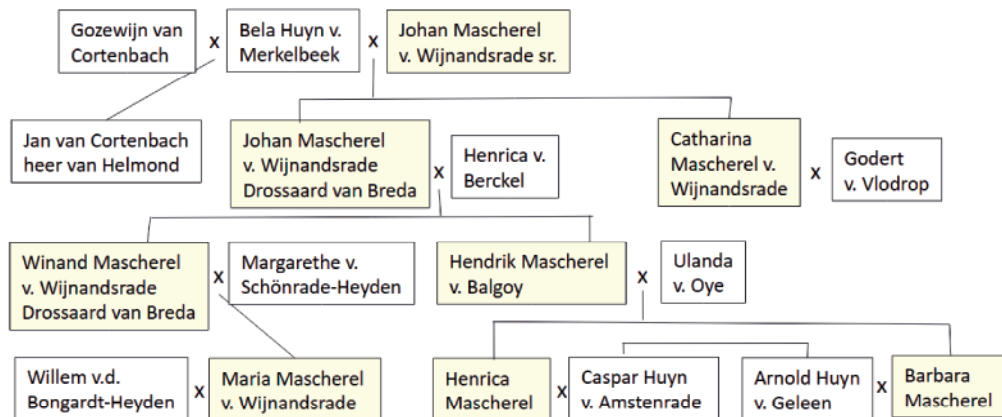
Deze Henrica was een volle nicht van de Maria Mascherel die we als voormoeder van Willem van den Bongardt zijn tegengekomen. Die Maria (1510-1562) was de dochter van drossaard Winand Mascherel en diens echtgenote Margarete van Schönrade, erfdochter van Heyden (afb. 8).

Er was trouwens nog een andere Mascherel-dochter in het spel: Barbara, zuster van Henrica. Die trouwde met Arnold Huyn van Amstenrade tot Geleen, broer van Caspar – een dubbelhuwelijk van twee zussen met twee broers.

Het zicht op deze verhoudingen is ernstig vertroebeld door een dwaallicht dat verbonden is met de naam Cortenbach, die op allerlei manieren in deze stamlijn wordt ingeweven. Om zulke hardnekkig rondzingende Cortenbach-misvattingen recht te zetten volgt hier nog een laatste uitweiding.

De ouders van Johan Mascherel, drossaard van Breda, waren Johan senior en Bela Huyn van Amstenrade (tak Merkelbeek). Deze Bela Huyn

27 Bij de onderlinge vergelijking van de kwartierstaten is bij ook betrokken de kwartierstaat van Agnes Huyn van Amstenrade zoals weergegeven op haar grafzerk in Mheer (ontsloten op leerssen.nl/kwartierstaten). De aanwezigheid van de Mascherels in Breda en in Den Bosch is op basis van hun bouwkundige sporen goed gedocumenteerd in Jac. H. van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350-1550, dl. 1: Catharinastraat', in: *De Oranjeboom* 46 (1993) 64-120; en in de Bredase necrologia zoals gerepertorieerd door Frank Gooskens, online op <https://deoranjeboom.nl/wp-content/uploads/2015/03/necrologiumbredapdf.pdf>. Tevens het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Masschereelshuis in Den Bosch door Martin W.J. de Bruijn alsmede Sasse van Ysselts artikel daarover, beide in de *Bossche Encyclopedie*, online op <https://www.bossche-encyclopedie.nl>; zie aldaar ook de lemmata over 'Henricus Masschereel (Massereel) Janszn, Ridder' en 'Floris Masschereel'.

Afb. 8 Geneagram Mascherel

was de weduwe van Gozewijn van Cortenbach en had bij haar huwelijk met Johan Mascherel sr. reeds een zoon, Jan van Cortenbach. Deze Jan zou heer van Helmond worden. Met Johan Mascherel kreeg Bela, naast Johan jr. (de drossaard van Breda) ook een dochter, Catharina. Catharina huwde Godert van Vlodrop en hun achter-achterkleinzoon Willem van Vlodrop was een toernooiganger in 1585 (afb. 8).²⁸

De Mascherel-dames zijn aldus het verbindende element tussen de geslachten Mascherel, Huyn (twee takken), Van den Bongardt en, zoals we hieronder zullen zien, Vlodrop en Schenck van Nideggen. En dat leidt ons naar de volgende familieknop.

8. DE FAMILIEKNOOP-SCHENCK

Dat de deelnemers onderling zo complex vermaagschappt waren zal niemand verbazen; het is immers een gemeenplaats dat de adellijke elite een besloten en onderling verwant gezelschap was. Het netwerk was weliswaar dicht, maar minder incestueus dan de familieknopen in de opeenvolgende generaties zouden doen vermoeden. Op de overgrootouderlijke kwartieren

van tien 'Limburgse' deelnemers (uit acht verschillende families, dus in totaal 80 overgrootouders) komen niet minder dan 64 verschillende wapenschilden voor (De namen van de Bruiloft-toernooigangers staan in vet):

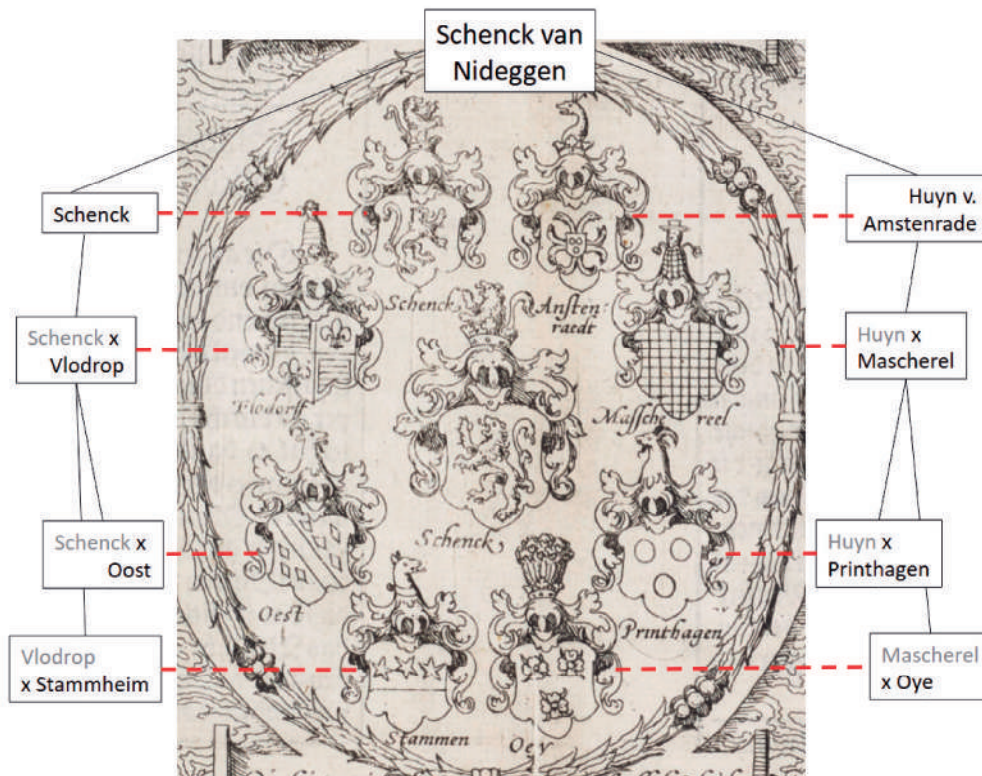
Argenteau, Balveren, Bock, Bodelschwingh, 2 x **Bongardt**, Bosch van Mopertingen, Brempt gen. Lieck, Büderich, Bylandt, Cortenbach, Culenburg, Driessche, **Drimborn**, Eyll, Grein, Hanxleden, Harff, Hartmann, Havert, Hoemen Odenkirchen, Hoen van Cartils, Hompesch, Horion, Horst, Hulsberg gen. Schaloen, **Huyn van Amstenrade**, **Leerodt**, Leyenburg, Lieck, Loë, Mascherel, Merode, Nesselrode, Oost, Opheim, Orsbeck, Osen, Oye, Pallandt (stamwapen), Pallandt (gekwartierd), Pieck, Print-hagen, Quadt, Randraedt, **Reuschenberg**, Riemsdijck, Rotzelaer, 2 x **Schenck van Nideggen**, Schönrade, Segroide, Spies (von Büllenheim), Stammheim, Strijthagen gen. Judencap, Tegnagel, Tüschbroich, Veels, Virmond, **Vlodrop**, **Wachtendonck**, Wena, Wylich, Wyß gen. Schobbendorp, Zievel.

28 Die verhouding rondom het dubbele huwelijk van Bela Huyn wordt gestaafd door een kwijting van Godert van Vlodrop aan zijn zwager Johan Mascherel waarbij Jan van Cortenbach, heer van Helmond, eveneens als zwager van Godert medezegelt. 12 augustus 1459: 'Goidert van Vlodrop, heer te Leut, verklaart van zijn zwager Johan Masschareel, heer te Wijnandsrade, 1000 overlandse guldens, die Johan schuldig was wegens Goiderts huwelijk met Johan's zuster Katharina, opeisbaar na de dood van Goiderts schoonouders, ontvangen te hebben. Medezegelaar: Goiderts zwager Jan van Cortenbach, heer te Helmond.' *Res Gestae* IV: 1029.

Het aantal verdubbelingen was dus toch relatief beperkt. De dichtheid zit hem eerder in de dwarsverbanden door de generaties heen. Het uitzoeken van die dwarsverbanden tussen stambomen maakt een van de uitdagingen van genealogisch onderzoek uit; het gevaar bestaat

dat men al gauw door de bomen het bos niet meer ziet, of er te midden van de vertakkingen danig het spoor in bijster raakt. Dat geldt misschien ook voor de lezers van dit artikel!

Dóórzetten loont echter. Een boeiend familiaal knooppunt wordt gevormd door het ge-

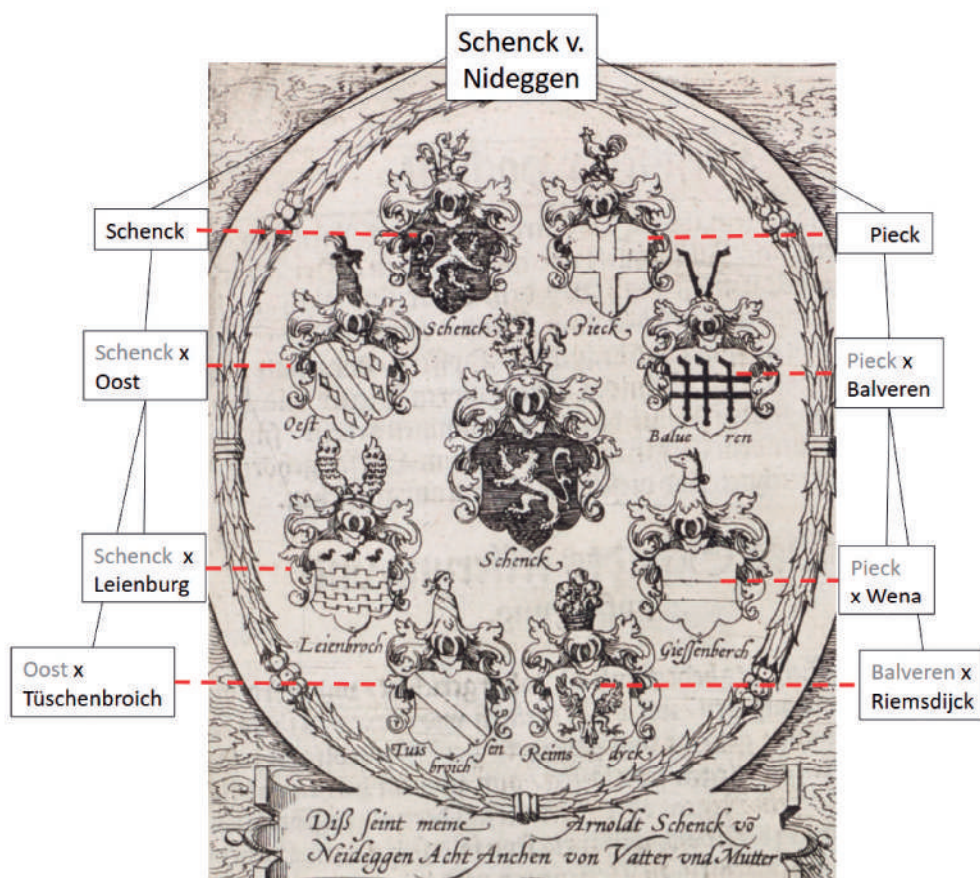
Afb. 9 Ahnenprobe/kwartierstaat Christoffel Schenck van Nideggen

8	9	10	11	12	13	14	15
Arndt Schenck van Nideggen (†1526)	Isabella van Oost erfdochter van Hillenraad	Gerard van Vlodrop (†1544) ervoogd van Roermond	Emma von Stammheim (†1555)	Gerard Huyn van Amstenrade van Geleen	Agnes van Printhaghen van Rivieren	Hendrik Mascherel van Wijnandsrade	Ulanda v. Oye erfdochter van Balgoy en Keent
4		5		6		7	
Christoffel Schenck van Nideggen (†1543)		Anna van Vlodrop (†1572)		Arnold Huyn van Amstenrade van Geleen		Barbara Mascherel	
	2				3		
	Arndt Schenck van Nideggen tot Hillenraad				Maria Huyn van Amstenrade		
			1				
			Christoffel Schenck van Nideggen (1561-1621) tot Hillenraad ³⁰				

slacht Schenck van Nideggen.³⁰ Twee van hen namen deel aan de Gulikse Bruiloft: Christoffel (van Hillenraad) en zijn oom Arnold (van Middelaar). Christoffel vormde een link tussen de 'Zuid-Limburgse' en de 'Midden- en Noord-Limburgse' contingenten, want zijn moeder was, alweer, een Huyn van Amstenrade. De vier kwartieren aan de moederszijde (afb. 9) zijn we precies in die vorm reeds tegengekomen bij Caspar Huyn. Wie daar echter uit opmaakt dat de moeder van Christoffel Schenck een zuster was van Caspar, slaat de plank mis: die moeder, Maria Huyn, was niet Caspars zus maar diens dubbelnicht.

Hier figureert als moedersmoeder de al hierboven aangestipte Barbara Mascherel, zus van Henrica. De beide zussen waren met twee gebroeders Huyn getrouwd: Henrica met Caspar, heer van van Rivieren, Barbara met Arnold, heer van Geleen. De broers, getrouwd met de zussen Mascherel, waren dus ook elkaars zwagers; hun respectieve kinderen Caspar jr. en Maria waren dubbelop neef en nicht. Dat verklaart hun bedrieglijk identieke kwartieren, zowel aan vaders- als moederszijde.

Christoffels verre oom Arnold Schenck van Nideggen, van de tak-Middelaar (naamgenoot

Afb. 10 Ahnenprobe/kwartierstaat Arnold Schenck van Nideggen

30 Andreas W.D. Driessen op ten Buiten, 'Genealogie Schenck van Nideggen - deel I - 13e/18e eeuw', <http://www.genebronnen.nl/genealogie/schenck-van-nydeggen/deel-I.html>, o.m. gebaseerd op H. Ferber, *Geschichte der Familie Schenck von Nydeggen* (Keulen 1860) en de archiefinventaris van Schloss Haag, vermeldt wel de toernooideelname van Arnold, niet die van Christoffel.

31 W/G 237-240.

Afb. 10 Ahnenprobe/kwartierstaat Arnold Schenck van Nideggen

en neef van Christoffels vader), nam ook deel. Zijn *Ahnenprobe* (afb. 10) vertoont familiale overlappingsen.

We zien in de verhouding tussen hen beiden een dubbel patroon. Hillenraad komt terecht in de familie Schenck dankzij de erfdochter Isabella van Oost. Arnold staat een generatie dichter bij die Isabella. Ze is zijn grootmoeder, niet zijn overgrootmoeder (zoals bij Christoffel) en hij heeft haar kwartier dan ook een plaatsje hoger in zijn *Ahnenprobe* staan (afb. 8); hij kan zelfs háár moeder nog plaatsen: Aleida Eggenraide van het vlak over de grens bij Hillenraad gelegen Schloß Tüschbroich. Maar Arnolds tak van de familie loopt de erfenis van Hillenraad mis. Die tak blijft op het stamhuis van Middelaar, dat veel verder noordwaarts is gelegen. De vrouw die Arnolds vader Johan daar trouwt, Isabella Pieck, is met al haar ouders en grootouders van boven de rivieren, on-Limburgs. Vanuit het Midden-Limburgse Hillenraad echter worden de connecties zuidwaarts sterker dankzij de connectie met Huyn van Amstenrade.

9. CHERCHEZ LA FEMME: SPOREN VAN ISABELLA VAN OOST

Isabella van Oost (afb. 11) is weer, net als de dames-Mascherel, zo'n 'rondzingende voormoeder'. Naast de lijntjes naar Arnold en Christoffel Schenck van Nideggen komen we haar wapen-

Afb. 11: Grafsteen (1502) van Isabella van Oost, Kruisheer-klooster Sint Agatha bij Cuyk. De kwartieren in de vier hoeken zijn de ouders van haar en van haar man Arndt Scheck van Nideggen: resp. Oost-Tüschbroich en Schenck-Leyenburg gen. Schönauwen. Het randschrift luidt: Intjaer ons heren M CCCCC ende II opten XV dach v de april sterft joffer Isabel Schenck dochter v Oest bidt voir de ziel. (met dank aan Loe Giesen)

schild her en der tegen: ook op de *Ahnenproben* van maar liefst vijf andere achterkleinzonen (via haar dochter Alida): Wilhelm von Wachten-donck, Roeland van Bylandt, Arnold Haes zu Türnich en de gebroeders Gisbert en Ernst von Bodelschwingh (afb.12).³²

32 De afstammingslijnen zijn 'uitgepakt' op leerssen.nl/kwartierstaten; zie ook W/G 58-61, 122-125, 74-77, 136-139.

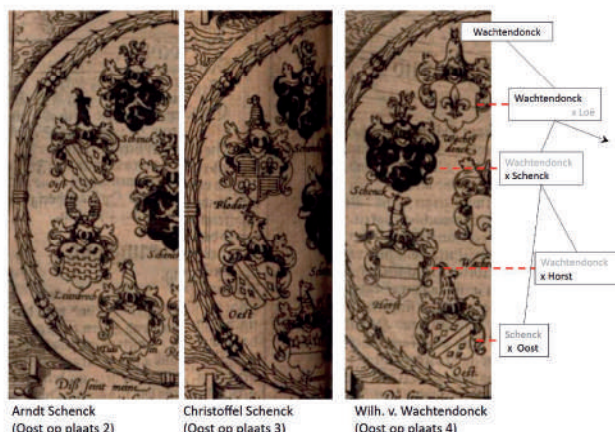
De knooppuntfunctie van Isabella van Oost (afb. 13) reikt nog verder dan de kwartierstaten laten zien. In de *Ahnenprobe* van Winand Van Leerodt schuilt een voormoederlijk wapenschild Schenck (afb. 14).

Dat blijkt te slaan op Winands overgrootmoeder Lyffart Schenck van Nideggen (†1484, begraaven in het Sint Agatha-klooster bij Cuyk). En die Lyffart was de schoonzus van, alweer, Isabella van Oost.

Een laatste boeiende zichtlijn leidt ons van Isabella naar het geslacht Van Vlodrop. Bij Isabella's huwelijkscontract van 1486 was een van de borgstellers haar tante Felicitas, weduwe van ene Willem van Vlodrop en vrouwe van Rijckholt. Dat werpt meteen een verrassend strijklicht over de vererving van de Rijksheerlijkheid Rijckholt, die sterk langs vrouwelijke lijnen verloopt en die we in een appendix bij dit artikel uiteenzetten.

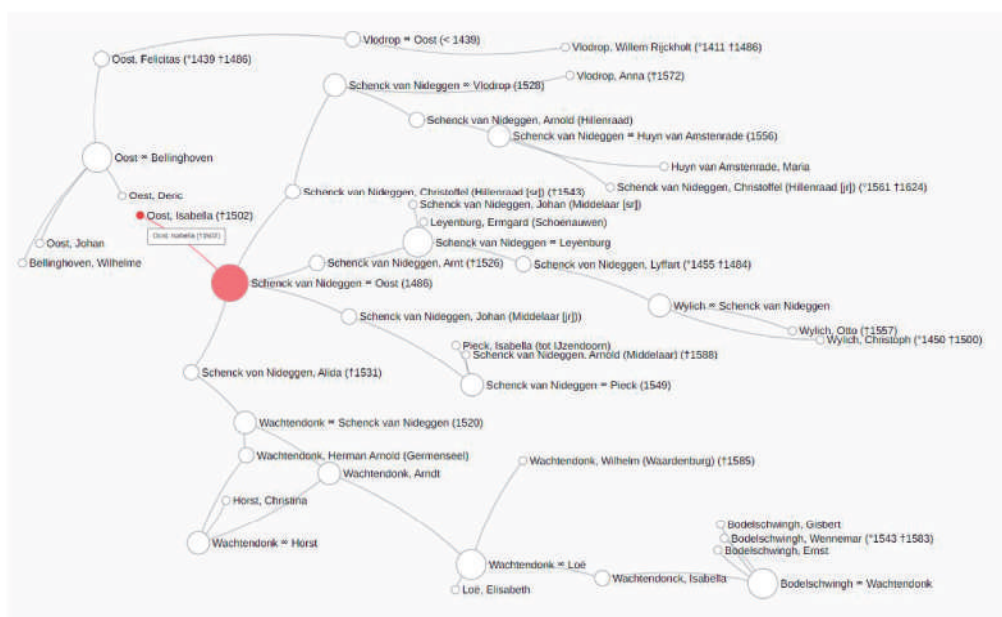
10. KUNNEN WE DOOR DE STAMBOMEN HET BOS NOG ZIEN?

De Gulikse Bruiloft was voor de deelnemende Limburgers een soort familiereünie. We zijn

Afb. 12 De plaatsing van Isabella van Oost (Hillenraad) op drie kwartierstaten als resp. grootmoeder en overgrootmoeder (vaders grootmoeder c.q. schoonvaders grootmoeder).

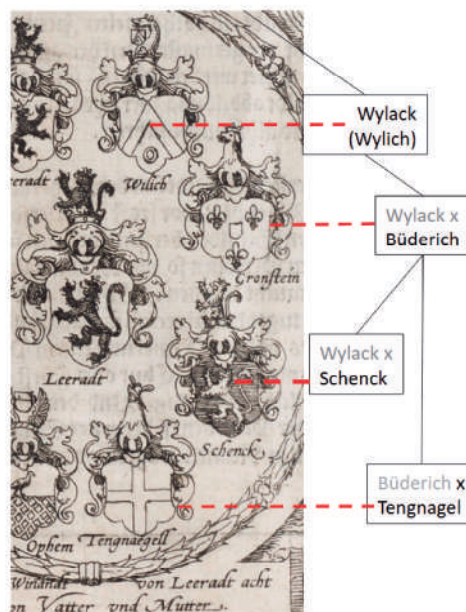
geneigd om de familiegeschiedenis van de adel vooral in mannelijke lijn te volgen (want de samenleving was patriarchaal en de namen, titels en ambten waren patrilineair), maar wie de diverse kwartierstaten naast elkaar legt ziet hoe belangrijk de filiaties in vrouwelijke lijn zijn. Niet alleen door 'rondzingende voormoeders' maar ook omdat de Limburgse adelszetels vrij-

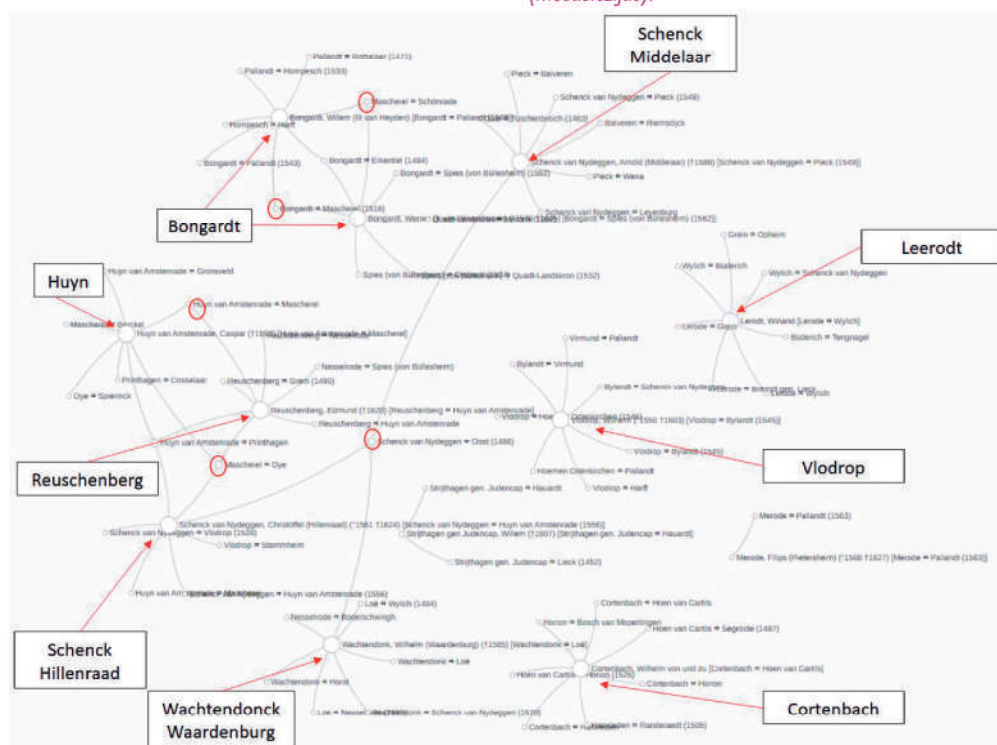
Afb. 13 Sociogram van de knooppuntfunctie van Isabella van Oost

wel allemaal via vrouwelijke vererving, dankzij huwelijken met erfdochters, in het bezit van de geslachten blijken te zijn gekomen. De Schencks krijgen Hillenraad dankzij Isabella van Oost. Wijnandsrade en Heyden komen in Bongardt-bezit via erfdochters van respectievelijk Mascherel en Schönrade. Rivieren wordt Huyns bezit dankzij Mynten van Cosselaar. Dito voor Overbach (Opheim>Grein>Reuschenberg), Balgoy (Oye>Mascherel) en IJzendoorn (Riemsdijk>Balveren>Pieck).

Visualisaties bieden in dit oerwoud een uitkomst. De 'stamboom' zelf is een buitengewoon efficiënte manier om complexe familierelaties te veraanschouwelijken – wij hebben dat hier al in vereenvoudigde vorm gedaan in het 'uitpakken' van de *Ahnenproben* tot kleine kwartierstaatjes. Maar tegenwoordig biedt de digitale netwerk-analyse naast de klassieke stamboom ook andere mogelijkheden. Om te beginnen is er de so-

Afb. 14 Ahnenprobe/kwartierstaat Winand van Leerodt (moederszijde).

Afb. 15 Sociogram van Limburgse verwantschappen op het Gulikse bruiloftstoernooi. Rood omcirkeld zijn de vrouwelijke knooppunten Mascherel en Oost.

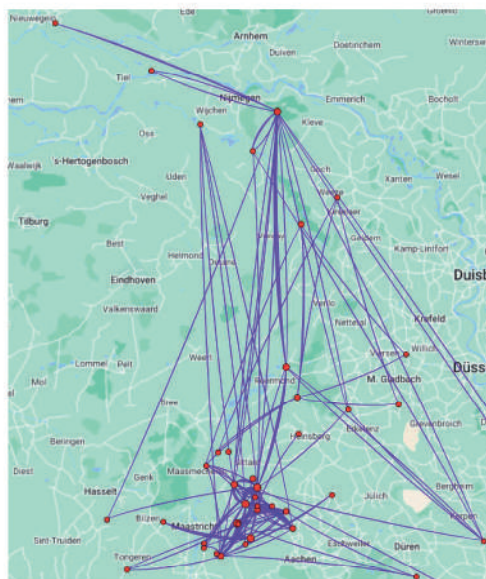
ciale analyse. We hebben er al een getoond om de vrouwelijke lijnen langs Oost-knooppunten in kaart te brengen (afb. 13). Zulke sociale netwerk analyses bieden een blik op familieverbanden 'van bovenaf'; verwarrende familie-knoppen worden gevisualiseerd als netwerken – complex, maar niet langer onoverzichtelijk.

Voor de Gulikse toernooideelnemers hebben we diverse namen op de relevante kwartierstaten geclusterd op basis van familiebanden en de dichtheid daarvan. Dat geeft voor de familiebanden rondom de Limburgse concoursdeelnemers het volgende sociogram (afb. 15). In zulk een sociogram wordt het kwantitatief belang van een gegeven knooppunt aangegeven door de grootte van het bolletje, het kwalitatieve belang (hoe veel verbindingslijnen via dit knooppunt verlopen) via de (centrale dan wel perifere) positie van het knooppunt.

De centrale as loopt van Schenck (Middelaaar), bovenaan, naar de twee takken onderaan, Schenck (Hillenraad) en Wachtendonck (Waardenburg). Links van die lijn staan de Zuid-limburgse geslachten geclusterd: Huyn verweven met Schenck en Reuschenberg; daarboven de beide Bongardt-neven. Rechts van de centrale as de afzonderlijke familieclusters: Vlodrop en Leerodt centraal, Cortenbach perifeer (aan de onderrand). Het meest centrale knooppunt in de grafiek is het echtpaar Schenck-van Oost en tussen Huyn-Reuschenberg- en Bongardt-clusters spelen Mascherel-koppels de verknopende rol.

De in de kwartierstaten ingepakte gegevens kunnen ook geografisch worden gevisualiseerd, door de geo-coördinaten van de adelszetels van de diverse familieleden. Dat levert het volgende beeld (afb. 16).

Wat zich hier geografisch aftekent is de 'fa-

Afb. 16 Geografische visualisatie van de familienetwerken.

miliehorizon' van de Maaslandse toernooideelnemers: de plaatsen van herkomst van de voorouders op hun *Ahnenproben*. We kunnen daarin twee hoofdassen onderscheiden: een Maaslijn en een zuidelijk cluster. Dat laatste verbindt Printhaghen (bij Hasselt) en Rutten (bij Tongeren) in het westen met Konradsheim in het Rijnland, met verdere uitlopers richting de Eiffel en verder oostwaarts. Buitenissig is de Huyn-Mascherel-uitschieter naar het noorden (Balgoy, onder Wijchen). De 'Maaslijn'-as loopt van noord naar zuid: van Middelaaar en Germenseel in het noorden (met een uitloper naar IJzendoorn bij Tiel en Schonauwen in het Utrechtse) via Well naar Daelenbroeck onder Roermond. De enige connectie tussen de Maaslijn en het zuidelijke cluster is Hillenraad bij Roermond, de 'navel' van het netwerk, waar familielijnen uit de hele regio bij elkaar komen.³³ Wat opvalt in 'grote lijnen' is dat

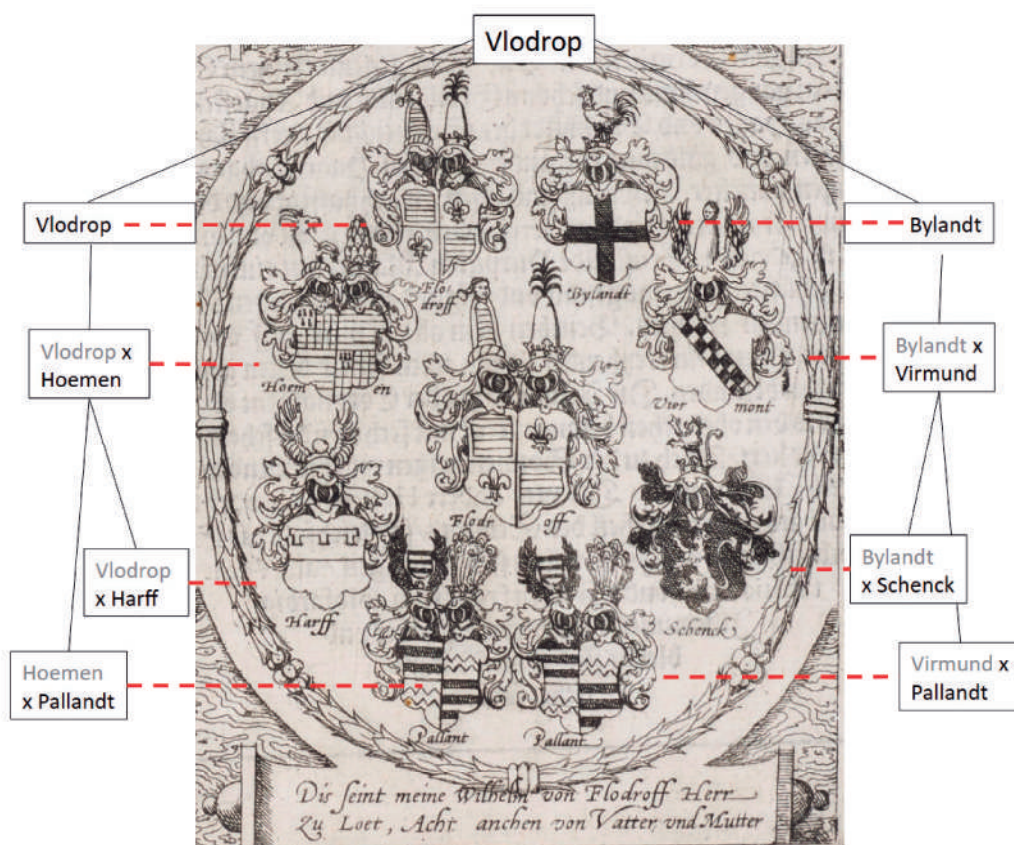
33 Een secundaire verbinding tussen de twee assen is Leut onder Maasmechelen. Afgezien van Leut is Obbicht de meest zuidelijke uitloper van de noord-zuid-Maaslijn, en het vlak daarbij gelegen Grasbroek de meest noordelijke uitloper van het zuidelijke cluster. De overige voorvaderlijke zetels in het dicht geclusterde Overmaasse (Zuid-Limburgse) complex zijn: St. Jansgeleen, Doenrade, Amstenrade, Hoensbroek, Wijnandsrade, Rivieren, Puth, Meezenbroek, Strijthagen, Schaloen, Genhoes en Cartils en Rijckholt, met uitlopers naar Heyden (onder Kerkrade) en Lieck bij Heinsberg.

behoudens een enkele uitloper de Maas een afgrenzing naar het westen toe vormt; het Maasdal is de westelijke buitenrand van een Westfaals complex dat nagenoeg geen banden heeft met de rest van Limburg (laat staan Nederland), en waarvan de oostelijke grens wordt gevormd door de lijn Germenseel – Wissen (bij Weeze) – Neersen (bij Viersen) – Konradsheim.

11. TOENEMENDE MARGINALITEIT, TOENEMENDE ONDERLINGE VERVLECHTING

Netwerkanalyses van kwartierstaten zijn een belangrijk hulpmiddel bij het traceren van de verschuivende regionale machts- en bezitsverhoudingen. Meer dan andere benaderingen tonen ze aan hoe zetels en heerlijkheden vaak via erfdochter families binnenkwamen of weer verlie-

ten, en hoe het eigendom van Limburgse landerijen en kastelen rond bewoog door een beperkte groep families, traag wisselend van samenstelling. Welstand en aanzien van de kleine landadel heeft alles te maken met introuwende schoon dochters: de bruidegoms blijven (behoudens het verkrijgen van ver weg gelegen ambten of lenen) zitten op het voorvaderlijk erfgoed, maar de bruiden trekken, met hun bruidsschat, van hun ouderlijk huis naar hun nieuwe thuisbasis. Er lijkt een consistente relatie te bestaan tussen de afstand die die introuwende bruiden moesten afleggen en het prestige van hun bruidegom. Hoe aanzienlijker een geslacht, des te verder was het huwelijksnet dat ze konden uitwerpen. Ook het verkrijgen van verre ambten of lenen duidt op aanzien.

Afb. 17 Ahnenprobe/kwartierstaat Willem van Vlodrop.

Afb. 17 Ahnenprobe/kwartierstaat Willem van Vlodrop.

Dankzij die introuwende erfdochters cumuleerden de bezittingen en erfelijke waardigheden van de mannelijke lijn; de opsomming van heerlijkheden wordt in de loop van de generaties steeds uitvoeriger. Bij meerdere zonen kan het dan gebeuren dat omvangrijk familiebezit wordt gesplitst en dat afzonderlijke 'lijnen' ontstaan: Bongardt splitst in een lijn-Wijnandsrade en een lijn-Heyden; Reuschenberg in een lijn-Setterich en een lijn-Overbach Larochette. Overtollige zonen werden veelal geloosd door intreding in een domkapittel of in de Duitse Orde.

Duidelijk is wel dat deze geslachten alle de meest zuidwestelijke uitlopers vormden van het feodale gebied van Jülich-Kleef-Berg, het areaal waaruit de toernooideelnemers afkomstig waren. Door de instelling van de Bourgondische Kreits waren ze al van het feodale familienetwerk afgesneden; toen die Kreitsgrens een harde landsgrens zou gaan vormen (tijdens de Gelders-Gulikse erfopvolgingsoorlog en de Tachtig- respectievelijk Dertigjarige Oorlog) bleven deze Limburgse geslachten geïsoleerd achter binnen het nieuwe kader van de Verenigde Provinciën en de Spaanse Nederlanden. Met dat nieuwe achterland hadden ze weinig oude familiebanden. Velen bleven, zo goed en kwaad als

het ging, hechten aan hun feodale band met de Rijksvorstendommen. De Merodes, Lerodts, Hoensbroechs, Schaesbergs en Eynattens (dus ook Overmaasse geslachten buiten het Gulikse leenverband³⁵) zoeken hun heil in Duitsland; zo ook de Bongardts.

Wel zien we in de eeuw na de Gulikse Bruiloft hoe de Limburgse geslachten onderlinge verbanden beginnen aan te leggen. Die 'verknopen' ook in toenemende mate de clusters van de Landen van Overmaas (Zuid-Limburg) en wat nu het Gelders Overkwartier gaat heten. De Vlodrops, bijvoorbeeld, worden verdreven van hun kasteel in Daelenbroeck en vestigen zich in Leut en Rijckholt. Een goede illustratie van dat patroon wordt geboden door de *Ahnenprobe* van toernooideelnemer Willem van Vlodrop (afb. 17).

Willem van Vlodrop was de telg van een machtig geslacht dat tijdens de Gulikse Bruiloft nog kon bogen op een ongewoon netwerk aan familiereelaties en erefuncties (W/G 299-302) maar dat op dat moment reeds aan zijn neergang was begonnen. De voormalige erfvoogden van Roermond, met allianties diep het Gulikse Rijnland in, strekten vanuit Kasteel Daelenbroeck hun bezittingen en heerschappijen uit naar Well en naar diverse kleine Rijkshoerlijkheden langs

34 W/G 53-55.

35 Zie voor hen de diverse artikelen van de hand van Keyzers c.s. 'Adellijke Families in het Land van Zwentibold' zoals gememoreerd in noot 1.

de Maas zoals Leut (met Eidsen), Rekem en Rijckholt; die laatsten gingen aan Willems vader Balthasar terwijl Daelenbroeck bij diens oudere broer Willem bleef. Vanaf die deling raakten de Vlodrops verzeild in de religie-oorlogen van die tijd. Meerdere takken van dit geslacht (Balthasar en de aangetrouwde Bylandts en Pallandts) stonden positief ten opzichte van de reformatie. Het kasteel Daelenbroeck, via een erfdochter overgegaan op Hattard van Pallandt, zou in 1598 door Spaanse troepen worden verwoest. Van de bezittingen bleef alleen Leut in Vlodrops bezit. Willem zelf stierf in 1603. Inmiddels was zijn dochter Anna Catharina van Vlodrop getrouwd met Willem van den Bongardt, zoon van zijn mede-toernooiganger Werner.

Dat huwelijk is kenmerkend voor de Limburgs-interne verdichting van de familiebetrekkingen. Toernooiganger Winand van Leerodt trouwde in 1597 met Maria van Imstenraedt,³⁶ die als dochter van een Huyn-protégé de oomzegster was van maar liefst drie andere toernooigangers: Willem van den Bongardt (dankzij haar schoonzus Mechteld van den Bongardt) alsmede Christoffel Schenck van Nideggen en Caspar Huyn van Amstenrade (dankzij haar moeder Agnes Huyn van Amstenrade).

Caspar Huyn en zijn neef Edmund von Reuschenberg verdichtten de netwerken ook, tot op het randje van de inteelt en met een behoorlijke dosis nepotisme. Niet alleen was Caspars zuster Jolanda de moeder van Edmund von Reuschenbergs vader, Caspar zelf was getrouwd met Edmunds tante Maria. Dat verklaart ook het stuivertje-wisselen tussen de Huyns en de Reuschenbergs rondom het lands-

commandeurschap van de Duitse Orde (Balije Alden Biesen): Hendrik van Reuschenberg (1528-1603), dubbelzwager van Caspar Huyn de toernooideelnemer, werd landscommandeur op Alden Biesen in 1572; zijn opvolger was zijn dubbelneef Hendrik Huyn van Amstenrade, zoon van Caspar en Maria van Reuschenberg. Ze hielden het in de familie.

Kortom: naarmate het Maasdal het geïsoleerde strijdperk wordt van die alles verscheurende oorlog waaruit uiteindelijk het moderne Nederland tevoorschijn zal komen, gaat de adel in deze streek sterk onderling introuwen. Daardoor wordt zowel zijn interne verwevenheid als zijn externe isolement meer geprononceerd.

Het proces van verdichting en marginalisering wordt aangedreven door de losmaking uit de Westfaalse Kreits en het Heilige Roomse Rijk; het wordt versterkt door de oprichting van talrijke nieuwe Overmaasse heerlijkheden door Filips II, die voor duur geld worden verpand aan lokale jonkers. Die jonkers waren voortgekomen uit de oude klasse van de 'cnappen van wapenen' en als zodanig niet of nauwelijks *turnierfähig*. Maar na 1580 worden velen van hen de heren van nieuwe heerlijkheden, zoals de Imstenraedts.

Aan de Duitse kant van de Rijksgrens zien we eenzelfde proces. Vele *ritterbürtige* edelen krijgen rond of na 1600 van de keizer een patent als *Reichsfreiherr*, vaak als erkenning van hun deelname aan de strijd tegen de protestanten of de Turken. Zo kalft de ridderschap als afzonderlijke stand af: ze gaat op in de getitelde adel, of verburgerlijkt (zoals diverse takken Van Strijthagen³⁷) of gaat een nieuwe jon-

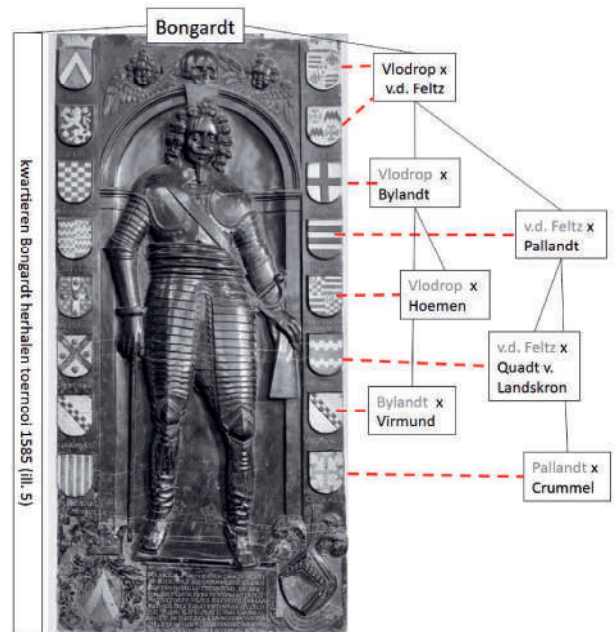
36 Keyzers en Janssen, 'Leerodt'.

37 Onder de Limburgse deelnemers is Willem van Strijthagen van Ursfeld een geval apart, van alle grensgevallen het lastigste. Hij was afkomstig uit, en voert het wapenschild van, het Limburgse geslacht Strijthagen genaamd Judencap, als achterkleinzoon van Gerhard van Strijthagen genaamd Judencap en Eva van Lieck (vgl. Emile Ramakers, 'Notities omtrent Strijthagen, 15de-16de eeuw', in: *Land van Herle* 35 (1985) 181-196); zijn zetel Ursfeld, onder de rook van Aken, was een leen van de Keurkeulse mankamer van Heerlen. Maar voor de rest is zijn afkomst onduidelijk en zijn kwartierstaat is ondoorzichtig. Een goede gissing is gedaan door Marianne Gädtke en Theodor Wiczorek, 'Die Aufschwörtafel des Wilhelm von Streithagen: Versuch einer neuen Deutung', in: *Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde* 42.6 (2006) 168-174. We treffen er namen in aan zoals Lieck, Driessche en Veels van Bemelen, maar ook die van Akense patriciërs zoals Buck en Hartmann. Hun onderlinge relaties zijn vaag en Strijthagen staat ook geheel geïsoleerd in het verwantschapsnetwerk en de erefuncties in de Gulikse Bruiloft (W/G 298-302).

ker-klasse vormen onder het bewind van de Republiek, met verschuiving naar meer noordelijke connecties. Of ze sterven uit, zoals de Huyns; want het krijsbedrijf zou in de decennia na 1585 een moorddadig hoge tol eisen van zijn ridderlijke beoefenaars.

De Bongardts, Vloderps, Bylandts, Cortenbachs en Reuschenbergs (en niet alleen zij) kregen allen te maken met de alles verscheurende religie-oorlogen van deze tijd. In de wederwaardigheden van de diverse familieleden uit de generaties na 1585 zien we, dat wie op het verkeerde paard wedde, belegeringen, verwoestingen en onteigeningen tegemoet kon zien. Bij veel huwelijken sterven de mannen jong en blijven hun vrouwen decennialang als weduwe-douairière achter. Veel barokke praalgraven uit de vroege zeventiende eeuw zijn door rouwende vaders of weduwes vervaardigd ten behoeve van hun jong gesneuvelde stamhouders: Zo de dubbeltombe van vader en zoon (Johan en Edmund) van Reuschenberg (uit de tak Overbach-Rochette), uit 1623,³⁸ en de grafzerk van Willem van den Bongardt in de kerk van Wijnandsrade, zoon van toernooiganger Werner, schoonzoon van toernooiganger Willem van Vloderp, gesneuveld in 1631.

De voorvaderlijke blazoenen en hun rangschikking zullen vertrouwd op de lezer overkomen. De voorouderrevue met zestien kwartieren is geheel in de stijl van de Gulikse *Ahnentafel*, maar wijst in dit geval op een doodlopende lijn in een uit Limburg wegebbend geslacht (afb. 18). Het harnas waarmee Willem van den Bongardt op zijn grafzerk staat afgebeeld was niet langer een sporttenu voor toernooien en bood nauwelijks beschutting op de moderne slagvelden: het

Afb. 18: Grafzerk van Willem van den Bongard, kerk Wijnandsrade (verder ontsloten op leerssen.nl/kwartierstaten).

is nu een visueel symbool dat de begraven actief was geweest in het krijsbedrijf en 'in het harnas' was gestorven.

Ook de 'opgezworen kwartierstaten' nemen na 1600 een steeds hogere vlucht. Het worden officiële perkamenten die als een identiteits- en afkomstbewijs dienen en die in hun barokke kleurenpracht het prestige van hun dragers moesten illustreren. Maar hun gestileerde helmtekenen en wapenschilden zijn niet alleen logo's of familie-beeldmerk, maar ook de laatste, sluimerende herinneringen aan een tijd – een tijd die na de Gulikse Bruiloft teloorving – dat de adel zichzelf vooral als krijgerskaste definieerde.

38 De grafzerk met zijn kwartieren, genealogisch ontsloten, staat op leerssen.nl/kwartierstaten en volgt de tekening in J.B. Harenne, 'La château de la Rochette et ses seigneurs', in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 22 (1891) 27-250 (reproductie tussen pp. 176 en 177). Het echtpaar Reuschenberg-Nesselrode had als zonen Johann (lijn-Setterich, vader van de toernooideelnemer) en Wilhelm, vader van de Johann die deze grafzerk liet vervaardigen en die met zijn vrouw Margaretha van Gulpen de aanvang vormt van een Reuschenberg-zijtak Overbach-Rochette. Die zijtak is gedenkwaardig vanwege drie dochters van Wilhelm: Anna en Johanna (resp. weerspannige abdis en uitgetreden non in het adellijk Cisterciënzerklooster van Roermond) en vooral Philippine, vrouwe van Helmond. 'Reuschenberg, Philippine van', in Els Kloek red. *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Reuschenberg> [13/01/2014].

12. CONCLUSIE

Stambomen zijn niet slechts ornamenten, het zijn ook documenten; de verzameling van *Ahnenproben* van de toernooigangers op de Gulikse bruiloft toont aan, hoe een netwerk van lagere landadel een gebied omspande dat tot aan de Maas reikte. Tot aan de Maas, maar nauwelijks daar overheen: de Maas is overduidelijk een grensrivier. Dit artikel wilde een werkwijze demonstreren om die stambomen systematisch te ontsluiten als historisch bronnenmateriaal, waarbij de preoccupatie met het individuele adelsgeslacht geen doel op zichzelf is, maar de positie van een bepaald generatie- en maatschappelijk elite-cohort zichtbaar maakt.

De ontsluiting van de familiebanden laat zien, hoe de Maaslandse edelen in de decennia voor en na 1585 een toenemende neiging vertoonden tot verdichting van hun onderlinge familiebanden, en hoe een andere benadering dan die van de klassieke patrilineaire kwartierstaat nodig is om de cruciale rol van vrouwen in die netwerkvorming in beeld te krijgen, als meer mobiele en verbindende elementen tussen families. Onderstaande appendix zal daarvan een nog sprekend voorbeeld geven.

Het traceren van deze familie-cohorten laat ook zien hoe kwetsbaar hun positie was toen hun gebied van herkomst het strijdtonel werd van de onafhankelijkheidsoorlog tegen Spanje. In tegenstelling tot de prominentie die veel Rijnlandse/Westfaalse riddersgeslachten wisten te behouden in de Duitse context tot ver na 1900, vertegenwoordigen de 'Limburgse' deelnemers geslachten die in 1585 al een eeuw of meer de dienst uitmaakten, maar die tegen 1700 groten-deels waren weggetrokken of uitgestorven.

13. APPENDIX: FELICITAS VAN OOST EN DE VROUWELIJKE VERERVING VAN DE HEERLIJKHEID RIJCKHOLT

Het kleine Rijckholt claimde de status van Vrije Rijksheerlijkheid, zelfs van Zonneleen.³⁹ De Gulikse toernooiganger Willem van Vlodrop was Heer van Rijckholt; via zijn dochter Anna Catharina, die met Willem, de zoon van toernooiganger Werner van den Bongardt trouwde, ging de heerlijkheid over op de familie Van den Bongardt. Wederom een intern-Limburgse verdichting van de betrekkingen, wederom langs vrouwelijke vererving: na de ontijdige dood van Willem in 1631 – we hebben zijn grafzerk bovenstaand gezien – ging Rijckholt via Werners dochter Odilia later over op andere geslachten.

Zo'n vrouwelijke verervingslijn had trouwens ook de kleine heerlijkheid Terblijt in Bongardts bezit gebracht. Terblijt was tussen 1400 en 1600 maar liefst zevenmaal via uithuwelijkende erfdochters overgedragen: van Gronsveld via Merode, Cortenbach, Schönrade en Mascherel naar Willem van den Bongardt.⁴⁰

Ook in het geval van Rijckholt reikt dat patroon van vrouwelijke erfelijkheidslijnen ver terug. De oudste bronnen geven aan dat Rijckholt een apanage was van de heren van Bolland (bij Herve), afkomstig uit het geslacht Houffalize. Er lijkt sprake van legendevorming omtrent de oorsprong van de dubbele Houffalize-rechten op Gronsveld en Rijckholt,⁴¹ maar dat een Everard Houffalize van Bolland (fl. 1330) heer van Rijckholt was staat wel vast. Vandaar lijkt Rijckholt voortdurend als bruidsschat met uithuwelijkende dochters te zijn meeverhuisd. Zo kwam Rijckholt terecht bij Everards schoonzoon Henri de Gesves en vervolgens bij diens schoonzoon Paul van de Weyer / de Vivario / du Vivier, vermeld als oud-strijder in de Slag bij

39 Hierover H.G. Weinberg, *'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg (1500-1800): Deconstructie van een mythe* (proefschrift Universiteit Maastricht, 2019), i.h.b. 137-146.

40 Aldus samengevat in de archiefbeschrijving HCL01.186 (Schepenbank Terblijt, 1585-1796). Schönrade had bovendien Heyden verworven van een Merode-erfdochter.

41 Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneleen Gronsveld: Ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)* (Maastricht 2017) 84-90.

Baesweiler (1371). Dat wordt betuigd door de veertiende-eeuwse Luikse historicus Jacques de Hemricourt:

[...] de Jonkvrouw van Gesves huwde een goede schilddrager van edele komaf, geheten Everard van Bolland in het land van Limbourg; daarvan zijn geboren de heren Willem, Daniël die kinderloos is overleden, en Henri de Gesves, en dan nog een dochter gehuwd met Heer Pierre van Bichen. Deze Everard van Bolland had als wapenschild op azuur een gouden kruis, het schild bezaaid met gouden, onderaan gepunte jerusalem-kruisjes en als strijdkreet 'Houffalize'. Het geslacht van die naam is oud en luisterrijk [...] Welnu, Henri de Gesves huwde de dochter van heer Jacques heer van Goesnes.⁴² Hij is op dit moment Heer van die plek en van Rijckholt en hij heeft een groot aantal kinderen die goed fortuin hebben gehad: twee zonen getrouwd in Namen [...] en een andere dochter die Paul du Vivier, schilddrager, heeft gehuwd, en nog andere waar ik niets van weet.⁴³

Deze Paul/Pauwel du Vivier / de Vivario / van

de Weyer stamde uit een geslacht waarover een en ander bekend is. Hij moet een nauwe bloedverwant en wellicht zelfs de broer zijn geweest van de goed geattesteerde Egidius of Gilis van de Weyer (wiens kleindochters Catharina en Elisabeth von Schönau trouwden met respectievelijk Arnold van Ghoor en Gerard van Vlodrop).⁴⁴ Pauwel verkreeg dankzij zijn huwelijk de heerlijkheid Rijckholt en kocht zelf bovendien de heerlijkheid Leut. Zijn dochter Lisbeth trouwde vóór 1439 met Willem van Vlodrop,⁴⁵ broer van de Gerard van Vlodrop die zojuist is vermeld als man van haar nicht Elisabeth von Schönau.

Alweer een familieknoop, dus. Er waren twee nichten-Weyer, beiden Elisabeth/Lisbeth geheten; die beiden trouwden met twee gebroeders Vlodrop (in een familie waar de namen Gerard/Godert en Willem vaak kriskras door elkaar lopen). Dat maakt de situatie nogal onoverzichtelijk, maar de verhouding tussen de diverse Weyer-dames laat zich uit diverse oorkonden redelijk goed aflezen (afb. 19).⁴⁶

De rechten op Rijckholt en Leut gingen dankzij het huwelijk van Pauwel van de Weyer over op Lisbeth en haar man Willem van Vlodrop. Zij hadden twee zonen, Godert (die Leut erfde⁴⁷) en

42 Zijn geslachtsnaam was De Beaufort; hij bouwde het kasteel van Hodoumont bij Goesnes dat niet ver van Gesnes vandaan ligt; vgl. https://fr.wikipedia.org/wiki/Ch%C3%A2teau_d%27Hodoumont. Zie ook Maurice Houtard, 'Le village de Gesves durant huit siècles, 1000-1800', in: *Annales de la Société archéologique de Namur*, 1935, online op <http://www.valleedusamson.be/index.php/bibliographies/m-houtart-le-village-de-gesves-durant-8-siecles/institution-de-la-seigneurie-de-gesves-ch-v>

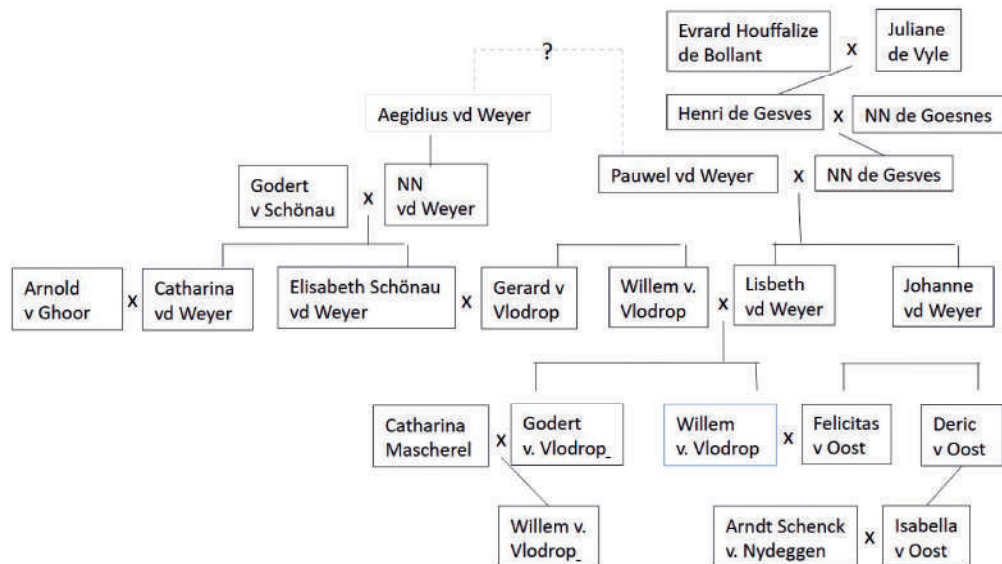
43 Het origineel is te vinden in de diverse Hemricourt-edities en in L. de Crassier, lemma 'Ryckholt', in diens 'Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours', in PSHAL 70 (1934) 149-155 (vert. J.L). Voor de vererving Bolland-Houffalize, tevens Schwennicke, *Europäische Stammtafeln*, XXVI nr. 121.

44 Frans Gerards, 'Egidius van de Weyer, ridder en eerste stadhouder van de Keurkeulse mankamer te Heerlen', in: *Land van Herle* 3/4 (2007) 96-110.

45 Op 23 juni 1439 oorkonden richter en laten van Leeuwen dat 'Jan van Oest, met goedvinden van zijn vrouw Willem van Bellinchoven en van zijn zonen Thomas en Derich, 16 bunder akkerland en weiland heeft overgedragen aan Willem van Vlodrop en diens vrouw Felytze van Oest'. Inventaris Schloß Haag, blz. 80. inv.nr. 310; charter zonder zegels. Voor deze Willem van Vlodrop tevens: Schwennicke, *Europäische Stammtafeln*, XXVI nr. 129.

46 Zie bijvoorbeeld de erfdeling van 2 feb. 1417, *Res Gestae* II: 1643.

47 Alweer: cherchez la femme.... Hij is degene die met Catharina Mascherel, zuster van Johan Mascherel van Wijnandsrade was getrouwd. Zie noot 28 bovenstaand.

Afb. 19 Geneagram van de filiatie Weyer-Vlodrop-Oost

Willem junior (die Rijckholt kreeg).⁴⁸ Deze laatste huwde Felicitas van Oost. Het echtpaar bleef kinderloos.⁴⁹

Rijckholt zou na de vroege dood van Willem eigenlijk moeten terugvallen naar de tak-Leut. Uiteindelijk is dat ook gebeurd, maar pas na een lange tussenpoos, want na Willems dood was de Rijckholtse heerlijkheid lange tijd de 'lijftocht' van zijn weduwe Felicitas van Oost. Gedurende de vele decennia dat zij hem over-

leefde wordt zij in de stukken als de vrouwe of 'joffer' van Rijckholt vermeld –⁵⁰ laatstelijk in het huwelijkscontract d.d. 1486 van haar nichtje Isabella van Oost met Arndt Schenck van Nideggen. Het is goed denkbaar dat ze zelfs in 1493 nog haar lijftocht genoot.⁵¹ Dat is een lange periode waarin de Vlodropse claims op Rijckholt goeddeels aan het oog onttrokken bleven. Pas dankzij de gerichte raadpleging van de oorkonden rondom de nakomelingschap

48 23 juni 1405: Jacob van Leute en zijn zoon Ogier verkopen hun bezittingen in de heerlijkheid Leut en Mesewyck aan Gerard van Vlodrop, ridder, jong-voogd te Roermond, als voogd van diens neven Godart en Willem van Vlodrop, heren te Leut, zonen van diens overleden broer Willem. Mede-zegelaar is Arnold van Ghoor. 1411: Elisabeth van de Wijer, weduwe van Willem van Vlodrop, heer van Leut, en haar beide minderjarige zoons Godart en Willem, verkopen aan Werner van Vlatten 38 morgen bos bij Embken. Getuigen: haar zwagers Godart, deken van O.L.V. te Aken, en Gerard, erfvoogd van Roermond. *Res gestae* II: 1529, 1589.

49 Oidtmann/Schleicher 11, blz. 419 Mappe 890 negeert dit huwelijk; zo ook W/G.

50 Zie bijv. de belening van de Ouborgh in Swalmen aan Dirk van Oost en aan diens kinderen: dat geschiedt met voorbehoud van de lijftocht van de vrouwen van Rijckholt: *Res Gestae* III: 1497. De 'joffer van Ryckelt' die in het regest ad annum 1404 wordt genoemd is denkelijk nog Lisbeth van de Weyer, maar vanaf 1440 (belening van Deric van Oost 'namens zijn zuster') gaat het om Felicitas van Oost. Zo ook de transactie van 29 november 1477 (nr 2550) en een erfdeling Schenck-Oost van 13 juni 1478 (regest nr. 55 in Wilhelm Kohl, *Urkunden des Archivs von Schloss Gastrop* (Köln 1980) 13). Vgl. ook de notities van Loe Giesen over Felicitas en haar woonrechten in Swalmen, <https://www.loegiesen.nl/toponiemen/Naborch.htm>.

51 *Res Gestae* IV: 1479 d.d. 30 april 1493: Herman van Bronckhorst-Batenburg, heer te Stein, en zijn zoon Diederik, verkopen een rente aan hun zwager/oom Willem van Vlodrop, heer te Leut, losbaar na de dood van hun 'moen', gaande uit Rijckelt. ('Moen', Duits *Mohn* is een term voor een oud en alleenstaand vrouwelijk familielid).

van Felicitas' nicht Isabella kregen wij zicht op deze toedracht, die door de meeste historici in het midden is gelaten.⁵²

Omdat Felicitas dicht bij de rest van haar familie woonde op de Swalmense Ouborgh, lag Rijckholt 'braak'. Of dat de Rijckholtse claim heeft gevoed als zou Rijckholt een 'zonneleen' zijn, en gevrijwaard van de *Türkensteuer*?⁵³ Pas tegen het einde van Felicitas' lange leven, rond 1490, kwam daar verandering in. Toen begon de zoon van Godert van Vloderp van Leut, alweer Willem geheten, zich ook Heer van Rijckholt te noemen.⁵⁴

Dat begon meteen met een belegering. Het lang onbewoonde kasteel van Rijckholt was inmiddels bezet door rovende strijdbenden. Het waren roerige tijden. In Luik had Willem van de Marck, berucht als 'het everzwijn van de Ardennen', de prins-bisschop en twee burge-meesters vermoord. Hij was daarvoor in 1485 in Maastricht terechtgesteld, maar zijn broers Everard en Robert van de Marck voerden strijd om Willem te wreken. Het Luikerland had nog

jarenlang te lijden onder de oorlogscampagnes tussen de Marcks en de Luikse bisschop. De bezetting en belegering van Rijckholt moet, net als die van Kasteel Meerssenhoven,⁵⁵ in dat licht worden gezien. Willem kreeg bij zijn aantreden als heer van Rijckholt de opdracht om het kasteel van het gespuis te zuiveren; dat gebeurde net op het moment dat de oude Felicitas overleed en daarmee kwam Rijckholt na een lange tussenperiode weer actief aan de Vloderps (afb. 20). Willems zonen Willem en Balthasar⁵⁶ kozen de kant van de Reformatie, wat Balthasars zoon Willem er niet van weerhield om aan de Gulikse Bruiloft deel te nemen.⁵⁷

14. GERAADPLEEGDE BRONNEN

Barber, Richard en Juliet Barker, *Tournaments, Jousts, Chivalry and Pageants in the Middle Ages* (Woodbridge 1986).

Beck, Ulrich en Edgar Grande, 'Jenseits des methodologischen Nationalismus: Außereuropäische und europäische Variationen der Zweiten Moderne', in: *Soziale Welt* 61.3/4 (2020) 187-216.

Beckers, Theo, *Het riddergeslacht Huyn van Amstenrade en Geleen* (Amstenrade 1988).

52 J.P.J.A.M. van Daalen, *Het kasteel van Ryckholt, voorheen zetel ener vrije rijksbaronie* (Maastricht 1957) geeft een vereringslijn die de leemte opvult met resp. Gerard en Godert van Vloderp (zie ook de weergave daarvan op de archiefbeschrijving HCL 01.138: Schepenbank Rijckholt). Dat is onjuist; geen van deze beiden genoot tijdens het leven van Felicitas van Oost de heerlijkheid.

53 Zie voor die claim Van Rensch, *Licht*, 164.

54 Wij baseren dat op een zoekactie in de Roermondse *Res Gestae* regesten (noot 3). Godert van Vloderp noemt zich Heer van Leut van 1405 tot 1465, van 1466 tot 1469 Heer van Leut en Daalenbroeck. Zijn zoon Willem noemt zich ook naar de heerlijkheden Daalenbroeck en Leut van 1480 tot 1491; Rijckholt verschijnt als derde heerlijkheid in oorkonden uit 1492 en 1493. 17 november 1492: Voor Johan van Oist, leenstadhouder van jonker Hendrik van Bronkhorst-Batenburg te Gronsveld, en leenmannen aldaar verklaren personen aan Willem van Vloderp, ridder, heer te Leut, Daalenbroeck en Ryckelt, 's jaars 40 malder spelt uit goederen te Breust en Eckelrade, die aan de heren van Ryckelt behoorden, schuldig te zijn. 20 september 1493: Herman van Bronkhorst-Batenburg en zijn zoon Diederik doen tegen betaling van 1500 guldens t.b.v. Willem van Vloderp (heer te Leut en Daalenbroeck) afstand van hun rechten op de heerlijkheid Ryckelt.

55 Deze twisten kregen pas een einde bij het vredesverdrag van Donchery (1492). Bij de bekrachtiging van dat verdrag in Maastricht was Willem van Vloderp een van de zegelende getuigen ('Willame de Wloderps, seigneur de Leut en Dalenbroch'). *Res gestae* IV: 1468, alsmede Paul Harsin, *La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes, 1477-1505* (Liège 1957). Voor Meerssenhoven: H.P.H. Eversen, 'De inneming van Meerssenhoven, eene episode uit de geschiedenis van Maastricht tijdens de regeering van Jan van Hom, bisschop van Luik', in: *PSHAL* 4 (1867) 393-410.

56 Hij was de tweede zoon van Willem; tussen hem en zijn oudere broer, Willem jr., vond in 1545 een erfscheiding plaats waarbij Daalenbroeck aan Willem jr. kwam, Leut en Rijckholt aan Balthasar. vgl. ook J.B. Sivré, 'De heerlijkheid en de vrijheeren van Daalenbroeck', in: *PSHAL* 26 (1889): 76-336, i.h.b. 153-158. Voor de heerlijkheid Leut, Weinberg, *Vrije Rijksheerlijkheden*, 156-157.

57 De auteurs danken Loe Giesen en Jacques van Rensch.

- Berard, Christopher, 'Edward III's Abandoned Order of the Round Table', in: *Arthurian Literature* 29 (2012) 1–40.
- Boulton, D.J.D., *The Knights of the Crown: the Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe* (Woodbridge 2000).
- Büren, Guido von, '«... wie sich bei sulchem mechtigen fursten wol gezimt»: Die «Fürstlich Jülichische etc. Hochzeit» von 1585 und die Festkultur der Renaissance', in: Stephan Hoppe, Alexander Marksches en Norbert Nußbaum red., *Städte, Höfe und Kulturtransfer. Studien zur Renaissance am Rhein* (Regensburg 2010) 284–320.
- Crassier, L. de, 'Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours', in: *PSHAL* 70 (1934) 149–155 (s.v. Ryckholt).
- Daalen, J.P.J.A.M. van, *Het kasteel van Ryckholt, voorheen zetel ener vrije rijksbaronie* (Maastricht 1957).
- Driessen op ten Buiten, Andreas W.D., 'Genealogie Schenck van Nijdeggen - deel I - 13e/18e eeuw', online op <http://www.genbronnen.nl/genealogie/schenck-van-nydeggen/deel-I.html>
- Eversen, H.P.H., 'De inneming van Meerssenhoven, eene episode uit de geschiedenis van Maastricht tijdens de regering van Jan van Horn, bisschop van Luik', in: *PSHAL* 4 (1867) 393–410.
- Ferber, H. *Geschichte der familie Schenk von Nydeggen* (Keulen 1860).
- Fleckenstein, Josef (red.), *Das ritterliche Turnier im Mittelalter* (Göttingen 1985).
- Frings, H.T. 'Wahrheit und Mythos in der Geschichtsschreibung zu Nothberg in Eschweiler bei Aachen' (2023) online op <http://www.ht-frings.de/Wahrheit%20und%20Mythos%20in%20der%20Geschichtsschreibung%20zu%20Nothberg.pdf>.
- Gädtké, Marianne en Theodor Wiczorek, 'Die Aufschwörtafel des Wilhelm von Streithagen: Versuch einer neuen Deutung', in: *Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde* 42.6 (2006) 168–174.
- Gerards, Frans, 'Egidius van de Weyer, ridder en eerste stadhouder van de Keurkeulse mankamer te Heerlen', in: *Land van Herle* 3/4 (2007) 96–110.
- Harenne, J.B. 'La château de la Rochette et ses seigneurs', in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 22 (1891) 27–250.
- Harsin, Paul, *La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes, 1477–1505* (Liège 1957).
- Heidrich, Paul, *Der geldrische Erbfolgestreit 1537–1543* (Kassel 1896).
- Heynens, Lou (red.), *Adel in 'Limburg' of de Limburgse adel 1590–1990: Geschiedenis en repertorium* (Maastricht 2008).
- Heynens, Lou et al. (red.), *Adel aan Maas, Roer en Geul* (3 dln.; Maastricht 2009–11).
- Hooydonk, Jac. H. van, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350–1550, dl. 1: Catharinastraat', in: *De Oranjeboom* 46 (1993) 64–120.
- Houtard, Maurice, 'Le village de Gesves durant huit siècles, 1000–1800', in: *Annales de la Société archéologique de Namur* (1935).
- Huizinga, Johan, *Hertfstijl der Middeleeuwen*, in Id., *Verzamelde werken* (Haarlem 1949) 3: 3–435.
- Hupperichs, Leon, *De geschiedenis van Kasteel Cartils* (Maastricht 2018).
- Jezler, Peter, *Peter Niederhäuser en Elke Jezler* (red.), *Ritterturnier: Geschichte einer Festkultur* (Luzern 2014).
- Janssen, A.M.P.P., m.m.v. Frank Keyzers: 'De Familie van Leerodt dl. 2', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2018: 9–29.
- Janssen, A.M.P.P., m.m.v. P. Te Poel: 'Scheiffart de Merode, Limbricht en een bijzonder altaarkastje', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2020: 113–126.
- Joos, Clemens, 'Herkommen und Herrschaftsanspruch: Das Selbstverständnis von Grafen und Herren in Südwestdeutschland vom 12. bis ins 17. Jahrhundert', in: Kurt Andermann en Clemens Joos (red.) *Kraichtaler Kolloquien* 5 (2006) 121–155.
- Keyzers, Frank, 'De Familie van Eynatten', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2020: 127–142.
- Keyzers, Frank, Jos Drubers en A.M.P.P. Janssen, 'De Familie de Merode', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2023: 43–69.
- Keyzers, Frank m.m.v. A.M.P.P. Janssen, 'Adellijke families in het Land van Zwentibold', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2016: 85–98.
- Keyzers, Frank en A.M.P.P. Janssen, 'De Familie van Hoensbroek', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 2019: 89–117.
- Küppers-Braun, Ute, *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen (1606–1803)* (Münster 1997).
- Mannheim, Karl, 'Das Problem der Generationen' (1928), in Id., *Wissenssoziologie: Auswahl aus dem Werk*, red. Kurt H. Wolff (Neuwied/Berlin 1964), 509–565.

- Molitor, Hansgeorg, *Das Erzbistum Köln im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1515–1688)* (Köln 2008).
- Oidtman, Ernst von, Ernst von Oidtman und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln (ed. Herbert M. Schleicher, 18 dln. Köln 1992-1999).
- Oidtmann, Heinrich, *Die Hubertusschlacht bei Linnich in Dichtung, Sage und Geschichte; Der hohe Orden vom H. Hubertus* (Jülich 1904).
- Ollmann-Kösling, Heinz, *Der Erbfolgestreit um Jülich-Kleve (1609–1614). Ein Vorspiel zum Dreißigjährigen Krieg* (Regensburg 1996).
- Ormrod, W.M. Edward III (New Haven 2012).
- Peters, Leo, 'Der jülich-sche Hubertus- und klevische Antonius-Ritterorden', in: *Land im Mittelpunkt der Mächte: Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984), 167-180.
- Ramakers, Emile, 'Notities omtrent Strijthagen, 15de-16de eeuw', in: *Land van Herle* 35 (1985) 181-196.
- Rensch, Th.J. van, *Licht op het zonneleen Gronsveld: Ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)* (Maastricht 2017).
- Rümmeler, Else, *Die Fürstliche Jülich-sche Hochzeit zu Düsseldorf 1585. Das Fest und seine Vorgeschichte* (Düsseldorf 1983).
- Schwenicke, Detlev, *Europäische Stammtafeln* (Neue Folge, 29 dln.; Frankfurt 2005-2010), i.h.b. dln 18 en 26-29 ('Zwischen Maas und Rhein', 1-5).
- Sivré, J.B., 'De heerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroek', in: *PSHAL* 26 (1889): 76-336.
- Spengler-Reffgen, Ulrike, '«Adler Hertz Im Got Behoet»: Die Düsseldorfer Hochzeit von 1585 und der Einsatz von Inschriften zur öffentlichen Darstellung des landesherrlichen Selbstverständnisses', in: Helga Giersiepen en Andrea Stieldorf (red.) *Über Grenzen hinweg: Inschriften als Zeugnisse kulturellen Austauschs* (Leiden 2020) 235-266.
- Strange, Joseph, *Genealogie der Herren und Freiherren von Bongart* (Köln/Neuss 1866).
- Vorsterman van Oyen, A.A. ongetitelde notitie in: *De Navorscher* 19 (1869) 48-49.
- Weinberg, H.G. 'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg (1500-1800): Deconstructie van een mythe (proefschrift Universiteit Maastricht, 2019).
- Wieczorek, Theodor en Marianne Gädtke, *Die Ahnentafeln der Turnierteilnehmer bei der Jülicher Hochzeit 1585* (Limburg /Lahn 2010).
- Wimmer, Andreas en Nina Glick Schiller 2002
- 'Methodological Nationalism and Beyond: Nation--State Building, Migration and the Social Sciences', in: *Global Networks* 2.4 (2002) 301-334.

ABSTRACT

NOBILITY PEDIGREES AS A HISTORICAL SOURCE: PARTICIPANTS IN THE JÜLICH WEDDING TOURNAMENT (DÜSSELDORF 1585) FROM PRESENT-DAY LIMBURG

The wedding festivities of the Duke of Julich/Cleves in 1585 involved an elaborate tournament attended by the Duke's chivalric liegemen; among them were the feudataries of lordships and fiefs in the present-day Province of Limburg. This article situates their familial relations by making use of the pedigrees required on that occasion as proof of their chivalric status. These pedigrees are subjected to a network analysis rendering the female family connections better visible than in the male-skewed patrilinear 'family trees'. This allows us to identify a chivalric cohort of the lower nobility, which at this juncture was reaching the apogee of its control over the region's ownership and governance. The families involved enjoyed their privileges as the westernmost outriders of a Rhineland feudal system and exhibited at this time an increasing tendency to consolidate their position by way of mutual intermarriage and matrilinear property exchange. As the area was swept up in the wars of religion and the revolt against Spain, they were to lose that status over the following decades, with families dying out or relocating their core residential fiefs eastwards to the lands of the Holy Roman Empire.

Het zeventiende-eeuwse kamerscherm van LGOG Pleidooi voor een kunsthistorisch onderzoek

Ingrid M.H. Evers

In het Limburgs Museum te Venlo bevindt zich sinds circa 1993 een zesdelig kamerscherm, dat zich laat bekijken als een zeventiende-eeuwse leporello.¹ Het vertoont aan de voorzijde twaalf schilderijen op doek van landschappen en kastelen uit de omgeving van Maastricht. De achterzijde bestaat uit een vierdelig gezicht op de Maas en de oostelijke helling van de Sint Pieterberg, met afbeeldingen van kasteel Lichtenberg en het klooster Slavante. Oorspronkelijk was de afbeelding zesdelig. Links van deze voorstelling bevinden zich nog twee delen: een deel zonder enige beschrijving, en uiterst links een afbeelding van een boom aan de oever van een rivier, met heuvels op de achtergrond.

Toen dit kamerscherm in 1908 door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) werd aangekocht, werd het toegeschreven aan de zeventiende-eeuwse tekenaar en kunstschilder Josua de Grave (1643-1712) en gedateerd op circa 1670. In 1946 werd dat bijgesteld. Vier van de twaalf voorstellingen op de voorkant en de schildering op de achterzijde werden toen door de toenmalige museumdirecteur Timmers toegeschreven aan een onbekende negentiende-eeuwse (amateur)kunstenaar. Noch voor het een, noch voor het ander, is ooit steekhoudend bewijs aangevoerd. Ik kom hierop terug in de paragraaf 'Een nieuwe aanwinst voor het museum'.

Afb. 1 Het kamerscherm opgesteld in de tentoonstelling 'De Zonnekoning en Oranje, slaags aan de Maas'. Foto: Kleon3 (2023), Wikimedia.

1 Mijn belangstelling voor het kamerscherm werd in 2012 gewekt door een artikel van Breur Henket (Maastricht): 'Navagne/Van 't gruwelijk verraet in den jaere 1638 op Maestricht gepractiseert / d'Artagnan'. <https://www.breurhenket.com/Verraad.htm>; geraadpleegd op 23 september 2024. In 2017 heb ik een eerste schets geschreven ten behoeve van Jos Schatorjé. Het huidige artikel is een compilatie en uitbreiding.

Jos Schatorjé, toenmalig directeur van het Limburgs Museum, noemde het kamerscherm 'een van de meest tot de verbeelding sprekende objecten uit de collecties van het LGOG'.² Niet voor niets was het in de zomer en winter van 2023-2024 een van de pronkstukken van de tentoonstelling 'De Zonnekoning en Oranje, slaags aan de Maas' (afb. 1).³

Het kamerscherm kreeg in 1909 een permanent plaatsje in de zalen van het door het Genootschap opgerichte Provinciaal Oudheidkundig Museum, ook wel Limburgs Oudheidkundig Museum genoemd, toen gevestigd in het Dinghuis aan de Kleine Staat te Maastricht. In 1914 verhuisde het tezamen met het museum naar het voormalige protestants weeshuis aan de Lenculenstraat. Daar was het jarenlang te bezichtigen in de 'grote schilderijenzaal', eveneens tentoonstellingsruimte voor historische kasten en andere meubels.⁴

Na de Tweede Wereldoorlog verdween het scherm uit beeld. Prof.dr. J.J.M. Timmers (1907-1996), sinds 1940 bestuurslid van het Genootschap en in 1946 benoemd tot directeur en conservator van het museum, vond het dat jaar beschadigd op een verre rommelzolder, achter de 'Gruwelkamer' met Franse guil-lotine en nagebouwde 'spekkamer' (cachot).⁵ Het scherm verhuisde in 1952 mee naar het

Bonnefantenklooster aan de Ezelmarkt,⁶ maar heeft ook daar voor zover bekend nooit meer het licht van de dag gezien. Dat bleef zo tot dat in 1986 in de Entre Deux twee van de zes delen tijdelijk werden geëxposeerd tijdens de door de nieuwe museumdirecteur Alexander van Grevenstein georganiseerde tentoonstelling 'De Grootste Sortering'.⁷ Na de verhuizing van de Entre Deux naar het nieuwe Bonnefantenmuseum aan de Avenue Céramique (1995) strookte het kamerscherm definitief niet meer met de nieuwe museumvisie, die meer en meer verschoof naar een kunstmuseum. De geschiedenis van stad en provincie had daarin geen plaats meer. Het is verblijdend dat LGOG het meubel in bruikleen gaf aan het Limburgs Museum in Venlo, waar het jarenlang in de vaste opstelling als belangrijkste object werd tentoongesteld in het zogenaamde 'kastelenlandschap', over het leven van de adel.⁸

Afgezien van een recent teruggevonden typeschrift van de Maastrichtse kunsthistorica Isabelle Paulussen uit 1986, is het kamerscherm nooit beschreven. Dit artikel wil enerzijds de lotgevallen van het meubel verhalen, het beschrijven en het in een historische context plaatsen, anderzijds pleiten voor een kunsthistorisch-technisch onderzoek.

2 Jos Schatorjé, 'Het kamerscherm van LGOG', in: *De LGOG Nieuwsbrief* 2 (2017), editie 14, 14 maart, rubriek 'Uit onze collecties', onpagineerd.

3 'De Zonnekoning en Oranje, slaags aan de Maas' was in Venlo te zien van 10 juni 2023 t/m 7 januari 2024.

4 G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965*, (Publicaties Rijksarchief Limburg, 7), Maastricht 2003; inv.nr. 957: Inventarislijst van de opgestelde voorwerpen in het museum, aangelegd door W. Goossens, voortgezet door A.J.A. Panhuysen-Oomen, fotokopie, (1922), 1929. Het kamerscherm heeft in deze lijst het inventarisnummer 231. Op een briefje dat erbij lag stond: 'Scherm omstreken van Maastricht door Josua de Grave, einde XVIIe eeuw.'

5 Venner, *Inventaris LGOG*, bijlage 3: rapport Timmers 1946.

6 In 1967 werd het Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden officieel omgedoopt tot Bonnefantenmuseum. Pierre J.H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen/Maastricht 2005, 84: lemma Bonnefantenmuseum.

7 "'De Grootste Sortering'", interview met A. van Grevenstein', in: *De Maaspost*, 12 november 1986. De tentoonstelling liep van 7 november 1986 tot en met 5 januari 1987. Met dank aan oud-collega Ton Quik, die mij hierover tipte.

8 Schatorjé, *Het kamerscherm van LGOG*, onpagineerd. Het scherm was sinds ca. 1968 door de eigenaar LGOG in langdurig bruikleen afgestaan eerst aan het Bonnefantenmuseum in Maastricht (inv.nr. 1000203) en vervolgens sinds circa 1993 aan het Limburgs Museum in Venlo.

LITERATUUR

Ofschoon het kamerscherm in de twintigste eeuw niet onbekend was in Limburgse (kunst) historische kringen en het voor de Tweede Wereldoorlog zowel in het museum in het Dinghuis als later in de Lenculenstraat werd tentoongesteld, is er in de literatuur nauwelijks aandacht aan geschonken. De aankoop ervan in 1908 werd in 1909 vermeld in *De Maasgouw*, het eigen driemaandelijks tijdschrift van het Genootschap, en in het jaarboek *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*,⁹ maar een beschrijving bleef uit.

In 1941 heeft de latere kunsthistoricus, archeoloog en numismaat Jan Sprenger (1914-1989)¹⁰ en passant enige pagina's aan gewijd. Sprenger publiceerde een studie naar de burchtruïne Lichtenberg, die toen door verdere afbraak werd bedreigd.¹¹ Hij maakte daarbij gebruik van topografische tekeningen uit het bezit van LGOG en van het schilderij op het kamerscherm met een gezicht op kasteel Lichtenberg. Het is een van de twaalf afbeeldingen op de voorzijde, met de titel: 't Gat van Lichtenburgh'. Sprengers beschrijving bleef echter ondergeschikt aan het thema van zijn studie: het kasteel en de kasteelhoeve Lichtenberg. Zijn studie is voor dit artikel van belang, omdat hij als eerste de oorspronkelijke volgorde van de schermdelen vastlegde.¹²

In de pers en literatuur is het verder gebleven bij summier, deels onjuiste of onvolledige vermeldingen van het kamerscherm. Dat geldt zelfs

voor de in 1958 door Timmers gepubliceerde *Catalogus van schilderijen en beeldhouwwerken* in het Bonnefantenmuseum, waarin het scherm slechts vier vleugels werden toebedeeld.¹³

In 1969 publiceerde de kunsthistorica Peggy Breitbarth-van der Stok een uitgebreid onderzoek naar de zeventiende-eeuwse teknaars Josua de Grave, Valentijn Klotz en Barnardus (Bernard) Klotz, wier werk elkaar beïnvloedde en overlapte.¹⁴ Zij besteedde twee kolommen tekst aan het kamerscherm, maar we horen hier professor Timmers aan het woord. De schrijfter heeft namelijk noch de schilderijen, noch eventuele foto's ervan gezien, omdat het meubel, zoals haar werd bericht, in restauratie was.¹⁵ Verderop zullen we zien dat dit onjuist was, een tactische uitvlucht van Timmers.

De enige constante bij deze sporadische notities was de toeschrijving van alle twaalf, of slechts acht schilderijen aan de voorzijde van het scherm aan Josua de Grave, of van mogelijk vier van de twaalf en het volledige rivierlandschap aan de achterkant aan 'een (goede) negentiende-eeuwse amateurschilder'.

De Maastrichtse kunsthistorica Isabelle Paulussen (1937-2024) heeft als enige in 1986 het kamerscherm summier als meubel beschreven. In de toenmalige (onjuiste) samenstelling van het scherm schreef zij het vierdelige rivierlandschap in verso eveneens toe aan Josua de Grave. Wat betreft de vier schilderijen aan de voorzijde van de (toen) links en rechts buitenste vleugels van het scherm, leek zij in een

9 M. Rutten, 'Voorwerpen gedurende 1908 voor het Museum van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht aangeworven', in: *De Maasgouw* 31 (1909) 10. Dezelfde aantekening in *PSHAL* 45 (1909) 500.

10 J.A.J. Sprenger was in de jaren 1941-1942 als volontair, later als vaste kracht aangesteld bij het museum. Hij studeerde kunstgeschiedenis en archeologie te Leuven (Promotie 1968). Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 436.

11 J. Sprenger, 'De Ruïne Lichtenberg', in: *De Maasgouw* (1941) 17-22, 36-42; meer speciaal: 36-37 (het kamerscherm in het algemeen), 38-40 (afbeelding kasteel Lichtenberg).

12 In 1969 zou Timmers' opvolger István Szénássy door eigen onderzoek tot dezelfde conclusie komen.

13 *Catalogus van schilderijen en beeldhouwwerken. Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden/Bisschoppelijk Museum Bisdom Roermond*, Maastricht 1958, 33.

14 M.H. (Peggy) Breitbarth-van der Stok, 'Josua de Grave, Valentijn Klotz en Barnardus Klotz', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Band* 68 (1969) 108-109.

15 Breitbarth-van der Stok (1969) 108, n. 65.

kort artikel in het tijdschrift *Bonnefans* als auteur Henri Goovaerts aan te wijzen.¹⁶ Deze suggestie is echter ontstaan door een ingrijpen in haar tekst door de redactie. In het originele artikel, recent aangetroffen bij de Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag,¹⁷ had zij het over de restauratie Hermesdorf. Zij wees erop dat uit een rapport van het Centraal Laboratorium te Amsterdam was gebleken, dat de restauratie van Goovaerts niet ingrijpend kon zijn geweest.¹⁸ Zoals we zullen zien, was dat conform de wensen van het toenmalige bestuur van LGOG.

De meest recente aandacht voor het scherm kwam in 2017 van Jos Schatorjé, die wat voorzichtiger was over een toeschrijving van de schilderingen aan de *kunstschilder* Josua de Grave:

‘Op de voorzijde zijn twaalf schilderijen te zien die teruggaan op voorstellingen die we ook kennen van de tekenaar Josua de Grave (1643-1712). De achterzijde wordt gedomineerd door een groot gezicht in vier delen op St. Pieter en kasteel Lichtenberg. Ook die beeltenis werd door De Grave in tekening vastgelegd. Onbekend is wie de vervaardiger van dit zesslags kamerscherm was, net als hoe en door wie het werd gebruikt. In ieder geval ontstond het in verschillende fases. Het oud-

ste deel dateert van omstreeks 1690, maar tussen 1750 en 1850 is het scherm uitgebreid.’¹⁹

Het jaartal 1690 is een aannemelijk vermoeden; de uitbreiding tussen 1750 en 1850 blijft vooralsnog een vraag.

EEN NIEUWE AANKOOP VOOR HET MUSEUM

Het te Maastricht gevestigde Provinciaal Oudheidkundig Museum van LGOG was lange tijd meer oudheidkamer dan museum.²⁰ Het had een beperkt budget en was ook begin twintigste eeuw nog vooral afhankelijk van schenkingen, of door de leden tot aankoop aangeboden voorwerpen. Tot aan de aanstelling in 1946 van de kunsthistoricus Timmers was de conservator van het museum een onbetaald goedwillend lid van de vereniging. Opeenvolgende beheerders waren zeer goed op de hoogte van de regionale archeologie en de numismatiek, een erfenis van de opkomst van die wetenschappen in de negentiende eeuw. Een verzamelbeleid op het gebied van de toegepaste en beeldende kunsten was er echter niet. Ook de registratie van het museumbezit bleef lange tijd achterwege.²¹

In de herfst van 1908 keurde het bestuur van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap als aanwinst voor het museum de

16 Isabelle Paulussen, ‘Topografie op een kamerscherm’, in: *Bonnefans*, *Bulletin van de Vereniging van Vrienden van het Bonnefantenmuseum* 2 (1986) nr. 5 (december), 44-45.

17 Isabelle Paulussen, *Het kamerscherm in het Bonnefantenmuseum*. Typeschrift, 4 pp. beschrijving en een ongenummerde pagina 5 met als kopje: ‘Kolom’. Uit een notitie van haar hand op een fotokopie van het artikel in *Bonnefans* blijkt, dat het originele artikel voor publicatie werd ingekort door de redactie (T. Quik). <https://rkd.nl/imageslite/4534395> en <https://rkd.nl/imageslite/453496>; geraadpleegd 20 oktober 2024.

18 Een rapport van het Centraal Laboratorium is noch bij het Bonnefantenmuseum, noch in het archief van de dienst teruggevonden. Correspondentie per e-mail van Julian van den Berg, beheerder (Amsterdam, Ateliergebouw, Hobbe-mastraat) met dr. Dirk Jansen, 23 oktober 2024. Als het al heeft bestaan, is het waarschijnlijk opgemaakt tijdens de restauratie in 1986 door Hermesdorf, die veel aandacht schonk aan technische analyses. Servé Minis, ‘De restaurateur achter het kamerscherm’, *passim*.

19 Schatorjé, *Het kamerscherm van LGOG*, ongepagineerd.

20 In de loop der jaren is het museum achtereenvolgens gehuisvest geweest in de Mariastraat (1863-1869), het Dinghuis in de Kleine Staat (1869-1914), het protestants weeshuis aan de Lenculenstraat (de huidige Toneelacademie; 1914-1952), het Bonnefantenklooster op de Ezelmart (1952-1978) en het Entre Deux-complex in de Helmstraat (1978-1994). In 1995 verhuisde het naar de nieuwbouw aan de Avenue Céramique. Ton Quik, *Bonnefantenmuseum. De geschiedenis*. Maastricht, 2007, 10-32.

21 Over de verwerving van voorwerpen zie Venner, *Inventaris LGOG* Inleiding: ‘Het beheer van het museum’.

aanschaf goed van 'een oud, beschilderd salonscherm'. Het werd te koop aangeboden door de bemiddelde George J. du Cellié Muller,²² firmant van de in 1898 te Maastricht opgerichte wijnfirma C.T. Laatsman en Co. Over de eerdere herkomst van het meubel is slechts bekend, dat het in nogal gehavende staat was gevonden op een zolder in Gorkum. Waarschijnlijk kwam het uit de familie. Du Cellié Mullers vader Lucas was in 1847 in die stad getrouwd en had er tot oktober 1857 gewoond. George du Cellié Muller had er begin twintigste eeuw nog veel aange trouwde familie wonen. Het is goed mogelijk dat het kamerscherm in 1908 werd aangetroffen in de woning van Marius Franciskus Boonzajer,²³ oud-notaris en oud-lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland, een aangetrouwde oudoom van George du Cellié Muller, die op 17 juni 1908 op 85-jarige leeftijd was overleden.²⁴ Mogelijk is het nooit op de markt geweest, maar

steeds onderhands verkocht of doorgegeven. Mocht dat wel het geval zijn geweest, dan zou het te vinden moeten zijn in de uitgebreide collectie van veilingcatalogi van Frits Lugt. Deze auteur heeft daar geen toegang toe gehad.²⁵

De verwerving van het kamerscherm moet tamelijk eenvoudig tot stand zijn gekomen. De bestuursnotulen vermelden geen discussie over een eventuele aankoop. Genoteerd is slechts, dat op 13 oktober 1908 was besloten tot aankoop 'van een groot scherm waarin twaalf gezichten uit den omtrek van Maastricht, voor de som van f 100.' Op 17 oktober kreeg het bestuurslid Victor Schols²⁶ de opdracht het meubel te laten fotograferen 'om de heer Goovaert (sic), kunstschilder alhier',²⁷ prijsopgave te vragen voor de vermoedelijk nodige restauraties. In de tussentijd moest het meubel worden opgeborgen om verdere beschadigingen te voorkomen.²⁸ Jules Schaepkens van Riepmst sr.,²⁹ penningmees-

- 22 Mr.dr. George Jacobus du Cellié Muller (1868-1939) studeerde rechten te Utrecht (promotie 1894). Hij vestigde zich op 4 januari 1898 te Maastricht, en bewoonde vanaf 15 april Villa Flora, Sint Lambertuslaan 10 (later vernummerd naar 16). Wijnhandelaar; lid College Regenten Huis van Bewaring (KB 1907), lid Voogdijraad (1914), administrateur Roode Kruis-hospitalen in Maastricht en omgeving (1914); kandidaat Tweede Kamer voor Economische Bond (1918); van 1923 tot 1927 lid gemeenteraad. Bron: H.P. van den Aardweg en J.P.J.C. Hüllstrung (red.), *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*, (1938) 299: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden/#-source=1&page=296&view=imagePane>.
- 23 In de rouwadvertentie wordt door de executeuren testamentair de naam 'Boonzajer' gebruikt. *Het Nieuws van de dag, kleine courant*, 19 juni 1908. Op de website www.wiewaswie.nl wordt de naam gespeld als 'Boonzajer'.
- 24 Lucas Johannes du Cellié Muller (1822-1903) huwde in eerste echt te Gorkum in 1847 Johanna Cornelia Hondius (1826-1857). De bruid was minderjarig; haar ouders Antonie Cornelis Hondius en Adriana Wilhelmina Moerkerk waren overleden. Voogd en toezien voogd waren respectievelijk haar stiefbroer Johan Christiaan Boonzajer en oom Christofel Hondius. Johan Christiaan stamde uit het eerste huwelijk van haar moeder met Cornelius Boonzajer. Na het vroege overlijden van zijn echtgenote hertrouwde Lucas du Cellié Muller negen jaar later in 1866 te Amsterdam met Jacoba Cornelia Mathes. George Jacobus, de verkoper van het kamerscherm, was een zoon uit dit tweede huwelijk.
- 25 De collectie van Frits Lugt is toegankelijk voor een beperkt publiek. Zij is deels opgenomen in Art Sales Catalogues Online: <https://primarysources.brillonline.com/browse/art-sales-catalogues-online>, waar het niet genoemd wordt; geraadpleegd op 3 september 2024.
- 26 De Maastrichtse industrieel Victor Leon Marie Schols (1875-1938) was eigenaar van de 'Photo-Chemigrafische Kunst-inrichting' aan de Abtstraat, een fabriek voor het leveren van onder meer clichés aan de drukindustrie. Met dank aan Wil Lem.
- 27 Bedoeld werd de kunstschilder Henri Florimond Goovaerts (1865 – 1912). Niet bekend was tot nu toe, dat deze zich naast schilderen ook had toegelegd op restauratie. Voor zijn biografie en nagelaten werk zie onder meer de website 'Henri Goovaerts: Catalogue': <https://www.henrigoovaerts.nl/nl/article/biography>; geraadpleegd 3 augustus 2024.
- 28 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 28, p. 51: Bestuursnotulen, 13 oktober 1908 (besluit tot aankoop); p. 52, idem: 17 oktober 1908 (foto's voor prijsopgave). Deze foto's zijn, als ze inderdaad werden gemaakt, niet bewaard gebleven.
- 29 Servais Henri Jules Schaepkens van Riepmst (1844-1925), expeditie, politicus, amateurhistoricus, gemeenteraadslid (1892-1919), wethouder (1900-1919), luitenant-kolonel dd. schutterij; voorzitter LGOG (1921-1925). Ter onderscheiding van zijn zoon Jules Marie Ignace vaak 'Schaepkens van Riepmst sr.' genoemd. P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen/Maastricht 2005, 460: lemma Schaepkens van Riepmst sr.

ter van het bestuur, kreeg opdracht de eigenaar honderdtwintig gulden te betalen, een vijfde meer dan het oorspronkelijke bedrag. Op 19 december 1908 werd het geld Du Cellié Muller ter hand gesteld.³⁰

Goovaerts' offerte is niet bewaard gebleven, maar hij kreeg inderdaad de opdracht het scherm te restaureren. Wel stelde men als voorwaarde, dat deze restauratie beperkt zou blijven tot wat het bestuur onderling was overeengekomen: reparatie, geen vernieuwing.³¹ Op 14 mei 1909 ontving hij uit handen van Schaepkens van Riempst sr. honderdvijftig gulden 'voor restauratie van een geschilderd scherm', op 7 juni gevolgd door nog eens honderd gulden (en vijftig gulden extra) voor het 'restaureren en bijschilderen' van het kamerscherm.³² Het totale bedrag ad driehonderd gulden werd begin 1910 verantwoord op de jaarafrekening die het Genootschap vanwege de jaarlijkse subsidiëring verschuldigd was aan Gedeputeerde Staten van Limburg.³³

LGOG profiteerde van het feit dat Schaepkens van Riempst sr. naast penningmeester van het Genootschap ook raadslid en wethouder was. Korte tijd nadat hij Goovaerts had uitbetaald, constateerde hij in de gemeenteraad, dat er een positief saldo van f 115,57 resteerde op de gemeentelijke begroting van 1908. Hij stel-

de voor dit geld te schenken aan het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, zoals LGOG toen nog heette, 'ter gedeeltelijke bestrijding der restauratiekosten van een oud, zesvlakig salonscherm uit de XVIIe eeuw, dat deerlijk gehavend op een zolder te Gorkum ontdekt was.' Hij beschreef het scherm, noemde de restaurator ('de heer Henri Goovaerts van Sint Pieter')³⁴ en benadrukte dat het ging om een voorwerp dat geroemd werd vanwege de geschiedkundige en artistieke waarde. Schaepkens van Riempst sr. was een autoriteit in Maastricht. De Raad stemde zonder morren in met dit eenmalig extra subsidie.³⁵

EEN SUMMIERE BESCHRIJVING

De toenmalige conservator van het Provinciaal Oudheidkundig Museum van LGOG, de eerwaarde heer Martin Rutten,³⁶ vermeldde de aanwinst in *De Maasgouw* als volgt: 'Een groote scherm, geschilderd zonder twijfel door een beroepsschilder, bestaande uit zes vleugels, ieder van twee vakken, met kasteelen en gezichten uit de omstreken van Maastricht, waarschijnlijk uit het laatst der XVIIe eeuw.'³⁷ Van de aankoopsom, de herkomst en de naam van de verkoper repte Rutten niet. De naam van de laatste, George du Cellié Muller, zou de buitenwereld eerst vijftig jaar later vernemen.³⁸

30 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 1529: bijlagen rekeningen 23 maart 1908-22 april 1909, nr. Q 26.

31 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 28, p. 54: Bestuursnotulen, 26 januari 1909. Dit strookt met de bevindingen van het eerder genoemde rapport van het Centraal Laboratorium te Amsterdam (zie paragraaf De restauratie Hermesdorf).

32 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 1530: bijlagen rekeningen 22 april 1909 – 31 maart 1910, nrs. Q 1 en Q 2.

33 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 96: P. Doppler (secre.) aan Gedeputeerde Staten, januari 1910 (zonder datum): 'Aan restauratie voor een zesvlakig kamerscherm: f 300.'

34 Sint Pieter was een zelfstandige gemeente, die in 1920 werd geannexeerd door Maastricht.

35 *Verslag van den Toestand der Gemeente Maastricht over het jaar 1909*, bijlage CC, p.3. De tekst van het gemeenteverslag spreekt bij vergissing over het besluit van 29 juni 1908 in plaats van 29 juni 1909. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

36 Martin Rutten (Sittard 1858-Venray 1920). Onder meer kapelaan aan de Sint-Servaas te Maastricht (1887-1902), tevens gevangenisalmoezenier. Rector weeshuis Maastricht (1903-1916). Conservator Provinciaal Oudheidkundig Museum te Maastricht (1905-1920). Kortstondig lid Bisschoppelijke Bouwcommissie. Kunstzinnig oprichter (1889) van de Patronaatstekenschool naar Luiks voorbeeld, waar arbeiderskinderen les kregen. Ubachs/Evers (2005) 456, Ierrmia: Rutten, Martin.

37 Rutten, 'Voorwerpen (...) aangeworven gedurende 1908 (...)', in: *De Maasgouw* 31 (1909) 10. Dezelfde aantekening in *PSHAL* 45 (1909) 500.

38 *Catalogus* (1958), p. 33.

In Ruttens beschrijving vallen vier dingen op, namelijk:

- de expliciete vermelding van zes vleugeldelen met aan de voorzijde in totaal twaalf vakken;
- een tentatieve datering van de schilderijen op de jaren 1675-1700;
- het ontbreken van een toeschrijving;
- het niet vermelden van het rivierlandschap op de achterzijde van het scherm.

Het zijn deze vier gegevens die sinds jaar en dag tot onduidelijkheid hebben geleid, zowel wat betreft de presentatie van het meubelstuk, als het auteurschap.

EEN VIERSLAGS OF ZESSLAGS KAMERSCHERM?

Het zesdelige scherm werd in 1909 tentoongesteld ter gelegenheid van de Heiligdomsvaart.³⁹ Volgens de *Nieuwe Venlose Courant* vertoonde het 'achttien gezichten uit de stad van Sint Servaas'.⁴⁰ Aangezien noch de twaalf schilderijen op de voorzijde van het scherm, noch het rivierlandschap op de achterzijde toen in de gemeente Maastricht gesitueerd konden worden, lijkt het er op dat de journalist het kamerscherm niet zelf heeft gezien en slechts opschreef wat hij van een correspondent vernam. De vermelding van achttien stadsgezichten doet vermoeden dat de zes delen aan de achterzijde niet als één afbeelding werden geteld, maar als zes. Het resultaat is dan achttien afbeeldingen. Onvermeld bleef dat een van die zes de bedoekte blanco slag was van vleugel vijf, die toch acuut moet zijn opgevallen.

Sprenger beschreef in 1941, ruim dertig jaar na de aankoop, de zes vleugels of slagen

Afb 2 Het kamerscherm opgesteld in het museum aan de Lenculenstraat, 1914. Collectie Historisch Centrum Limburg, RAL P-0275-001.

in correcte volgorde. Het landelijk verschijnende *Algemeen Handelsblad* echter sprak dat jaar in verband met de komende Lichtenbergtentoonstelling abusievelijk van een achtdelig scherm. Mogelijk bedoelde men acht afbeeldingen, hetgeen dan weer op vier in plaats van zes slagen zou kunnen wijzen.⁴¹ Het kamerscherm zou dat jaar overigens vanwege de fragiele staat van het linnen niet worden uitgeleend voor de tentoonstelling.⁴²

In 1953 noteerde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de *Monumenten voor Geschiedenis en Kunst*: 'Een vierslags kamerscherm, samengesteld uit acht afzonderlijke schilderstukken op doek, landschappen en kastelen uit de omgeving van Maastricht, door Josua de Grave

39 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 994: stukken betreffende de organisatie van een tentoonstelling van oude en nieuwe Maastrichtse kunst en kunstnijverheid (...), 1909.

40 'Kunstnieuws. Kunsttentoonstelling', in: *Nieuwe Venlosche courant*, 24 juli 1909; geraadpleegd op Delpher op 3 september 2024, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMGAVL01:000005133:mpeg21:p006>.

41 'Kunst – Lichtenbergtentoonstelling', in: *Algemeen Handelsblad*, 21 februari 1941; geraadpleegd op Delpher op 30 september 2024, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000057509:mpeg21:p003>.

42 'Lichtenberg in oude en nieuwe kunst. Tentoonstelling betreffende ruïne op den St. Pietersberg', in: *Algemeen Handelsblad*, 3 maart 1941; geraadpleegd op Delpher op 30 september 2024, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000059036:mpeg21:p005>.

(XVIIb). Op achterzijde XIXe eeuwsch landschap'.⁴³ Vreemd is daarbij de datering in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Josua de Grave, die toch al langer als de potentiële schilder werd genoemd, werd eerst in 1643 geboren. Een datering in het laatste kwart van de zeventiende eeuw (XVIIId) zou correcter zijn geweest.

Ook de catalogus van het Bonnefantenmuseum (1958) en Peggy Breitbarth-van der Stok (1969) vermeldde een vierslagsschermbord. De laatste noteerde wel, dat het scherm eigenlijk uit zes delen bestond, maar dat twee ervan waren verwijderd, omdat de vier voorstellingen op de voorkant van deze twee delen, evenals de gehele voorstelling op de achterzijde, negentiende-eeuwse toevoegingen zouden zijn. Het ging daarbij om de schilderijen van Gronsveld/Smeermaes en Hogt (deel vijf), en 't Dorp Heer/La Motterie (deel zes). Zoals eerder vermeld, staat vast dat de kunsthistorica het meubel niet zelf heeft gezien, omdat het ten tijde van haar onderzoek in restauratie zou zijn.⁴⁴

De verwarring rond het aantal delen van het kamerscherm gaat zonder enige twijfel terug op de visie van prof. Timmers, die de in zijn ogen negentiende-eeuwse vleugels vijf en zes niet van belang achtte. Een onderbouwing van zijn denkbeelden heb ik niet gevonden. Hij reduceerde het scherm simpelweg officieel tot vier slagen, namelijk die delen die hij meende te kunnen toeschrijven aan Josua de Grave.

In 1969 berichtte István L. Szénássy,⁴⁵ de nieuwe directeur van het Bonnefantenmuseum, aan het bestuur van de Stichting Limburgs Museum

voor Kunst en Oudheden dat hij tot zijn verrassing had moeten constateren, dat de beschrijving van inv.nr. 203 (het kamerscherm) in de catalogus van 1958 onjuist was. 'Het blijkt (...) in werkelijkheid een zesslags kamerscherm te zijn, dat zich niet meer in de oorspronkelijke toestand bevindt'.⁴⁶ In de nieuwe catalogus die Szénássy in 1984 zou publiceren, zou dan ook expliciet gesproken worden van een zesslags scherm,⁴⁷ en zo zou het meubel na 2000 ook twee decennia op zaal te zien zijn in Venlo. Maar voordat het weer tentoongesteld kon worden, moest het worden gerestaureerd. En dat zou, mede vanwege het eigenmachtig ingrijpen van Timmers een lange en moeizame weg worden.

EEN RESTAURATIEDRAMA ONDER TIMMERS

Bij het aanvaarden van zijn ambt als conservator en directeur van het museum van LGOG stelde Timmers in 1946 een uitgebreid rapport op over hoe hij het museum van het Genootschap had aangetroffen en wat er dringend veranderd moest worden. Het verslag was, om met Venner te spreken, 'misschien te fel geschreven, maar (gaf) in ieder geval (een) kleurrijk beeld van de toestand die Timmers bij zijn komst aantrof'.⁴⁸ Al voor de oorlog had het museum, zo goed en zo kwaad als het ging, een broodnodige expositieruimte ingericht op een zolder achter de 'Gruwelkamer'. Zij diende nu min of meer als rommelhok. 'Hier vonden wij o.a. het prachtige kamerscherm beschilderd met gezichten uit de omgeving van Maastricht door Jozuah de

43 *Monumenten voor Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg*, geïllustreerde beschrijving; bewerkt en uitgegeven van wege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, *Eerste stuk: De Monumenten in de gemeente Maastricht*, afl. 5, 's-Gravenhage 1926-1953. Ongewijzigde herdruk Arnhem 1974, 699.

44 Breitbarth-van der Stok, *Josua de Grave*, p. 108, noot 65.

45 István Szénássy (Boedapest 1937-Maastricht 2011) studeerde bouwkunde in Delft en kunstgeschiedenis in Amsterdam. Hij was directeur van het Bonnefanten van midden 1968 tot midden 1985, als opvolger van Joseph Timmers en zou op zijn beurt worden opgevolgd door Alexander van Grevenstein.

46 Szénássy aan het Bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden dd. 22 oktober 1969, nr. 810. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

47 I.L. Szénássy (red.), *Oudheden in het Bonnefantenmuseum*, Maastricht 1984, 15, afb. 5. Zie ook pp. 69, 72-73.

48 Venner, *Inventaris LGOG*, Inleiding bij de bijlagen, p. 83.

Grave.⁴⁹ Probleem was, dat het meubel behoorlijk beschadigd was. Timmers schreef dat die beschadigingen veroorzaakt waren door rondvliegende scherven van een granaatinslag tijdens de oorlog.⁵⁰ Hij nam het scherm dan ook mee in zijn plannen voor de restauratie van meerdere kunstwerken.

In maart 1946 benaderde Timmers Antoni Adama, restaurator van schilderijen in Den Haag, voor de behandeling van elf schilderijen op doek of paneel uit de zeventiende en achttiende eeuw. Na een bezoek in Maastricht stelde Adama een offerte op, waarin als elfde nummer figureerde:

‘Een kamerscherm (n°. 231), achtdelig uit 17^e eeuw door Jozua de Grave met landschappen uit de omgeving van Maastricht. Elk paneel is 98 x 74 cm (oorspronkelijk 12 deelig). Er zijn ± 10 gaten in gestoten. Dient *ter plaatse* te worden behandeld. Het moet worden schoongemaakt, gaten achterop geplakt, gestopt, bijgewerkt en gevernist. Zoo mogelijk zou dit werk door mijn ervaren assistent bij u kunnen gebeuren. Onkosten per paneel f 50. Totaal f400.’⁵¹

Elk van de schilderijen aan de voorzijde van het kamerscherm telde Adama als een ‘paneel’.⁵² Het scherm was volgens hem ‘achtdelig’, dat wil zeggen: het bevatte acht schilderijen. Hij wist

dat het er oorspronkelijk twaalf waren geweest, maar bij zijn vraag om offerte had Timmers al nu (1946) twee vleugels afgestoten.

De totale offerte van Adama voor de elf objecten bedroeg f 2.440, een aanzienlijk bedrag in die tijd. Reden waarom hij vier van de elf aanmerkte als het meest waardevol en noodzakelijk. Het kamerscherm was daar niet bij. Adama zou de prijsopgave met nog zeven andere werken uitbreiden, maar na een gesprek met Jules Schaepkens van Rimpst jr.,⁵³ toenmalig voorzitter van LGOG, was hij weinig zeker van welke toezegging dan ook. Geld was in de naoorlogse periode schaars voor culturele zaken. In februari 1951 informeerde hij nog eens naar zijn prijsopgave van 26 maart 1946 (hij schreef abusievelijk 1947): ‘We zijn nu al weer vier [vijf] jaren verder en ik neem aan dat het werk nog altijd moet gebeuren.’⁵⁴

Dat laatste was juist, maar het is de vraag of Adama ooit een opdracht heeft gekregen. Na de verhuizing van het museum naar de Ezelmarkt (1953) zou Timmers in het Bonnefantenklooster een eigen restauratieatelier vestigen, dat niet bij het museum hoorde, maar er wel deels voor werkte. Het is mogelijk dat hij de offertes van Adama als hefboom heeft gebruikt om het werk zelf tegen hetzelfde, of een lager bedrag te doen uitvoeren.⁵⁵ De locatie van dit restauratieatelier zou overigens leiden tot een jarenlang slepende affaire, waarin het bestuur van LGOG, de mu-

49 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 963. Het volledige rapport is door Venner aan de inventaris toegevoegd als Bijlage 3: ‘Rapport aan het Bestuur van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap inzake den toestand van het museum (1946)’. Het citaat van Timmers op p. 308.

50 Schrijven van Timmers aan de heer secretaris van LGOG, 6 juni 1966. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum. Een datum voor deze gebeurtenis heb ik niet kunnen vinden.

51 Schrijven van Adama aan Timmers, 27 maart 1946. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

52 Adama bedoelde niet dat de voorstellingen op hout, dus op een paneel waren geschilderd. Zijn vermelding van gaten in de schilderijen verwijst duidelijk naar doek. Hij betitelde de delen van het scherm als ‘paneel’.

53 Jules Marie Ignace Schaepkens van Rimpst (1875-1946), ter onderscheiding van zijn gelijknamige vader vaak junior genoemd. Expeditie-koopman, politicus, amateurhistoricus, voorzitter LGOG (1934-1946). Ubachs/Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 460, lemma: Schaepkens van Rimpst jr.

54 Schrijven van Adama aan het Bonnefantenmuseum, waarschijnlijk aan Timmers, 3 februari 1951. Een antwoord wordt volgens een stempel afgedaan op 8 februari, maar de inhoud daarvan is niet bekend. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

55 Nader onderzoek in de notulen, jaarrekeningen en bijlagen zou dit kunnen aantonen.

seumcommissie, de gemeente Maastricht en zelfs het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen verwickeld raakten.⁵⁶ Feit is echter, dat het kamerscherm onaangeroerd in depot bleef.

Nieuwe ontwikkelingen deden zich voor in 1966. Op 6 juni reageerde Timmers op een schrijven van de secretaris van LGOG dd. 27 mei. Deze brief is niet teruggevonden, maar het antwoord van Timmers zet ons weer op het spoor van het kamerscherm van Josua de Grave. De directeur van het museum had een nieuwe visie ontwikkeld:

‘In de late negentiende eeuw heeft men van een aantal landschappen in het nabije Maasland, door deze schilder vervaardigd, een kamerscherm samengesteld. Al tijdens het voor-vorig Bestuur werd ik gemachtigd maatregelen te nemen tot herstel en een betere oplossing, nl. afzonderlijke encadrering van de schilderijen, te komen. Omdat allerlei andere dingen voorrang hadden en er hier geen kans was op verder verval, is dat toen uitgesteld. Nu wil het geval dat een Leidse kunsthistorica zich met Josua de Grave als dissertatie-onderwerp occupeert.⁵⁷ Zij heeft foto’s gevraagd van de diverse werken, die wij van deze schilder bezitten, en ook van deze landschappen. Waar het wel wat vreemd zou zijn, dat de in ons bezit zijnde schilderijen met scheuren en winkelhaken zouden worden gereproduceerd, heb ik het moment juist geacht, ze nu te doen herstellen. Voor dit doel is linnen ter bedoeeking aangeschaft, benevens de benodigde spieramen.⁵⁸

Afb. 3 Voorzijde kamerscherm deel 5: Speewarts Huijsje / Borgharen. Foto: G. Dukker (1970). Collectie RCE, 131753.

56 Zie onder meer het uitgebreide schrijven van Timmers aan het dagelijks bestuur, waarin hij zich beklagde over 'een fluistercampagne', en het bestaan van het atelier met voorbeelden rechtvaardigde. Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 465: Stukken betreffende het ten aanzien van het publiek duidelijk scheiden van (...) het restauratieatelier (...) en het museum (...), 1956-1959, 1964; schrijven van Timmers dd. 22 juni 1957.

57 Naar alle waarschijnlijkheid betrof het Peggy Breitbarth-van der Stok.

58 Schrijven van Timmers aan secretaris LGOG, dd. 6 juni 1966. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

Wat opvalt in deze beschrijving is, dat Timmers nu stelde, dat de verschillende schilderijen aan de voorzijde autonome doeken waren, die in de negentiende eeuw twee aan twee op een frame waren bevestigd. Het schrijven van Timmers kwam erop neer, dat het kamerscherm zou worden ontmanteld. De door hem aan Josua de Grave toe te schrijven doeken zouden van het frame worden losgesneden en overdwars doorgesneden. De resulterende kleinere doeken zouden dan als afzonderlijke schilderijen worden tentoongesteld. Dat daarbij het op de achterzijde op hetzelfde linnen geschilderde landschap verloren zou gaan, vermeldde hij niet. Hij vond dat ongetwijfeld onbelangrijk, want dat dateert van zijn inziens uit de negentiende eeuw.

In de voorafgaande onderlinge correspondentie was enige irritatie ontstaan over restauraties. Het duidelijkst blijkt dat uit de keuze voor de uitvoering van het werk. 'Het komt mij voor', schreef Timmers, 'dat de Directeur van het Museum de aangewezen persoon is om de restaurateur aan te zoeken, aan wie hij dit werk wil toevertrouwen.' Hij had een voorkeur voor ene Van Gisteren,⁵⁹ die hij op basis van zijn scholing, ervaring en aanbevelingsbrieven bij uitstek geschikt achtte. Maar hij was, indien gewenst, best bereid om aan de hand van voorbeelden de secretaris duidelijk te maken, waarom hij niet geselecteerd was voor de restaurators die door het bestuur naar voren waren geschoven.⁶⁰

Het antwoord van de secretaris op dit schrijven blijft ons onbekend, maar volgens de notulen achtte het dagelijks bestuur van LGOG de visie van Timmers onjuist en zijn handelwijze eveneens. Men wenste te blijven bij het recente bestuursbesluit dat hem was medegedeeld bij schrijven van de secretaris dd. 27 mei: 'restau-

raties behoeven voorafgaande goedkeuring van het bestuur.'⁶¹ Het kwaad was echter al geschied: drie van de zes doeken waren inmiddels losgesneden van het frame en in het midden horizontaal doorgesneden, waardoor zes losse doeken waren verkregen. Een vierde deel van het scherm sloot op de rugzijde rechtstreeks aan op het rivierlandschap, maar bleef onaangeroerd, mogelijk omdat voor Timmers bij nader inzien niet alleen de achterzijde, maar ook de voorzijde negentiende-eeuws was. Timmers' plan om van de zes losse doeken autonome schilderijen te maken ging niet door, maar het kamerscherm was nu bijna onherstelbaar beschadigd. Wie in het 'voor-vorige bestuur' hiervoor, de consequenties mogelijk niet geheel overziend, toestemming had gegeven, heb ik niet kunnen nagaan.

NIEUWE ONTWIKKELINGEN ONDER SZÉNÁSSY

Per 1 juli 1968 trad István Szénássy aan als opvolger van Timmers. Dit betekende, zoals we hierboven zagen, in 1969 een herwaardering van het kamerscherm. Szénássy achtte het meubel topografisch een belangrijk werk, dat in de toekomstige opstelling in het Bonnefantenmuseum aan de Helmstraat (men was nog niet verhuisd) een interessant onderdeel zou kunnen vormen van de historische afdeling. De slechte toestand, beschadigingen en overschilderingen, en het ontbreken van een deel van het landschap op de keerzijde van slag vijf, maakten het tot een moeilijk geval. Niettemin was restauratie urgent en noodzakelijk. Na toestemming van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden en eventuele aanvragen voor extra subsidies, hoopte hij de technische kant te kunnen regelen.⁶²

59 Leonardus Hendrikus (Leo) van Gisteren (*Appeltern, 1918) was naast zijn werk als restaurator tevens illustrator en een impressionistisch landschapsschilder en aquarellist. <https://www.artindex.nl/lexicon/default.asp?id=6&num=0459901159000070541481177005870930506151>.

60 Om welke personen het ging, is niet bekend.

61 Venner, *Inventaris LGOG*, inv.nr. 37: Notulen van de vergaderingen van het dagelijks bestuur en van het algemeen of hoofdbestuur, met bijbehorende stukken, 1954-1965, 5.

62 Szénássy aan het Bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden dd. 22 oktober 1969, brief nr. 810. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

Voor het herstel van het scherm nam Szénássy contact op met Jacques Folville in Luik, een bekend restaurator en conservator van oude schilderijen. Het is niet duidelijk of Folville voor een beoordeling van het werk naar Maastricht is gekomen. Het is mogelijk, dat hij zijn offerte baseerde op de reeks zwart-wit foto's, die in 1970 was gemaakt door de fotograaf Gerard Dukker.⁶³ Bij het fotograferen bleken de zes 'verknipte' doeken door Szénássy weer provisorisch op de drie schermdelen te zijn bevestigd, waarschijnlijk om voor zijn subsidieaanvraag tenminste enigszins een beeld te bieden van de originele vormgeving.

Eind december 1973 diende Folville zijn voorstel in, te beginnen met een evaluatie van de staat waarin het meubel verkeerde. De zes schermdelen lagen uit elkaar en drie beschilde doeken waren langs de rij bevestigende kopspijkers losgesneden en gehalveerd, zodat er zes kleinere doeken resteerden, die weer aaneengevoegd zouden moeten worden en bevestigd op het frame. Herstel van het kamerscherm zou komen op een bedrag van 155.000 Belgische francs. Een esthetische restauratie van de afbeeldingen op de zijns inziens meest interessante kant, die met de twaalf kastelen (sic), zou nog eens 128.000 Bfr. kosten. Wat betreft de achterkant van het kamerscherm stelde hij voor, de ontbrekende afbeelding op de vijfde slag op te vangen met een neutrale kleur, die zou aansluiten bij de rest van de rivierscène. Een dergelijke aanpassing zou komen op 48.000 Bfr. Hij schatte zes maanden nodig te hebben vanaf het moment dat het meubel in Luik zou zijn aangeleverd.

Interessant is een aanhangsel bij deze offerte, waarin Folville de mogelijkheden besprak om het scherm aan de achterzijde te beschermen tegen onopzettelijk stoten. Men moest daarvoor met vier aspecten rekening houden:

Afb. 4 Achterzijde van dl. 2 (nu van links naar rechts nr. 5), rivierlandschap met boot. Foto: G. Dukker (1970). Collectie RCE, 131758.

63 G.J. Dukker (*1937) fotografeerde van 1960-2006 voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De foto's werden gemaakt in de opslag voor schilderijen op de zolder van het Bonnefantenmuseum op de Ezeldijk. De verschillende delen van het kamerscherm lagen hiervoor op hun kant.

doorzichtigheid van het te gebruiken materiaal, voldoende resistentie, structurele stabiliteit en een relatief licht gewicht. Veiligheidsglas kwam niet in aanmerking, want was veel te zwaar. Plexiglas voldeed aan drie van de vier vereisten, maar faalde vanwege drie negatieve eigenschappen van het materiaal.⁶⁴ Folville stelde voor van plexiglas een tweede scherm te vervaardigen. Een op zichzelf staand scherm, gevat in niet-oxiderend metaal of aluminium, dat tegen de achterzijde van het zeventiende-eeuwse scherm kon worden aangebracht zonder het te belasten. Zo'n project vroeg wel om onderzoek en een nadere offerte.⁶⁵

Gewapend met Folvilles offerte vroeg Szénássy op 5 juni 1974 subsidie aan bij het ministerie van OC&W.⁶⁶ Hem werd een maximum bedrag van tienduizend gulden toegezegd, gelijkelijk te verdelen over 1974 en 1975, en afhankelijk van een aantal standaard voorwaarden.⁶⁷ Op 30 augustus 1974 kreeg Folville de opdracht. Vijf jaar later was het scherm echter nog altijd niet terug uit Luik. In Den Haag raakte het geduld op. Het toegezegde subsidiebedrag stond op 9 april 1979 nog steeds open. Szénássy repte zich naar Luik en meldde de volgende dag dat de restauratiewerkzaamheden in een vergevorderd stadium verkeerden. Alle stukken waren inmiddels gegrond en gemonteerd en er was een begin gemaakt met de afwerking: het bijschilderen en samenvoegen van de panelen. Folville had het

echter druk met andere opdrachten, zodat deze afwerking nog wel een jaar in beslag zou nemen. Szénássy verzocht daarom het subsidiebedrag voorlopig nog vast te houden.⁶⁸ Onduidelijk is, wat Szénássy precies bedoelde met de 'panelen'. Waarschijnlijk ging het om de houten constructie van de vleugels van het scherm.

Het schoot niet op in Luik. Op 25 november 1982 ontving het museum opnieuw een schrijven uit Den Haag, verwijzend naar de subsidieverlening van 1974. 'Ondanks herhaalde rappels heb ik [de minister] sindsdien niets meer van u vernomen.' Kennelijk was het schrijven uit 1979 aan de aandacht ontsnapt.⁶⁹

Gelukkig kon Szénássy eindelijk goed nieuws melden. Het kamerscherm had een langdurige en gecompliceerde conservering, monterings- en restauratieprocedure ondergaan, maar Folville had de versneden doeken hersteld en weer op de drager bevestigd (afb. 8). Daarmee had hij zijn aandeel geleverd.⁷⁰ Bijgaand zond de directeur een kopie in van de rekening ten bedrage van f 10.591,68. Het meubel was inmiddels teruggekeerd in het Bonnefantenmuseum en ging nu een volgende fase van herstel in. Szénássy wilde hiervoor contact leggen met restaurators in Nederland. Hij hoopte het scherm geheel te doen herstellen en 'dat een volgende fase afgesloten kan worden met een eindafrekening van de restauratiekosten'.⁷¹

64 Om welke vereisten en eigenschappen het precies ging, vermeldde Folville niet.

65 Jacques Folville aan het Bonnefantenmuseum: 'Proposition pour la restauration d'un paravent', 22 december 1973. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

66 Het betreffende schrijven werd niet aangetroffen.

67 Ministerie van OC&W, kenmerk Mu/Bu 175.150, getekend door G. Heuff, hoofd Afdeling Beleidsuitvoering Musea. Ingekomen 23 augustus 1974. Het ministerie had een voorkeur voor Folville als restaurator; hij kreeg de opdracht korte tijd later. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

68 Szénássy aan mw. drs. T. Bouma, Dienst Verspreide Rijkscollecties, nr. 429, dd. 10 april 1979. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

69 Schrijven namens de minister van OC&W, van mw. E. de Does, hoofd van de Onderafdeling Algemeen Museumbeheer, aan het bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden Bonnefantenmuseum, kenmerk MU/BA- U 4040, dd. 24 november 1982. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

70 Een restauratierapport ontbreekt.

71 Szénássy (getekend door F.J.M. Rijkx, hoofd Interne Zaken) aan mw. E. de Does, hoofd Onderafdeling Algemeen Museumbeheer, nr. 1970, dd 17 december 1982. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

Afb. 5 Voorzijde van dl. 2 met beneden het schilderij St. Pieter. Fotocollage met links de foto van G. Dukker (1970), en rechts een opname van G. Hukkelhoven na de restauratie van Folville (1983). Op het houtwerk is het originele naamplaatje 'Josuah de Grave' aangebracht. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

In 1983 benaderde Szénássy als nieuwe restaurator de te Ulestraten gevestigde Peter F.J.M. Hermesdorf.⁷² Deze bezocht het museum op 27 april en verzocht om nadere gegevens. Op 28 april zond Ad Himmelreich⁷³ hem namens directeur Szénássy een rapport toe met de toen

bekende gegevens uit de catalogusbeschrijvingen van Goossens (1922) en Timmers (1958).⁷⁴ Himmelreich constateerde dat nergens in de collectiedocumentatie gewag werd gemaakt van de opbouw van het kamerscherm. Dit wijst erop, dat het artikel van Jan Sprenger (1941) aan de

72 Peter Hermesdorf (1923-1991) was de eerste academisch gevormde restaurator in Nederland. Hij ontwikkelde nieuwe, multidisciplinaire technieken en zette zich in voor een gedegen vakopleiding. https://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Hermesdorf, geraadpleegd op 3 september 2024.

73 Ad Himmelreich studeerde aan de in 1976 in Leiden opgerichte Reinwardt Academie voor Museologie. Hij trad in 1979 in dienst bij het Bonnefantenmuseum; in 1982 'adjunct-conservator', in 1984 'conservator', met behoud van het oorspronkelijke, brede takenpakket.

74 Schrijven van A.J.M. Himmelreich aan P.F.J.M. Hermesdorf, dd. 28 april 1983 (Bonnefantenmuseum nr. 600): 'gegevens zesslags kamerscherm J. de Grave, inv.nr. 203 LGOG'. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

aandacht was ontsnapt. Op basis van de voorstellingen kwam Himmelreich tot de volgende volgorde van de slagen:

Voorzijde					
'Alle schilderijen aan de voorzijde gemaakt door Josua de Grave'					
1	2	3	4	5	6
't Dorp Heer	Caestert	Argenteau	Nevagne	Speewarts	Gronsveld
Smeermaes	S' Pieter	't Gat van	Casteel van	Huisie	-
en Hogt		Lichtenburgh	Valkenburg	Borgharen	La Motterie

Achterzijde (de slagen omgekeerd)					
'Mogelijk gezicht op de westelijke oever van de Maas, Lichtenberg en Slavante door Josua de Grave'					
6	2	3	4	5	1
19 ^e eeuw	Gezicht op de westelijke oever van de Maas met Lichtenberg en Slavante			19 ^e eeuw (meest rechtse deel van vierluik)	

De twaalf schilderijen aan de voorzijde achtte het Bonnefanten van dezelfde hand, namelijk van Josua de Grave. Van de landschapsschildering aan de achterzijde werden nu drie scherm delen aan deze toegeschreven, de nummers 2, 3 en 4. De slagen 1 (het meest rechtse deel landschap), 5 (blanco) en 6 (boom) werden nu als negentiende-eeuws aangemerkt. Himmelreich beschreef de toestand van het scherm na de restauratie in Luik als volgt:⁷⁵

Voorzijde: de doeken van de scherm delen 1 en 6 waren in zeer slechte staat: de grote scheuren en gaten in het doek werden bedekt door de door Folville daarop aangebrachte plamuurlaag, waardoor grote delen van de voorstellingen verdwenen waren; retouche was niet of slechts voor een klein gedeelte mogelijk. De doeken van de delen 2, 3 en 4 waren relatief in de beste staat; hier was retouche van ontbrekende plekken in de verflaag mogelijk, althans voor het grootste gedeelte.

Achterzijde: de doeken 6 en 1 waren in betrekkelijk goede staat, doch van beduidend mindere artistieke kwaliteit dan 4, 3 en 2. Deze laatste doeken vertoonden echter grotere plekken waarop de verf ontbrak; reconstructie door retouche was mogelijk. Doek 5 was geheel weggevallen door de verdoeking (en dat reeds vóór de restauratie van Folville). Het was niet na te gaan in hoeverre ónder dat doek de schildering nog aanwezig was, ook niet aan de hand van vroegere beschrijving.⁷⁶ Wellicht vormde de verdwenen voorstelling de verbinding tussen respectievelijk 6 en 4.

Raamwerk: het frame verkeerde in tamelijk goede staat; de scharnieren van Folville ontbraken maar waren wel aanwezig in het depot, evenals de originele nagels.

Onder het kopje 'Overwegingen voor voltooiing van de restauratie' was de conclusie, dat een volledige restauratie van het kamerscherm niet goed mogelijk was. De restauratie door Folville had niet meer dan een goede conservering van het meubel tot resultaat gehad. Het viel te overwegen om de voltooiing van de restauratie (dat wil zeggen de retouchering van ontbrekende, door Folville met plamuur bewerkte delen in de verflaag) te doen plaatsvinden volgens prioriteiten. Die zouden dan bepaald moeten worden door het topografische c.q. historische belang van de afzonderlijke vleugels en door de 'presenteerbaarheid' hiervan na de restauratie. Met andere woorden: het zou een esthetische restauratie moeten worden, waarbij het retoucheren van de afbeeldingen voorop stond. De eerdere, door Folville aangepakte materiële restauratie maakte dit mogelijk, maar niet eenvoudiger.⁷⁷

Het museum stelde drie prioriteiten, te beschouwen als één project: 1e prioriteit: voorzij-

75 Ik parafraseer/citeer hier deels het schrijven van Himmelreich.

76 Verwezen werd naar een rapport dat Szénássy had opgemaakt ten behoeve van de restauratie door Folville. Dit rapport is niet teruggevonden.

77 Servé Minis, 'De restaurateur achter het kamerscherm', in: *Bonnefantenmuseum*, 2 (1986) nr. 5 (december), 46-47.

de 2, 3, 4 en 5; 2e prioriteit: achterzijde 4, 3 en 2; 3e prioriteit: voorzijde 1 en 6. Ter informatie stuurde Himmelreich enkele zwart-witfoto's van het scherm mee,⁷⁸ zoals die na terugkomst uit Luik gemaakt waren door huisfotograaf Hukkelhoven.⁷⁹

Begin juni 1983 kwam Hermesdorf met een voorstel, dat volmondig spoorde met de inschatting van Szénássy en Himmelreich. Voor de eerste prioriteit kwam hij op 400-480 werkuren, voor de tweede tot 450-540 uur en voor de derde tot 75-90 uur. Het totaal zou dan neerkomen op 1.150-1.380 werkuren. Tegen de dan geldende honorering van f 100 per uur kwam hij uit op f 115.000 tot f 138.000, excl. BTW en kosten van vervoer naar Ulestraten, maar inclusief de kosten van bewaking van zijn atelier door het beveiligingsbedrijf ADT. Niet inbegrepen was de behandeling van het lijstwerk.⁸⁰

In augustus dankte Szénássy voor de offerte, maar deelde mee dat vanwege de hoogte van de genoemde bedragen na overleg met het Rijk was besloten, andere restaurators om een offerte te vragen.⁸¹ Dit leidde kennelijk niet tot het gewenste resultaat.

DE RESTAURATIE HERMESDORF

Ruim twee jaar later kwam er weer schot in de zaak. Onderling overleg tussen de interim-manager van het museum, ir. J.C. Schlösser,⁸² Hermesdorf en Th. Boosten,⁸³ de laatste als vertegenwoordiger van het bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden, leidde in december 1985 tot volledige acceptatie van de offerte uit 1983. Het werk zou worden verricht volgens de toen bepaalde prioriteitsfasen, tegen het eerder genoemde uurtarief van f 100, met een maximum van 1.500 uren.⁸⁴

In juni 1986 werden twee slagen van het kamerscherm overgebracht naar het atelier van Hermesdorf in Ulestraten. Het betrof de eerste twee nummers van fase 1, namelijk de slagen twee en drie, met respectievelijk de schilderijen Caestert / Sint Pieter en Argenteau / 't Gat van Lichtenburgh. Eind dat jaar waren deze twee vleugels klaar. Zij vormden tijdens de tentoonstelling 'De Grootste Sortering' in het Bonnefantenmuseum het middelpunt van een kleine presentatie rond Josua de Grave.⁸⁵ De voorzijden van de slagen vier en vijf, respectievelijk de schilderijen van Nevagne / Casteel van

78 Slechts enkele exemplaren hiervan werden teruggevonden in de archieven van het Bonnefantenmuseum.

79 Ger Hukkelhoven (*1933) was jarenlang huisfotograaf bij het Bonnefantenmuseum. Ook fotografeerde hij in kerken en kastelen historische portretten voor de in 1975 door Gerard Venner opgezette Iconografische Collectie van LGOG. Sinds zijn pensionering is hij boekbinder. *De Limburger* (Stefan Gilissen), 10 december 2022. https://www.limburger.nl/cnt/dmf20221209_95989688; geraadpleegd op 3 september 2024.

80 Schrijven van Hermesdorf aan Szénássy, 2 juni 1983. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

81 Schrijven van Szénássy aan P.F.J.M. Hermesdorf F.I.I.C., 31 augustus 1983 (Bonnefantenmuseum nr. 1128/ah). Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

82 J.C. (Hans) Schlösser (1917-2008) verving Szénássy, die midden 1985 een nieuwe post had aanvaard als directeur van het Zeeuws Museum te Middelburg. <https://www.landvanherle.nl/editie/2008/200804.pdf>.

83 Theo H.A. Boosten (1920-1990) was net als zijn vader Alphons Boosten architect te Maastricht en ontwierp onder meer een aantal spraakmakende kerken in Limburg.

84 Schrijven van Schlösser aan Hermesdorf, dd. 16 december 1985 (Bonnefantenmuseum, nr. 1759/FR-AH). Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

85 Paulussen, 'Topografie op een kamerscherm', p. 44.

Valkenburg, en Speewarts Huijsje / Borgharen, zijn in 1987 gerestaureerd en begin 1988 afgeleverd. Hermesdorf had hier nog eens 119 uren aan besteed. Inclusief de BTW kwam dat op € 14.280.⁸⁶ Verdere gegevens zijn niet bekend, een restauratierapport ontbreekt.⁸⁷

Het contract liet beide partijen vrij om na elk van de drie geplande fasen de restauratie af te breken. In de museumvisie van Alexander van Grevenstein, sinds midden 1986 de nieuwe directeur van het Bonnefantenmuseum, had het kamerscherm geen bestaansrecht. Mogelijk had hij ook andere plannen met de gereserveerde gelden. Vast staat, dat Hermesdorf het project niet af heeft kunnen maken.

In de jaren 1990 werden de collecties archeologie en oudheidkunde van het museum, waaronder het kamerscherm, overgedragen aan respectievelijk de gemeente Maastricht en het Limburgs Museum in Venlo. Daarmee verviel bij het Bonnefanten de oude functie van provinciaal-historisch museum voor Limburg, die terug reikte tot 1863. Afgezien van een periode waarin het Bonnefanten nog een tijdlang tentoonstellingen met een Limburgs-historische achtergrond verzorgde,⁸⁸ fungeerde het vanaf 1999 uitsluitend als kunstmuseum.⁸⁹

DE RESTAURATIE VAN VELZEN

In 2000 verhuisde het kamerscherm naar de nieuwbouw van het Limburgs Museum in

Venlo, dat als provinciaal museum wel een historische component had. Het was op dat moment nog altijd niet volledig gerestaureerd, want het eerdere restauratieproject van Hermesdorf was nooit toegekomen aan de fasen 2 en 3. Hierdoor waren vier schilderijen aan de voorzijde en het landschap op de achterzijde onbehandeld gebleven.

Directeur Schatorjé drong bij de Provincie Limburg aan op een verdere esthetische restauratie.⁹⁰ Met name het doek met het gezicht op Smeermaas en Hocht (opgenomen in fase 3), waarvan de voorstelling voor de helft onder het plamuur van Folville was verdwenen, zou aan de hand van de zwart-wit foto's van Dukker (1970) grotendeels moeten worden gereconstrueerd. Hermesdorf was in 1991 op 62-jarige leeftijd overleden. In overleg met de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) te Maastricht werd in 2005 de freelance werkende en dicht bij Venlo in Beesel wonende Bianca van Velzen⁹¹ als restaurator aangetrokken.⁹² Zij herinnert zich het volgende:

‘In de aanloop naar de restauratie ging één slag/vleugel van het scherm voor vooronderzoek naar Maastricht. Dit onderzoek werd uitgevoerd door studenten onder begeleiding van een restaurator van het SRAL. In die voorfase is getest op afname van vernis en

86 RKD, Archief Peter Hermesdorf, inv.nr. 0450.111: rekening dd. 22 maart 1988.

87 De Maastrichtse kunsthistoricus Servé Minis heeft met betrekking tot de restauratie van de eerste twee delen in 1986 enkele gegevens vermeld over de gronderingslaag (donkerbruin), de halfdekkende verflagen en het sobere kleurenpalet. Servé Minis, ‘De restaurateur achter het kamerscherm’, in: *Bonne fa n s, Bulletin van de Vereniging van Vrienden van het Bonnefantenmuseum*, 2 (1986) nr. 5 (december), 46-47.

88 Vriendelijke mededeling van Ad Himmelreich.

89 ‘Alexander van Grevenstein’, op Wikipedia (Kleon3): https://nl.wikipedia.org/wiki/Alexander_van_Grevenstein; laatst bezocht op 6 oktober 2024.

90 Vriendelijke mededeling van Jos Schatorjé in 2017, per e-mail bevestigd dd. 27 september 2024.

91 Bianca van Velzen werkte op dat moment als freelance restaurator van schilderijen en beschilderde objecten. Later was zij in vaste dienst verbonden aan het SRAL. Sinds 2021 concentreert zij zich als kunstschilder op de teken- en portretschilderkunst; <https://www.biancavanvelzen.nl>.

92 Ook van deze vierde restauratie ontbreekt een rapport, dat er volgens Van Velzen en Schatorjé overigens wel geweest moet zijn. Noch bij het Limburgs Museum, noch bij het SRAL, kon enige documentatie worden teruggevonden.

Afb. 6 Voorzijde dl. 2: Caestert/St. Pieter na de restauratie in 2005. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum, nr. L08971_E2.

overschilderingen. Er bleken veel erg hardnekkige overschilderingen aanwezig op beide zijden. Het in zijn geheel afnemen ervan zou risicovol zijn, in zoverre dat er veel informatie verloren zou kunnen gaan. De oorspronkelijke verflagen hadden al veel te verduren gehad, ze waren door gebruik en eerdere schoonmaakbehandelingen sleets geworden.

Het voorstel destijds gegeven door SRAL was dan ook de sterk vergeelde topvernis afdunnen en waar mogelijk ook de ingekapselde 'recentere' (makkelijk oplosbare) bewerkingen, maar om de onderliggende aanwezige (olieverf)overschilderingen te behouden (anders zou er immers veel informatie verloren gaan). De storende sleetse plekken (met name langs de randen) en de verkleurde overschilderingen zouden voor de leesbaarheid van de voorstelling geretoucheerd worden.⁹³

Dat retoucheren zou veel tijd vragen. Beide zijden van het scherm werden bewerkt. Van Velzen zou ruim 900 uur besteden aan 'het zetten van puntjes'. De restauratiekosten ad € 18.000 kwamen grotendeels voor rekening van de Provincie Limburg.⁹⁴ Op verzoek van het museum stonden de afzonderlijke vleugels van het scherm tijdens de restauratie opgesteld in de foyer, zodat het publiek er van dichtbij kennis van kon nemen. Een deel van de schoonmaak (het afdunnen van de vernis en dergelijke) werd uitgevoerd in het toen nog aanwezige (keramiek)restauratieatelier van het Limburgs Museum, omdat er met oplosmiddelen gewerkt werd en er geen afzuiging op zaal was. De retouches zijn alle op zaal uitgevoerd.⁹⁵

93 Correspondentie per e-mail van Bianca van Velzen met de auteur, dd. 2 oktober 2024.

94 'Negenhonderd uur puntjes zetten', in: *Dagblad De Limburger*, vrijdag 28 oktober 2005.

95 Vriendelijke mededeling van Bianca van Velzen per e-mail dd. 2 oktober 2024.

Afb. 7 Het volledige kamerscherm aan de voorkant. Foto: Kleon3 (2017). Wikimedia.

DE VORMGEVING VAN HET KAMERSCHERM

Na de beschrijving van de museale lotgevallen van het zeventiende-eeuwse kamerscherm van LGOG is het tijd voor een inhoudelijke beschrijving. Het meubel bestaat uit een zwart geschilderd houten frame, samengesteld met ronde pen-en-gatverbindingen. Het is 224,2 cm. hoog en 5,10 m. breed en telt zes slagen (delen/vleugels) van elk 0,85 cm. breed. Elk deel wordt aan de voorzijde op halve hoogte ondersteund door een dwarsbalk. De zes delen zijn aan de achterkant dekkend bespannen met schilderslinnen. Op de voorzijde toont elke vleugel, ingekaderd door de houten draagconstructie, twee schilderijen op doek onder elkaar, in het midden ge-

scheiden door een deel van het frame. De afmetingen van elk schilderij zijn 98,2 x 74,4 cm.⁹⁶ Tamelijk uitzonderlijk is, dat het canvas van alle zes delen volgens de overlevering aan beide zijden is beschilderd, dus op een en hetzelfde doek.

In totaal gaat het aan de voorzijde van het scherm om twaalf schilderijen, die elk een kasteel of landschap uit de omgeving van Maas-tricht uitbeelden. Op de bovenste rij zijn dat van links naar rechts een gezicht op het dorp Gronsveld, het kasteel Caestert, het kasteel Argenteau, de schans Navagne, het kleine kasteeltje Speewarts Huijsje (Spreewarts Torentje) en een gezicht op het dorp Heer. Op de onderste rij volgen van links naar rechts een gezicht op

96 Technische gegevens uit het schrijven van directeur István L. Szénássy aan het Bestuur van de Stichting Limburgs Museum dd. 22 oktober 1969, betreffende restauratie kamerscherm, inv.nr. 203. Collectiedocumentatie Bonnefant-enmuseum. Deze maten wijken af van de beschrijving door Timmers in de *Catalogus* (1958), die voor de schilderijen spreekt van 103,5 x 74 cm. Het verschil zit mogelijk in de wijze van opmeten: Szénássy aan de voorzijde binnen de lijst, Timmers aan de achterzijde binnen de rij meubelnagels.

Smeermaas en Hogt (Hocht), Sint Pieter, 't Gat van Lichtenburgh, het Casteel van Valkenburg, het kasteel Borgharen en het huis La Motterie. Boven elke schildering is in vergulde letters de naam van de betreffende voorstelling geschilderd.⁹⁷

Zoals al eerder bij de restauratiegeschiedenis naar voren is gekomen, is er vaker gerommeld met de volgorde van de verschillende vleugels van het scherm. Aan de hand van het rivierlandschap aan de achterzijde kon deze echter heel goed worden gereconstrueerd, ondanks het hiaat op het vijfde deel. Sprenger heeft dat in 1941 onderkend en de juiste volgorde vastgelegd. Waarschijnlijk is het scherm ook in die constructie aangekocht.

Uit de beschrijving door Peggy Breitbarth-Van der Stok blijkt dat Timmers de delen 5 en 6, die hij niet origineel achtte, had gescheiden en elk aan een van de buitenzijden had toegevoegd. Uit die positie leidde zij af, dat die doeken door het dicht- en openvouwen van het kamerscherm meer hadden geleden en dus waren vervangen en van later datum waren. In deze onjuiste opstelling is het scherm sinds 2005 ook steeds tentoongesteld in het Limburgs Museum, spijtig genoeg op zodanige wijze dat het schilderij op de achterzijde niet of nauwelijks zichtbaar was.

Op de achterzijde van het kamerscherm is, zoals eerder vermeld, op hetzelfde doek een doorlopend, heuvelachtig rivierlandschap geschilderd. De door Timmers gedachte (onjuiste) volgorde in de jaren 1960 had consequenties voor de achterzijde van het scherm. Deel 5 en 6 werden na 1945 niet meer herkend als deel uitmakend van het geheel.

1 6	2 2	3 3	4 4	5 5	6 1
Voorzijde boven					
Gronsveld	Caestert	Argenteau	Nevagne	Speewarts Huijsje	't Dorp Heer
Voorzijde beneden					
Smeermaes en Hogt	S' Pieter	't Gat van Lichtenburgh	Casteel van Valkenburg	Borgharen	La Motterie

Overzicht van de oorspronkelijke volgorde van de schilderijen op de vleugels aan de voorzijde van het kamerscherm. Deze correspondeert niet met de opstelling in het Limburgs Museum.⁹⁸

Bovenste rij cijfers: volgorde bij aankoop (1908), Sprenger (1941), Folville/Szénassy (1973-1982).

Tweede rij cijfers: volgorde Timmers/Breithart-Van der Stok (1966), Limburgs Museum (2000-2024).

Bij de bedoeking van het tweede doek van links (deel 5, de achterkant van Speewarts Huijsje / Borgharen), was ter versteviging een nieuw stuk schilderslinnen over het bestaande canvas heen geplakt. Folville schreef in 1973 dat dit nieuwe linnen van dunnere kwaliteit was en dat de schildering eronder in de negentiende eeuw was afgeschraapt om het nieuwe linnen een betere hechting te geven. Hij gaf het een egale, zacht grijze kleur.

Door de bedoeking viel er een hiaat in de landschapsschildering. In de juiste volgorde toont deel 6 op de voorgrond de schildering van een boom op de oostelijke oever, met over de rivier gezien een naar links aflopende heuvel, die het uiterste linker deel van dat landschap vormde. Onduidelijk is, of dit linnen origineel is, of eveneens van dunnere kwaliteit. In het laatste geval zou de boom geschilderd kunnen zijn op een 'los' doek en dus inderdaad van later datum

97 Op oude zwart-wit foto's bij de RKD is het bovenschrift van enkele schilderijen bij het fotograferen weggefallen; ze werden foutief beschreven met het bovenschrift van het onderste schilderij. Argenteau wordt daardoor vermeld als 't Gat van Lichtenburgh': <https://rkd.nl/images/35984>; Caestert wordt abusievelijk 'Sint Pieter' genoemd: <https://rkd.nl/images/35983>.

98 Deze volgorde was voor het eerst opgeschreven door Sprenger (1941) en door Szénassy bevestigd. Ze is ook heel goed vast te stellen indien men de achterzijde als leidraad neemt. De opstelling in het Limburgs Museum is afwijkend. De achterzijde is daar ook zelden te zien.

kunnen zijn.⁹⁹ De doeken van beide vleugels zijn door Timmers in 1966 met rust gelaten, dus niet afgesneden en doormidden geknipt.

Het ontbreken van een cruciaal deel van de voorstelling is ongetwijfeld de reden geweest, dat in het Bonnefantenmuseum bij het maken van de eerste kleurenfoto's de achterkant uitsluitend als vierslags scherm is gefotografeerd (zie afb. 30). Wanneer de voorstelling echter wordt aangevuld met een uitsnede van de tekening van Josua de Grave, blijkt de juiste volgorde overduidelijk (zie afb. 32).

DE SCHILDERIJEN OP DE VOORZIJDEN (in alfabetische volgorde)

Van de twaalf schilderijen laten er acht een kasteel of groot huis zien.¹⁰⁰ Vier tonen een gezicht op een breder landschap in het Maasdal, met een dorp in de verte. Van bijna alle afgebeelde voorstellingen is een vergelijkbare tekening bekend van Josua de Grave, of een tijdgenoot. Wat opvalt is, dat de kastelen zijn weergegeven in de situatie waarin zij omstreeks 1670 verkeerden. Zij zijn nog intact, waar het merendeel enkele jaren later tot ruïne zou vervallen, als gevolg van het militaire plan tot gebiedsuitbreiding van de Franse koning Lodewijk XIV tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1678).

ARGENTEAU

Het kasteel van Argenteau dateerde uit de hoge middeleeuwen en lag op de oostelijke oever van de Maas ten noorden van het dorp Argenteau (Erkenteel, nu gemeente Visé/Wezet), ongeveer 22 kilometer ten zuiden van Maastricht. Het lag zeer strategisch op een rotsformatie boven de rivier. Een hoge brug over het zijriviertje de Julienne verbond het kasteel aan de zuidzijde met het lager gelegen dorp.

Afb. 8 Argenteau vanuit het zuiden, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum (2012).

Het schilderij toont een afbeelding van het kasteel Argenteau omstreeks 1670, gezien vanuit het zuiden. De voorgrond wordt in beslag genomen door een gezicht op de rivier de Maas, stroomafwaarts, dus naar het noorden. Een boot onder zeil steekt over naar de westelijke oever. In het dal vaart op de achtergrond een zeilschip naar het noorden, in de richting van het dorp Visé, waarvan de kerk met toren in het oog springt. Het landschapsbeeld wordt afgesloten door de vage contouren van de Sint Pietersberg. Vanuit het zuiden gezien is de brug op de hoge, begroeide oever slecht zichtbaar. Het kasteel werd in mei 1674 door Franse troepen vanuit het door hen bezette Maastricht verwoest, opgeblazen en gesloopt.¹⁰¹

99 Indien er twee doeken op deel zes zitten, zou dat kunnen betekenen dat het eerste doek oorspronkelijk niet beschilderd was. Mogelijk zijn de delen vijf en zes dan inderdaad van later datum.

100 Bij de beschrijvingen is deels gebruik gemaakt van het ongepubliceerde onderzoek van Isabelle Paulussen.

101 Hovens, *Navagne*, 51.

Afb. 9 Argenteau vanuit het zuiden. Tekening van Remigio Cantagallina, *Gezicht op het kasteel van Argenteau*, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (Brussel), inv. 2994 / 34, foto: J. Geleyns.

Afb. 11 Borgharen vanuit het noordwesten; niet identieke tekening van Josua de Grave (1670). HCL, collectie LGOG nr. 0028.

Het geschilderde kasteel toont duidelijke overeenkomsten met een tekening van de Italiaanse tekenaar Remigio Cantagallina (1612).¹⁰² Een verwante tekening van Josua de Grave is niet bekend.

BORGHAREN

Borgharen, een klein uur gaans ten noorden van Maastricht gelegen en in 1970 definitief geannexeerd,¹⁰³ had al een versterkte woontoren in de dertiende eeuw. De burcht werd verschillende malen gesloopt, herbouwd, weer verwoest, vernieuwd en uitgebreid. Het was een waterburcht, waarvan de grachten werden gevoed door het riviertje de Kanjel, dat hier uitmondt in de Maas. Het kasteel is bewaard gebleven en ligt op de oostelijke Maasoever op een steenworp afstand van de rivier.

Het kasteel op het schilderij dateert uit de zeventiende eeuw. Het zestiende-eeuwse renaissancepaleisje (1552) werd vanaf 1647 uitgebreid met vleugels in Maaslandse renaissancestijl en

Afb. 10 Borgharen vanuit het noordwesten, zoals te zien op het kamerscherm. Foto: Kleon 3, bijgesneden. Wikimedia.

een voorburcht. In de jaren 1657-1658 werd aan de oostzijde de kasteelhoeve gebouwd.¹⁰⁴

Josua de Grave tekende in 1669 en 1670 in Borgharen en verbleef in 1676 tijdens het mislukte beleg van Maastricht door stadhouder Willem III in diens hoofdkwartier in

¹⁰² Remigio Cantagallina (Borgo Sansepolcro, ca. 1582 – Florence, 1656) was een Italiaans tekenaar en etser. In 1612-13 maakte hij een productieve reis door de Nederlanden. Wikipedia.

¹⁰³ Borgharen werd deels in 1920 en 1951 geannexeerd en in 1970 als gemeente opgeheven.

¹⁰⁴ In de zeventiende eeuw en daarna werd het kasteel ingrijpend verbouwd. Ubachs/Evers (2005) 86, lemma: Borgharen, kasteel. Voor een uitputtend overzicht zie Bernadette van Hellenberg Hubar en Marij Coenen, *Borgharen | Kroniek en bronnen*. VanHellenbergHubar.org (blog), 2022. VanHH.org/?p=18551, geraadpleegd 12 november 2024.

Smeermaas. Van hem zijn meerdere tekeningen van Borgharen bekend. Twee ervan tonen ook het kasteel. De afbeelding op het schilderij is een gezicht vanuit het noordwesten (Smeermaas) en is als enige afbeelding op het kamerscherm exact te dateren, namelijk juli/augustus 1676. Op de voorgrond is het tentenkamp van de ziekenafdeling van het Staatse leger zichtbaar. Van de twee flankerende kasteeltorens is de noordwestelijke het best zichtbaar.

CAESTERT

Net als het kasteel van Argenteau lag het kasteel van Caestert strategisch op een rotsformatie boven de Maas, ditmaal aan de westelijke zijde. De naam Caestert is een verbastering van het Latijnse woord *castrum*, dat oorspronkelijk legerkamp of versterking betekende, maar later ook burcht of kasteel. Archeologisch onderzoek heeft uitgezonden dat op deze plek boven op de berg een Romeins legerkamp of fort heeft gelegen, mogelijk uit de tijd van de opstand van de Eburonen.

Het kasteel dat op het kamerscherm is afgebeeld, is geschilderd naar het zuiden, stroomopwaarts. Het dateerde mogelijk uit de vijftiende eeuw. Het was toen in bezit van de abdij van Sint Jacob in Luik, en diende de abten tot buitenverblijf.¹⁰⁵ Zowel Josua de Grave als Valentijn Klotz hebben het gebouw getekend vanuit het oosten, als 'Castrum Cesar', c.q. 'Castrum Zaesari': een verwijzing naar de Romeinse dictator Julius Cesar. Een tekening die exact strookt met de afbeelding op het kamerscherm is niet gevonden.

Over de geschiedenis van dit kasteel is weinig bekend. De bijbehorende kasteelhoeve droeg boven de poort een gevelsteen met het jaartal 1686, hetgeen de vraag opwerpt, of het hier ging om herbouw na een eerdere verwoesting, mogelijk tijdens de Hollandse Oorlog?

Afb. 12 Caestert, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum (2012).

Afb. 13 Caestert. Tekening van Valentijn Klotz, 'Bij Maestricht, Castrum Zaesari, 1670'. HCL, collectie GAM 566.

'T GAT VAN LICHTENBURGH

Op de voorgrond zien we de uitgekapte ingang van een mergelgroeve. Het zicht voert van binnen naar buiten, met op de voorgrond een karrenpad en in de achtergrond het kasteel Lichtenburgh, het huidige Lichtenberg. Het kasteel is nog intact, maar zou tijdens de Hollandse

¹⁰⁵ 'Kasteel Caestert', op: Wikipedia (Romaine/Kleon3); https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Caestert; geraadpleegd 11 oktober 2024.

Afb. 14 't Gat van Lichtenburgh, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum (2012).

Afb. 15 't Gat van Lichten Burgh. Tekening van Valentijn Klotz (1670). HCL, Collectie LGOG, nr. 76.

Oorlog worden verwoest. De restanten bleven bewoond tot in de achttiende eeuw.

Peggy Breithbart-Van der Stok ging ervan

uit, dat deze afbeelding een fantasietafereel was, omdat er haar geen tekening van bekend was. Bovendien week het beeld af van de rest van de schilderijen op het kamerscherm. Het is namelijk de enige afbeelding waarop geen water te zien is. Het kasteel lag hoog boven de rivier de Maas, die links buiten beeld valt. Ook werd het gebruikelijke concept van De Grave (verhouding land:lucht 1:2) door het dak van de mergelgang geblokkeerd.

Er is echter een tekening van Valentijn Klotz die exact hetzelfde beeld geeft, zij het dat de afbeelding op het schilderij enigszins is aangekleed met een man op een ezel en koeien en geiten (?) op de berghelling. Het 'Gat van Lichtenburgh' was in de zeventiende en achttiende eeuw een bekende toeristische plek.¹⁰⁶ Deze ingang bestaat niet meer, maar bevond zich in de Mussenberg iets ten zuiden van Slavante. In feite was er een dubbele ingang en is hier van binnenuit de linker ingang te zien. De schilder/tekenaar stond in een kleine foyer van waaruit andere gangen verder de berg in liepen. Van zowel Josua de Grave als Valentijn Klotz zijn tekeningen bekend vanaf de veldzijde gezien.

GRONSVELD

Het schilderij geeft een beeld van het oostelijke Maasdal vanaf de helling van de Sint Pietersberg. Op de voorgrond enkele wandelaars op de berghelling. In het midden is het dorp Gronsveld gesitueerd, herkenbaar aan de kerktoren links en het kasteel met de kenmerkende torens op de vier hoeken.

Zowel Josua de Grave als Valentijn Klotz hebben vanaf de Sint Pietersberg tekeningen gemaakt die over de Maas Gronsveld en het oostelijk gelegen plateau weergeven. Een direct corresponderende tekening ontbreekt vooralsnog.

¹⁰⁶ Kees Schutgens [ps. Koos Bahlmann], 'Een lome zomerdag op Slavante', in: *De Maaspost* (2009) nr. 47, 9 september. Herdruk in: Rolf Hackeng (red.), *Groot Verhalenboek van Maastricht. Meer sprokkels uit het archief*. Zutphen/Maastricht (Walburg Pers/Regionaal Historisch Centrum Limburg) 2011, 84-86. Zie ook: Max Wijnen, 'De doorgang door de Mussenberg', in: *De Maaspost* (2009) nr. 48, 23 september. Herdruk in: Rolf Hackeng (red.), *Groot Verhalenboek* (2011) 87-90.

Afb. 16 Gronsveld na de restauratie in 2005. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum, nr. L08971_A2.

Afb. 17 Gronsveld. Tekening van Josua de Grave, 21 juni 1670. HCL, Collectie LGOG, nr. 45.

'T DORP HEER

De schildering vertoont op de voorgrond een eiland in de Maas met drie vissers die een net binnenhalen. Mogelijk is dit het Eiland van Sint Pieter, of de Varkenswaard. Daarachter ligt op de oostelijke oever het dorp Heer. Behalve een kerktoeren zijn er geen herkenningspunten.

Het is haast niet meer voor te stellen dat men Heer vanaf de Maas kon zien liggen, maar 350 jaar geleden was er op dit punt geen bebouwing in het veld. Tussen de bomen rechts ligt (mogelijk) de burcht van Heer.

Er zijn uit deze tijd tenminste vier tekeningen van Heer bekend. Drie daarvan zijn beelden in het dorp zelf. Een vierde wordt beschreven als 'dorp in een heuvelachtig landschap, riviertje'. Deze tekening uit 1670, die mij onbekend is gebleven, draagt het monogram B.K. (Barend Klotz).¹⁰⁷

Afb. 18 't Dorp Heer, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum (2012).

¹⁰⁷ Van Hasselt, 'Drie tekenaars', nr. 153. Deze tekening bevindt zich in het Kestner Museum Hannover, inv.nr. 227. Ze wordt genoemd in Christian v. Heusinger, *Handzeichnungen I. Die Niederländer des 16. - 18. Jahrhunderts* (1960), p. 41 (no. 70).

LA MOTTERIE

Het schilderij toont het lusthuis aan de rand van de rivier, met op de zandweg rechts ernaast een ons tegemoet komende vrouw met een kind aan de hand. Zij draagt een mand wasgoed op het hoofd en had ongetwijfeld die was om te bleken neergelegd op de met gras begroeide uiterwaarden van de Maas.

La Motterie was gebouwd langs het jaagpad op de linker Maasoever, op een deel van het Sint-Pieterse bleekveld. Het huis lag ten zuidoosten van het rondeel De Vijf Koppen op het grondgebied van het dorp Sint Pieter, toen een Luikse heerlijkheid. Het werd in 1624 als buitenhuis gekocht door de Zuid-Nederlandse militair Claude de Lannoy, graaf van La Motterie. Maastricht was toen bezet door Spanje (1579-1632); de Lannoy was voor de Spaanse koning gouverneur van de stad. Hij breidde het pand uit met een grote zaal met rondom achttien vensters, aan beide zijden een open haard en aan de kant van de rivier een ijzeren balkon met beglaasde deur. Het huis was geheel onderkelderd en gezolderd. Een hoge stenen muur omringde de voorhof, met naast de toren een met leien bedekte stal, daarnaast een koeienstal, twee ovens (men kookte wegens brandgevaar in een apart staand bakhuis), een waterput, een stal met gewelven waarop het hooi kon worden opgeslagen, en buiten de muur moestuinen, fruitbomen en een wijngaard. Er was echter één probleem: het huis lag te dicht bij de vesting.

Al eeuwenlang werden bij een dreigende oorlog de dichtst bij de stad gelegen huizen van Sint Pieter afgebroken, om het garnizoen een open schootsveld te geven. Aan de vooravond van de belegering door de Franse koning Lodewijk XIV (zie *Guerre de Hollande*) is in 1673 La Motterie door het toen Staatse (= 'Hollandse') garnizoen grotendeels met buskruit opgeblazen.¹⁰⁸

Afb. 19 *La Motterie*, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Collectie Limburgs Museum (2012).

Afb. 20 '1669. Bij Maastricht. La Moeterije'. Tekening van Josua de Grave. HCL, Collectie LGOG, nr. 0018.

¹⁰⁸ John Machiels, 'La Motterie', (2013) nr. 17, p. 15. Na het beleg zou het huis, inmiddels in bezit van de Luikse familie Bonhomme, opnieuw worden opgetrokken op de restanten van de fundamenteën en opstellen. Jean Philippens, 'Het Huis "La Motterie"', in: *De Limburgse Leeuw* 13 (1965) 30. Zie ook de manuscriptkaart van Vauban (1673). Heden ten dage staat op deze plek het Huis Lloest (Blekerij 52), tussen Parkresidentie en de straat Blekerij.

NEVAGNE

De naam Nevagne voor Navagne is sinds lang ongebruikelijk, maar kwam wel voor in de zeventiende eeuw.¹⁰⁹ Het gaat om het kasteel en de schans Navagne, iets ten zuiden van Eijsden gelegen, op de oostelijke oever van de Maas. Reeds in de dertiende eeuw woonde op deze locatie

Afb. 21 Nevagne, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Limburgs Museum (2012).

Afb. 22 Gezicht op de schans Navagne. Aquarel van Josua de Grave, 'De Schans Navagne, 8 augustus 1670'. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1911-100.

het geslacht Navagne. Omstreeks 1632 bouwde Balthasar de Navagne er een nieuw kasteel met twee hoektorens en twee torens naast de poort. Kort daarna werd het kasteel door de Spanjaarden geconfisqueerd. Zij bouwden er in de jaren 1634-1635 een fort omheen met hoekbastions en grachten en breidden dat tussen 1663 en 1674 uit met vooruitgeschoven vestingwerken en een tolkantoor aan de Maas. De ligging maakte het Spanje mogelijk het scheepvaartverkeer van Maastricht naar Luik en vice versa te blokkeren.

Na de inname van Maastricht door Lodewijk XIV op 30 juni 1673, vond deze een Spaans fort voor de deur van zijn vesting Maastricht maar een lastig obstakel. Een jaar later liet hij het nu Franse garnizoen het beleg slaan voor de schans. Na vijf dagen gaf de kleine bezetting zich over (23 mei 1674). Kasteel en fort werden vervolgens geheel gesloopt.¹¹⁰

Het schilderij op het kamerscherm toont op de voorgrond op de linker Maasoever twee in gesprek zijnde mannen en op de rivier een stroomafwaarts, in de richting van Maastricht varende zeilschip. Van het fort zijn het kasteel met de vier torens zichtbaar tussen de bomen. Voor de vestingmuur en het glacis bevindt zich aan de oever van de rivier het douanekantoor.

SINT PIETER

Het landschap op dit schilderij wordt meestal niet als Sint Pieter herkend. Inderdaad is het gebouwencomplex op de berg vanuit deze zuidelijke hoek zo goed als onbekend. Op de voorgrond loopt een smal pad langs enkele huizen stroomafwaarts langs de Maas. De berghelling loopt hier bijna steil de rivier in, hetgeen erop wijst dat we onder de hoogte van kasteel Lichtenberg zitten. Op het pad stroomafwaarts is een wandelaar met hond te zien en bij de hoek van de huizen twee andere personen.

¹⁰⁹ De naam Nevagne komt voor op één manuscriptkaart uit de periode 1634-1663. Frank Hovens, *Navagne. Een Spaans fort aan de Maas*, 20-21; 31 ('Navaigne').

¹¹⁰ Hovens, *Navagne*, 49-51, 53.

Afb. 23 *Sint Pieter, vanuit het zuiden, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Limburgs Museum (2012).*

Afb. 24 'Geteeckent bij Maestricht, den 6 may 1671. Slavanten Clooster'. Tekening van de oostelijke helling, vanuit het zuiden, door Josua d Grave. HCL, Collectie LGOG, nr. 84.

Het complex op de heuvel wordt gevormd door het klooster van de observanten (Slavante), dat door de afwijkende gezichtshoek van het rivierlandschap op de achterzijde haast onherkenbaar is. We zien het kloostercomplex vanuit het

zuiden, met achter de zuidelijkste gebouwen de grote kerk van het observantenklooster. Rechts daarvan volgt de kerktoeren van de middeleeuwse kerk van Sint Pieter-Boven en daarnaast het torentje van het Speewarts Huisje. De rivier afkijkend valt in het midden La Motterie op, op een vooruitspringende landtong. Het huis stond midden zeventiende eeuw ook bekend onder de naam 'Den Thoren'. Misschien verklaart dat de wat hoog opgetrokken bouw.

De rivier volgend is de stad in de verte niet meteen als Maastricht te herkennen. Enkele schetsmatige gebouwen verwijzen misschien naar de hoge vierkante opbouw van de Sint-Pieterspoort, die sinds 1655 dienst deed als militaire gevangenis, en het hoge dak van het Dinghuis. Hier is de schilder, of een latere restaurator, mogelijk het spoor enigszins bijster geraakt. Dat geldt zeker voor de grijze, met witte toetsen geaccentueerde 'band', die links vooraan van de berg naar beneden loopt. Het gaat hier om de gekanteelde, zuidelijke tuinmuur van het observantencomplex, die om en om lichte en donkere toetsen vertoonde, hetgeen bij een latere restauratie niet herkend is.

Er bestaat een tekening van Josua de Grave, getiteld 'St. Pieter by Maestricht', die een onbekende groep gebouwen weergeeft. Mijns inziens betreft het hier Slavante, getekend vanuit het zuidwesten, vanaf kasteel Lichtenberg.¹¹¹

SMEERMAES EN HOCHT

Smeermaas en Hocht lagen op de westelijke oever tegenover Borgharen en Itteren op de oostelijke oever. De Grave was goed bekend met deze dorpen aan weerszijden van de Maas. Hij tekende er al in 1670, ook in Neerharen en in 1676 in het legerkamp te Smeermaas. Naast meerdere dorpsgezichten bestaat er een tekening van De Grave van de nabij gelegen abdij van Hocht, een stichting van adellijke zusters cisterciënzerinnen. Van het schilderij op het kamerscherm is geen tekening bekend.

¹¹¹ 'S. Pieter by Maestricht 1669', Josua de Grave, Sotheby's New York, 31 jan. 2024. www.invaluable.com. Zie ook RKD Images, waar de titel onjuist is weergegeven.

Afb. 25a Smeermaas en Hogt, zoals te zien op het kamerscherm. Foto: Kleon3, bijgesneden. Wikimedia.

Afb. 25b Het doek Smeermaas en Hogt na de behandeling door Folville. Foto: G. Hukkelhoven, ca. 1983. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

Het tafereel is moeilijk te duiden, omdat er weinig herkenbare punten zijn. Dit schilderij heeft ook het meest te lijden gehad van het oorlogsgeweld en grote delen van de afbeelding zijn verdwenen onder de conserverende restauratie van Folville. De enige documentatie waarover een restaurator daarna kon beschikken, waren verfresten en de zwart-witfoto uit 1970.

Wat opvalt is de loop van de rivier de Maas. De personen links vooraan bevinden zich waarschijnlijk op de westelijke oever, op een helling van het Cabergs plateau, waar Smeermaas op aansluit. Zij kijken dan in noordelijke richting naar Hocht. In de zeventiende eeuw lag er een langgerekt eiland voor de westelijke oever en meanderde de rivier (vergelijk de huidige Grensmaas).

SPEEWARTS HUIJSIE (HUIJSJE)

Waarom de titel op het kamerscherm 'Speewarts huijsje' vermeldt in plaats van 'Spreewarts torentje', is niet duidelijk. Het kasteeltje stond in de zeventiende eeuw bekend als Spreewaerts Toorentje, maar ook als Spreeuwarts Thoorenthien en Spreewartstoren (tegenwoordig: 'Huis De Torentjes'). Hoe het huis aan die naam is gekomen, is onbekend. Er stond op deze plek in 1298 al een adellijk huis. In de zestiende eeuw werd het huis Beissels- of Biselstoren genoemd, na een verbouwing in renaissancestijl door kanunnik Beyssel (1526).¹¹² Mogelijk kwam het huis in de zeventiende eeuw in bezit van Th. Spreuwarts uit Tongeren, die op 29 augustus 1636 voor het Luiks Hooggerecht burger werd geroepen in het Maastrichtse brouwersambacht.¹¹³ In 1684 is sprake van 'het vervallen huis' Spreeuwarts Thoorenthien. Het zou zwaar be-

112 Dr. Nicolaas Beyssel, academisch arts, werd in 1492 benoemd tot kanunnik van Sint Servaas. Hij stierf op 27 september 1541. Ubachs/Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 71, lemma Beyssel.

113 'Burger roepen' was een belangrijk ceremonieel. Niet-Maastrichtenaars die het burgerrecht wilden verkrijgen, moesten worden geaccepteerd door, en ingeschreven worden bij een ambacht (gilde). Wanneer men werd geaccepteerd, werd de naam van de nieuwe burger uitgeroepen vanuit de eerste verdieping van het Dinghuis. De nieuwe burger Spreuwarts moet een man van enig gewicht zijn geweest. Hij werd burger geroepen door de hoogschout Creusen. P.J.H. Ubachs, *Nieuwe burgers van Maastricht, 14^e eeuw – 1795*, Geleen 1993, 328.

schadigd of verwoest zijn in de periode 1672-1676.¹¹⁴

Het schilderij toont een voornaam huis dat op een helling staat boven een zandweg, op enige afstand van de Maas. Op de weg een reiziger met

een beladen ezel, in de uiterwaarden een herder met schapen. Het huis komt voor op verschillende tekeningen van Josua de Grave en Valentijn Klotz. Kenmerkend was de vierkante toren met peervormige spits, die op het schilderij enigszins verloren lijkt te zijn gegaan.

Afb. 26 Speewarts Huijsje, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend.

Afb. 27 'Buijten Maestricht. Ligtenburgh. Spreewaerts Toorentje 166.'. Tekening van Josua de Grave. HCL, Collectie LGOG, nr. 7.

CASTEEL VAN VALKENBURG

Valkenburg ligt ongeveer twaalf kilometer gaans ten oosten van Maastricht. De heren van Valkenburg waren in de middeleeuwen geen prettige burenen. In de eeuwen daarna waren er echter tal van banden ontstaan tussen beide steden door huwelijken, familie en handel, en doordat de schepenen en andere ambtenaren van Valkenburg veelal woonden in Maastricht.¹¹⁵

In 1672 werd Valkenburg echter veroverd door troepen van de Franse koning Lodewijk

Afb. 28 Casteel van Valkenburg, zoals te zien op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Limburgs Museum (2012).

¹¹⁴ Ubachs/Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 552, lemma: Torentjes, De. Zie ook de manuscriptkaart van Vauban.

¹¹⁵ Ubachs/Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 544, lemma: Valkenburg.

Afb. 29 Kasteel Valkenburg vanuit het oosten. Tekening van Josua de Grave (1669). HCL. Collectie LGOG, nr. 30.

XIV en lagen tal van Franse troepen rond Maastricht, nog niet in een echte belegering, maar wel als een bezettende macht op het plateland buiten Wyck, tot grote schade van de omringende dorpen. Op bevel van stadhouder/legeraanvoerder Willem III sloeg het Staatse ('Hollandse') garnizoen van Maastricht op 6 december 1672 het beleg voor het kasteel van Valkenburg, nam het na bombardementen op 7 december in en blies het op 10 december op.¹¹⁶ Het zou nooit meer worden herbouwd.

De Grave heeft de burcht van Valkenburg van verschillende kanten getekend, met en zonder het lager gelegen stadje. Het schilderij, gebaseerd op een tekening uit 1670, toont alleen het kasteel. Op de voorgrond een vijver in de rivier de Geul, met rechts op de oever twee staande figuren, waarvan er een lijkt te vissen. Op het water zwemmen drie zwanen.

HET SCHILDERIJ OP DE ACHTERZIJDE

Dit grote rivierlandschap strekte zich uit over alle zes de vleugels van het kamerscherm. Door de bedoeking van deel 5 in de negentiende eeuw is er een hiaat ontstaan. Vandaar dat het eigenlijk alleen gefotografeerd is als vierluik.

De voorstelling is een gezicht op de oostelijke helling van de Sint Pietersberg, met links op de berg het kasteel Lichtenberg en in het midden en verder rechts naar het noorden het kloostercomplex van de paters observanten, een franciscaanse kloosterorde. Eind vijftiende eeuw stond er al een klein klooster met kerkje, dat verwoest werd in 1578. In 1643 kregen de franciscanen-observanten toestemming op deze plek een nieuw klooster te bouwen. Het geheel ommuurde terrein strekte zich uit over vier terrassen, van boven op de berg tot aan de Maas.¹¹⁷ De laagste twee terrassen werden gebruikt als sier- en moestuinen. Op het derde terras (tegenwoordig een parkeerplaats) stonden kloostergebouwen, met onder meer een 'galderij'¹¹⁸ en een devotiekapel. De grote kerk lag nog iets hoger op de berg, op het vierde terras, ongeveer waar nu Casino Slavante staat.

Vreemd is dat dit tafereel in Maastrichtse (kunst)historische kringen niet direct herkend is als Lichtenberg en Slavante. In 1895 schonk Victor de Stuers een groot aantal objecten aan het museum van LGOG,¹¹⁹ waaronder een 'Gezicht op het klooster Slavante en het huis Lichtenberg te Sint Pieter gelegen, een aquarel van Josua de Grave'.¹²⁰ Die tekening past naadloos op het schilderij en had bekend moeten zijn, zeker bij de conservator Timmers.

116 Tobias van Domselaer, *Het ontroerde Nederlandt* (...), Doornik 1674, pp. 474, 476.

117 Ubachs/Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, p. 486, lemma: Slavante.

118 Een galderij was een langwerpige zaal of (buiten)galerij. Schutgens, 'Lome zomerdag', passim.

119 *Limburger Koerier*, 13 september 1895. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:002049305:mpeg21:p00003>. Geraadpleegd op Delfer op 01-11-2024.

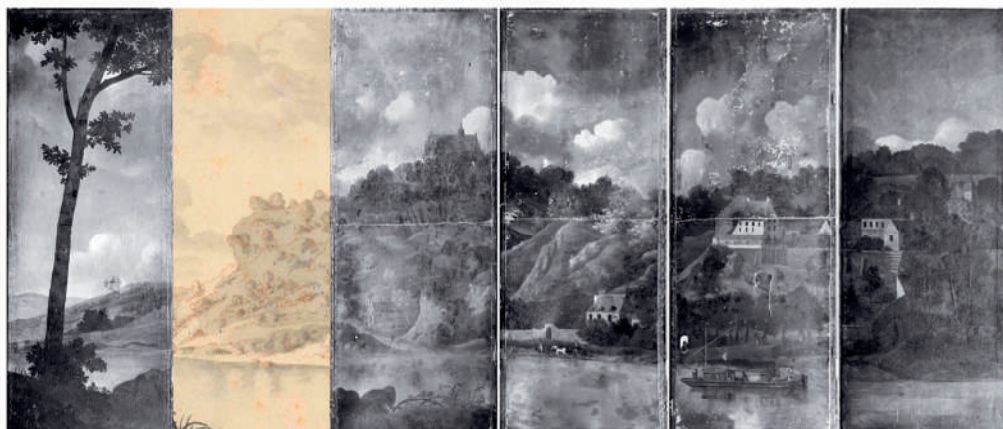
120 Naar alle waarschijnlijkheid was dit de tekening die bij het HCL het huidige inv.nr. LGOG 77 draagt.

Afb. 30 Vierdelig riviergezicht op de achterzijde van het kamerscherm. Collectiedocumentatie Bonnefantenmuseum.

Afb. 31 Lichtenberg en Slavante vanaf de oostelijke oever van de Maas. Tekening van Josua de Grave (ca. 1668). HCL, Collectie LGOG, nr. 77.

Afb. 32 Het riviergezicht op de achterzijde van het kamerscherm tot een eenheid aangevuld met een fragment uit de tekening van Josua de Grave op de blanco slag. Fotocollage door Kleon3 (2024). Wikimedia.

PROBLEEM MET EEN DETAIL

Een belangrijk deel van de landschapsschildering wordt ingenomen door een gezicht op de tuinen van het klooster. In het midden van de keermuur voor het derde terras zijn op de tekening van De Grave wat golvende zuiltjes in de muur getekend, alsof nog niet duidelijk was wat er op die plek ging gebeuren. Op het derde terras bevindt zich op dat punt een kleine uitstulping van het terrein, een plateautje waarop een immens hoog kruisbeeld met lijdenswerktuigen

Afb. 33 Calvariagroep, detail van de achterzijde van dl. 2. Fotograaf onbekend. Limburgs Museum, L08971_E1.

(lansen) is afgebeeld. Op het kamerscherm is de steunende constructie onder dat plateau uitgevoerd als een enorme houten constructie, die ossestroomrood is geverfd.

Het lijkt niet logisch om een dergelijke, metershoge houten stellage te maken ter ondersteuning van het kruisbeeld. Op een tekening van Jan de Beijer uit 1740 zien we op die plaats een steunboog in de tuinmuur (afb. 34). Het is mogelijk dat, toen Josua de Grave circa 1668 zijn tekening maakte (afb. 31) de muur nog niet helemaal klaar was (de toestemming voor de bouw van het klooster dateerde immers pas van 1643) en hij de vorm en diepte van de boog nog niet kon bepalen. De vraag is nu: heeft die hoge, roodgeverfde, houten constructie (afb. 33) ooit bestaan, of heeft de schilder, die jaren later uit zijn tekeningen en geheugen putte, deze verzonnen? Of is het mogelijk een creatie van een negentiende-eeuwse (amateur)schilder, of van een restaurator die niet goed wist wat het geheel moest voorstellen?¹²¹

121 Overigens is deze locatie nog altijd op Slavante aanwezig. Wie de steile weg naar boven neemt, heeft na de eerste haarspeldbocht deze muur aan de rechterhand, compleet met spaarboog. Na de tweede haarspeldbocht rijdt men richting een poortje in de vroegere, noordelijke tuinmuur. Vlak voor de derde bocht (naar de parkeerplaats links) bevindt zich rechts van het weggetje een onofficiële parkeerplaats voor twee kleine auto's. Dit is het 'balkon' waarop in de zeventiende eeuw het kruis, in de achttiende eeuw een calvariagroep heeft gestaan (crucifix met corpus, Maria, moeder van Jezus en de apostel Johannes).

Afb. 34 Lichtenberg en Slavante vanaf de oostelijke oever van de Maas. Detail van tekening van Jan de Beijer (ca. 1740). HCL, Collectie LGOG, nr. 3.

ITALIANISEREND?

In de schaarse literatuur wordt er met enige regelmaat op gewezen dat de schilder van het kamerscherm bij meerdere schilderijen Italiaaniserend te werk zou zijn gegaan. Dit zou zich uiten in een neiging de heuvels voor Nederlandse begrippen buitensporig rotsachtig te doen lijken en de hoogte ervan sterk te overdrijven. Dergelijke opmerkingen worden reeds in 1940 gemaakt in de pers: 'Aan de eene zijde ziet men een gezicht op St. Pieter (sic) en het kasteel Lichtenberg, in een naar de mode van de zeventiende eeuw geïtalianiseerd landschap.'¹²²

Peggy Breitbarth-Van der Stok wijst op een schilderij dat zij alleen kent van een zwart/wit foto en dat in het bezit is van de Kulturstiftung Dessau-Wörlitz:

'Het schilderij in Wörlitz geeft een voorbeeld van een fantasie-Maaslandschap. We zien een rivier met een steile rotskust, waarop een kasteel. (...), een samenstel van ronde

en vierkante torens. De zware rotsen vinden we op verschillende vroege tekeningen naar de natuur getekend (Fontainebleau, Dinant), later op fantasielandschappen. Op de voorgrond mensen, paard en hond. Op de rivier schepen.'¹²³

Het gaat hier niet om een fantasielandschap, maar om een getrouwe afbeelding van het kasteel van Argenteau. Noord-Nederlanders die niet bekend waren (of zijn) in Zuid-Limburg en het aangrenzende Luikerland, zullen het landschap als erg on-Hollands, overdreven rotsachtig, dus 'zuidelijk' hebben ervaren. Mogelijk kunnen ook hedendaagse Maastrichtenaars zich nauwelijks meer voorstellen hoeveel hoger het kasteel Lichtenberg boven Slavante lag, boven een berghelling vol open mergelgroeven. De huidige begroeiing en de goed begaanbare paden en wegen 'nivelleren' als het ware de helling. Bij Lichtenberg was er oorspronkelijk nauwelijks ruimte voor een pad langs de Maas. De jaagpaarden liepen er, mede vanwege de dichte begroeiing op de oever, door het ondiepe water. Eerst in de twintigste eeuw is door afgravingen door de ENCI (na 1926) en het dempen van het Kanaal Luik-Maastricht (jaren 1960) ruimte geschapen. Maar de ruïne en boerderij die nu zo hoog boven de afgraving uittorenen, keken

Afb. 35 Gezicht op het kasteel van Argenteau vanuit het westen. Josua de Grave, olieverf op doek. Gotisches Haus des Gartenreichs Wörlitz, Josua de Grave, Maaslandschaft mit Burg, inv.nr. 1130; bruikleen van de Anhaltische Gemäldergalerie Dessau (D).

¹²² *Algemeen Handelsblad*, 24 augustus 1940.

¹²³ Breitbarth-Van der Stok, 108.

eeuwenlang ook bijna rechtstreeks in het water. Caestert en Argenteau lijken eveneens op geïtalianiseerde rotsen te staan, maar de natuurlijke, soms zeer steile oevers van het Maasdal waren in de zeventiende eeuw goed herkenbaar.

Peggy Breitbarth-Van der Stok wees op nog een ander aspect van Italianiseren, namelijk het warme kleurenpalet van de schilder, dat een oranje gloed legde over zijn Italianiserende fantasielandschappen. Ze wees met nadruk op een schilderij dat bij het Bonnefantenmuseum berust.¹²⁴ Uitwerking en manier van schilderen sloten naar haar mening geheel aan bij het schilderij in Wörlitz.¹²⁵

Isabelle Paulussen zag de warme Italiaanse kleuren op het kamerscherm met name terug bij de vleugeldelen Argenteau / 't Gat van Lichtenburgh en Caestert / St. Pieter. 'De schilder, die deze vier "Gezichten" topografisch vrij nauwkeurig heeft weergegeven, heeft dan ook alleen het kleurgebruik en de belichting ontleend aan de stijl van de Italianisanten.'¹²⁶

Eén aspect van Italianiseren in de kunst komt in elk geval niet voor op het kamerscherm: het aankleden van het landschap met manshogestenen urnen, standbeelden, fonteinen en klassieke ruïnes.¹²⁷ In hoeverre op enkele schilderijen de weergave van de hoogten terzijde van het Maasdal op het kamerscherm zijn overdreven, en het kleurenpalet te 'zuidelijk' zou zijn, zou nader onderzocht kunnen worden.

HET ONDERLINGE VERBAND: DE GUERRE DE HOLLANDE (1672-1678)

Wat in de weergave van de kastelen op de voorzijde van het scherm opvalt is, dat ze allemaal intact zijn afgebeeld. Het kasteel van Argenteau,

het kasteel en de schans Navagne, de hoogteburcht Lichtenberg, het kasteeltje Spreeuwards Toorentje, het buitenhuis La Motterie en het hoogtekasteel van Valkenburg werden alle zes verwoest voor of tijdens de Guerre de Hollande, de 'Hollandse Oorlog' van de Franse koning Lodewijk XIV tegen de Staatse Republiek.¹²⁸ Beide partijen waren daaraan schuldig.

In mei 1672 begon Lodewijk XIV zijn opmars naar de Noordelijke Nederlanden ('Hollande'). Hij wilde de Republiek inlijven bij Frankrijk en trok langs Sambre en Maas op naar Gelderland en de IJssellinie. Vooralsnog liet hij de vesting Maastricht links liggen; een beleg zou tijdrovend en duur zijn geweest. Hij concentreerde zich op de Landen van Overmaas, veroverde het kasteel van Valkenburg en trok verder naar het noorden. Om zich tegen een aanval in de rug te beschermen en de aanvoerlijnen naar Maastricht te blokkeren, liet hij in een wijde kring in de omliggende dorpen en steden een grote troepenmacht achter. En ook al zou de koning het veldtochtseizoen in de nazomer van 1672 persoonlijk voor gezien houden en met zijn hoofdmacht weer richting Parijs vertrekken, die troepen bleven achter, plunderden de dorpen en vernielden de landerijen. Om hun eigen bevoorrading te frustreren werden zij keer op keer overvallen door het Maastrichtse garnizoen, maar alles wat het garnizoen op de Fransen wist buit te maken, benadeelde eens te meer de plattelandsbevolking.¹²⁹

Op 11 november 1672 bereikte de pas benoemde, 22-jarige stadhouder Willem III met zijn troepen Maastricht en stapte af 'voor het logement van de Rijngraaf [de gouverneur], alwaar hem de generaals als ook de heeren van het kapittel van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouwe,

124 Josua de Grave, 'Rivierlandschap met ruïne', Collectie Bonnefantenmuseum, langdurige bruikleen LGOG, objectnummer 1000889. Breitbarth-Van der Stok, 108.

125 Wie de twee schilderijen naast elkaar ziet, zal toch wel een zeer groot verschil in het palet opmerken. Het is vreemd dat Breitbarth-Van der Stok op basis van een zw/w-foto tot een dergelijke conclusie kon komen.

126 Paulussen, 'Het kamerscherm', 4.

127 Zie bijvoorbeeld: Josua de Grave, 'Italianiserend landschap, Pastorale met één van de Dioscuren', gedateerd 1684. Bonnefantenmuseum, Collectie Bonnefanten, objectnummer 1002030.

128 Mosmuller, *Voorpost en pion*, 55-64. Hovens, *Navagne*, 45-47. Zie voor de Guerre de Hollande ook elders in dit jaarboek: Kees Schaapveld, *Het Staatse Land van Dalhem, 1632-1785*.

129 Tobias van Domselaar, *Het ontroerde Nederland*, 334-337, 446.

en de magistraat der stad, hem kwamen bezoeken.' Mogelijk hebben Josua de Grave en Valentijn Klotz zich vanaf dat moment, of al eerder dat jaar, bijvoorbeeld na Willems benoeming tot stadhouder en hoofd van het leger, individueel of tezamen bij zijn troepen aangesloten. Feit is dat Willems veldtochten via hun tekeningen van jaar tot jaar, van maand tot maand, soms zelfs van week tot dag te volgen zijn. Ook het gepubliceerde dagboek van Constantijn Huygens jr. kan daarbij tot zekere hoogte een leidraad zijn.

Willem III vond het door Franse troepen bezette Valkenburg een bedreiging voor de stad. Op 7 december 1672 heroverde het garnizoen in opdracht van de stadhouder het kasteel van Valkenburg na bombardementen en bliezen het enkele dagen later op.¹³⁰ In de aanloop naar het beleg van 1673 was dat ook het lot van La Motterie en Spreeuwards Torentje.

Toen de Fransen Maastricht op 30 juni 1673 hadden veroverd, deden zij op hun beurt hetzelfde met het kasteel van Argenteau (1674), de schans en het kasteel van Navagne (1674) en de hoogteburcht Lichtenberg (1676?). Alleen kasteel Borgharen ontsprong de dans, en mogelijk ook Caestert.

Het kasteel van Borgharen (eertijds 'Burcharen' of 'Ophaeren' genoemd) heeft bij de diverse belegeringen van Maastricht vaak dienst gedaan als onderkomen voor een van de bevelhebbers van het aanvallende leger. Het lag buiten de stad aan de rand van een belegeringslinie (circumvallatie), of binnen een, de aanvallers in de rug beschermende, verdedigingslinie (contravallatie). In juni 1673 lag het tijdens het Franse beleg onder leiding van Lodewijk XIV binnen de contravallatie. Het kasteel was toen met twee parallelle schipbruggen verbonden met Smeermaas op de westelijke Maasoever en diende als opslagplaats voor de 'vivres', de voedselvoorraden van het Franse leger. Lichtenberg was toen het

Afb. 36 Kasteel Borgharen met schipbruggen. Tekening op de manuscriptkaart van Vauban (1673). Vincennes (FR), Service Historique de la Défense, Plan de la ville de Maastricht"; côte GR 1 VN 95/5, detail.

Afb. 37 Sint Pietersberg met kasteel Lichtenberg, Slavante en La Motterie. In het midden mogelijk het vernielde Spreeuwards Torentje (1673). Vincennes (FR), Service Historique de la Défense, Plan de la ville de Maastricht"; côte GR 1 VN 95/5, detail.

130 Flament, *Chroniek van Maastricht*, 106-107, alwaar citaat.

kwartier van Charles de Montsaulnin, graaf van Montal (1619–1696) (afb. 36).¹³¹

In de zomer van 1676 bleef Borgharen opnieuw buiten schot. Toen omsingelde het leger van stadhouder Willem III de stad, die nu al drie jaar door de Fransen bezet werd. Josua de Grave bevond zich tijdens deze veldtocht in diens hoofdkwartier, dat was gevestigd in Smeermaas. Opnieuw lagen daar twee schipbruggen over de Maas naar Borgharen en een derde bij Heugem waardoor, net als bij het eerdere Franse beleg (1673), alle legeronderdelen op de rechter en de linker Maasoever met elkaar in verbinding stonden.

Het Staatse beleg vond plaats van 6 juli tot 27 augustus 1676. Kasteel Borgharen was toen het kwartier van de troepen van Philipp Wilhelm von der Pfalz, hertog van Neuburg an der Pfalz (1615–1690). Het diende ook als hospitaal: de gewonden en zieken van het Staatse leger werden er verzorgd. Het schilderij op het kamerscherm geeft deze situatie weer: een tentenkamp in de uiterwaarden dat vrij is van actieve troepen: geen piekeniers, geen huzaren te paard, geen krijgswerktuigen.

VIER TEKENAARS OP VELDTOCHT

In 1965 publiceerde de Roosendaalse gemeentearchivaris René van Hasselt (1907–1987) een lijst met 578 door hem in binnen- en buitenland getraceerde tekeningen van Josua de Grave (1643–1712), Valentijn Klotz (ca. 1648–1721) en Constantijn Huygens jr. (1628–1697).¹³² Uit de jaren 1669–1671 blijken tientallen topografische tekeningen van Maastricht en omstreken bewaard te zijn gebleven, merendeels vervaar-

digd door De Grave en Valentijn Klotz, en een enkele door de toen vrijwel onbekende Barend (Bernard) Klotz.¹³³ Deze tekeningen ontstonden in vreedetijd. De Grave woonde in die jaren in Maastricht en dat schijnt ook gegolden te hebben voor Valentijn en Barend Klotz.

Deze vier tekenaars tezamen hebben daarna in dezelfde tijd in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en in de Spaanse Zuidelijke Nederlanden (nu ruwweg Nederland en België) ongeveer dezelfde onderwerpen getekend. Zij trokken tussen 1672 en 1676 alle vier mee met de veldtochten van stadhouder Willem III, die zich – 1672 uitgezonderd – alle afspeelden in de lente- en zomermaanden.

In de winter werd er in principe niet gevochten, omdat de weersomstandigheden te ongunstig waren voor een leger. Het leger lag dan in permanente kwartieren, niet in tenten, maar in hutten, of ingekwartierd bij plaatselijke bewoners. Ook de tekenaars overwinterden daar, of trokken hun eigen plan. Huygens nam een bijzondere positie in: hij was privésecretaris van stadhouder Willem III en verbleef in de winter aan het hof. Van Josua de Grave is bekend dat hij zich meestal terugtrok in Den Haag, waar sinds 1671 zijn vrouw en kinderen woonden. In de herfst en winter van 1675 verbleef hij echter met het leger een aantal maanden in de stad Grave.

Deze tekenaars vulden tal van schetsbladen met beelden van het dagelijks leven in de militaire kampementen, maar er is van hen geen enkele gevechtsscène bekend. Een enkele keer heeft De Grave een door de oorlog ontstane ruïne vastgelegd.¹³⁴ Ze tekenden ook in de omgeving van hun tijdelijke legerplaatsen of winterverblijven.

131 Zie de manuscriptkaart van Vauban te Vincennes (FR), Service Historique de la Défense, 'Plan de la ville de Maastricht', signatuur ('côte'): GR 1 VN 95/5.

132 R.J.G.M. van Hasselt, 'Drie tekenaars van topografische prenten in Brabant en elders: Valentijn Klotz, Josua de Grave en Constantijn Huygens jr.', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos' [te] Roosendaal*, 25 (1965) 145–192.

133 Over de biografische achtergrond van deze kunstenaars is in het verleden veel gespeculeerd. Voor de meest betrouwbare gegevens over Barend en Valentijn Klotz zie: J.H. van Mosselveld en W.A. van Ham, *Tekeningen van Bergen op Zoom. Topografische afbeeldingen van Bergen op Zoom en omgeving uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw*. Bergen op Zoom (Gemeente Bergen op Zoom) 1973, 17–18.

134 Een voorbeeld is bij Grave, waar hij in de winter van 1675 langere tijd verbleef, het kasteel van Velp (Bronkhorst).

Het waren topografische tekeningen van gebouwen en landschappen, die over het algemeen als betrouwbaar worden gezien. Het probleem met deze tekeningen is echter nog altijd, dat de tekenstijl van drie van de vier onderling sterk overeenkomt.¹³⁵ Alleen Constantijn Huygens jr. had een duidelijk afwijkende, eigen stijl. Voor een overzichtelijke vergelijking van hun handschriften verwijs ik graag naar Van Mosselveld en Van Ham, die grondig onderzoek deden met betrekking tot de vele tekeningen van Bergen op Zoom.¹³⁶

Ongesigneerde tekeningen zijn in het verleden aan deze of gene tekenaar toegewezen op basis van het handschrift, de wijze van dateren in opschriften op de tekening, of van een typerende weergave van daken, gebladerte etc. Een groot recent onderzoek naar de zeventiende-eeuwse tekeningen in het bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam heeft geleid tot een ruimere toeschrijving aan Barend Klotz,¹³⁷ van wie voorheen weinig werk bekend was.¹³⁸ Daardoor heeft er echter een verschuiving plaats gehad in eerdere toeschrijvingen aan Josua de Grave en Valentijn Klotz.

Veel van de tekeningen van Josua de Grave meten slechts ca. 9,6 x 16,5 cm., de toen gebruikelijke afmetingen van een schetsboek.¹³⁹ Van de grotere tekeningen wordt tegenwoordig door sommige auteurs aangenomen, dat het geen originele tekeningen van De Grave betreft, maar later in zijn atelier uitgewerkte kopieën van schetsen van de gebroeders Klotz.¹⁴⁰

JOSUA DE GRAVE (1643-1712)

Van deze vier tekenaars was voor zover bekend alleen Josua de Grave opgeleid tot tekenaar en kunstschilder. Hij werd in Amsterdam geboren als de zoon van Claude de Grave en Sara Bols. De Grave was koopman en waarschijnlijk in goeden doen, want Sara behoorde tot een aanzienlijke familie.¹⁴¹ Ze kregen vier kinderen: Pieter, Siewert Cornelis, Jannetje en als jongste Josua, die later allen verkeerden in de voornaam burgerij.¹⁴² Pieter werd een welvarend koopman in Haarlem, mogelijk als opvolger van zijn vader. Cornelis werd notaris in Den Haag en Jannetje trouwde een notaris/procureur in die stad. Josua vestigde zich daar na 1676 definitief als bekend kunstschilder en koopman.

Josua de Grave groeide op in Haarlem en werd op 7 oktober 1659 als 16-jarige leerling ingeschreven bij het Lucasgilde aldaar, om opgeleid te worden tot beeldend kunstenaar. Zijn vroegst bekende tekening heeft het opschrift '*bij Parijs tot Arcueil 1663*'. Hij zou tot 1668 in Parijs verblijven, maar trok een jaar later via Dinant en Tienen naar Maastricht. Daar huwde hij in 1670 Jenneton de Bisson. Het echtpaar verhuisde waarschijnlijk vroeg in 1671 naar Den Haag, vrijwel zeker vanwege de dreigende oorlogssituatie.

In oktober 1670 begon de Maastrichtse magistraat reeds tal van maatregelen te nemen met betrekking tot een eventuele oorlog. De inwoners moesten onder meer zorgen voor ladders en brandemmers. Een jaar later werd verordend dat alle huizen en schuren die met stro gedekt

135 Van Hasselt, Breitbarth-Van der Stok, Heijbroek, Van Mosselveld en Van Ham hebben zich allen op enigerlei wijze uitgesproken over de stijl van deze drie tekenaars.

136 Heijbroek, J.F., *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III*. Zutphen (Uitgeverij Terra) 1983.

137 Barend Klotz tekende vaak met Barnardus. Ook wordt hij Barnardus, Barnard of Bernard genoemd.

138 Dutch Drawings of the Seventeenth Century in the Rijksmuseum: Catalogue. Nieuwe beschrijvingen en toeschrijvingen voor Josua de Grave, en Valentijn en Barend Klotz door Carolyn Mensing. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/onderzoek/bestandscatalogi/dutch-drawings-of-the-seventeenth-century>.

139 Carolyn Mensing, *passim*.

140 Zie Van Mosselveld/Van Ham en Carolyn Mensing, die naar hen verwijst.

141 RKD-excerpts: archiefaantekeningen van Abraham Bredius.

142 J.G.J. Koreman, 'Een testament van Josua de Grave', in: *De Limburgse Leeuw* (1959), 11-15.

waren, van stenen dakpannen moesten worden voorzien. In februari 1672 moest men voor zes maanden levensmiddelen inslaan.¹⁴³ De Grave heeft dat alles niet afgewacht. In Den Haag woonden zowel een broer als een zus van hem, op wie zijn echtgenote eventueel kon terugvalen als hijzelf op tekentocht was. In 1671 was hij inderdaad langere tijd afwezig; hij verbleef toen met Valentijn en Bernard Klotz bij het leger in Bergen op Zoom. Na de veldtocht van 1676 zette hij een punt achter deze bezigheden en vestigde zich definitief in Den Haag. In 1681 woonde 'Josua de Grave, schilder', met vrouw en drie kinderen onder de acht jaar, aan de Haagse Nieuwe Veerkade Zuid. Twee andere kinderen waren bij hem in de kost.

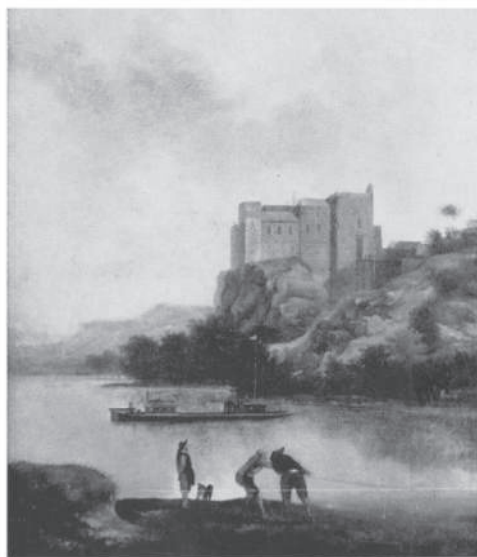
Afb. 38 Militair kamp. Gesigneerd en gedateerd Josua de Grave 1677, olieverf op paneel, 19,1 x 25,1. Veiling op www.invaluable.com H1122-L323609750.

In de literatuur wordt op basis van bekende schilderijen van zijn hand aangenomen dat hij eerst in 1683 begon te schilderen, maar dit is onjuist gebleken. Een schilderij van een legerkamp dateert al van 1677 (afb. 38).¹⁴⁴ De Grave had ongetwijfeld een zekere positie in Den Haag. In een attestatie voor de Haagse schepenen wordt hij

in 1693 'constschilder en coopman' genoemd (hij handelde onder meer met een Nederlandse koopman in London), in 1695 (hij is dan 52) een 'konstrijk schilder'.¹⁴⁵

EEN DEFINITIEVE TOESCHRIJVING AAN JOSUA DE GRAVE?

De toeschrijving van het kamerscherm aan Josua de Grave is niet onlogisch gezien het grote aantal tekeningen dat in meer of mindere mate parallel loopt aan de schilderijen. Tijdens dit onderzoek zijn echter in de zwart-wit fotodocumentatie van de RKD ook twee schilderijen van De Grave gevonden, waarvan niet bekend was wat zij voorstelden. Beide bleken het kasteel van Argenteau af te beelden; de hoge brug over de Julienne is duidelijk herkenbaar. Hoewel er dus geen tekening van De Grave bekend is van dit kasteel, moet hij het goed gekend hebben.

Afb. 39 Argenteau gezien vanuit het zuiden. Gesigneerd en gedateerd Josua de Grave, 1699. Zwartwit foto RKD Research.

143 De amateurhistoricus Pieter Simons maakte jaren geleden een uitgebreid overzicht uit de raadsverdragen, zie: *Belegging van 1673 door de Franschen. Voorraedt [= maatregelen] tot het beleggh*. <https://www.voorouderslimburg.nl/>.

144 Militair kamp, Josua de Grave, oil on panel, 19,1 x 25,1, gesigneerd linksonder J. de Grave en gedateerd 1677. Website Invaluable.com, nr. H1122-L323609750.

145 Hij erfde in 1677 en 1688 aanzienlijke bedragen van vrouwelijke familieleden. RKD-excerpts: archiefaantekeningen Abraham Bredius.

Het ene schilderij geeft een gezicht op de burcht weer vanaf de westelijke oever van de Maas. Dit is hetzelfde schilderij als waarnaar Peggy Breitbarth-Van der Stok verwijst in de bovenstaande paragraaf 'Italianiserend?' Het is in bruikleen bij Gartenreich Dessau-Wörlitz (D) en blijkt een getrouwe weergave van het kasteel van Argenteau vanuit het westen, vergelijkbaar met andere afbeeldingen van hetzelfde onderwerp en uit dezelfde tijd (zie afb. 35).

Op het tweede schilderij is het kasteel van Argenteau, net als op de afbeelding op het kamerscherm, geschilderd vanuit het zuiden. Dit doek blijkt bijna identiek te zijn. Het verschil tussen de beide afbeeldingen zit in de aankleding van het landschap. Op de zwart-witfoto zijn op de voorgrond drie vissers met een hond te zien op een eilandje aan de oever; zij halen een net binnen. Dit tafereel ontbreekt op het kamerscherm. In het midden van de rivier is het niet een zeilboot die overvaart van oost naar west (kamerscherm), maar een schip waarvan het zeil geen wind vangt en dat van west naar oost wordt overgeboord. Dit schilderij is gemonogrammeerd en gedateerd 1699. Spijtig is, dat het in 1971 werd geveild en de huidige verblijfplaats niet kon worden getraceerd.¹⁴⁶ Slechts een foto uit een verkoopcatalogus resteert. Dat de afbeelding van het kasteel van Argenteau op het kamerscherm van dezelfde hand is, is zonder onderzoek niet zeker. Het kan immers ook een kopie van andere hand zijn. Maar dat er een relatie ligt, moge duidelijk zijn (afb. 39, 40).

Die drie vissers komen we overigens ook tegen bij het schilderij van Navagne. Ook hier zijn ze bezig met een net. Op bijna elke afbeelding van het kamerscherm zijn wel enkele figuurtjes te zien: een wandelaar met hond (Caestert, St. Pieter), een man op een ezel ('t Gat van Lichtenburgh), een herder en een reiziger met ezel (Speewarts Huisje), een wasvrouw met kind (La Motterie), een visser met passant (Heer), een

Afb. 40 Argenteau gezien vanuit het zuiden, op het kamerscherm. Fotograaf onbekend. Limburgs Museum (2012).

paar rustende figuren (Smeermaas en Hogt), twee vissers aan de waterkant (Valkenburg). Een met het kamerscherm corresponderend schilderij van deze andere afbeeldingen is nog niet gevonden.

EEN TWEEDE SCHILDER?

In 1946 stelde Timmers, dat de schermdelen 5 (Speewarts Huisje / Borgharen) en 6 (Gronsveld / La Motterie) in de negentiende eeuw waren toegevoegd. Het feit dat hij in 1966 van slechts drie schermdelen het doek afsneed, doet vermoeden, dat hij ook ten aanzien van het deel 1 ('t Dorp Heer / Smeermaes en Hogt) zijn reserves had.

Iets dergelijks zien we ook bij de beschrijving door Szénássy/Himmelreich. In de correspondentie met Hermesdorf worden slechts drie doeken van het riviergezicht zeventiende-eeuws geacht; het uiterst rechtse doek op de achterkant (aan de voorzijde Heer / Smeermaas en Hogt) wordt aangegeven als negentiende-eeuws.

146 Galerie Nackers (Brussel), veiling dd. 24-27 maart 1971, nr. 855. RKD permalink: <https://rkd.nl/imageslite/197963>.

Tijdens een recent, geïmproviseerd onderzoek van het scherm in het depot van het Limburgs Museum wezen ook de restaurators Bianca van Velzen en Jos van Och er met klem op, dat de schildering op dit deel geheel of gedeeltelijk negentiende-eeuws leek.¹⁴⁷ Daar dit doek het meest rechtse deel vormt van het rivierlandschap en onverbrekkelijk bij de rest van het tafereel hoort, is het mogelijk in de negentiende eeuw sterk getouchéerd of zelfs gekopieerd.

Voor deze en andere schilderijen op het kamerscherm zou 'een goede amateurschilder' verantwoordelijk zijn geweest. Zolang een technisch onderzoek naar de gebruikte materialen en doorgevoerde retouches niet heeft plaats gevonden, blijft dit een hypothese. Doch stel, dat dit juist zou blijken te zijn, wie zou daar dan voor in aanmerking komen?

Hierboven heb ik gespeculeerd dat het kamerscherm in Gorkum werd gevonden op de zolder van een aangetrouwde oudoom van de verkoper, George du Cellié Muller. Laat ik nog eens verder speculeren. Zijn vader was er gehuwd en woonde er tussen 1847 en 1857. Lucas Johannes Muller (1822-1903), later Du Cellié Muller, kwam uit een militair nest en studeerde voor de officiersopleiding. Zijn afwijzing vanwege door de minister tijdens zijn studie veranderde eisen aan de vooropleiding, was een bittere pil. Hij studeerde vervolgens in Delft en kreeg een baan als ingenieur bij (Rijks)Waterstaat. Hij zou het brengen tot hoofdingenieur in de provincie Noord-Holland. Lucas Muller was in zijn vrije tijd een bekwaam portrettekenaar. Hij vervaardigde albums vol portretten van notabelen

uit de plaatsen waar hij werd gestationeerd. Toen hij het kon combineren met zijn standplaats, werd hij in 1876 lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, toentertijd tevens een schildersgenootschap.¹⁴⁸ Van hem zijn niet alleen portretten bekend. Hij tekende en schilderde tevens landschappen.¹⁴⁹ Een potentiële kandidaat?

WIE WAS DE OPDRACHTGEVER?

Zoals bekend, is er niets over de herkomst van het kamerscherm bekend. Breitbarth-Van der Stok veronderstelde dat het eigenlijk gemaakt zou moeten zijn in De Graves Maastrichtse jaren (1669-1672, 1676):

'... aangezien een dergelijk stuk zeker een opdracht is en hij niet zo beroemd was dat men vanuit Maastricht naar Den Haag kwam om hem te verzoeken een kamerscherm te schilderen. (...) Natuurlijk bestaat de mogelijkheid dat hij op latere leeftijd nog eens naar Maastricht toog, al zijn daar geen tekeningen [dus dateringen] van bekend.'¹⁵⁰

Zij heeft zich niet gerealiseerd dat de Staatse magistraat van Maastricht (de helft van het stadsbestuur) intensief contact had met de Staten Generaal in Den Haag. Ook begaven zich elke twee jaar twee Staatse commissarissen-deciseurs met hun gevolg vanuit Den Haag voor enkele weken naar Maastricht, ambtenaren die de hoogste rechterlijke macht in civiele zaken vertegenwoordigden. Het reizen duurde misschien wat langer, mede door oponthoud bij het per pont

147 Bezoek aan het Limburgs Museum van Bianca van Velzen (oud-restaurator), Jos van Och (oud-hoofd afdeling schilderkunst SRHAL), Dirk Jansen (kunsthistoricus) en ondergetekende op 24 januari 2025, onder begeleiding van conservator Sjak Draak.

148 Biografische notitie uit het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Ramaer), zie: https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu02_01/molh003nieu02_01_1699.php; geraadpleegd dd 4 juli 2024.

149 Bij de RKD is naast een potloodportret van een dame een nogal Italianiserend landschap in krijt bekend: <https://rkd.nl/imageslite/3965799>. Van Stockum veilde op 6 april 2011 een aquarel van zijn hand: 'Vissersboot met vesting op de achtergrond.'

150 Breitbarth-Van der Stok, 'Josua de Grave', 108.

oversteken van de grote rivieren, maar het postverkeer was goed geregeld. Een Maastrichtse opdrachtgever hoefde niet per se naar 'oonder in Holland' te reizen (de Maas af naar de kust), noch was de schilder genoodzaakt naar Maastricht te komen. Al helemaal niet om locaties te tekenen die na de Hollandse Oorlog ingrijpend waren veranderd.

Isabelle Paulussen vermoedde achter de opdrachtgever een liefhebber van het Limburgse landschap. 'En het is (...) niet ondenkbaar dat deze persoon zich naar aanleiding van een verhuizing – het scherm werd immers op een zolder te Gorkum ontdekt – een bruikbaar souvenir aanschafte in de vorm van dit kamerscherm.'¹⁵¹

Deze veronderstelling heeft zeker merites. Het is goed mogelijk dat een bestuurder die naar elders vertrok, een herinnering aan de streek wilde behouden. Maar er kan ook gedacht worden aan een plaatselijke notabele. Als kasteel Agimont (de voorganger van het huidige kasteel Neercanne) of het kasteel Neercanne zelf op het scherm zou hebben gestaan, zou men kunnen denken aan iemand als de stadscommandant en gouverneur Daniel Wolf baron van Dopff.¹⁵² Gezocht kan ook worden in een militaire achtergrond. Op 24 juni 1673 sneuvelde tijdens het beleg van Lodewijk XIV te Wyck jonker Joan van Paffenrode (1618-1673). Deze luitenant-kolonel van het Staatse Regiment 'Prins Maurits' was geboren en getogen te Gorinchem en geparenteerd aan het vermogende geslacht Van Arkel. Heeft een nazaat uit piëteit de opdracht verstrekt? De mogelijkheden zijn legio, maar het blijft pure speculatie, zolang de herkomst van dit kamerscherm niet getraceerd kan worden in boedelbeschrijvingen of veilingcatalogi.¹⁵³

TOT SLOT

Het zeventiende-eeuwse kamerscherm van LGOG heeft in de twintigste eeuw een enerverende geschiedenis gekend. Ook aan het eind van dit artikel blijven er vragen te over. Het merendeel daarvan (ouderdom meubel, ouderdom schilderijen, toeschrijving schilderijen) zou kunnen worden beantwoord door een kunsthistorisch-technisch onderzoek. In 1986 schreef de Maastrichtse kunsthistoricus Servé Minis:

'Voor de lokale geschiedenis is dit kamerscherm een uniek document; als kunstwerk blijft het van middelmatige betekenis. Het scherm werd daarom ook niet aan fysische of chemische onderzoeken onderworpen. Dergelijke dure onderzoeken zijn alleen bij echte topstukken verantwoord.'¹⁵⁴

Het is te hopen dat bijna veertig jaar later een meer positieve visie op dit meubel prevaleert. Het gaat immers niet alleen om schilderijen, maar tevens om een vrij zeldzaam voorwerp. Kamerschermen werden in de vroege zeventiende eeuw in Nederland geïntroduceerd en waren oorspronkelijk een Chinese uitvinding. De meeste in Nederland nog bewaarde schermen komen uit Japan, of hebben een (Zuid-) Nederlandse oorsprong. De verschillende vleugels dragen vaak losse voorstellingen, geschilderd op houten panelen of op leer. Schilderingen op canvas en met een doorlopend beeld zijn zeldzaam.

De datering van het meubelstuk is volgens zegen uit het einde van de zeventiende eeuw. In 1966 werd het door Timmers voor een deel gesteld op de negentiende eeuw. Reden was dat de

151 Paulussen, *Het kamerscherm*, 3.

152 Wikipedia: https://nl.wikipedia.org/wiki/Dani%C3%ABl_van_Dopff.

153 Alle notariële akten die dd. 1 november 2024 op de website www.wiewaswie.nl beschikbaar waren voor Lucas du Cellié Muller en aangetrouwde families, zijn gecontroleerd op boedelbeschrijvingen. Voor zover de inhoud beschikbaar was, is een zesslags kamerscherm vóór 1908 niet gevonden. Wat betreft de veilingcatalogi: zie de bovenstaande noot over de Collectie Frits Lugt.

154 Minis, 'De restaurateur', 47.

schilderingen aan de voorzijde op de delen 5 en 6 en het rivierlandschap in verso zijns inziens van mindere kwaliteit getuigden. Bovendien waren die twee doeken aan de achterzijde van dunner linnen. Maar zou er niet een dendrochronologisch onderzoek mogelijk zijn voor het gebruikte hout? Dateert dat inderdaad van twee eeuwen na circa 1680?

Bijzonder is, dat het doek volgens de overlevering *aan beide zijden is beschilderd*, een technisch zeer ongebruikelijke werkwijze, mogelijk ingegeven door financiële overwegingen. Van dergelijke schermen zijn slechts enkele exemplaren bekend. Twee ervan zouden in bezit zijn van kasteel Amerongen en dateren uit de late achttiende eeuw (circa 1780).¹⁵⁵

Dan is er ook nog de iconografie, de *topografische insteek*. Twaalf kastelen en landschappen op de ene zijde, en een groot rivierlandschap aan de andere kant, maken het scherm uniek. Er is slechts een handvol zeventiende-eeuwse schermen bekend met over de gehele breedte een doorlopend Nederlands topografisch tafereel. Een prachtig voorbeeld uit 1670 bevindt zich bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en toont mogelijk het oude kasteel Nijenrode, dat verloren ging tijdens de Hollandse Oorlog.¹⁵⁶ Een zesdelig scherm met een geschilderd tuinlandschap uit de achttiende eeuw staat in depot bij het Rijksmuseum

Twenthe.¹⁵⁷ Beide schermen zijn anoniem.

De *datering van de afbeeldingen* op de schilderijen (niet de vervaardiging ervan) kan worden gesteld op omstreeks 1670-1676. Bijzonder is dat de naam van de vermoedelijke kunstenaar bekend is. Op basis van de toeschrijving aan Josua de Grave zijn de doeken waarschijnlijk ontstaan tussen 1680 en 1700, nadat de schilder in het najaar van 1676 de militaire campagnes van Willem III achter zich had gelaten en zich definitief als fulltime kunstschilder en koopman vestigde in Den Haag.

Het Limburgs Museum sprak in 2005 van een *ontstaan van het scherm* omstreeks circa 1800. Drs. Schatorjé motiveerde deze datering op basis van de algemene historiografie van het verschijnsel kamerscherm.¹⁵⁸ Inderdaad stamt het merendeel van de in Nederland nog bewaarde schermen uit de periode 1750-1850. Maar reeds in de vroege zeventiende eeuw waren beschilderde kamerschermen in Nederland niet onbekend.¹⁵⁹

In de veronderstelling dat mogelijk het scherm bij de restauratie wat geheimen zou kunnen hebben prijsgegeven, heb ik ook de laatste restaurator, Bianca van Velzen, gevraagd naar haar mening. Zij meende zich te herinneren dat de datering 1800 was gestoeld op de uitspraak van een kunsthistoricus, die op een van de schilderijen ('Was het Sint Pieter?') een gebouw had opge-

155 Paulussen, *Het kamerscherm*, passim. Zie ook Rosan Scheres, *Een kamerscherm ontvouwd*. Amsterdam, 2011.

156 Dit zesbladige kamerscherm dateert van 1670. De afbeelding is niet gelokaliseerd, maar mogelijk betreft het het eerste kasteel Nijenrode, dat in 1673 tijdens de Guerre de Hollande met de grond gelijk zou worden gemaakt. RCE, inv.nr. R11947-A-B; <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/d071173af-b414-5c53-b717-84fbc8cff2f1/media/fc9f02f2-14ed-480b-d259-139fd4855771?mode=detail&view=horizontal&q=R11947-A-B.&rows=1&page=1>; geraadpleegd op 30 oktober 2024.

157 Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. BR2424; <https://collectie.rijksmuseumtwenthe.nl/zoeken-in-de-collectie/detail/id/0ac81932-fb0d-5e15-8b8f-87d77d27a976>; geraadpleegd op 30 oktober 2024.

158 Correspondentie per e-mail van Jos Schatorjé met de auteur, dd. 27 september 2024.

159 Het Rijksmuseum te Amsterdam telt tenminste 62 kamerschermen uit de periode 1600-1720. Negen schermen dragen over vijf, zes of zelfs twaalf delen één doorlopende voorstelling. De helft toont een Oosterse afbeelding en is van Japanse makelij. Hun aanwezigheid betekent dat zij in de zeventiende eeuw in Nederland te koop waren, of door Europeanen werden meegebracht op hun thuisreis. De overige dragen een Nederlandse of Europese afbeelding. Ook de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed toont op haar website een aantal kamerschermen.

merkt dat daar in de zeventiende eeuw nog niet had gestaan.¹⁶⁰

Steekhoudend zijn deze bewijsgronden niet. De conclusie moet dan ook luiden, dat met de aangevoerde argumenten voor een laat achttiende-eeuws, of vroeg negentiende-eeuws ontstaan van het meubel vooralsnog geen bewijs is geleverd. Dat sommige delen ervan (frame, doek, schilderijen) van later datum dateren dan de zeventiende eeuw, blijft echter een mogelijkheid. Het is tijd voor een materiaal-technisch onderzoek.¹⁶¹

BRONNEN

Bonnefantenmuseum Maastricht, Collectiedocumentatie Delpher, historische kranten en tijdschriften
Historisch Centrum Limburg Maastricht (HCL), Archief van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1863-1965, toegangsnr. 17.10
Limburgs Museum Venlo, fotocollectie
Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag (RKD), RKD Excerpts, RKD Images en RKD Images Lite
Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie, Archief Peter F.J.M. Hermesdorf, toegangsnr. NL-HaRKD-0459
Vincennes (FR), Service Historique de la Défense (SHD), 'Plan de la ville de Maestricht', signatuur ('côte'): GR 1 VN 95/5; manuscriptkaart van Vauban.

LITERATUUR

Aa, A.J. van der, 'Josua de Graaf', in: *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 7 (1862). https://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog08_01/aa_001biog08_01_0643.php#g0643.

Aardweg, H.P. van den, en J.P.J.C. Hüllstrung (red.), *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*, 1938, 299: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden/#source=1&page=296&view=imagePane>.

Bachiene, W.A., *Beknopte beschrijving nevens eene naauwkeurige afgezette kaart der Zeven Vereenigde Nederlanden*. Amsterdam (Dirk onder de Linden en zoon) 1793. DBNL,

https://www.dbnl.org/tekst/bach005bekt01_01/colofon.php.

Breitbarth-van der Stok, M.H. (Peggy), 'Josua de Grave, Valentijn Klotz en Barnardus Klotz', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Band* 68 (1969) 93-115; met Engelse samenvatting.

Catalogus van de tentoonstelling 'Limburg in tekening en aquarel tot omstreeks 1850'; met een inleiding van mr. H.H.E. Wouters. Maastricht (Bonnefantenmuseum) 1965.

Catalogus van schilderijen en beeldhouwwerken, Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden/Bisschoppelijk Museum Bisdom Roermond [Catalogus 1958], Maastricht 1958.

Domselaer, Tobias van, *Het ontroerde Nederlandt door de wapenen des konings van Frankryk, dat is Een waarachtigh verhaal van den Fransen, Engelsen, Keulsen en Munstersen oorlogh, tegen de Vereenigde Nederlanden, met desselfs binnelandtse beroerten, daer in naukeurighlyk alle der zelve voorvallen worden verhandelt Tegen de Vereenigde Nederlanden, Met desselfs Binnelandtse Beroerten. Door een Liefhebber der waarheydt, uyt eenige authentijcke Stukken, Schriften, Oog- en Oor-getuygen, beschreven, en te zamen gestelt*. Doornik (Marcus Willemsz.) 1674. <https://books.google.nl/books?id=B0IGNQJQ5dAC&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>.

Eynden, Roeland van, en Adriaan van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*; met een

160 De naam van deze kunsthistoricus kan mw. Van Velzen zich twintig jaar later niet herinneren. Over de trant van schilderen was zij zeker: bij nauwkeurige beschouwing van met name de figuurtjes op de doeken was duidelijk, dat meerdere schilders aan de doeken hadden gewerkt. Daaraan wilde zij echter geen datering verbinden. Een signatuur is niet gevonden. 'Negenhonderd uur puntjes zetten', passim.

161 Dit artikel had niet geschreven kunnen worden zonder de medewerking van tal van gesprekspartners en correspondenten; het is onmogelijk hen hier allemaal te noemen. Een uitzondering moet ik maken voor de enthousiaste steun van Dirk Jansen (Forschungszentrum Gotha der Universität Erfurt) en de onvermoeibare medewerking van Neeltje Wessels (Historisch Centrum Limburg), Mirjam Meisen en Charlotte Franzen (Bonnefantenmuseum), Kirsten van Essen (Limburgs Museum), Pieter van der Woude (Bureau LGOG) en Leon Jacobs (Amsterdam), die voor mij hun archieven raadpleegden. Anderen blikten op mijn verzoek terug op hun vroegere werk, raadpleegden hun geheugen en kwamen met suggesties. Hen allen en al degenen die mij acht maanden geduldig luisterend aanmoedigden, dank ik van harte voor hun genereuze hulp.

- nieuw naamregister voor dln. I-IV, Amsterdam (B.M. Israël) 1979. Fotografische herdruk van de editie Haarlem 1816-1840.
- Flament, A.J.A., *Chroniek van Maastricht van 70 na Chr. tot 1870*. Maastricht (Maastrichtse Boek- en Handelsdrukkerij) 1915.
- Hackeng, Rolf, (red.), *Groot Verhalenboek van Maastricht. Meer sprokkel uit het archief*. Zutphen/Maastricht (Walburg Pers/Regionaal Historisch Centrum Limburg) 2011.
- Hasselt, R.J.G.M. van, 'Drie tekenaars van topografische prenten in Brabant en elders: Valentijn Klotz, Josua de Grave en Constantijn Huygens jr.', in: *Jaarboek [van de] Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos' [te] Roosendaal*, 25 (1965) 145-192; met voorafgaande fotopagina; bevat lijst van 578 getraceerde tekeningen en aquarellen van deze kunstenaars.
- Heijbroek, J.F., *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III*. Zutphen (Uitgeverij Terra) 1983.
- Hovens, Frank, *Navagne, een Spaans fort aan de Maas*. Eijsden/Margraten/Voeren 2018.
- Hupperetz, Wim, Astrid Smeets en Jos Notermans (red.), *Maastricht. De Zonnekoning veroverde de stad, 1673*. Zwolle/Maastricht, (Waanders Uitgevers/Maastricht Museum-Centre Céramique), 2023.
- Koreman, J.G.J., 'Een testament van Josua de Grave', in: *De Limburgse Leeuw* (1959) 11-15.
- Koreman, J.G.J., 'geteekent tot Maastricht', *Getekend te Maastricht (...)*, Maastricht 1981. Keuze afbeeldingen en tekst in vier talen (Koreman); beschrijving technieken: Bernadette van Hellenberg Hubar.
- 'La Motterie', op: Wikipedia (kleon3): https://nl.wikipedia.org/wiki/La_Motterie.
- Machiels, John, 'La Motterie', in: *Sint-Pieter vroeger en nu*, nrs. 14 (2011) - 18 (2013). Maastricht, (Stichting Oud Sint Pieter).
- Mensing, Carolyn, *The artist [Josua de Grave]*. Biografische aantekening bij de tekeningen van Josua de Grave in de online bestandscatalogus Dutch Drawings of the Seventeenth Century in the Rijksmuseum. <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-T-1911-100/catalogue-entry?pdfView=False>.
- Mensing, Carolyn, 'Reconsidering Barend Klotz's contribution among a group of topographical drawings in the Rijksmuseum', in: *Delineavit et sculpsit: tijdschrift voor Nederlandse prent- en tekenkunst tot omstreeks 1850*, Leiden (2021) nr. 49 (december) 2-17.
- Mensing, Carolyn, *The artist [Valentijn Klotz]*. Biografische aantekening bij de tekeningen van Valentijn Klotz in de online bestandscatalogus Dutch Drawings of the Seventeenth Century in the Rijksmuseum. <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/object/View-of-the-Zuidmolenstraat-Bergen-op-Zoom--417872d4eb-0d954e865ec27e372f87f9/catalogue-entry>.
- Minis, Servé, 'De restaurateur achter het kamerscherm', in: *Bonne fa n s, Bulletin van de Vereniging van Vrienden van het Bonnefantenmuseum*, 2 (1986) nr. 5 (december) 46-47.
- Monumenten voor Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg*, geïllustreerde beschrijving; bewerkt en uitgegeven van wege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, *Eerste stuk: De Monumenten in de gemeente Maastricht*, afl. 5, 's-Gravenhage 1926-1953, p. 699. Ongewijzigde herdruk Arnhem 1974.
- Mosmuller, J.M.H., *Voorpost en pion. De functies van Maastricht in de "Guerre de Hollande" (1672 - 1678) als voorbeeld van 'gloire' bij Lodewijk XIV*. Utrecht 1995.
- Mosselveld, J.H. van, en W.A. van Ham, *Tekeningen van Bergen op Zoom. Topografische afbeeldingen van Bergen op Zoom en omgeving uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw*. Bergen op Zoom (Gem. Bergen op Zoom) 1973.
- Paulussen, Isabelle, *Het kamerscherm in het Bonnefantenmuseum*; typeschrift (vier pagina's, en een ongenummerde pag. met kop: 'kolom'). Aanwezig bij de RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/imageslite/453495> en <https://rkd.nl/imageslite/45349>; geraadpleegd 20 juni 2004.
- Paulussen, Isabelle, 'Topografie op een kamerscherm', in: *Bonne fa n s, Bulletin van de Vereniging van Vrienden van het Bonnefantenmuseum*, 2 (1986) nr. 5 (december) 44-45.
- Quik, T., *Bonnefantenmuseum. De geschiedenis*. Maastricht, 2007.
- Rutten, M., 'Voorwerpen gedurende 1908 voor het Museum van het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg te Maastricht aangeworven', in: *De Maasgouw* 31 (1909) 10. Dezelfde aantekening in *PSHAL* 45 (1909) 500.
- Schatorjé, Jos, '[Het kamerscherm van LGOG]', in: *De LGOG Nieuwsbrief* 2 (2017), editie 14, 14 maart, rubriek 'Uit onze collecties'.
- Scheres, Rosan, *Een kamerscherm ontvouwd*. Afstudeerscriptie Universiteit van Amsterdam, Opleiding Conservering & Restauratie van Historische Interieurs. Post-initieel traject 2009-2011, 77 pp., met CD-ROM.
- Schutgens, Kees [ps. Koos Bahlmann], 'Een lome zomer-

- dag op Slavante', in: *De Maaspost* (2009) nr. 47, 9 september. Herdruk in: Rolf Hackeng (red.), *Groot Verhalenboek van Maastricht*, (2011) 84-86.
- Sprenger, J., 'De Ruïne Lichtenberg', in: *De Maasgouw* (1941) 17-22, 36-42.
- Szénássy (red.), István L., *Oudheden in het Bonnefantenmuseum*, Maastricht 1984.
- Ubachs, P.J.H., *Nieuwe burgers van Maastricht, 14e eeuw – 1795*, Geleen 1993.
- Ubachs, Pierre J.H. en Ingrid M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen/Maastricht (Walburg Pers) 2005.
- Verslag van den Toestand der Gemeente Maastricht over het jaar 1908, uitgebragt aan den gemeenteraad door Burgemeester en Wethouders*. Maastricht, Gemeente Maastricht, 1909.
- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965*, (Publicaties Rijksarchief Limburg, 7), Maastricht 2003 (online op website HCL).
- Wijnen, Max, 'De doorgang door de Mussenberg', in: *De Maaspost* (2009) nr. 48, 23 september. Herdruk in: Rolf Hackeng (red.), *Groot Verhalenboek van Maastricht*, (2011) 87-90.

ABSTRACT

THE 17TH-CENTURY FOLDING SCREEN FROM THE LIMBURG HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL SOCIETY A PLEA FOR A TECHNICAL RESTORATION

In 1908, the Limburg Historical and Archaeological Society (LGOG) purchased a six-part folding screen which was in a neglected state. On the front, it showed twelve paintings on canvas of castles and villages from the Maastricht area, arranged in six pairs, one above the other. The rear of the screen showed one single view of a hilly river landscape, originally spanning the entire width of the screen. One of the six rear canvases was missing. The screen was dated as seventeenth century and the unsigned paintings were attributed to Josua de Grave (1643-1712), a painter/draughtsman from the Northern Netherlands. After a very limited restoration by the painter Henri Goovaerts (1865-1912), LGOG deposited the piece in its Provincial Museum in Maastricht (subsequently named Bonnefantenmuseum in 1967). During the Second World War, some of the canvases were badly damaged by a grenade that struck through the museum roof. A structural restoration was not carried out until 1983. A partial restoration in 1987-1988 was aimed at aesthetic improvements. Due to a revised strategy of the Bonnefantenmuseum (it went from being a museum of history to a museum of art) the folding screen, with its assumed limited artistic value, remained in storage. In the 1990s, it was loaned to the Limburgs Museum in Venlo, where it underwent an additional restoration in 2005 and was on permanent display until January 2024.

Since its purchase in 1908, there has been some speculation about the screen's origins, but this never went beyond brief remarks on dating and allocation. No (art) historical research was carried out.

This article sheds light on the vicissitudes of the LGOG folding screen, and the author's views on this. It is also a plea for a technical restoration, which may solve some of the questions that remain.

Het Staatse Land van Dalhem 1632-1785

Kees Schaapveld

1. INLEIDING

Een merkwaardig bezit van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was het Staatse Land van Dalhem. Dit was een kleine bestuurlijke eenheid die bijna anderhalve eeuw tot de Generaliteitslanden van de Republiek behoorde, maar waaraan in de geschiedschrijving van Limburg weinig aandacht is besteed, misschien ook omdat zij tegenwoordig grotendeels in de Belgische provincie Luik ligt en destijds al voornamelijk Franstalig was. Staats Dalhem had ongeveer de oppervlakte van Terschelling of van de huidige gemeente Gulpen-Wittem. Hoe en waarom is Staats Dalhem tot stand gekomen, hoe werd het bestuurd, hoe overleefde het de vele oorlogen en godsdienstige conflicten en hoe kwam het uiteindelijk, na een bestaan van anderhalve eeuw, tamelijk geruisloos aan zijn einde? Bij het beantwoorden van die vragen worden de relaties met de omliggende Staatse en Spaans/Oostenrijkse gebieden in aanmerking genomen en wordt – grotendeels de chronologie volgend – de landsgeschiedenis geïllustreerd met wederwaardigheden van de kleine heerlijkheden waaruit Staats Dalhem bestond.

Het Land van Dalhem was een van de Landen van Overmaas, samen met het Land van 's-Hertogenrade en het Land van Valkenburg. Met het Partageverdrag van 1661 werden de Landen van Overmaas verdeeld tussen Spanje en de Republiek. In dat jaar berekende Guillaume de Xhénemont, abt van het klooster Val-Dieu, dat er in het Spaanse deel van het Land van Dalhem 1.731 families en 6.798 communicanten woonden. Het Staatse deel omvatte toen 998 families en 3.350 communicanten, wat overeenkomt met 4.000 à 5.000 inwoners.¹ Het aantal inwo-

ners van het Staatse deel liep op tot het einde van de achttiende eeuw tot 7.000 à 8.000 (Tabel 1).

Tabel 1. Aantallen inwoners van het Staatse Land van Dalhem.

heerlijkheid	aantal inwoners	bron
stad Dalhem	163 gezinnen (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 389
Feneur	311 (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 389
	71 gezinnen (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 389
Bombaye	467 (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 388
Trembleur-Blegny	2.667 (1785)	Schnackers, <i>Historiques</i> , 50
	597 gezinnen (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 388
Olne	2.646 (eind 18 ^e eeuw)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 208
	515 gezinnen (1786)	Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 389
Cadier	85 (1796)	Historische Kring Cadier en Keer, Franse volkstelling
Oost	25 gezinnen (1665)	Janssen de Limpens, 'Geschiedenis', 90
Berneau	330 (1712) ca. 360 (1786)	Anoniem, <i>Berneau</i> , 5 Dumont, <i>La vie des communautés</i> , 389
Staatse Land van Dalhem - totaal	4.000-5.000 7.000-8.000	schatting 1661 schatting 1786 (zie ook Tabel 2)

De aanzet tot het ontstaan van het Staatse Land van Dalhem en de andere twee Staatse Landen van Overmaas werd gegeven in 1632 met veroveringen door stadhouder Frederik Hendrik in de Maasstreek en vooral de inname van Maastricht.

¹ Jozef Alexander Karel Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1978 (Assen 1978) (Maaslandse Monografie nr. 27) 230.

Afb. 1 Kaart van de Landen van Overmaas uit 1739 (bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht, Kaart Ackersdijk 129 (Dk26-8)).

Pas na dertig jaar moeizame strijd tussen de Republiek en Spanje werden de grenzen van de Staatse en Spaanse Landen van Overmaas door beide partijen erkend in het Partageverdrag van 1661. Aanvankelijk had de Republiek minder belangstelling voor een aandeel in het Land van Dalhem en meer voor een zo groot mogelijk deel van de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade die gunstiger lagen ten opzichte van Maastricht. Door het besluit van de onderhandelaars om alle drie de Landen van Overmaas te delen verwierf zij toch een klein deel van het Land van Dalhem.²

De drie Landen van Overmaas waren als omschreven territoria met een eigen bestuur en rechtspraak ontstaan in de late Middeleeuwen (afbeelding 1).³ Elk van de drie was weer een samenstel van kleinere eenheden. Het Land van Dalhem, ook wel graafschap Dalhem genoemd, was een conglomeraat van kleinere territoria: Bruno Dumont vermeldt heerlijkheden die rechtstreeks onder de hertog van Brabant vielen ('s-Gravenvoeren, Sint-Martens-Voeren, Aubel, Trembleur, Cheratte), verpande heerlijkheden onder een seculiere heer (Housse, Cadier, Moelingen, Neufchâteau, Oost), kerke-

² Haas, *De verdeling*, 164-168 en 228.

³ Hans van Hall, 'Het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze', in: Paul Tummers et al. (red.), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (Maastricht 2015) 323-340.

Afb. 2 De overgave van Maastricht aan Frederik Hendrik 1632 (bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer SK-A-1794).

lijke heerlijkheden (Berneau, Mheer, Mortier, Richelle, Olne) en de hoofdplaats, stad en kasteel Dalhem, die bekend stond als de vrijheid (*franchise*) Dalhem.⁴ Janssen de Limpens vermeldde dezelfde heerlijkheden, en bovendien Bombaye; dat was een heerlijkheid die zowel aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel (Marienstift) uit Aken behoorde als aan een wereldlijke heer.⁵ Tenslotte moet Feneur aan het lijstje worden toegevoegd, een Luikse kerkelijke heerlijkheid van het kapittel van de Sint-Lambertuskathedraal.⁶

De drie Landen van Overmaas waren verbonden met het hertogdom Limburg in wat sinds Karel V de provincie Limburg werd genoemd, een van de zeventien Nederlanden. De provincie Limburg had een speciale relatie met het hertogdom Brabant: de hertog van Brabant – Karel

V en na hem Philips II – was de landsheer. Hij benoemde in elk van de vier kwartieren van de provincie Limburg een drossaard als zijn vertegenwoordiger. Vanaf 1542 was de drossaard van het hertogdom Limburg ook gouverneur voor de provincie als geheel. Elk van de vier kwartieren had zijn eigen Statenvergadering die bestond uit vertegenwoordigers van de geestelijkheid, adel en banken (derde stand). De heerlijkheden hadden hun lokale bestuur en rechtspraak, met schouten, schepenen, burgemeesters en ontvangers. De Raad van Brabant (in Brussel, later voor Staats Dalhem in Den Haag) had in hoogste instantie rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden over het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas.⁷

Het Land van Dalhem had als bijzonder-

4 Bruno Dumont, *Inventaire des archives des États du duché de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, Archives de l'État en Belgique (zonder jaartal) 33.

5 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze* (Bussum 1977) xxx-xxxii; Joseph Schnackers, *Dalhem, ancienne franchise et capitale du comté* (Brussel 1965) 22.

6 Joseph Schnackers, 'Feneur, terre Liégeoise au comté de Dalhem, étude historique', *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie du Plateau de Herve* nr. 48 (april 1985) 9.

7 Louis Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: Paul Tummers et al. (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 85-86.

heid dat het tweetalig was. In het ongedeelde Spaanse Land van Dalhem fungeerde de schepenbank van 's-Gravenvoeren als hoofdgerecht voor de Nederlandstalige schepenbanken en het stadsgerecht van Dalhem als hoofdgerecht voor de Franstalige banken.⁸ Na de Partage was het hoofdgerecht voor het Staatse deel in het stadje Dalhem gevestigd. Officiële documenten in het Staatse deel waren soms in het Nederlands, maar vaker in het Frans gesteld.

2. DE STAATSE VEROVERINGEN IN DE MAASSTREEK

De Landen van Overmaas zuchtten vanaf de inval van Willem van Oranje in 1568 gedurende tien jaar onder het geweld van de Tachtigjarige Oorlog. Het Spaanse leger onder Alexander Farnese veroverde in 1578 de opstandige stadjes Limbourg, Dalhem, Valkenburg en Hertogenrade. Daarbij werden in Dalhem de gehele bevolking en de 250 soldaten van het garnizoen uitgemoord. Farnese nam in 1579 ook Maastricht in met veel bloedvergieten.⁹ Vanaf 1586 beheerste Spanje de Maasstreek, van Maastricht tot Venlo. Net als in de overige delen van de Zuidelijke Nederlanden werd in de volgende jaren het katholicisme de enig toegelaten godsdienst en verdwenen alle sporen van het protestantisme. Pas in 1632 keerde de Republiek terug in de Maasstreek met de veldtocht van het Staatse leger onder Frederik Hendrik. Het doel van deze veldtocht was de herovering van de Zuidelijke Nederlanden, al was daar in de Republiek niet veel enthousiasme meer voor en bij de katholieke Zuidelijke bevolking al helemaal

niet. De verovering van Maastricht, de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg door Frederik Hendrik in september-oktober 1632 betekende wel het begin van de blijvende aanwezigheid van de Republiek in Maastricht en delen van de Landen van Overmaas (afbeelding 2).

De Staten-Generaal maakten snel werk van het beheer van de nieuwverworven gebieden. Het Staatse leger legde een garnizoen in de vier hoofdsteden Limbourg, Dalhem, Valkenburg en Hertogenrade.¹⁰ Een resolutie van de Staten-Generaal van 29 januari 1633 bepaalde dat vanaf 8 september 1632 de gewone bede voor de drie Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg f 72.000 per jaar bedroeg en de buitengewone bede f 30.000.¹¹ In 1633 wezen de Staten-Generaal de al langer bestaande Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag aan als hoogste rechtsinstantie voor de Landen van Overmaas.

Het oude bestuursmodel bleef bestaan, zij het dat de Staatse Landen van Overmaas geen gouverneur hadden en geen geestelijke stand in de Staten. In elk Staats Land van Overmaas benoemden de Staten-Generaal een drossaard als hun vertegenwoordiger en hoogste gezagsdrager. Voor de functie van drossaard hadden de Staten-Generaal aanvankelijk geen bezwaar om met lokale katholieke edelen in zee te gaan die bereid waren een eed van trouw af te leggen. Zo werd Johan Willem van Gulpen, heer van Wodémont ('Waldenbourgh'), op 20 maart 1633 benoemd tot drossaard van het Land van Dalhem in plaats van zijn overleden zwager Robert van Draeck. De eveneens katholieke

8 Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis', 85; Historisch Centrum Limburg (HCL), Archief Landen van Overmaas (LvO) 01.075, inv.nr. 9728.

9 Hubertus Henricus Elize Wouters, *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht* (Assen 1970) (Maaslandse Monografie nr. 11) 244-245; Schnackers, *Dalhem*, 42.

10 Haas, *De verdeling*, 3-4; Wouters, *Grensland*, 333-334.

11 Alle resoluties die de Staten-Generaal zonden aan de Brabantse commissarissen-instructeurs in Maastricht in de periode 1632-1661 zijn samengevat in twee artikelen van Flament: A.J.A. Flament, 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, 1632-1634', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)* 49 (1913) 1-160; A.J.A. Flament, 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, 1634-1661', *PSHAL* 50 (1914) 1-256.

Hendrik Ferdinand van Berghe-Trips, die sinds 1630 drossaard was van het (dan Spaanse) Land van 's-Hertogenrade, werd op 20 april 1633 benoemd tot Staats drossaard van 's-Hertogenrade, zij het met weinig enthousiasme van zijn kant. Op 23 april 1633 benoemden de Staten-Generaal de katholiek Willem van Caldenborch tot drossaard van het hertogdom Limburg. In het Land van Valkenburg werd echter op 20 maart 1633 de protestantse kapitein Willem van Till benoemd tot drossaard. Wel werd naast hem in Valkenburg op 30 juli 1633 de katholieke graaf Coenraad Ulrich van Hoensbroeck-Geul benoemd tot voogd en stadhouder van de lenen. Behalve deze vijf hoofdofficieren laat het Commissieboek van de Staten-Generaal van 1633 een groot aantal benoemingen zien van lagere functionarissen in Maastricht, de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg, allen gereformeerd zoals voorgeschreven in de Republiek.¹² In enkele veroverde plaatsen benoemde de Republiek een gereformeerde predikant. Vanwege de taal waren dat in het Land van Dalhem predikanten van de Waalse gereformeerde kerk. In de stad Dalhem werd Antoine Bonté de la Tour benoemd. Op 5 oktober 1633 werd hij ook benoemd tot tweede Waalse predikant te Maastricht, met de verplichting om elke twee weken naar Dalhem te gaan 'om de vervolgde en verstrooide gelovigen (de meeste uit Luik) bij te staan'. De la Tour overleed echter snel aan een besmettelijke ziekte en in zijn plaats werd Jacques de la Grève benoemd.

Op 5 oktober 1633 bepaalde een resolutie van de Staten-Generaal dat drie schepenen van Trembleur werden afgezet omdat ze de eed van trouw weigerden af te leggen. Op 22 en 31 maart 1634 besloten de Staten-Generaal dat alle bezitters van heerlijkheden of andere goederen

die waren verkregen van de koning van Spanje binnen drie maanden hun eigendomspapieren moesten laten registreren, anders vervielen hun rechten.¹³

In 1634 keerde het tij echter voor de Staatse macht in de Landen van Overmaas en begonnen de Spanjaarden de gebieden buiten Maastricht te heroveren. Begin 1634 namen de Spanjaarden ten zuiden van Eijsden huis en heerlijkheid Navagne in. Ze bouwden er een fort, ook bekend als de Elvenschans, in opdracht van opperbevelhebber en waarnemend landvoogd de markies van Aytona.¹⁴ In de correspondentie tussen de Staten-Generaal en hun gedeputeerden te velde is de toegenomen dreiging duidelijk te lezen. Zo beklagde de hertog van Bouillon zich op 14 augustus 1634 bij de gedeputeerden dat het garnizoen te Maastricht werd ontmoedigd door berichten uit Den Haag dat men zich daar weinig bekommerde over een eventueel verlies van Maastricht. Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon (afbeelding 3), was door zijn oom Frederik Hendrik in 1632 tot gouverneur van Maastricht benoemd. De Staten-Generaal verzekerden hem dat zij zorg droegen voor het behoud van Maastricht. Op 29 september 1634 schreven burgemeester, schepenen en raad van Maastricht een brief aan de Staten-Generaal over de jammerlijke staat van stad en burgers. In een bericht van 11 oktober 1634 lezen we dat de vijand de handel met Maastricht verbood, waarop Maastricht de verbindingen van de door Spaanse troepen bezette forten Stevensweert en Navagne afsloot.¹⁵

In een situatie van onduidelijke machtsverhoudingen stelden de Staten van Dalhem op 12 mei 1634 een reglement voor henzelf vast, op voorstel van drossaard Johan Willem van Gulpen.

12 Voor de in deze alinea vermelde aanstellingen: zie Nationaal Archief (NA), Staten-Generaal (SG) 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12271; W.A.J. Munier, 'De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht tot aan het eind van de zeventiende eeuw', *PSHAL* 123 (1987) 54-58.

13 Flament, 'Korte inhoud' (1913).

14 Frank Hovens, *Navagne: een Spaans fort aan de Maas* (Eijsden-Margraten/Voeren 2018) 25-27.

15 Flament, 'Korte inhoud' (1913 en 1914).

Afb. 3 Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon op 21-jarige leeftijd, door Michiel van Mierevelt (bron: Bonnefantenmuseum inventarisnummer collectie 1006395).

Geestelijken en edelen konden slechts toetreden tot de Staten met toestemming van hun eigen stand.¹⁶ De banken konden elk hun *mayeur* en desgewenst een *commis* afvaardigen, welke laatste als de meest gekwalificeerde uit de gemeenschap was gekozen. *Mayeur* (soms ook *majeur* geschreven) was de Franse benaming voor schout. Een *commis* was een lokale functionaris die namens de gemeenschap was gecommiteerd voor een specifieke taak of opdracht. In heerlijkheden waar een heer aanwezig was mocht de *mayeur* of *commis* slechts deelnemen wanneer de heer was verhinderd. De Staten mochten alleen besluiten nemen en ordonnaties uitvaardigen indien zij op juiste wijze bijeengeroepen waren en de drie standen alle aan-

wezig waren. Bij de geestelijke stand had de abt van het klooster van Val-Dieu voorrang en bij de edele stand diegenen met de hoogste en oudste titels. De Statenleden zaten tijdens de vergaderingen op een vaste plaats, met de deur gesloten, bewaakt door een deurwachter. De griffier moest alles wat ter tafel kwam vastleggen in een register dat hij thuis moest bewaren.¹⁷

Op 16 juni 1634 kenden de Staten van Dalhem 200 pattacons toe aan de hertog van Bouillon. Op 22 juli 1634 verdeelden de Staten een aan de Republiek verschuldigd bedrag van f 5.000. De verschillende dorpen moesten samen tweederde van het bedrag opbrengen en de geestelijke en edele standen eenderde.¹⁸ Op 7 december 1634 verzochten de Staten van Dalhem aan de Staten-Generaal om hun aandeel in de bede van f 72.000 te mogen halveren. Op 18 januari 1635 meldde de drossaard van Valkenburg, Willem van Till, aan de Staatse gedeputeerden te velde dat de Spaanse koning f 108.000 had geëist van de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg. Vanwege die eis riep de drossaard van Limburg, Willem van Caldenborch, de Staten van de vier landen bijeen in Henri-Chapelle, alwaar werd besloten gedeputeerden naar Brussel te sturen om verzachting van de eis te vragen.¹⁹

3. TERUGKEER VAN HET SPAANSE GEZAG IN DE LANDEN VAN OVERMAAS

In de Landen van Overmaas werd nu van beide zijden belasting geheven (zogenoemde 'retorsiën'). Het is onduidelijk wie in de zomer van 1634 het feitelijke gezag uitoefende in het Land van Dalhem. In 1634 had het Staatse garnizoen het kasteel van Dalhem verlaten en in 1635 nam de nieuwe gouverneur van de Spaanse provincie Limburg, Willem Bette, markies van Lede,

16 Opmerkelijk is dat de Staten van het Land van Dalhem zich steeds 'Staat' ('État') in het enkelvoud noemen, terwijl wel steeds de eerste, tweede en derde staten (standen) werden onderscheiden.

17 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

18 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

19 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

de stadjes Valkenburg, Hertogenrade, Dalhem en Limbourg in.²⁰ Inmiddels was het Spaanse fort Navagne gereed. Daar werd ook een tol voor Maasschippers gevestigd.²¹ Sommige plaatsen, zoals Valkenburg, wisselden nog enkele malen van bezetter, maar eind 1636 was Spanje heer en meester in de Landen van Overmaas.²² Dat zou tot 1644 zo blijven, wat ook betekende dat de door de Staten-Generaal benoemde gereformeerde predikanten zich moesten terugtrekken. Van 22 tot en met 24 november 1634 had de Waalse kerk nog een classis-vergadering in de stad Limbourg kunnen houden, waarbij predikant Le Conte namens Dalhem aanwezig was, maar in augustus 1635 maakte de Maastrichtse classis bekend dat de Staatse militairen en predikanten definitief uit Dalhem waren verdreven. De voor Dalhem benoemde predikant Jacques de la Grève werd in april 1636 erkend als predikant in Maastricht door de Waalse synode te Utrecht. In 1639 werd hij wegens een publiek schandaal ontslagen.²³

De door de Republiek van de Spanjaarden 'overgenomen' drossaards Johan Willem van Gulpen en Hendrik Ferdinand van Berghe-Trips namen respectievelijk in februari en december 1635 ontslag uit Staatse dienst. De Staten-Generaal ontsloegen hen van hun eed van trouw.²⁴ In 1638-1639 deden de Spanjaarden Van Berghe-Trips nog een proces aan vanwege zijn Staatse eed.²⁵ In plaats van Van Gulpen werd op 1 juni 1635 Willem van Till benoemd.²⁶ Willem van Till mocht dan benoemd zijn tot drossaard, maar tussen 1635 en 1644 waren er geen Staatse drossaards actief in de Landen van

Overmaas omdat die toen weer grotendeels waren bezet door Spaanse troepen.

Laten we de achtereenvolgende gebeurtenissen in deze periode van hernieuwde Spaanse suprematie in de Landen van Overmaas nalopen, vooral aan de hand van de Statenverslagen. In het verslag van de Statenvergadering van Dalhem van 5 december 1635 werd melding gemaakt van een delegatie die naar het hof in Brussel was gezonden om de op 4 november 1634 tot landvoogd van de Spaanse Nederlanden aangestelde Ferdinand van Oostenrijk, die bekend stond als de kardinaal-infante, geluk te wensen met de terugkeer van het hele Land van Dalhem onder Spaans bestuur.²⁷ Na de Spaanse herovering van de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg in 1635 werd het bestuur daar weer op de oude voet uitgeoefend, tot een nieuwe Staatse verovering in 1644. Wel waren er soms korte invallen van Staatse troepen vanuit Maastricht.²⁸ Op 10 december 1635 vroegen de Spaanse Staten van Dalhem gouverneur Van Lede toestemming om burgers te bewapenen en de drossaard opdracht te geven dit te organiseren. Er liepen namelijk zoveel soldaten van verschillende pluimage rond dat het niet meer mogelijk was veilig te reizen. Gouverneur Van Lede ging hiermee akkoord, maar meende dat het nodig was om de Staatse commandant van Maastricht Joachim von Goltstein hiervan op de hoogte te brengen om problemen te voorkomen. Losstaand hiervan kregen de Staten van Dalhem op 21 december 1635 een uitnodiging van Goltstein om een afvaardiging naar Maastricht te sturen om voorstellen te horen namens de

20 Wouters, *Grensland*, 341-342; Haas, *De verdeling*, 4-5.

21 Joseph Clovis Veldman, *Le fort de Navagne ou Elvenschans (1632-1674)* (heruitgave Visé/Moelingen 2006) 12-14; A.J.L.G. Pinckers en J.J.H.M. van Hall, 'Navagne: kasteel, fort, tolkantoor en boerderij', *Uit Eijdsens Verleden* 7 (1979) 9-10; Hovens, *Navagne*, 29.

22 Haas, *De verdeling*, 4-5.

23 HCL, Waalse gemeente Maastricht 21.279, inv.nr. 108.

24 Flament, 'Korte inhoud' (1914); Munier, 'De calvinisering', 68; Wouters, *Grensland*, 352.

25 Munier, 'De calvinisering', 58-59.

26 NA, SG 1.01.02, Index Commissieboeken, inv.nr. 12296.

27 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

28 Wouters, *Grensland*, 347-348; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis', 81

prins van Oranje. Op 29 december kwamen de Staten bijeen in Visé. Daar hadden de meeste Statenleden zich in veiligheid gebracht. Het waren duidelijk heel roerige tijden.²⁹

Op 12 januari 1636 vroegen de Staten-Generaal de Raad van State om de abten en andere Roomse geestelijken te waarschuwen om geen maatregelen tegen protestanten in 'Limburg' te ondernemen.³⁰ Deze zorgen voor hun geloofsgenoten werden enkele malen herhaald in januari, maar klaarblijkelijk zonder resultaat, want protestanten in het door de Spanjaarden heroverde gebied werden uitgewezen. Daarop namen militairen uit Maastricht enkele geestelijken en lokale bestuurders gevangen, onder wie abt Michel de Verviers van Val-Dieu. Op 1 maart 1636 besloten de Staten van Dalhem om een delegatie naar Brussel te sturen om een oplossing te zoeken. De abt werd zestien maanden in Maastricht vastgehouden totdat losgeld was betaald, hoewel hij de eed van trouw aan de Staten-Generaal had afgelegd.³¹

Op 17 maart 1636 brachten Frambach van Gulpen, heer van Neufchâteau, en Théodore van Gulpen, heer van Bombaye, verslag uit aan de Staten van Dalhem van hun bezoek aan gouverneur Van Lede. Die had hen hoogst onvriendelijk ontvangen. Het verslag van de vergadering gaf niet aan waarom dat zo was, maar het had mogelijk te maken met de achterstallige contributie (zie hierna).³²

Van 1635 tot 1644 had Spanje militair de overhand in de Landen van Overmaas. In het jaar 1636 trachtten de Spanjaarden opnieuw de han-

del met de stad Maastricht te belemmeren, waarop Maastricht het vervoer over de Maas aan banden legde.³³ De Spaanse dominantie betekende niet dat de Landen van Overmaas gevrijwaard waren van belastingheffing door de Republiek. De Staatse troepen konden immers elk moment een uitval doen vanuit Maastricht. Op 28 oktober 1636 vroegen de Staten van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas twee maanden uitstel om de bede aan de Republiek te betalen. De Staten-Generaal wezen dit verzoek op 27 november af met het argument dat zij al twee jaar achter waren met het betalen van beden of contributie.³⁴

Bij plakkaat van 2 december 1636 gelasten de Staten-Generaal voor alle Generaliteitslanden de sluiting van de katholieke kerken en het vertrek van de katholieke geestelijkheid.³⁵ Voor de Landen van Overmaas was dat uiteraard een loze eis vanwege de Spaanse aanwezigheid daar, maar het plakkaat zal het aanzien van de Republiek daar geen goed hebben gedaan.

Op 11 januari 1637 rapporteerde Frambach van Gulpen weer aan de in Visé vergaderende Staten van Dalhem. Hij was met een volmacht van de Staten opnieuw naar gouverneur Van Lede gegaan om uitstel van betaling van f 2.600 te vragen, vanwege de rampzalige toestand waarin het Land van Dalhem zich bevond, nog verergerd door de recente doortocht van het leger van generaal De Weerd.³⁶ Na het aanhoren van dit verzoek vroeg Van Lede of de gedeputeerde geld had meegebracht. Bij het ontkennende antwoord was hij in woede uit-

29 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

30 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

31 Hubertus Henricus Elize Wouters, 'Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog met inleiding en vervolg 1543-1663', in: E.C.M.A. Batta et al. (red.), *Limburgs Verleden, geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 deel II* (Maastricht 1967) 228; Jérôme Eeckhout, *L'église de l'abbaye cistercienne Notre-Dame du Val-Dieu*, licentiaatsthesis Universiteit van Luik (1999) 11; Michel de Verviers was abt van 1622 tot 1639.

32 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

33 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

34 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

35 Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 228; Wouters, *Grensland*, 342-348.

36 Veldman, *Le fort de Navagne*, 15. Bedoeld is Jan van Werth (Johann Graf von Werth), een Duitse generaal in dienst van de Katholieke Liga in de Dertigjarige Oorlog.

gebarsten, kwalificeerde de Staten en de inwoners van Dalhem als muiters en zei dat zij allen naar de hel konden lopen. Na het lezen van het door de griffier op schrift gestelde verzoek wond hij zich nog meer op en verklaarde hij dat zij hem niet meer als hun gouverneur hoefden te beschouwen, dat hij niets meer voor het Land van Dalhem zou doen, dat hij de gendarmerie op hen af zou sturen en dat hij liever Turken en Barbaren zou besturen dan het Land van Dalhem. Toen Van Gulpen de slechte toestand van het land wilde uitleggen en zei dat er nog maar weinig vee over was, antwoordde Van Lede dat hij die dieren nog zou laten ophalen. Daarna werd de gedeputeerde op de grofste wijze weggestuurd.³⁷

In de Statenvergadering van 6 april 1638 werden de brieven besproken die *vicomte* de Turenne op 27 maart uit Maastricht had verstuurd. Deze Turenne was Henri de la Tour d'Auvergne, burggraaf van Turenne (1611-1675), een jongere broer van de eerder genoemde gouverneur van Maastricht Frédéric Maurice. Beiden waren kleinzoons van Willem van Oranje. Turenne was in Maastricht vanwege het in 1635 tegen Spanje gesloten bondgenootschap tussen de Republiek en Frankrijk. Er lagen kennelijk Franse troepen bij Maastricht, want de Staten-Generaal ontvingen klachten dat die zich in de omgeving en ook buiten de Landen van Overmaas misdroegen.³⁸ Voor de bevolking konden geallieerde troepen net zo'n plaag zijn als vijandelijke. Turenne vroeg de Staten van Dalhem afgevaardigden naar hem toe te sturen om een *sauvegarde* te regelen, dat wil zeggen de betaling van een contributie aan de Franse koning (Lodewijk XIII) om het land

te vrijwaren van militaire executie. De Staten besloten meteen gouverneur Van Lede te waarschuwen, maar ook alvast enkele gedeputeerden naar Maastricht te sturen om onheil af te wenden.³⁹

In de Statenvergadering van 27 april 1638 was sprake van een proces voor de Raad van Brabant tussen het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht en de Staten van Dalhem over de volgens het kapittel oneerlijke verdeling van de belastingen in Berneau. Berneau was een van de banken van Sint-Servaas en had een betwiste positie in het Land van Dalhem, maar werd door de Staten wel als onderdeel daarvan beschouwd. Berneau had ook een wereldlijke heer: vanaf 1570 waren leden van de familie Van Gulpen pandheren van Berneau. Théodore van Gulpen had op 24 augustus 1630 f 1.000 betaald voor de heerlijke rechten van Berneau.⁴⁰ Dat de verdeling van de belastingen oneerlijk was bestreden de Staten. Zij gaven aan dat de verdeling al zo was sinds onheuglijke tijden en dat burgemeester Jehan Hustin al vele jaren de belastingen op deze wijze verdeelde.⁴¹

Op 10 mei 1638 kwamen de *commis* van de Staten van Dalhem bijeen in Berneau. In het belang van het Land van Dalhem stelden de Staten prijs op een goede verstandhouding met Arnould de la Margelle, die op 17 maart 1635 was benoemd tot Spaans drossaard van het Land van Dalhem. Arnould de la Margelle woonde in Eijsden en was heer van Eijsden, 's-Gravenvoeren en Warsage. Hij bleef de Staten lastig vallen met een eis van een jaarlijks inkomen van f 1.200, dat volgens hem zijn voorgangers ook hadden ontvangen. De *commis* zouden met spoed de Raad van Brabant in Brussel

37 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

38 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

39 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

40 Joseph Schnackers, 'Pages d'histoire du Comté de Dalhem', in *Bulletin 69 de la Société d'Archéologie et d'Histoire du Plateau de Herve* (1969) 10. Volgens de publicatie Anoniem, *Berneau*, deel 8 van de serie 'Les rendez-vous de l'histoire' van de Société Royale Archéo-historique de Visé (1994) 19 en 21 was dit Thierry van Gulpen. Ryckel vermeldde Diderick van Gulpen als heer van Berneau in 1648 (Amedée de Ryckel, *Les fiefs du comté de Dalhem* (Luik 1908) 52).

41 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

hierover raadplegen. Omdat de moeilijkheden tussen de Staten van Dalhem en drossaard De la Margelle aanhielden, stelden de Staten op 11 april 1640 een uitvoerig 'Reces de bonne police et accommodement' op dat de werkwijze en rechten en plichten van de Staten vastlegde.⁴²

Gouverneur Van Lede werd in 1640 overgeplaatst naar Opper-Gelre en hij werd in de provincie Limburg opgevolgd door de Luxemburger Jean graaf van Wiltz. Die bleef gouverneur tot zijn overlijden in 1648.⁴³ Op 2 maart 1641 werd in het register opgetekend dat de archieven van de Staten in veiligheid waren gebracht in het kasteel van Berneau (afbeelding 4). De Spaanse bede voor de provincie Limburg bedroeg *f* 50.000 *monnaie forte* (Brabantse koers); het aandeel van Dalhem hierin was *f* 7.142. Daarbovenop kwam *f* 892 als *donatif* voor gouverneur Wiltz en een lijst met kleinere betalingen. Opmerkelijk is dat de commandant van Maastricht ook *f* 480 kreeg. De totale uitgaven voor Dalhem inclusief de bede bedroegen *f* 9.225, waarvan eenderde te betalen door de geestelijke en edele standen en tweederde door de banken, met een precieze verdeling tussen de dorpen. Op een Statenvergadering in Dalhem op 18 april 1641 werd nog besloten de uitspraak van de Raad van Brabant in 1638 inzake de verdeling van belastingen tussen het kapittel van Sint-Servaas en Berneau te aanvaarden, wat leidde tot een herverdeling tussen de banken van het Land van Dalhem. Op 4 mei werd ten behoeve van die verdeling nog eens aangedrongen op een spoedig overzicht van de landerijen in elke bank.⁴⁴

Afb. 4 Het kasteel van Berneau tegenwoordig (foto Kees Schaapveld).

In 1641 liep de militaire dreiging kennelijk weer op, want de Staten, bijeen in La Tombe,⁴⁵ besloten op 13 juni de heer van Mheer, Jan Adolf van Imstenraedt,⁴⁶ naar Brussel te sturen om de neutraliteit van de stad en het kasteel van Dalhem te bepleiten, samen met afgevaardigden van Valkenburg en 's-Hertogenrade die eenzelfde doel nastreefden.⁴⁷

De verpanding van heerlijkheden was een belangrijke bron van inkomsten voor de Spaanse koningen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Op 27 maart 1643 kocht Thiry (Thierry) van Gulpen

42 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

43 Wouters, *Grensland*, 341-342; Jos. Habets, 'Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre', *PSHAL* 14 (1877) 199.

44 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

45 Buurtschap van Bombye.

46 Korte biografie van Jan Adolf van Imstenraedt in Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) deel 9 kolommen 435-436.

47 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

de heerlijkheid Bombaye voor f 6.300.⁴⁸ Bij zijn dood in 1660 werd hij opgevolgd door zijn zoon Théodore. Leden van de familie Van Gulpen (De Gulpen) waren in verschillende heerlijkheden vertegenwoordigd, ook in Berneau.⁴⁹ In Bombaye bezat het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe uit Aken (Marienstift) landerijen. Schout en schepenen werden aangesteld door de pandheer samen met het kapittel.⁵⁰ In 1643 verkocht de koning Trembleur aan Anne-Marguerite de Reede de Saesfelt (overleden 1659) voor f 12.000. Zij trouwde in 1647 met graaf Albert-Eugène de Lannoy, heer van Bolland (overleden 1695), waarmee Trembleur tot 1794 in handen kwam van de familie De Lannoy.⁵¹ Feneur, vlak bij Dalhem, werd in 1643 verpand voor het geringe bedrag van f 800.⁵²

Op 28 mei 1643 kwamen de Staten van het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaas bijeen in de stad Limbourg. Er was een ernstige situatie ontstaan in de Spaanse Nederlanden toen op 19 mei het Spaanse leger onder bevel van landvoogd Francisco de Melo bij Rocroi was verslagen door het Franse leger onder de jonge veldheer Louis II de Bourbon-Condé ('le Grand Condé'). Koning Philips IV had dringend geld nodig voor zijn strijd tegen Frankrijk en de Republiek. In Limbourg vroeg gouverneur Wiltz namens De Melo een subsidie van f 60.000. De vier landen moesten dit organiseren en op 11 juni terugkomen. De Staten van Dalhem wezen abt Simon Ranst van Val-Dieu,⁵³

Jan Adolf van Imstenraedt, heer van Mheer, de burgemeesters van Voeren en Trembleur en griffier Lambert Burdo aan als delegatie voor die vergadering en stelden de verdeelsleutel vast tussen de verschillende banken die samen tweederde deel van het totale bedrag moesten betalen.⁵⁴ Verder kreeg Francisco de Melo opdracht van de koning om door te gaan met de verpanding van heerlijkheden. Zo werd de heerlijkheid Olne op 27 februari 1644 voor 12.200 *livres* verkocht aan Guillaume de Royer, kolonel in Spaanse dienst. Royer liet zich ter plaatse vervangen door de heer Voiron, die later zelf heer van Olne werd of zich in elk geval zo noemde.⁵⁵

Op 4 januari 1644 riep de abt van Val-Dieu de Staten van Dalhem bijeen in Neufchâteau, in afwezigheid van drossaard De la Margelle. Men besprak de besluiten van de vier hoofdbanken van het hertogdom Limburg naar aanleiding van vragen die gedeputeerden van de Staten-Generaal van de Republiek hadden gesteld aan het hertogdom en de drie Landen van Overmaas. Hoewel het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas in Spaanse handen waren, voelde men zich kennelijk gedwongen op deze vragen in te gaan vanwege de militaire dreiging uit Maastricht (die zich spoedig zou laten gelden). De Staatse afgevaardigden vroegen de betaling van achterstallige contributie en weigerden de belastingheffing op goederen die Maastrichtenaren in het Land van Dalhem bezaten. Maastrichtenaren claimden een algemene

48 Schnackers, 'Pages d'histoire', 10; Joseph Schnackers, *Notes historiques Bombaye ancienne seigneurie* (Aubel 1983) 12. In de literatuur is soms verwarring over de voornamen van de heren Van Gulpen. Hierboven werd een andere Théodore vermeld als pandheer in 1636.

49 Schnackers, *Notes historiques*, 12; Anoniem, *Berneau*, 19 en 21.

50 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9728; Schnackers, *Notes historiques*, 12.

51 Joseph Schnackers, 'Historiques de Blégny-Trembleur', *Publication périodique de la Société d'Histoire et d'Archéologie du Plateau de Herve* (1965) 50-53; Schnackers, 'Pages d'histoire', 48.

52 Schnackers, 'Feneur', 10.

53 Simon Ranst was abt van 1640 tot 1658 (bron: Eeckhout, *L'Église*, 11).

54 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

55 Camille Hennuy, *Histoire du ban d'Olne* (Verviers 1936) 237-238; J. Stouren, 'Histoire de l'ancien ban d'Olne et de la domination des calvinistes dans ce territoire', *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège* VII (1892) 174-175.

belastingvrijdom in de Landen van Overmaas, wat een bron van veel conflicten was.⁵⁶ De heer van My⁵⁷ werd hierop als gedeputeerde naar Maastricht gestuurd. In een volgende vergadering van de Staten in La Tombe rapporteerde hij over een – in het verslag verder niet gespecificeerde – regeling voor de betaling van de contributie. Daarnaast hadden de Staatse afgevaardigden een geschenk van 600 pattacons geweigerd, omdat zij niet van lagere rang waren dan eerdere afgevaardigden. Daarop hadden de Staten van het hertogdom het bedrag opgehoogd tot 800 pattacons. De Staten van het hertogdom hadden verder de gouverneur en commandant van Maastricht, net als eerder, een geschenk van f 10.500 toegezegd. De Staten van Dalhem besloten daarin te participeren voor f 1.971.⁵⁸

4. DE REPUBLIEK WEER IN DE AANVAL IN 1644

In de zomer van 1644 veranderde de situatie drastisch toen Godfried van Stein-Callenfels, die in 1639 garnizoenscommandant van Maastricht was geworden, in opdracht van Frederik Hendrik de stadjes Dalhem (op 20 juni) (afbeelding 5), Valkenburg (op 25 juni) en Hertogenrade (op 26 juni) innam.⁵⁹ Omdat de stad Limbourg als hoofdstad van de provincie Limburg in Spaanse handen bleef, weigerden de Staten van Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade de soevereiniteit van de Republiek in hun landen te erkennen en de eed van trouw af te leggen. Vanaf 1644 brak opnieuw een tijd aan waarin zowel de Spaanse als Staatse autoriteiten trachtten het gezag in de Landen van Overmaas uit te oefe-

nen, met de bijbehorende belastingen en rechtspraak, wat uiteraard voor de bevolking een bezoeking was.⁶⁰ Op 29 juni 1644 werd Willem van Till door de Staten-Generaal herbenoemd tot drossaard van Valkenburg en daarnaast aangesteld als drossaard van Dalhem.⁶¹ Op voorstel van Stein-Callenfels en met toestemming van Frederik Hendrik werd het kasteel van Dalhem in juli 1644 gedeeltelijk afgebroken omdat het niet verdedigbaar werd geacht, maar het ook niet in de handen moest komen van de Spanjaarden, mochten zij ooit terugkeren.⁶²

In de Statenvergadering van 30 juli 1644 in La Tombe werd de eis van Stein-Callenfels besproken dat de Staten van Dalhem binnen twee weken de Spaanse koning moesten vragen de stad Dalhem neutraal te verklaren. Dan zou ook de Republiek de stad als neutraal gebied beschouwen. De Staten van Dalhem consulteerden gouverneur Wiltz en wilden ook overleggen met de Staten van Valkenburg en 's-Hertogenrade. De regering in Brussel ging niet in op dit voorstel voor neutraliteit en ook de Staatse legerleiding liet het snel vallen.⁶³ Wel besloten de Staten van Dalhem de burgemeester van Neufchâteau naar Stein-Callenfels te sturen om hem te herinneren aan de belofte om de burgers van de stad Dalhem vrij te stellen van contributies aangezien zij al zoveel hadden geleden bij de overgave van stad en kasteel. Toch kregen de Staten van Dalhem en 's-Hertogenrade op 7 september, volgens een bevel van de Staten-Generaal van 25 augustus, een rekening van f 3.800 voor de kosten van de afbraak van de kastelen van Dalhem en Hertogenrade. De burgemeesters

56 Zie voor deze Maastrichtse belastingvrijdom Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneleen Gronsveld: ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*, Proefschrift Universiteit van Maastricht (2015) 688-691.

57 Het dorpje My lag niet in het Land van Dalhem of het hertogdom Limburg, maar behoorde (betwist) bij Stavelot.

58 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

59 Haas, *De verdeling*, 1-2.

60 Wouters, *Grensland*, 355; Haas, *De verdeling*, 9-11.

61 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12272; Munier, 'De calvinisering', 69; Wouters, *Grensland*, 356 noot 2; Haas, *De verdeling*, 7.

62 Haas, *De verdeling*, 5-6.

63 Haas, *De verdeling*, 6.

Afb. 5 Inname van Dalhem in 1644 (bron: Beeldbank HCL Collectie Cremers, nummer CC 85).

van Moelingen en Neufchâteau werden hiervoor naar Maastricht gestuurd, maar het resultaat van hun missie is niet bekend.⁶⁴ In een vergadering in het veilige Aken op 8 september 1644 verwierpen de Staten van de drie Landen van Overmaas opnieuw het standpunt dat de Republiek de soevereiniteit in de Landen van Overmaas had verworven, met het argument dat de hoofdstad van de provincie, Limbourg, in Spaanse handen was.⁶⁵ Op 8 oktober werd besloten, na overleg met gouverneur Wiltz, om Adriaan de Groot(e), heer van Strucht, en griffier Lambert Soons van Valkenburg naar Brussel en Den Haag te sturen om te bepleiten de veroverde plaatsen Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade met rust te laten.⁶⁶ Op 17 oktober 1644 zegde de Haagse Raad van Brabant alle namens de koning van Spanje aangestelde officieren in de Landen van Overmaas ontslag aan, maande de bevolking hen niet meer te gehoorzamen en verbood rechtsgang op Brussel.⁶⁷

Begin november 1644 werd Dalhem weer door het Spaanse leger ingenomen. Zes- à zes-

venhonderd soldaten onder aanvoering van don Octavio Guasco legerden zich in het gehavende kasteel.⁶⁸ In een gezamenlijke vergadering van het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaas in de stad Limbourg op 16 en 17 november werd besloten dat een bedrag van f 10.500 voor de legering van dit Spaans garnizoen in Dalhem over de vier landen zou worden omgeslagen. Enkele dagen later werd nader overleg gepleegd over een brief van gouverneur Wiltz over de voorzieningen voor de Spaanse troepen in Dalhem en elders in de provincie Limburg. De abt van Val-Dieu en de andere afgevaardigden van Dalhem die op 1 februari 1645 de gemeenschappelijke vergadering in de stad Limbourg hadden bijgewoond rapporteerden op 13 februari aan de Staten van Dalhem dat Zijne Majesteit de koning van Spanje aan de provincie Limburg f 240.000 had gevraagd, welk bedrag door de provinciale vergadering tot f 30.000 was teruggebracht. De afgevaardigden van Dalhem vroegen vermindering van hun aandeel, omdat het Land van Dalhem on-

64 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

65 Haas, *De verdeling*, 8.

66 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726; Haas, *De verdeling*, 9-10.

67 Haas, *De verdeling*, 14; Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 233; Munier, 'De calvinisering', 69; W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)* (Leeuwarden 1998) (Maaslandse Monografie nr. 61) 70.

68 Haas, *De verdeling*, 12.

vergelijkelijk zwaarder was getroffen door de inkwartiering van het regiment van don Octavio Guasco.⁶⁹ De provincie Limburg kende verder f 14.000 toe aan de Staatse gouverneur en commandant van Maastricht, waarvan f 2.000 voor rekening van Dalhem kwam. De provinciale Staten vroegen aan de nieuwe Spaanse landvoogd Manuel markies van Castel Rodrigo om niet financieel te hoeven bijdragen aan het herstel van het kasteel van Dalhem. Eventueel kon Dalhem wel mankracht leveren. De afgevaardigden van Dalhem zeiden dat de verwoesting van het kasteel niet hun schuld was en dat zij er onder dwang voor hadden moeten betalen.⁷⁰

Op 17 juni 1645 hadden de Staten-Generaal besloten het decreet van de Haagse Raad van Brabant van 17 oktober 1644 voor de Landen van Overmaas voorlopig buiten werking te stellen en geen officieren en predikanten meer uit te zenden. Zij bleken toch enigszins gevoelig voor het verband tussen het Spaanse bezit van de stad Limbourg en de Spaanse soevereiniteit in de Landen van Overmaas. Dit omdat de Republiek het vergelijkbare standpunt huldigde dat zij met het bezit van 's-Hertogenbosch ook de soevereiniteit in de Meierij had verworven. Wel droegen de Staten-Generaal Robert van Ittersum op om na de verovering van de drie kastelen de 'justitie' uit te oefenen als voorheen, hoewel Dalhem op dat moment weer in Spaanse handen was.⁷¹ De Overijsselse jonker Rob(b)ert van Ittersum tot Noorddeurningen was op 15 juli 1644 door de Staten-Generaal benoemd tot drossaard van het Land van 's-Hertogenrade.⁷²

In 1646 begonnen de onderhandelingen tussen de Republiek en Spanje om een einde te maken aan de oorlog. De Staten-Generaal besloten

op 15 januari 1647 om het decreet van 17 oktober 1644 weer van kracht te laten zijn voor de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade. Voor het Land van Dalhem gold dit nog niet, omdat dat door Spanje was bezet. Dit besluit betekende dat de eis tot Staatse soevereiniteit in de Landen van Overmaas weer op tafel lag, dat het Staatse leger klaar stond om deze eis kracht bij te zetten en dat Staatse ambtenaren in die gebieden hun gezag weer moesten laten gelden. Drossaard Robert van Ittersum van 's-Hertogenrade en drossaard Willem van Till van Valkenburg kregen opdracht hun gerichtsbanken met sterke arm te bekleden. Voor wat betreft het Land van Dalhem stelden de Staten-Generaal voor (onder protest van de afgevaardigden van Holland dat zo snel mogelijk vrede wilde) om dat gebied met de wapenen in te nemen, met het oog op de onderhandelingen die te Münster en elders waren begonnen. Op 15 februari 1647 werd het decreet van 17 oktober 1644 ook voor het Land van Dalhem weer van kracht.⁷³

Op 5 maart 1647 wilden de naar Maastricht afgereisde Statenleden van Dalhem zich opnieuw niet uitspreken over de soevereiniteit van hun land. De abt van Val-Dieu was niet verschenen. Merkwaardigerwijze kon Willem van Till op 12 maart naar Dalhem reizen, ondanks het Spaanse garnizoen daar, om er een Staatse schepenbank te installeren. Daarna trok die zich veiligheidshalve in Maastricht terug. Op 7 januari 1648, vlak voor de sluiting van de Vrede van Münster, namen Staatse troepen onder bevel van Johan Albert graaf van Solms, gouverneur van Maastricht, de stad Dalhem in.⁷⁴

In 1647 had de landelijke Waalse synode de Staten-Generaal gevraagd om weer predikanten

69 Veldman, *Le fort de Navagne*, 18.

70 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726. Dit resolutieregister van de Staten van Dalhem is blanco van 1645 tot 1657.

71 Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 233; Munier, *Het simultaneum*, 72; Haas, *De verdeling*, 14-15; HCL, LVO 01.075, inv.nr. 2186.

72 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken Staten-Generaal, inv.nr. 12272; NNBW deel 7 kolom 648.

73 Flament, 'Korte inhoud' (1914); Haas, *De verdeling*, 19-24; Munier, 'De calvinisering', 70.

74 Haas, *De verdeling*, 35; Veldman, *Le fort de Navagne*, 18; Solms was gouverneur van Maastricht van 1641 tot zijn dood in 1648.

te benoemen in de Landen van Overmaas. De Staten-Generaal antwoordden op 21 september 1647 dat ze dat in overweging zouden nemen. Meer specifiek vroeg de Waalse kerk van Maastricht in 1648 om predikant Gilles Goffard te benoemen in de stad Dalhem en predikant Henri Chrouet in Olne. De Waalse synode van Middelburg in september 1648 steunde dit verzoek. In 1649 besloten de Staten-Generaal hierover positief (zie hierna). De kerk in Maastricht vroeg ook aandacht voor pesterijen waaraan de gereformeerden in Dalhem en Olne werden blootgesteld.⁷⁵

5. DE VREDE VAN MÜNSTER IN 1648

Bij de Vrede van Münster van 30 januari 1648 was over de Landen van Overmaas besloten de status quo tussen Spanje en de Republiek te handhaven totdat verdere onderhandelingen in een *chambre mi-partie* een definitieve verdeling van het gebied zouden hebben bereikt (artikelen 3 en 21). De Spaanse onderhandelaars hadden gevraagd de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst in de Staatse gebieden toe te staan. Omdat zij echter weigerden om de protestanten dezelfde vrijheid in de Spaanse gebieden te geven als de katholieken in Maastricht, werd godsdienstvrijheid geen onderdeel van het Verdrag van Münster. Dat bepaalde alleen dat onderdanen van de Spaanse koning en van de Staten-Generaal zich op het grondgebied van de ander zedig en zonder kritiek op de publieke eredienst zouden gedragen (artikel 19) en dat over en weer in beslag genomen kerkelijk goed teruggegeven of vergoed zou worden (artikel 43).

Op de dag van de vredessluiting waren de drie hoofdsteden van de drie Landen van Overmaas

en het meeste omliggende gebied in handen van de Republiek, maar was het hertogdom Limburg met de hoofdstad Limbourg in Spaanse handen. Aan Spaanse zijde, met de Spaansgezinde drossaards en de Spaansgezinde Staten van de drie Landen van Overmaas, bleef men bij het standpunt dat Limbourg de hoofdstad was van de hele *provincie* Limburg, waardoor de soevereiniteit over de hele provincie aan Spanje behoorde. Enerzijds werden de Staatse rechtbank en leenhof voor het Land van Dalhem, die voorlopig in Maastricht waren gevestigd, naar de stad Dalhem verplaatst. Anderzijds richtte Spanje in februari 1648 voor het Land van Dalhem in fort Navagne een rechtbank in, die door de Staten-Generaal dan weer onwettig werd verklaard. De inwoners van Dalhem werden opnieuw voor het blok gezet.⁷⁶

In juli 1648 gaven de Staten-Generaal, via de commissarissen-deciseurs⁷⁷, Waals-gereformeerde predikanten toestemming om te preken in de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas. Op 12 juli deed dat voor het eerst dominee Jacques Bizou in de katholieke kerk van de stad Dalhem, waarmee dus het *simultaneum* werd opgelegd. Dat was de regeling dat katholieken en protestanten het gebruik van een kerkgebouw deelden. Op 17 september 1648 vroegen de Staten-Generaal aan de Raad van State om te zoeken naar bronnen van inkomsten voor de predikanten in de drie hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas.⁷⁸ In maart 1649 werden twee vaste Waalse predikanten in het Land van Dalhem benoemd, Gilles Goffard in Dalhem en Henri Chrouet in Olne.⁷⁹ Voor hun onderdak en onderhoud werden in beslag genomen goederen en tienden van de katholieke kerk gebruikt,

75 HCL, Waalse gemeente Maastricht 21.279, inv.nr. 108.

76 Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 248; Pinckers en Van Hall, 'Navagne', 10; Haas, *De verdeling*, 47; Munier, 'De calvinisering', 83; Veldman, *Le fort de Navagne*, 19.

77 De commissarissen-deciseurs waren afgevaardigden van de Staten-Generaal die elke twee jaar naar Maastricht en de Landen van Overmaas kwamen ter controle van de naleving van hun gezag.

78 Flament, 'Korte inhoud' (1914).

79 HCL, Waalse gemeente Maastricht 21.279, inv.nr. 108; Henri Chrouet (Xhrouet) (1621-1691) was in Spa geboren, in Genève opgeleid tot calvinistisch predikant en in Leiden gepromoveerd. Een uitgebreide beschrijving van zijn beladen leven en zijn werken staat in de *Biographie Nationale*, deel 31, supplement deel 3, 209-213.

waarvan de Staatse rentmeester van Dalhem een inventarisatie had gemaakt.⁸⁰ Overigens werd pastoor Antoine Delva, die vanaf 1646 in Olne werkzaam was, pas in 1663 uit zijn pastorie gezet, waarop hij zich buiten Olne in Vaux (Nessonvaux) op Luiks gebied vestigde. Delva en Chrouet hebben felle theologische discussies gevoerd, zowel *viva voce* als in druk. Privé konden zij het echter goed met elkaar vinden.⁸¹ Volgens een memorie voor de commissarissen-deciseurs had Chrouet in Olne 300 à 400 'communicanten', zowel uit de bank zelf als uit de omliggende gebieden, waarschijnlijk een enigszins geïmmuniseerd getal.⁸²

6. DE LANGE AANLOOP NAAR HET PARTAGETRAKTAAT

In 1648 was dan wel de vrede getekend, maar voor de definitieve verdeling van de Landen van Overmaas tussen de Republiek en Spanje zou er nog heel wat water door de Maas stromen. Beide staten streefden naar een zo groot mogelijk en samenhangend gebied. De Republiek zocht vooral een gunstig achterland voor de vesting Maastricht, terwijl Spanje streefde naar incorporatie van kloosters en de lokale katholieke edelen naar opname van hun goederen in de Spaanse Partage. De periode tussen 1648 en 1661 werd gekenmerkt door een voortdurend touwtrekken tussen Spaanse en Staatse functionarissen en onzekerheid voor de bevolking aan wie te gehoorzamen en belasting te betalen, wat vaak neerkwam op dubbele betaling, net als voor 1648. Op 16 januari 1648, dus twee weken voor het akkoord van de Vrede van Münster, had de Spaanse koning een ordonnantie uitgevaardigd dat de inwoners van de Landen van Overmaas alleen de koninklijke en niet de Staatse ambte-

naren moesten gehoorzamen, op grond van het Spaanse bezit van het hertogdom Limburg. In een plakkaat van 6 februari 1648 betwistte de Raad van State de geldigheid van die ordonnantie omdat de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas in Staatse handen waren. Het platteland van de Landen van Overmaas was echter een voortdurend wisselend niemandsland tot groot ongerief van de bevolking.⁸³

Na 1648 ondervonden de Landen van Overmaas de ellende veroorzaakt door verschillende, al dan niet afgedankte, groepen militairen. Het garnizoen van Maastricht had weliswaar de overhand in het gebied, maar de Staten-Generaal waren terughoudend om het in te zetten. Berucht waren de 'Lorreinen', troepen van krijgssheer Karel IV van Lotharingen die zijn hertogdom aan Frankrijk was kwijtgeraakt. In 1653 verdreef een Staats leger onder veldmaarschalk Jan Wolfert van Brederode, gouverneur van 's-Hertogenbosch, de Lorreinen uit de Generaliteitslanden. Een andere bezoeking voor de bevolking was de voortdurende oorlog tussen Spanje en Frankrijk. De troepen van Condé, de overwinnaar van Rocroi die in 1653 naar Spaanse zijde was overgelopen, pleegden geweld in de Maasstreek, tot Spanje en Frankrijk de Vrede van de Pyreneeën sloten in 1659.⁸⁴

De onderhandelingen over het Partagetraktaat zijn uitvoerig geschreven in het proefschrift van Haas.⁸⁵ Enkele ontwikkelingen in het Land van Dalhem in die periode worden onderstaand chronologisch beschreven, aan de hand van bronnen uit beide kampen.

Hans Willem van Till (1611-1667) werd op 9 juni 1651 door de Staten-Generaal benoemd tot drossaard van de Landen van Valkenburg en Dalhem. Hij volgde daarmee zijn vader Willem

80 Munier, *Het simultaneum*, 77-83.

81 *Biographie Nationale*, deel 5, 492 (Delva) en deel 31, 209-213 (Chrouet); Hennuy, *Histoire*, 216, 225, 229-234; Stouren, 'Histoire', 180-181 en 198-199.

82 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9728; de memorie is zonder jaartal maar dateert van tussen 1650 en 1655.

83 Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 247.

84 Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 245-246; Flament, 'Korte inhoud' (1914).

85 Haas, *De verdeling*.

Afb. 6 Kasteel Oost, door Philippe van Gulpen 1840
(bron: Beeldbank HCL Collectie tekeningen en prenten
LGOG, nummer LGOG 10080).

van Till op die vrijwillig afstand deed.⁸⁶ Vanaf 1655 werd de heerlijkheid Olne bezet door Staatse troepen. In 1657 verkreeg of kocht Hans Willem van Till de heerlijke rechten van Olne, waarmee hij ook heer van Olne werd. Hij woonde daar echter niet.⁸⁷

De heerlijkheden Cadier (met Blankenberg) en Oost behoorden van oudsher tot het Land van Dalhem hoewel ze hiermee niet geografisch verbonden waren. In 1644 had Coenraad Ulrich van Hoensbroeck-Geul de heerlijke rechten van Cadier verworven. Het naastgelegen kasteel Blankenberg bezat hij al sinds 1632.⁸⁸ Coenraad Ulrich was voor de Spaanse koning voogd van het Land van Valkenburg. Vanaf 1644 oefende het Staatse garnizoen van Maastricht echter het feitelijke gezag uit in Cadier. Na de dood

van Coenraad Ulrich in 1652 volgde zijn oudste zoon Wolter Frans (1616-1675) hem op als voogd van Valkenburg en heer van Cadier. De tweede zoon van Coenraad Ulrich, Antoon Candidus (1630-1693), kwam in 1657 door een ruilovereenkomst in het bezit van de heerlijkheid Oost (afbeelding 6). Oost was de kleinste heerlijkheid van het Land van Dalhem; in 1665 woonden er slechts 25 gezinnen. Tijdens de onderhandelingen over de Partage drong Wolter Frans er bij de Spaanse ambassadeur op aan om zijn bezittingen, waaronder Cadier, voor het Spaanse bewind te behouden.⁸⁹ Dat is niet gelukt, want bij de Partage kwamen Cadier en Oost in het Staatse deel van het Land van Dalhem terecht. Wel bleef Wolter Frans voogd van het Spaanse Land van Valkenburg, met het leenhof in Oud-Valkenburg. Hij overleed in 1675 tijdens de Franse bezetting van Maastricht en de Landen van Overmaas.⁹⁰ Als heer van Cadier werd hij opgevolgd door zijn tweede zoon Johan Maximiliaan Karel Arnold (1657-1693) die de heerlijkheid in 1680 verkocht aan Johan Joachim de Jacobi (1634-1716), ontvanger van het Staatse Land van Dalhem.

Voor de drie Staatse Landen van Overmaas kondigden de Staten-Generaal op 3 mei 1655 het Schoolreglement en op 18 maart 1656 het Ehtreglement af, dus nog ruim voor de officiële Partage. Met het Schoolreglement kregen de gereformeerden buiten Maastricht het monopolie van het onderwijs 'ten eynde de kinderen, wesende het zaet daeruyt alle geschicktheyt in de Kercke ende Republycque te verwachten is, in de christelijcke, gereformeerde religie' op te voeden. Hoewel niet populair bij

86 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12273.

87 Hennuy, *Histoire*, 238; Stouren, 'Histoire', 174-175; Paul Jaspar, 'Le Pays de Herve et le château d'Olne', *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts*, deel 10 (1928) 20; Wouters, *Grensland*, 386 noot 2.

88 Jos. Habets, 'Notice sur la ci-devant seigneurie de Cadier et le château de Blankenberg, près de Maestricht', *PSHAL* 13 (1876) 144.

89 K.J.Th. Janssen de Limpens, 'Geschiedenis der heerlijkheid Oost', *PSHAL* 100 (1964) 88-90 en 94-95; Haas, *De verdeling*, 172 en 208; Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 203.

90 NNBW deel 9 kolommen 370 en 378.

de katholieke ouders lukte het in de loop van de tijd enkele honderden kinderen in een twintigtal schooltjes dit officiële onderwijs te geven. Het Ehtreglement schreef voor dat huwelijken dienden te worden voltrokken ten overstaan van de gereformeerde predikant of eventueel van de plaatselijke schepensbank. Het opmerkelijke is dat hieraan tamelijk ruim is voldaan, al waren er ook heimelijke katholieke inzegeningen binnen en openbare inzegeningen buiten de Staatse gebieden.⁹¹

Voor 6 februari 1657 had drossaard Hans Willem van Till een vergadering van de Staten van Dalhem in de stad Dalhem bijeengeroepen. Daarin verschenen Simon Ranst, abt van Val-Dieu, de heer van Housse en de schouten van 's-Gravenvoeren, Trembleur, Olne, Neufchâteau, Mortier en Cheratte. De korte verslagen van de vergaderingen van de Staten waren vanaf nu in het Nederlands; voorheen steeds in het Frans. Van Till vroeg de aanwezigen de eed van trouw aan de Staten-Generaal af te leggen, maar dat weigerde de abt 'om redenen van de omstandigheden van deze tijd'. Daarop verklaarden de anderen dat zij onderling wilden overleggen. Toen op 9 februari de vergadering werd voortgezet, kwamen de abt, de heer van Housse en de schouten van Trembleur, Mortier en Cheratte niet meer opdagen. Wel waren de schout en schepenen van de stad Dalhem present. Die presenteerden een verklaring van de abt, edelen en schouten dat zij weigerden de eed af te leggen. In dezelfde vergadering van 9 februari maakte Van Till de aanstellingen bekend van Johan Cuchlinius (Cuchlinus) tot landsadvocaat en Johan Pestors tot landsontvanger.⁹² Hij memo-

reerde ook dat Caspar van Hogendorp, schepen van Maastricht, al op 21 juli 1655 door de Staten-Generaal was benoemd tot griffier van de Staten en de leenkamer van het graafschap Dalhem en tevens tot griffier van de hoofdbank van Dalhem en secretaris van de hoge justitie van de stad Dalhem.⁹³ De huidige Spaans-benoemde griffier, Lambert Burdo, kreeg opdracht de registers en andere documenten over te dragen. Verder werd besloten dat Rijngraaf Frederik Magnus, prins van Salm, gouverneur van Maastricht, namens Dalhem een geschenk kreeg van 300 rijksdaalders.⁹⁴

De situatie in het Land van Dalhem en de andere Landen van Overmaas bleef ongewis. Als voorbeeld kan vermeld worden dat de Staten-Generaal op 22 juni 1657 in hun resolutieboek schreven over een inval in Olne door dertig gewapende Spaanse soldaten vanuit fort Navagne en de diefstal van zes paarden, op bevel van de Spaanse drossaard Anthonij Cocx.⁹⁵ Die paarden had de gemeente voor 125 rijksdaalders moeten loskopen.⁹⁶

Een lang onderhandelingsproces leidde uiteindelijk op 26 december 1661 tot het Partagetraktaat waarin een verdeling van de drie Landen van Overmaas werd vastgelegd. Het hertogdom Limburg bleef volledig Spaans. Gedurende de onderhandelingen over de Partage was erfmaarschalk van Brabant Lancelot Schetz graaf van Grobbendonk gouverneur van de Spaanse provincie Limburg. Hij was benoemd op 25 februari 1649, na het overlijden van gouverneur Wiltz en bleef gouverneur tot zijn dood in 1665.⁹⁷ In het Partagetraktaat werden in het Land van Dalhem aan de Republiek

91 Munier, *Het simultaneum*, 95-98, 192, 347-354. Ubachs, 'Het Ehtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren', in: A.H. Jenniskens et al., *Munsters in de Maasgouw* (Maastricht 1986) 213-228.

92 Johan Pestors was ook pensionaris van Maastricht.

93 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12273; NNBW deel 9 kolom 383.

94 Salm was gouverneur van Maastricht van 1648 tot zijn dood in januari 1673.

95 Anthonij Cocx (Anthoine Cox) was in 1648 benoemd tot Spaans drossaard van het Land van Dalhem (Munier, 'De calvinisering', 84).

96 NA, SG 1.01.02, Tweede serie ordinaris net-resoluties, inv.nr. 3263.

97 Haberts, 'Les gouverneurs', 200.

toegewezen het kasteel en de stad Dalhem en de dorpen Trembleur (met het kasteel St. André en Blegny), Olne, Bombaye, Feneur, Cadier en Oost. Bezit van de afgelegen exclave Olne was door de Waalse kerk bepleit als toevluchts-oord voor protestanten uit omliggend Luiks en Spaans gebied.⁹⁸ Over Berneau, een van de ban-ken van Sint-Servaas, moest nog worden be-slist. Koning Philips IV van Spanje had moeite om de uitkomsten van het akkoord te erkennen, mede op grond van bezwaren van lokale edelen en geestelijken. Een van de klagers was Arnold de la Margelle, heer van Eijsden en 's-Gravenvoeren en Spaans drossaard van het land van Dalhem. Hij zag zijn heerlijkheid Eijsden en delen van het Land van Dalhem aan de Republiek toegewezen. Uiteindelijk ratificeerde de koning het akkoord dan toch op 18 oktober 1662.⁹⁹ Voor de bevolking van de Landen van Overmaas kwam met het Partageverdrag een einde aan een periode van dertig jaar waarin zij de speelbal was van krachten van buiten, die onzekerheid en erger met zich meebracht. De keerzijde van het verdrag was dat eeuwen-oude verbanden werden gesplitst en dat inwo-ners met nieuwe grenzen en tollën werden ge-confronteerd. Er ontstonden volledig geschei-den bestuurlijke circuits, waar de ene helft op Limburg en Brussel was georiënteerd en de andere op Maastricht en Den Haag. Het doet denken aan de latere scheiding van Belgisch en Nederlands Limburg in 1839.

7. DE UITVOERING VAN HET PARTAGE-TRAKTAAT

Kort na de ondertekening van het Partagetrak-taat volgden enkele benoemingen en herbenoe-

mingen door de Staten-Generaal. Hans Willem van Till, die tot dan drossaard van Valkenburg en Dalhem was geweest, werd op 30 december 1661 herbenoemd tot drossaard van (alleen) het Land van Valkenburg.¹⁰⁰ De Staten-Generaal benoemden Robert van Ittersum tot drossaard van het Land van Dalhem, naast zijn drossaard-schap van het Land van 's-Hertogenrade.¹⁰¹ Op 6 januari 1662 bedankte Van Ittersum Hollands pensionaris Johan de Witt voor diens hulp bij het verkrijgen van deze functie. Op 5 januari had hij de eed afgelegd bij Johan Groulart, Brabants hoogschout van Maastricht.¹⁰² Op 19 november 1667 werd kolonel Robert van Ittersum eveneens benoemd tot commandant van de vesting Maastricht en onderhorige forten, ter vervan-ging van wijlen Godfried van Stein-Callenfels.¹⁰³

Na de Partage hadden vele edelen, kerkelij-ke instituties en burgers bezittingen aan beide kanten van de grens. Een voorbeeld was de hier-voor al vermelde Arnold de la Margelle. Tot zijn overlijden in 1664 was hij drossaard en luite-nant-stadhouder van de lenen van het Spaanse Land van Dalhem en heer van 's-Gravenvoeren en Warsage, maar hij was ook heer en inwo-ner van Eijsden in het Staatse deel. Een ander voorbeeld was de eveneens al genoemde Wolter Frans baron van Hoensbroeck-Geul. Hij woon-de in Geulle en was heer van Cadier, beide in de Staatse Partage, maar hij was als voogd van Spaans Valkenburg in Spaanse dienst.¹⁰⁴

Als uitvloeisel van de bereikte Partage wer-den in 1662 de belastingen vastgesteld voor de geestelijke bezittingen en de leengoederen in het Staatse Land van Dalhem.¹⁰⁵ Op 15 ok-tober 1663 kondigden de Staten-Generaal het *Reglement over het Landt van Daelhem* af dat het

98 Haas, *De verdeling*, 264.

99 Haas, *De verdeling*, 244-257.

100 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12274.

101 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12274.

102 NA, Archief van Johan de Witt 1653-1672, 3.01.17, inv.nr. 2657.

103 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12275.

104 Munier, 'De calvinisering', 98.

105 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

bestuur na het sluiten van het Partagetraktaat regelde.¹⁰⁶ In de Staten van Dalhem werden de abt van Val-Dieu¹⁰⁷ en alle andere geestelijken uitgesloten van lidmaatschap, zodat de Staten uit slechts twee standen zouden bestaan: de edelen en de derde stand, dat wil zeggen vertegenwoordigers van banken en heerlijkheden. De adellijke leden waren meestal katholiek; van hen werd de eed van trouw geëist. De Statenleden van de derde stand dienden gereformeerd te zijn. Dat gold ook voor alle lokale schouten, schepenen, secretarissen en andere officieren. Statenvergaderingen werden belegd door de drossaard. Schouten moesten in hun bank of heerlijkheid wonen. De Staten dienden gewone en buitengewone belastingen op te leggen volgens de officiële richtlijnen en in een openbare vergadering. Vanwege de doorgemaakte moeilijke periode bleven de belastingen de komende acht jaar beperkt tot een gewone bedde van f 8.000 per jaar. Over de afhandeling van bestaande schulden zou nader worden overlegd. Recht zou worden gesproken in de lokale schepenbanken, met mogelijkheid van beroep bij het hooggerecht van de stad Dalhem en bij de Raad van Brabant in Den Haag. De schepenen van het hooggerecht dienden gereformeerd te zijn. In de stad Dalhem was ook het leenhof gevestigd. Gereformeerde kerken en scholen zouden voorlopig blijven waar zij nu waren; voor de kerken betekende dat uiteraard het simultaneum, omdat er geen eigen protestantse kerken waren. Om predikanten, kosteren en onderwijzers behoorlijk te kunnen onderhouden, maar vooral om de gereformeerde godsdienst te kunnen invoeren en te behouden, dienden alle katholieke geestelijken hun woningen en daarna het hele Land van Dalhem te ontruimen. Op 15 oktober 1663 decreteerden de Staten-Generaal

het *Reglement, stijl ende maniere van procederen in de Landen van Valckenborgh, Daelhem en 's Hertogenrade, Over-Maze*. Dit reglement reguleerde het procesrecht in de Staatse Landen van Overmaas.

Het Partageverdrag had verschillende gevolgen voor het Staatse bewind in het Land van Dalhem. Als eerste kan de benoeming van gereformeerde predikanten worden genoemd. Het dorp Blegny kan als voorbeeld dienen. Nog voor de ratificatie van het verdrag werd predikant Samuel Potheuck in 1661 aangesteld in de stad Dalhem. Van daaruit preekte hij af en toe ook in Blegny, dat tot de heerlijkheid Trembleur behoorde en daarvan steeds meer het echte centrum werd. In Blegny werd aan het einde van de zeventiende eeuw ook een 'halle' (gemeentehuis) gebouwd. In de achttiende eeuw woonden er ongeveer twintig protestanten in Blegny, wat wel aantoonde dat de gereformeerde kerk met een vrij hopeloze opdracht bezig was om haar geloofsrichting ingang te doen vinden in het Land van Dalhem en elders in de Landen van Overmaas. Er was vaak gedoe over het simultaneum en de protestanten werden bespot door katholieke jongeren. In 1668 werd Jean des Moulins predikant in Blegny. Hij werd opgevolgd door Jean Morel, die in 1719 overleed. Van 1720 tot zijn dood in 1768 was Abraham Henri Guyot predikant van Blegny.¹⁰⁸ Vanwege schandalen (dronkenschap, huwelijksproblemen) werd hij een tijd geschorst. Na hem kwam Elie-Pierre Louis Royère tot 1775. De laatste predikant in Blegny was Joseph Picard. In 1788 werd het werken hem onmogelijk gemaakt en vertrok hij.¹⁰⁹

Een ander gevolg van het Partagetraktaat was duidelijkheid over het Staatse bestuursmodel. In de Staatse Landen van Overmaas

106 Uitgegeven in Den Haag in 1664 door Hillebrandt van Wouw in opdracht van de Staten-Generaal.

107 Dat was toen Guillaume de Xhénemont.

108 Abraham Henri Guyot (1697-1768) was een zoon van schepenen Charles Guyot (1670-1734). Abraham Henri had een zoon Charles (1722-1762) die in zijn korte leven arts was in Blegny. Deze dr. Charles Guyot had een zoon Henri Daniel (1753-1828) die, na opleiding in Maastricht en Franeker, de grondlegger was van het dovenonderwijs in Nederland.

109 Schnackers, *Historique*, 87-89.

waren de Staten-Generaal soeverein. De Raad van State was belast met toezicht op het financieel bestuur. De Staten-Generaal stuurden om het jaar twee commissarissen-deciseurs naar Maastricht en de Landen van Overmaas voor bestuurlijk toezicht. De Raad van Brabant in Den Haag trad op als hoogste rechter. In elk van de Landen van Overmaas benoemden de Staten-Generaal een drossaard die zich vanaf 1667 ter plaatse steeds door een luitenant-drossaard liet vervangen.¹¹⁰ Deze wijze van besturen was al vanaf 1632 in zwang, werd vanaf 1648 standaard en vanaf 1663 vastgelegd in reglementen, waaronder het genoemde *Reglement over het Landt van Daelhem*. Schouten (*mayeurs*) en schepenen (*échevins*) werden voor het leven benoemd door de lokale heer. Was die er niet, zoals in de stad Dalhem, dan was dit een taak van de Staten-Generaal. Bepaalde financiële of organisatorische taken werden toevertrouwd aan burgemeesters (*bourgmestres*). Dat waren door de grondbezitters in de gemeente gekozen burgers die voor een bepaalde tijd, meestal twee jaar, werden benoemd. Volgens het *Reglement* dienden alle functionarissen gereformeerd te zijn, maar dat was bij gebrek aan geschikte lokale gereformeerden vaak niet mogelijk.

Op 21 augustus 1663 informeerde Robert van Ittersum, drossaard van Dalhem en 's-Hertogenrade, in opdracht van de gedeputeerden van de Staten-Generaal, Wolter Frans baron van Hoensbroeck-Geul dat hij zijn titel en documenten moest tonen om als heer van Cadier zitting te kunnen nemen in de Staten van het Land van Dalhem.¹¹¹ Dat de baron katholiek was was

Afb. 7 Staatse gevelsteen in het gemeentehuis van Dalhem (foto Kees Schaapveld).

geen bezwaar indien hij de eed van trouw aflegde.

Van 22 tot 27 oktober 1663 spraken vertegenwoordigers van de drie Staatse Landen van Overmaas in Maastricht over de gevolgen van de Partage, met name ook over de bemanning van de diverse schepenbanken. Behalve drossaard Van Ittersum was voor het Land van Dalhem een aantal schouten afgevaardigd: Pieter Isaacq van Trembleur¹¹², Johan de Jonckheere van Bombye,¹¹³ Johan Everard van Cadier en Willem Spitswegh (Spitsweck)¹¹⁴ van Oost. Johan Cuchlinius van Feneur verscheen niet.¹¹⁵

Op aandringen van drossaard Van Ittersum besloot het bestuur van de stad Dalhem in 1665 om de straten te plaveien en een stadhuis ('hal-

110 Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis', 89.

111 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9737; Habets, 'Notice', 145.

112 Pieter Isaacq werd in 1664 door de Staten-Generaal benoemd tot schepen van het hooggerecht van de Vroenhof (NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12274).

113 Johan de Jonckheere was ook schout van Gulpen.

114 Willem Spitsweck verving Peter Storm die schout van Oost was van 1663 tot 1668. In 1668 werd Spitsweck benoemd tot schout (Janssen de Limpens, 'Geschiedenis', 115). Later werd hij ook schepen van Feneur. Hij woonde in Maastricht (Munier, 'De calvinisering', 134).

115 Munier, *Het simultaneum*, 124-125; Munier, 'De calvinisering', 95.

Afb. 8 Gezicht op Dalhem, door Josua de Grave 1670 (bron: museum Boymans-Van Beuningen inventarisnummer depot nr. JdG 2 (PK)).

le') te bouwen.¹¹⁶ Dat stadhuis is later totaal verbouwd, maar de gevelsteen met het Staatse wapen is behouden gebleven (afbeelding 7 en afbeelding 8).

De gewone bedde voor de drie Staatse Landen van Overmaas was in 1666 vastgesteld op f 50.000 per jaar. Het aandeel van het kleine Land van Dalhem hierin bleef f 8.000. Bij de financiële verantwoording over het jaar 1679 gaf ontvanger Johan Joachim de Jacobi als totale ontvangsten f 16.720 op en als totale uitgaven f 16.498.¹¹⁷ Zijn overzicht werd gecontroleerd en ondertekend door de drossaard en gedeputeerden uit de Staten van Dalhem.¹¹⁸ Een later overzicht geeft de stand van zaken weer in het jaar 1683.¹¹⁹ In dat jaar moest het Land van Dalhem in totaal f 14.095 opbrengen. De belangrijkste uitga-

ven waren voor bedde, traktementen, rentebetalingen en bijdragen aan functionarissen en instellingen in Maastricht. De inkomsten van het Land van Dalhem waren vrijwel volledig afkomstig van grondbelasting, met differentiatie naar de kwaliteit van de grond, vrijstelling voor sommige percelen en verschillen in heffing per bunder tussen de zes heerlijkheden.

In 1667 overleed Hans Willem van Till, drossaard van het Staatse Land van Valkenburg en heer van Olne. Zijn zoon Gijsbert verkocht de heerlijkheid Olne op 6 oktober 1668 aan Daniel Buirette, burger van Maastricht.¹²⁰ Op 23 maart 1669 benoemden de Staten-Generaal Philip Jacob van den Boetzelaer (1634-1688), heer van Asperen, tot drossaard van het Staatse Land van Dalhem, als opvolger van Robert van Ittersum.¹²¹ Die laatste raakte in een duel met de chevalier de

¹¹⁶ Schnackers, *Dalhem*, 38.

¹¹⁷ HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9727.

¹¹⁸ HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9725.

¹¹⁹ HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9724.

¹²⁰ Hennuy, *Histoire*, 193; Stouren, 'Histoire', 176; Hennuy en Stouren schreven Gilbert in plaats van Gijsbert.

¹²¹ NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12275.

Colombières dodelijk gewond. Hij werd begraven in de St. Jan in Maastricht (afbeelding 9).¹²² De Statenvergadering van 19 juni 1669 schonk aan Van den Boetzelaer f 1.000 Maastrichtse koers als welkomstgeschenk.¹²³ Met Van den Boetzelaer kwam er een einde aan de aanwezigheid van drossaards in het gebied zelf. Vanaf 1669 waren de drossaards edelen uit de Republiek die zelden naar het Zuiden afreisden. Zij lieten hun werkzaamheden ter plaatse uitvoeren door luitenant-drossaards die door henzelf (en dus niet door de Staten-Generaal) werden aangesteld en betaald. Vanaf 1661 was er één drossaard voor zowel het Land van Dalhem als het Land van 's-Hertogenrade. De twee Landen hadden meestal elk een eigen luitenant-drossaard.

Belastinggeschillen kwamen regelmatig op de agenda van de vergaderingen van de Staten van Dalhem. Een probleem dat aan de lokale privileges raakte, altijd een gevoelig onderwerp, was dat een zekere Pierre Matthieu uit Olne in 1671 klachten over zijn belastingaanslagen had ingediend, eerst bij de Staten-Generaal, daarna bij de commissarissen-deciseurs in Maastricht en tenslotte bij de Raad van Brabant in Den Haag. Op deze wijze werden zowel de subalterne gerechten als het hooggerecht van het Land van Dalhem gepasseerd, zo meenden de Staten. Dit was ten nadele van de rechten van de drossaard en van de mindere officieren, maar ook van de inwoners van Dalhem die zo aan hun eigen gerechten onttrokken zouden worden en tot hogere kosten gedwongen. Dit druiste in tegen de gebruiken en privileges van het Land. De luitenant-drossaard zou bij de Raad van State, de Raad van Brabant en de procureur-generaal aandringen deze gebruiken en privileges te respecteren. Daniel Buirette, heer van Olne, zou, samen met de griffier en een bekwaam advo-

Afb. 9 Grafsteen van Robert van Ittersum in de Sint-Jan te Maastricht (foto Kees Schaapveld)

caat, deze instanties verzoeken de klachten van Pierre Matthieu niet in behandeling te nemen. Mochten de instanties daar niet op ingaan, dan zou de luitenant-drossaard hun verzoeken de zaak zo lang aan te houden totdat de Staten van het Land van Dalhem een nadere remonstrantie hadden ingediend.¹²⁴

122 Ignaz Matthey, *Galerij van Nederlandse en op Nederlands grondgebied verblijvende buitenlandse duellisten, uitdagers en duelweigeraars* (Amsterdam 2022) 315.

123 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

124 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9726.

8. DE 'HOLLANDSE' OORLOG (1672-1678) EN DE KORTE PERIODE VAN VREDE TOT 1688

De hoop van bestuurders en inwoners van de Landen van Overmaas op een vreedzaam bestaan na het Partageverdrag van 1661 werd al na tien jaar verstoord. Het Staatse Land van Dalhem werd tussen 1672 en 1748 vier keer getroffen door Franse agressie. De eerste keer was van 1672 tot 1678 toen Lodewijk XIV de 'Hollandse Oorlog' (*la Guerre de Hollande*) voerde tegen de Republiek. Met zijn leger trok hij via Luiks gebied naar de Rijn, zodat het Land van Dalhem op zijn weg lag. Op 24 mei 1672 stak hij de Maas over bij Visé en kampeerde hij bij Berneau. Delen van de Staatse Landen van Overmaas werden bezet en gedurende mei-juni 1672 legden de Fransen schattingen op aan die gebieden.¹²⁵ Zo eiste luitenant-generaal Noël Bouton, graaf de Chamilly, op 19 juni 4.800 *livres* en 64 koeien van het Staatse Land van Dalhem, bij gebreke waarvan hij dreigde met militaire executie, 'contraints par toutes les rigueurs de la guerre'. En Charles de Montsaulnin, graaf du Montal, commandant van de Franse troepen te Maaseik, Tongeren en omliggende gebieden, legde de heerlijkheid Oost voor de maanden mei en juni een schatting op van 57 *livres* en twee koeien.¹²⁶ In juni 1673 nam Lodewijk XIV Maastricht in. Twee maanden later trad Spanje toe tot de anti-Franse alliantie. Op 26 oktober 1673 benoemde Lodewijk XIV voor het bestuur in de bezette gebieden twee intendanten: Michel

Dumouceau¹²⁷ en Joachim Faultrier.¹²⁸ Na zware strijd slaagden de Fransen er op 23 mei 1674 in fort Navagne op de Spanjaarden te veroveren, waarna het fort grotendeels werd ontmanteld.¹²⁹ Ook toen kampeerde het Franse leger bij Berneau, Bombaye en omstreken.¹³⁰ De Franse administratie verving de gereformeerde schouten en schepenen in het Land van Dalhem door katholieken. Zij werden in februari en maart 1675 in Maastricht beëdigd. S. de Xhénemont werd de nieuwe drossaard van het Land van Dalhem.¹³¹ De Fransen gaven de kerken voor exclusief gebruik terug aan de katholieken. In Olne keerde pastoor Antoine Delva terug naar zijn pastorie en werd het simultaneum opgeheven.¹³² In 1675 namen de Fransen ook het herzogdom Limburg in.¹³³ Voor de rechtspraak in hoger beroep stelden de Fransen begin 1675 in Maastricht een Soevereine Raad voor Brabant in, ter vervanging van de Raden van Brabant in Brussel en Den Haag.¹³⁴

Met de Vrede van Nijmegen in 1678 werden Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas integraal door de Fransen overgedragen aan de Republiek (artikel VIII). Dat leidde uiteraard tot inspanningen om de situatie van voor 1672 te herstellen dan wel met een schone lei aan te vangen. Om te beginnen moesten de openstaande oorlogskosten worden betaald. Daartoe kwamen op 14 september 1679 vertegenwoordigers van de drie Staatse Landen van Overmaas bijeen. Voor het Land van Dalhem waren dat Daniel Buirette, heer van Olne, en de heren

125 Charles Alexandre Rahlenbeck, *Histoire de la ville et du comté de Dalhem* (1852) 144; Schnackers, 'Pages d'histoire', 40; Veldman, *Le fort de Navagne*, 22-23.

126 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9225. Antoon Candidus van Hoensbroeck was toen heer van Oost.

127 Soms als Dumonceau geschreven.

128 P.J.H. Ubachs en A.M.G.G. Stroom, 'Een Franse Raad van Brabant in Maastricht, 1675-1678', *PSHAL* 134-135 (1998-1999) 247.

129 Hovens, *Navagne*, 51-53; Veldman, *Le fort de Navagne*, 24-33; Pinckers en Van Hall, 'Navagne', 13; Ubachs en Stroom, 'Een Franse Raad', 254; Rahlenbeck, *Histoire*, 145; Schnackers, *Pages d'histoire*, 77.

130 Anoniem, *Berneau*, 19; Schnackers, *Notes historiques*, 23.

131 Munier, 'De calvinisering', 105-107.

132 Hennuy, *Histoire*, 270; Stouren, 'Histoire', 208-211.

133 Munier, *Het simultaneum*, 206-207 en 216; Ubachs en Stroom, 'Een Franse Raad', 241.

134 Ubachs en Stroom, 'Een Franse Raad', 249-256; Hennuy, *Histoire*, 271-272.

Culott, Jacobi en Ghijsen. De kosten betroffen verschillende traktementen en donatieven en verder vooral foerage voor paarden. Valkenburg zou de helft betalen en de andere twee landen de andere helft.¹³⁵

In 1678 werden de door de Fransen aangeestelde katholieke schouten en schepenen in de Staatse Landen van Overmaas weer vervangen door gereformeerden. In hetzelfde jaar keerden de Spanjaarden met hun tolkantoor terug in fort Navagne.¹³⁶ Op 10 oktober 1679 bevestigden de Staten-Generaal de benoeming van een hele reeks nieuwe bestuurders voor Maastricht en de Landen van Overmaas. Zij waren in eerste instantie aangesteld door de prins van Oranje.¹³⁷ Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout en Boekelo (1638-1706), werd benoemd tot de nieuwe drossaard en stadhouder van de lenen van de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade.¹³⁸

Na afloop van de Hollandse Oorlog diende het financiële beheer van het Land van Dalhem weer op orde te worden gebracht. Johan Joachim de Jacobi, die in 1680 de heerlijkheden Blankenberg en Cadier had gekocht, legde een rekening neer voor de administratie van de ontvangsten van het Land van Dalhem.¹³⁹ Johan Pesters, die van 1657 tot 1673 landsontvanger was geweest en in 1667 tot luitenant-drossaard was benoemd, diende zijn eindafrekening in ten bedrage van f 29.603. In de vergadering van de Staten van Dalhem van 28 april 1681 werd een overeenkomst bekend gemaakt inzake een sle-

pend geschil met het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe in Maastricht over belastingheffing in Cadier. In dezelfde vergadering presenteerde Johan Joachim de Jacobi zijn verzoek om te worden opgenomen in de Staten van Dalhem als heer van Cadier. De drossaard en de Staten wilden zijn verzoek in, in afwachting van goedkeuring door de Staten-Generaal.¹⁴⁰

Na het einde van de Franse bezetting in 1678 waren in beginsel de Staatse reglementen voor de Landen van Overmaas inzake de rol van de gereformeerde godsdienst weer van kracht, maar volledige handhaving bleek moeilijk, zeker in het perifere en grotendeels Franstalige Land van Dalhem. Na 1678 was de godsdienstige situatie in de Staatse Landen van Overmaas meer ontspannen, in vergelijking met de periode voor 1672. De Staten-Generaal legden de nadruk op de bescherming van de bestaande kleine groep protestanten en deed nauwelijks pogingen tot nieuwe aanwas. In sommige plaatsen werden opnieuw gereformeerde predikanten aangesteld. Zo werd in 1680 Jacques Audebert de la Rouille benoemd in Dalhem en een andere predikant in Blegny (bij Trembleur). Henri Chrouet was vanaf 1649 steeds in Olne gebleven. In alle drie de plaatsen werden ook gereformeerde schoolmeesters aangesteld en werden katholieke scholen gesloten.¹⁴¹ In een resolutie van 6 juni 1680 gelastten de Staten-Generaal dat de gereformeerden niet mochten worden gehinderd in het gebruik van de kerken, wat neerkwam op het sanctioneren van het simultane-

135 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 3912.

136 Hovens, *Navagne*, 55.

137 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12276; Munier, *Het simultaneum*, 229; HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726; Munier, 'De calvinisering', 133-134.

138 Cornelis van Aerssen komt niet voor in de Commissieboeken van de Staten-Generaal van 1679 en 1680. Het archief Van Aerssen (1.10.01) in het NA bevat geen enkel document over hem. Hij is niet te verwarren met de veel bekendere Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck die onder andere gouverneur van Suriname was.

139 Johan Joachim de Jacobi werd in 1713 ook vermeld als landsontvanger en zijn zoon Johan Frederik (overleden 1746) in 1713 als adjunct-landsontvanger en in 1716 als landsontvanger van het Land van 's-Hertogenrade (HCL, LvO 01.075, inv.nrs. 8472-8474).

140 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

141 Munier, *Het simultaneum*, 234-235 en 264; Stouren, 'Histoire', 212.

um.¹⁴² Omdat calvinistische kerkdiensten in Olne werden verstoord besliste Daniel Albrecht Buirette in 1686 om bij elke dienst een sergeant of boswachter te zetten.¹⁴³ In de praktijk genoot de katholieke bevolking in de Landen van Overmaas na de Vrede van Nijmegen een grote mate van vrijheid.¹⁴⁴

Vergrijpen tegen de bestuurlijke regels bleken hardnekkig. In 1682 bleken zes van de zeven schepenen van de stad Dalhem in Maastricht te wonen, in strijd met de richtlijnen van de drossaard. Alleen schout Isaacq Hermes verbleef in Dalhem. Hij was ook schout van Feneur en schepenen van Olne en Trembleur. De officieel afgekeurde, maar in de praktijk kennelijk geaccepteerde afwezigheid van schepenen en de combinatie van meerdere functies kwamen ook voor in de andere heerlijkheden van het Land van Dalhem.¹⁴⁵ De drossaard trad niet tegen de afwezigen op, tot verdriet van predikant Jacques Audebert de la Rouille van Dalhem die in een onwelkome omgeving wel enige ruggensteun kon gebruiken. Ook de eis dat alle bestuurders gereformeerd moesten zijn bleek niet te handhaven. In de bank van Trembleur werd er genoeg mee genomen als vier van de zeven schepenen gereformeerd waren. Van de twee burgemeesters van Trembleur was het na 1678 gebruikelijk dat de ene katholiek was en de andere gereformeerd.¹⁴⁶ Omdat ook in Olne de meeste schepenen afwezig waren benoemde Daniel Buirette, heer van Olne, twee extra schepenen, Wathelet Nizet en Pierre Pétry, beiden katholiek, hetgeen door de Staatse commissarissen in Maastricht werd aanvaard. Ook in Olne was na 1678 het gebruik ontstaan dat

van beide burgemeesters een katholiek en de ander gereformeerd was. Die situatie zou tot het einde van de Staatse tijd in het Land van Dalhem voortduren. In 1785 was in Feneur schout Philippe Fermin, die ook schepenen van Maastricht was, gereformeerd, terwijl er twee gereformeerde en drie katholieke schepenen waren en twee katholieke burgemeesters.¹⁴⁷ Ook in Bombaye was de schepenenbank gemengd in 1785: vier gereformeerden en drie katholieken. Van de twee burgemeesters was de ene gereformeerd en de andere katholiek.¹⁴⁸ We zien dus dat over de godsdienst van lokale bestuurders in het Staatse Land van Dalhem vrijwel geruisloos een compromis was bereikt.

9. DE NEGENJARIGE OORLOG (1688-1697)

Na de afkondiging van het Partagetraktaat was het maar tien jaar vrede geweest in de Landen van Overmaas en ook na het einde van de Hollandse Oorlog duurde de vrede maar tien jaar. In september 1688 was Lodewijk XIV zijn volgende oorlog voor uitbreiding van Frans grondgebied begonnen: de Negenjarige Oorlog, die een echte Europese oorlog werd. In 1685 had hij het Edict van Nantes herroepen, wat een grote stroom protestantse vluchtelingen veroorzaakte, onder andere naar de Republiek. In augustus 1689 trok het Franse leger de Zuidelijke Nederlanden binnen, maar werd tot staan gebracht door Spaanse, Staatse en geallieerde troepen. In deze spannende tijd stuurde de Raad van State gedeputeerden naar Maastricht en de Landen van Overmaas. Zij berichtten op 31 augustus 1689 over de staat van de garnizoenen, waaronder dat van Dalhem, en de kosten om de verdediging op

142 Munier, *Het simultaneum*, 273-274.

143 Hennuy, *Histoire*, 235, 242; Stouren, 'Histoire', 214 en 224-225. Deze Daniel Albrecht Buirette was de zoon van de eveneens Daniel Buirette geheten heer van Olne. Vader Daniel overleed in 1682, zoon Daniel Albrecht in 1692.

144 Munier, *Het simultaneum*, 273-274; Hovens, *Navagne*, 23.

145 Munier, 'De calvinisering', 111-113.

146 Schnackers, *Historique*, 71-72 en 88.

147 Schnackers, 'Feneur', 21.

148 Schnackers, *Notes historiques*, 40-41.

orde te brengen.¹⁴⁹ Op 1 september 1689 kwamen de Staten van de drie Staatse Landen van Overmaas bijeen om de verbetering van de garnizoenen en de betaling daarvan te regelen. De extra kosten bedroegen 60 rijksdaalders per week en eenmalig 250 rijksdaalders voor 'bultsacken' en dekens. De Staten besloten ook tot herstel van de verdedigingswerken. Om een en ander te organiseren werd Johan Joachim de Jacobi, heer van Cadier, aangesteld als militair commissaris.¹⁵⁰

In 1690 ging het Franse leger weer in het offensief. Maastricht werd niet aangevallen, maar de Staatse Landen van Overmaas, ook Dalhem, kregen de Fransen wel op bezoek. Op 16 augustus 1690 werd Margraten geplunderd en platgebrand. Ook in Gulpen stichtten de Fransen brand.¹⁵¹ In de nacht van 28 op 29 januari 1691 werd Henri Chrouet, gereformeerd predikant van Olne, door Franse soldaten vermoord. Chrouet werd opgevolgd door Abel de Lambermont. Hij zou zestig jaar gereformeerd predikant van Olne blijven.¹⁵² De Spaanse Landen van Overmaas hadden al in 1689 tegen forse betaling een *sauvegarde* geregeld.¹⁵³ Na de plundering van Margraten en Gulpen voelden ook de Staatse Landen van Overmaas zich gedwongen om op 24 februari 1691 in Luxemburg een traktaat te sluiten met de Franse intendant Jean-Baptiste (de) Mahieu. Hoewel de Staatse Landen van Overmaas na 1690 niet door de Fransen werden bezet, werden zij verplicht die *sauvegarde* tot en met 1694 te betalen.¹⁵⁴ Na de verovering van Hoei en Charleroi in 1693 waren de Fransen opnieuw in de buurt, maar in 1694 verloren zij de vesting Namen aan Willem

III en zijn vestingsdeskundige Menno van Coehoorn. Bovendien ontstond in Frankrijk grote armoede en hongersnood. De strijd tussen de geallieerden en Frankrijk liep uit op een patstelling. Na hun bombardement van Brussel in 1695 werden de Fransen geleidelijk uit de Zuidelijke Nederlanden verdreven.¹⁵⁵ Met de Vrede van Rijswijk in 1697 werd de Negenjarige Oorlog beëindigd. In de Zuidelijke Nederlanden had Lodewijk XIV niets bereikt dan misère en verwoesting. De volgende oorlog zou helaas niet lang op zich laten wachten.

10. DE SPAANSE SUCCESSIEOORLOG (1701-1713)

Na de beëindiging van de Negenjarige Oorlog met de Vrede van Rijswijk in 1697 wachtten Europese mogendheden de dood van de ziekelijke, kinderloze Spaanse koning Karel II af. Diens overlijden in 1700 leidde tot de Spaanse Successieoorlog (1701-1714). Maximiliaan Emanuel van Beieren, de door Karel II benoemde landvoogd van de Spaanse Nederlanden, had de kant van Philips V gekozen, de Franse pretendent voor de Spaanse troon, zodat Franse troepen begin 1701 de Zuidelijke Nederlanden konden overnemen. Engeland en de Republiek, onder Willem III, steunden de Oostenrijks-Habsburgse aanspraken op de Spaanse erfenis. De Fransen bezetten ook de Spaanse en Staatse Landen van Overmaas, maar Maastricht bleef in Staatse handen. Vertegenwoordigers van beide Partages waren op 6 maart 1702 bijeengekomen om een gezamenlijke strategie voor deze benarde tijden te bepalen. Voor het Staatse Land van Dalhem was Johan Joachim de Jacobi aanwezig.

149 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 128.

150 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 192.

151 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 8992 en HCL, Schepenbank Margraten 30.003, inv.nrs. 188-189.

152 Stouren, 'Histoire', 251-252.

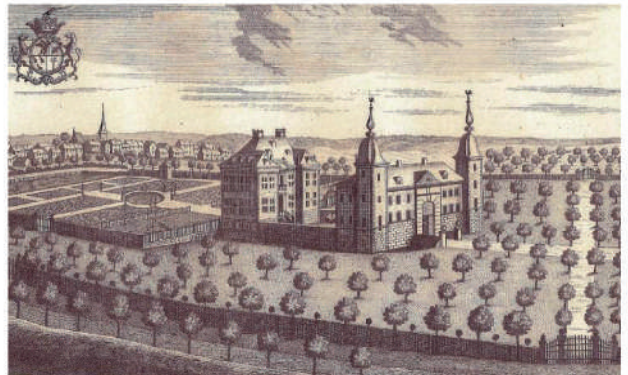
153 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 815.

154 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9029; Kees Schaapveld, *Geschiedenis van Gulpen tot 1850* (Berg en Terblijt 2021) 53-57.

155 Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd van Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam/Antwerpen 2016) 424-425, 436-439, 449-451.

De vertegenwoordigers beloofden goed te zullen samenwerken, gemaakte kosten eerlijk te verdelen en vrij verkeer van personen en goederen toe te laten.¹⁵⁶ De Fransen werden snel verjaagd uit de Maastreek. Een Brits-Staats leger van meer dan 153.000 soldaten onder leiding van John Churchill, de latere hertog van Marlborough, verdreef hen vanaf half mei 1702 uit Venlo, Weert, Roermond en Stevensweert. Het Staatse garnizoen van Maastricht wist fort Navagne te overrompelen en de Franse bezetters gevangen te nemen. Daarna werden de resten van het fort definitief verwoest. In oktober werd Luik oververd en begin 1703 Limbourg en Hoei.¹⁵⁷

Voor de heroverde Spaanse Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg besloten de Republiek en de Habsburgse keizer om voor de duur van de oorlog het militaire gezag door de Republiek te laten uitoefenen en het civiele bestuur door de Oostenrijkse aartshertog Karel, die zich als pretendent-koning van Spanje Karel III noemde. Deze regeling gold niet voor de Staatse Landen van Overmaas, voor welke de verdrijving van de Fransen betekende dat zij gewoon weer onder Staats gezag kwamen te staan. De Fransen waren echter niet ver weg, namelijk in Namen en Luxemburg, zodat de Staatse Landen van Overmaas tot 1712 gedwongen waren om de Franse dreiging af te kopen. Op 21 mei 1703 kwamen de drie Staatse Landen van Overmaas in Maastricht overeen om Guillaume d'Olne, heer van Olne, naar Brussel te sturen om de Franse contributie te betalen aan intendant De Bagnols. Het jaar daarop moest Guillaume daarvoor naar Luxemburg. Hij hield de uitga-

Afb. 10 Het kasteel van Olne (bron: Remacle Le Loup, in: Pierre Lambert de Saumery, *Les Délices du Pays de Liège*, deel 3 (Luik 1743) 265).

ven aan de Fransen bij tot en met het jaar 1711.¹⁵⁸ Guillaume d'Olne was in 1694 in het bezit gekomen van de heerlijkheid Olne. Hij liet daar vanaf 1703 een groot kasteel bouwen, dat helaas in 1919 is afgebroken (afbeelding 10). Olne bleef in het bezit van de familie tot het einde van het ancien régime.¹⁵⁹

Omdat de meeste schepenen van het hof van Dalhem in Maastricht woonden en door de oorlog reizen niet veilig was, werd in naam van drossaard Van Aerssen Jean Béranger benoemd tot toegevoegd schepen, om de rechtspleging voortgang te kunnen geven.¹⁶⁰ Op 27 maart 1703 besloten de Staten van het Staatse Land van Dalhem om de stad Dalhem, die, net als de stad Hertogenrade in het Spaanse Land van 's-Hertogenrade, in normale tijden als 'vrijheid' (*franchise*) niet bijdroeg aan de bede en andere subsidies, nu wel een bedrag van 60 écu

156 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 93.

157 J.W. Wijn, *Het Staatse leger. Deel VIII, Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715, Band 1, Inleiding en veldtochten van 1702-1705* (Den Haag 1956) 24; Pinckers en Van Hall, 'Navagne', 13; Hovens, *Navagne*, 55-57; Het totaal aantal manschappen was 153.782 waarvan 113.711 op de betaalrol van de Republiek stonden en 40.071 op die van Groot-Brittannië.

158 HCL, LvO 01.075, inv.nrs. 130-132.

159 Jaspar, 'Le Pays de Herve', 20-25; HCL, Huis Scheres (familie d'Olne) 16.0521, inv.nr. 1666; HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9360; Hennuy, *Histoire*, 251-252 en 255; Stouren, 'Histoire', 235, 242-243, 247 en 252-258.

160 Schnackers, *Dalhem*, 41.

per jaar te laten betalen vanwege de oorlog, net als zij in de vorige oorlog 100 écu betaalde.¹⁶¹ Op 22 juli 1706 presenteerde Godard (van) Tuyll van Serooskerke aan de Staten zijn commissie als nieuwe drossaard van het Staatse Land van Dalhem. De Staten-Generaal hadden hem op 17 april 1706 benoemd als opvolger van de overleden Cornelis van Aerssen.¹⁶²

Gedurende de oorlog werd de afspraak van 6 maart 1702 om de oorlogskosten eerlijk te verdelen goed nageleefd. Resoluties van de Raad van State bevestigden in 1711 en 1712 de associatie tussen de Staatse en ex-Spaanse Landen van Overmaas, het hertogdom Limburg en de tussenliggende vrije Rijksheerlijkheden. Het ging veelal over rekeningen voor leveringen voor geallieerde troepenpassages, zoals die van keizerlijke en Keur-Paltische troepen van generaal graaf von Vehlen op 26 juni 1711. De Staatse kwartiermeester-generaal Daniel Wolfgang van Dopff organiseerde de verdeling en gedeputeerden van de Raad van State controleerden.¹⁶³

11. EEN PERIODE VAN VREDE, 1713-1740

Met de Vrede van Utrecht van 11 april 1713 kwam er een einde aan de Spaanse Successieoorlog en brak een periode van vrede aan voor de veelbeproefde bevolking van de Zuidelijke Nederlanden. Voor de Staatse Landen van Overmaas betekende dat geen veranderingen vergeleken met de situatie van voor de oorlog. De voormalig Spaanse Zuidelijke Nederlanden behoorden nu echter tot het rijk van de Oostenrijkse Habsburgers. In 1717 vestigden de Oostenrijkers weer een tolkantoor (*comptoir*) op de plaats waar fort Navagne had gelegen, zoals ook in Spaanse

Afb. 11 Frédéric Louis Rambonnet door Françoise Sara Alida Rambonnet (bron: RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, privé collectie, IB-nummer 107119).

tijd had bestaan.¹⁶⁴ Terwijl de overwegend katholieke bevolking van Staats Dalhem haar godsdienst in relatieve vrijheid kon uitoefenen bleef het protestantisme in het omliggende Oostenrijkse gebied verboden.

Als opvolger van luitenant-drossaard Pierre Hermes¹⁶⁵ bood Frédéric Louis Rambonnet (afbeelding 11) op 18 mei 1724 zijn commissie aan de Staten van Dalhem aan. Rambonnet was zoon van Franse emigranten en in 1684 in Berlijn gedoopt met de calvinistische keurvorst van Brandenburg als peetvader. In 1712 was hij in Dalhem getrouwd met de in Maastricht geboren Françoise Elisabeth de Monestier.¹⁶⁶ Rambonnet werd in 1720 benoemd tot vice-hoogschout van het Brabants hooggerecht van

161 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

162 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12280.

163 HCL, LvO 01.075, inv.nrs. 96 en 98.

164 Hovens, *Navagne*, 57-59; Pinckers en Van Hall, 'Navagne', 13.

165 Pierre Hermes was in 1680 benoemd tot landsadvocaat van Staats Dalhem en in 1707 tot luitenant-drossaard.

166 *Nederland's Patriciaat*, 25^e jaargang 1939, 205-206. Deze bron vermeldt dat Rambonnet openbare functies in Maastricht bekleedde, maar ook in Pruisische dienst was, onder andere als gezant bij de prins-bisschop van Luik. Dat laatste verklaart mogelijk dat hij in Dalhem woonde en daar overleed in 1755.

Maastricht.¹⁶⁷ Op 21 juni 1725 bood Leonard baron Taets van Amerongen (1700-1736) aan de Staten van Dalhem zijn commissie aan als drossaard van het Land van Dalhem (en van het Land van 's-Hertogenrade). Leonard Taets van Amerongen was door de Staten-Generaal benoemd op 23 januari 1725, als opvolger van Godart van Tuyll van Serooskerke, die vrijwillig afstand had gedaan.¹⁶⁸ Onder voorzitterschap van Taets van Amerongen kwamen de Staten van Dalhem op 13 juni 1726 bijeen, zoals gewoonlijk in Maastricht. De vertegenwoordigers van de adel en de banken controleerden minutieus de jaarrekening van Dalhem. De opgebrachte bedde was f 7.200 dankzij een korting die de Staten-Generaal in 1725 hadden toegekend voor een periode van vier jaar. Bovenop deze kosten kwamen vooral salarissen, toeslagen en donatieven, en slechts f 500 voor rente op schulden. De totale uitgaven bedroegen f 13.856. Bijgevoegd waren heel uitgebreide jaarrekeningen van de afzonderlijke heerlijkheden, die van Cadier en Oost in het Nederlands, de andere in het Frans.¹⁶⁹ Overigens zijn de weinige beschikbare verslagen van vergaderingen van de Staten van Staats Dalhem in de achttiende eeuw vaak weinig informatief en beperken zich tot lokale administratieve en financiële onderwerpen.¹⁷⁰

Taets van Amerongen stelde in 1734 Laurens (Laurentius) Ghijsen aan als luitenant-drossaard van Dalhem, wat door de Staten-Generaal werd goedgekeurd.¹⁷¹ Na het overlijden van Taets van Amerongen benoemden de Staten-Generaal op 7 mei 1736 Eger baron Tamminga, heer van Moersbergen, (1682-1752) tot drossaard van de Staatse Landen van Dalhem (en 's-Hertogenrade).¹⁷² Hij continueerde Laurens

Ghijsen als zijn luitenant-drossaard.¹⁷³ Op 16 mei 1737 werd Alexander van Kervel aangesteld als agent van het Land van Dalhem. Hij was voorgesteld door de Staten van Valkenburg en inmiddels ook aangenomen door de Staten van 's-Hertogenrade. De agent behartigde de belangen van de Staatse Landen van Overmaas in Den Haag.¹⁷⁴

Drossaard baron Tamminga begon zijn bestuur met het afkondigen van 'politieke statuten' voor de stad en vrijheid Dalhem, dat wil zeggen de richtlijnen voor de uitoefening van zijn gezag. Deze in het Frans geschreven statuten werden op 29 juni 1737 voorgelezen aan de met klokgelui opgeroepen bevolking, in aanwezigheid van luitenant-drossaard Laurens Ghijsen en het hooggerecht van Dalhem. Tamminga zelf was er niet bij. De statuten verboden vloeken, blasfemie, werken op zondag, diefstal, jacht, vissen op bepaalde dagen, het uiten van beledigingen, lijfelijk geweld, wapenbezit, alcoholmisbruik, onrust tijdens kerkdiensten, ongeoorloofd betreden van percelen van anderen en het laten grazen van vee waar dat was verboden. Inwoners moesten de wegen langs hun terreinen onderhouden. Ook de samenstelling van het brood werd voorgeschreven. Inwoners met minder dan vijf bunder grond mochten geen duiven houden en geen vee laten grazen en diegenen met meer dan vijf bunder mochten maximaal zes schapen per bunder houden. Op elke overtreding stond een straf, meestal een boete of confiscatie, een enkele keer ook een lijfstraf, zoals voor het verloothenen van God of het heulen met de duivel. De statuten van 1737 werden verscheidene malen vernieuwd

167 P. Doppler, 'Aanstelling van Frederic Louis Rambonet tot stadhouder van den hoogschout van het Brabantsch hoog-gerecht en van den Vroenhof te Maastricht in 1720', *De Maasgouw* 37 nr. 6 (1915) 48.

168 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken inv.nr. 12283.

169 NA, SG 1.01.02, Verbalen Staats-Limburg, inv.nr. 9020, scan 136 en volgende.

170 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

171 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9981.

172 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12284.

173 Laurens Ghijsen was in 1750 ook schepen van het Brabants hooggerecht in Maastricht (Doppler, 'Namen van schouten', 68).

174 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9726.

en opnieuw verkondigd, op 9 oktober 1759 door luitenant-drossaard Willem Frederik de Jacobi, in aanwezigheid van alle schepenen, met uitzondering van schepenen Adrien Louis Pélerin, zoals opgetekend door griffier Daniel Guijot.¹⁷⁵ Deze Pélerin bekleedde verschillende functies in Maastricht en Staats Overmaas. Zo werd hij in 1770 benoemd tot griffier van de Staten van Dalhem en in 1775 tot luitenant-voogd van het Land van Valkenburg.¹⁷⁶

12. VAN DE OOSTENRIJKSE SUCCESSIE- OORLOG (1740-1748) TOT HET VERDRAG VAN FONTAINEBLEAU (1785)

In 1740 begon de Oostenrijkse Successieoorlog. Het officiële motief voor deze oorlog was de betwiste erfopvolging door Maria Theresia. Vele Europese staten waren in wisselende formaties en op verschillende momenten betrokken bij deze oorlog. De Zuidelijke Nederlanden werden pas een strijdtoneel met de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Oostenrijk op 16 april 1744. Hoewel de Republiek formeel geen oorlogspartij was, werden Staatse troepen wel betrokken bij de Franse inval in de Oostenrijkse Nederlanden doordat Staatse garnizoenen waren gelegerd in de zogenoemde Barrièresteden ter afschrikking van Frankrijk. In april-mei 1747 bezetten de Fransen Staats-Vlaanderen en daarmee was de Republiek nu ook officieel in oorlog met Frankrijk. Zo werd ook het Staatse Land van Dalhem weer het onheil ingezogen. In juli 1747 waren Hongaarse troepen in het kasteel van Argenteau gelegerd en in augustus 1747 Hessische troepen in het Land van Dalhem. Dat waren bondgenoten van Oostenrijk en de Republiek, maar een dergelijke legering was steeds een beproeving voor de bevolking. Op

15 april 1748 begonnen de Fransen met het beleg van Maastricht. Ook delen van de Staatse en Oostenrijkse Landen van Overmaas werden bezet door de Fransen. In augustus 1748 waren er Engelse troepen in Blegny aanwezig.¹⁷⁷ Staats Dalhem had dus in het laatste oorlogsjaar met zowel Franse als geallieerde troepen te maken.

Vanaf maart 1748 waren in Aken diplomaten bijeen om te onderhandelen over een vredesregeling. In de tussentijd legden de Fransen enorme schattingen aan geld, foerage, transport en mankracht op aan de Staatse en Oostenrijkse Landen van Overmaas. Op 18 oktober 1748 werd de Vrede van Aken gesloten die een eind maakte aan de Oostenrijkse Successieoorlog en de Franse aanwezigheid in de Landen van Overmaas. Daarna kwam de betaling van de oorlogskosten aan de orde. Op 18 november 1748 hadden de gedeputeerden van de Oostenrijkse gebieden, Belderbusch en Simar, met de luitenant-drossaard van Staats Dalhem, Laurens Ghijsen, luitenant-voogd van Staats Valkenburg, J.G. Heldevier, luitenant-drossaard van Staats Valkenburg, Godart van Slijpe en luitenant-drossaard van Staats 's-Hertogenrade, Abraham van den Heuvel een overeenkomst gesloten over de verdeling van bepaalde kosten die zij gezamenlijk gemaakt hadden voor de inwilliging van de Franse eisen. De afhandeling van de oorlogskosten zou nog lang aanslepen.¹⁷⁸ Op 12 januari 1750 namen de Staten-Generaal, op verzoek van de Raad van State, een resolutie aan over de afhandeling van de schulden van de Staatse Landen van Overmaas na de oorlog, met heel uitgebreide berekeningen en methoden. De totale schuld bedroeg f 630.200 'ligt geld' (Maastrichtse koers). Een schema van aflossing strekte zich uit over de jaren 1750-1765 en ging uit van het gebruik van

175 HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9729. Daniel Guijot (Guyot) was in 1736 door de Staten-Generaal benoemd tot griffier van de Staten en Hof van Dalhem (HCL, LVO 01.075, inv.nr. 9981).

176 G.D. Franquinet, 'Notice biographique d'Adrien Louis Pélerin', *Annales de la Société Historique et Archéologique à Maastricht* (Maastricht 1854) 3.

177 Lambert Jacobs, 'Maastricht in nood, de Republiek in gevaar (1747-1749)', *PSHAL* 156 (2020) 92-95; Kees Schaapveld, 'Steeds weer die Fransen!', *De Maasgouw* 139 nr. 2 (2020) 73; Schnackers, *Historique*, 110.

178 HCL, Abdij Kloosterrade 14.D004, inv.nr. 1599.

de helft van de bedden gedurende vijf jaar.¹⁷⁹

De Staten-Generaal benoemden op 28 februari 1752 Charles John graaf Bentinck tot Nijenhuis, drost van Twente, tot drossaard van de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade, als opvolger van de overleden Eger Tamminga.¹⁸⁰

Van 1756 tot 1763 woedde in Europa de Zevenjarige Oorlog waar Oostenrijk wel, maar de Republiek niet bij betrokken was. De Staatse Landen van Overmaas bleven verschoond. In de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden vonden geen gevechtshandelingen plaats, maar daar kreeg men wel te maken met oorlogskosten en doortrekkende Franse troepen. In die oorlog was Frankrijk de bondgenoot van Oostenrijk.

In 1755 overleed Guillaume II Philippe d'Olne, zoon van de eerdergenoemde Guillaume d'Olne. Zijn beide oudste zonen erfden de heerlijkheid Olne. Aanvankelijk trad Lambert-Henri d'Olne, kolonel in Staatse dienst, op als heer van Olne, maar in 1756 droeg hij de heerlijkheid over aan zijn broer Guillaume-Frédéric (1709-1784) die daarna Guillaume III Frédéric werd genoemd.¹⁸¹ In een briefje van 29 mei 1757 nodigde luitenant-drossaard Laurens Ghijsen vanuit Maastricht de baron d'Olne uit voor een vergadering van de Staten van het Land van Dalhem 'ici, chez moi'.¹⁸² Deze zinsnede bevestigt dat ook luitenant-drossaards van de Staatse Landen van Overmaas in Maastricht woonden en niet in hun werkgebied. Kort daarna, op 26 september 1757 keurden de Staten-Generaal de aanstelling van Willem Frederik de Jacobi, heer van Cadier, tot luitenant-drossaard van Dalhem goed.¹⁸³ Laurens Ghijsen moet kort daarvoor zijn overleden dan wel ontslag hebben genomen. Drossaard Bentinck stelde De Jacobi in 1762 tevens aan als luitenant-

drossaard van 's-Hertogenrade, in plaats van de overleden Abraham van den Heuvel.¹⁸⁴

In 1765 verkocht Guillaume III Frédéric de heerlijkheid Olne aan de gereformeerde zakenman David Regnier, van wie hij geld had geleend dat hij niet kon terugbetalen. Regnier ging in het kasteel van Olne wonen. Na diens dood in 1771 erfde zijn zoon André, maar in 1773 verkocht de weduwe van David Regnier, Marthe, namens haar zoon Olne terug aan Guillaume III Frédéric d'Olne voor 18.000 écu! Guillaume III Frédéric bleef in Baarlo wonen, van waar uit hij de zaken van Olne per correspondentie afdeed, onder andere benoemingen van lokale functionarissen.¹⁸⁵ Hij overleed in 1784, kort voor de overdracht van Olne door de Republiek aan Oostenrijk. Zijn zoon Antoine-Joseph werd de nieuwe heer van Olne, maar net als zijn vader woonde hij in Baarlo. Bij de invasie van de revolutionaire Fransen in 1794 liet hij het archief van Olne overbrengen naar Baarlo.¹⁸⁶

Tijdens de periode van David Regnier als heer van Olne waren er problemen met het benoemen van lokale functionarissen. De katholiek Simon Spirlet en de protestantse notaris Henri Sriver (Schraver) betwistten elkaar de positie van collecteur van Olne. Door een uitspraak van het hof van Dalhem werd Henri Sriver benoemd.¹⁸⁷ De relatie tussen de beide geloofsgemeenschappen was niet altijd gespannen. Toen in Olne een nieuwe pastoor moest worden benoemd door het kapittel van St. Adalbert in Aken verschaftte het protestantse consistorie van Olne in 1780 een certificaat van aanbeveling voor de nieuwe pastoor Arnold-François Arnotte, getekend door dominee Loire, ouderling H. Sriver en dia-

179 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 119.

180 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12288.

181 Hennuy, *Histoire*, 255; Stouren, 'Histoire', 258-262.

182 HCL, Huis Scheres (familie d'Olne) 16.0521, inv.nr. 1673.

183 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9981.

184 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9446.

185 HCL, Huis Scheres (familie d'Olne) 16.0521, inv.nr. 1798; Hennuy, *Histoire*, 260-261.

186 Hennuy, *Histoire*, 261; Stouren, 'Histoire', 264-268.

187 Hennuy, *Histoire*, 259-260.

kenen Lemoine en André Regnier.¹⁸⁸ In 1779 verklaarde Christiaan de Jacobi, schepen van Maastricht en ontvanger van het Staatse Land van Dalhem, dat de meeste collecteurs in het Land van Dalhem katholiek waren.¹⁸⁹

In 1772 deed procureur-generaal van de Republiek Johannes Fredericus van Steelant onderzoek naar misstanden in het bestuur en de rechtspraak in de Staatse Landen van Overmaas. De aanleiding tot het onderzoek waren klachten over machtmisbruik door Hubert Sriver (Schrivier), substituut-schout van de schepensbank van Olne, vader van de hierboven genoemde Henri Sriver. Van Steelant bezocht de stad Dalhem, Olne, Trembleur en Bombaye. Sriver bleek zich inderdaad schuldig te maken aan allerlei daden van misbruik van zijn ambt. Van Steelant breidde zijn onderzoek uit naar bredere misstanden in de Landen van Overmaas. Hij constateerde meerdere problemen. Het eerste was dat de drossaards en zelfs de luitenant-drossaards zelden of nooit ter plaatse kwamen. Het tweede probleem was de verkoop van schepensplaatsen. In Olne was f 300 de vaste prijs voor een schepensambt. Die verkoop kwam omdat de heren de schepenen aanstelden en zij daarvoor een recognitie vroegen. Andere problemen waren dat ook de schepenen vaak in Maastricht woonden, dat ambten werden gecombineerd en dat de correcte rechtsgang niet werd gevolgd.¹⁹⁰ Tegen de cumulatie van ambten hadden de Staten-Generaal al op 20 december 1758 een resolutie aangenomen.¹⁹¹ Na

het rapport van Van Steelant lieten de Staten-Generaal nader onderzoek uitvoeren. Haast werd niet gemaakt, want pas vijf jaar na het rapport van Van Steelant, op 2 mei 1777, vaardigden de Staten-Generaal enkele plakكاتen uit om in de Landen van Overmaas de corruptie tegen te gaan en de rechtspraak te verbeteren.¹⁹²

In de hele achttiende eeuw bestond veel aandacht, zowel in de Staatse als in de Oostenrijkse gebieden, voor de bestrijding van vagebonden en andere ongewenste elementen.¹⁹³ In 1773 stelde drossaard Bentinck van het Land van Dalhem aan de bank van Olne voor om hiervoor vier veldwachters aan te stellen. Een ordonnantie van de Staten-Generaal van 2 mei 1775 gebood elke heerlijkheid om een of twee van dergelijke veldwachters te benoemen. Olne gaf hier meteen gehoor aan en stelde een gesalarieerde veldwachter aan. De andere heerlijkheden van Staats Dalhem volgden.¹⁹⁴

Op 5 juni 1776 benoemden de Staten-Generaal Willem Hendrik van Panhuys (1734-1808) tot schout van de stad en het hooggerecht van Dalhem, als opvolger van zijn oudere broer Hubert (Huybert) Aemilius van Panhuys (1730-1793).¹⁹⁵ Hubert Aemilius had vrijwillig afstand van die functie gedaan om in hetzelfde jaar door drossaard Charles Bentinck tot luitenant-drossaard van het Land van Dalhem aangesteld te kunnen worden. In 1779 werd hij in die functie bevestigd door de opvolger van de overleden Bentinck, drossaard Wigbold Johan Theodoor van der Does, heer van beide Noordwijken.¹⁹⁶

188 Stouren, 'Histoire', 266 en 271-272.

189 Lambert Jacobs, *Charles Roemers (1748-1838). Een Maaslandse regent in roerige tijden* (Hilversum 2019) (Maaslandse Monografie nr. 84) 45. Christiaan de Jacobi was een broer van Willem Frederik de Jacobi.

190 Hans van Hall, 'Een onderzoek naar de rechtspraak in de Staatse Landen van Overmaze door de advocaat-fiscaal J.F. van Steelant in 1772', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (eds.), *Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 60-69.

191 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9757.

192 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 119.

193 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 8057.

194 Bruno Dumont, *La vie des communautés villageoises au Pays de Herve et en Condroz (Pays de Dalhem-Limbourg) aux XVIIIe et XIXe siècles* (Luik 2022) 109-110 en 120-127.

195 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12291; HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9981.

196 NA, Inventaris van de archieven van de familie Van Panhuys en aanverwante families, 1566-1922, 1.10.64, 44; HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9981.

Beide broers Van Panhuys waren voorbeelden van de officieel ongewenste, maar gebruikelijke cumulatie van ambten. Zo was Willem Hendrik ook commissaris-instructeur en rentmeester van de domeinen in de Landen van Overmaas en Hubert Aemilius ook griffier van het hoogerecht van Maastricht.¹⁹⁷

Wigbold Johan Theodoor van der Does was op 9 maart 1779 benoemd door de Staten-Generaal tot drossaard van de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade.¹⁹⁸ Hij nam al in 1781 vrijwillig ontslag uit die functie. Daarop benoemden de Staten-Generaal op 8 januari 1782 Willem Lodewijk van Wassenaer, heer van Starrenburg (1744-1833).¹⁹⁹ Het is de vraag in hoeverre hij op afstand aandacht kon schenken aan de Landen van Overmaas, want hij was in 1780, samen met Derk Jan van Heeckeren, benoemd tot extraordinaris ambassadeur en plenipotentiaris in Rusland. Op 31 december 1784 werd hij door de Staten-Generaal als gezant ontslagen. In september 1785 keerde hij terug naar de Republiek, die op 8 november het Verdrag van Fontainebleau met de Habsburgse keizer sloot.²⁰⁰ Daarmee werd het Staatse Land van Dalhem opgeheven en verviel het drossaardschap.

In 1781 was de heer van Cadier en Blankenberg, Willem Frederik de Jacobi, overleden. De verkoop van beide heerlijkheden vond plaats op 30 juli 1782 tijdens een zitting van de leenhoven van Valkenburg en Dalhem. Koper was Jacob Hacksteen (Haksteen) van Heimerstein (Heimersteen), burgemeester van Rhenen in de provincie Utrecht. De heerlijkheid werd verkocht voor f 72.550. De kosten van hypotheeken, belastingen en notaris bedroegen f 70.716, zodat slechts f 1.833 overbleef voor de erfgenamen.²⁰¹ Op 8 september 1783 stuurden luitenant-drossaard Van Panhuys en de Staten van

Staats Dalhem ter goedkeuring een verklaring naar de Staten-Generaal dat zij de heer Jacob Hacksteen van Heimerstein gekwalificeerd hadden bevonden om lid te worden van de Staten van Dalhem.²⁰² Hacksteen leefde apart van zijn vrouw Jeanne Gertrude Hoising en woonde samen met Eva Helena Jacoba de Swart, dochter van Marcellus de Swart, schout van Gulpen, wat de keuze van Hacksteen voor Cadier verklaarde. In 1800 werd in Arnhem de officiële scheiding tussen Jacob en Jeanne uitgesproken. Op 20 april 1809 trouwden Jacob en Eva in Rhenen, een dag voor het overlijden van Hacksteen.²⁰³

13. HET VERDRAG VAN FONTAINEBLEAU EN DE OPHEFFING VAN STAATS DALHEM

In 1784 kwam de Oostenrijkse regering met een *Tableau sommaire des droits et prétentions de Sa Majesté Impériale* waarin Joseph II aan de Republiek bepaalde gebieds- en geldeisen stelde die deels op oude aanspraken berustten. De belangrijkste eis was opening van de Schelde voor Antwerpen. Een meer dan een eeuw oude en nogal gezochte aanspraak betrof de overdracht van Maastricht en omliggend gebied. Stad en omgeving had de Republiek destijds aan Spanje toegezegd in ruil voor steun tijdens de 'Hollandse Oorlog' (1672-1678). Uiteraard leidden deze eisen tot spanningen tussen de keizer en de Republiek. Op 4 november 1784 belegden de luitenant-drossaards en andere notabelen van de Staatse Landen van Overmaas een buitengewone vergadering over de kwetsbare toestand van hun landen. Men besloot om de Staten-Generaal en de erfstadhouder te verzoeken om vier of vijf detachementen troepen te legeren in de Landen van Overmaas, maar ook om te pro-

197 Mathieu Gerardus Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen (Assen 1964) (Maaslandse Monografie nr. 1) 74, 75, 80.

198 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12292.

199 NA, SG 1.01.02, Commissieboeken, inv.nr. 12292.

200 NNBW deel 9 kolommen 1281-1282.

201 HCL, LvO 01.075, inv.nrs. 9731 en 9757.

202 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9738.

203 Habets, 'Notice', 166; www.historischekringcadierenkeer.nl (geraadpleegd op 7 september 2024).

beren een wederzijdse *sauvegarde* te bewerkstelligen tussen de Staatse en Oostenrijkse Landen van Overmaas ('Welke om so te seggen maar een landt uytmaaken'). Zij besloten om luitenant-voogd van Staats Valkenburg Adrien Louis Pélerin naar Den Haag af te vaardigen.²⁰⁴ In een 'advertentie' van 5 november 1784 verboden Pélerin, luitenant-voogd van Valkenburg, W.D. Vignon, luitenant-drossaard van Valkenburg en Hubert Aemilius van Panhuys, luitenant-drossaard van Dalhem, de uitvoer van landbouwproducten en vee, zoals steeds gebeurde in tijden van internationale spanningen.²⁰⁵

De vijandelijkheden tussen de Republiek en de Habsburgse keizer werden, met bemiddeling van Frankrijk, uiteindelijk bijgelegd met het Verdrag van Fontainebleau, gesloten op 8 november 1785.²⁰⁶ Een onderdeel van dat verdrag was een zekere rationalisatie van de grenzen tussen de Oostenrijkse en Staatse Landen van Overmaas. Overigens had drossaard A.J. de Franquinet van het Oostenrijkse Land van Dalhem al in 1771 een meer rigoureuze ruiling van grondgebied voorgesteld aan de regering in Brussel, maar dat was zonder gevolg gebleven.²⁰⁷ Bij de onderhandelingen leidend tot het Verdrag van Fontainebleau had de rentmeester van de Staatse Landen van Overmaas Willem Hendrik van Panhuys betoogd dat het Staatse Land van Dalhem slechts een gering economisch belang vertegenwoordigde (Tabel 2).²⁰⁸

Net als bij de onderhandelingen voor het Partagetraktaat in 1661 was de Republiek meer geïnteresseerd in grondgebied dicht bij Maastricht dan in het afgelegen Dalhem. Daarom deed de Republiek zonder veel moeite afstand van het grootste deel van het Staatse Land van Dalhem.

Tabel 2. Economische beoordeling van het Staatse Land van Dalhem (1785).

	aantal huizen	Bijdrage aan de bedde (f)
Dalhem	160	0 (<i>franchise</i>)
Trembleur	564	3.074
Olne	505	1.983
Bombaye	79	2.009
Feneur	70	340

Ze behield daarvan alleen de dicht bij Maastricht gelegen heerlijkheden Cadier en Oost, die in 1789 werden verenigd met het Staatse Land van 's-Hertogenrade. Ook de – steeds betwiste – Staatse aanspraken op Berneau werden opgegeven. In ruil daarvoor kreeg de Republiek van het Oostenrijkse Land van Valkenburg de enclaves Oud-Valkenburg, Strucht, Schin op Geul, Schaesberg en het klooster St. Gerlach. Op 10 juni 1786 werden de stad Dalhem en de heerlijkheid Blegny-Trembleur officieel overgedragen aan de Oostenrijkse autoriteiten. Op 12 juni volgde de overdracht van Bombaye en op 17 juni van Olne.²⁰⁹ Een interessant artikel (nr. 21) van het Verdrag van Fontainebleau bepaalde dat inwoners van de geruilde gebieden vrij konden emigreren, maar dat de vrije uitoefening van hun godsdienst was gewaarborgd indien zij bleven. Hier speelde het Toleranz Edict een rol dat Joseph II in 1781 had afgekondigd voor de Habsburgse landen (afbeelding 12). Zo bleef in Olne ook na 1785 het simultaneum nog een aantal jaren gehandhaafd.²¹⁰

Met het Verdrag van Fontainebleau en de uitwerking daarvan kwam er op vreedzame administratieve wijze een einde aan het Staatse Land van Dalhem dat zo moeizaam tot stand was ge-

204 HCL, LvO 01.075, inv.nrs. 151 en 3621.

205 HCL, LvO 01.075, inv.nr. 9757.

206 Uitgebreid behandeld in: Jozef Alexander Karel Haas, 'Het verdrag van Fontainebleau 1785. Maastricht en de Landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', *PSHAL* 124 (1988) 264-344.

207 G.D. Franquinet, 'Ruiling van grondgebied in de landen van Overmaze', *De Maasgouw* 13 nr. 33 (1891) 130-131.

208 Haas, 'Het verdrag', 303-305, 316, 319.

209 Schnackers, *Historique*, 80 en 90; Haas, 'Het verdrag', 340-341.

210 Hennuy, *Histoire*, 273-274.

Afb. 12 Toleranz Edict (bron: Wikimedia Commons).

komen, vier grote oorlogen had moeten meemaken, maar het toch bijna anderhalve eeuw had uitgehouden. De Republiek had het Land van Dalhem misschien niet in het hart gesloten, maar handhaafde zich er op grond van het Partageverdrag en uit de macht der gewoonte. Het bezit van Dalhem leverde, naast een bescheiden bedde, ook een aantal betaalde functies op voor gereformeerde notabelen. De gebiedsruil in 1785 strekte zowel de Republiek als Oostenrijk tot voordeel. De katholieke bevolking van het voormalig Staatse deel van het Land van Dalhem zal tevreden zijn geweest. Maastricht en de Staatse Landen van 's-Hertogenrade en Valkenburg zouden nog tien jaar onderdeel blijven van de Republiek, tot de annexatie door de Fransen in 1795. Daarmee kwam het ancien régime tot een abrupt einde en begon een nieuwe tijd.

LITERATUUR

- Anoniem, *Berneau*, deel 8 van de serie 'Les rendez-vous de l'histoire' van de Société Royale Archéologique de Visé (1994).
- Berkvens, Louis, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: Paul Tummers et al. (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 19-115.
- Doppler, P., 'Aanstelling van Frederic Louis Rambonet tot stadhouder van den hoogschout van het Brabantsch hooggerecht en van den Vroenhof te Maastricht in 1720', *De Maasgouw* 37 nr. 6 (1915) 48.
- Doppler, P., 'Namen van schouten, schepenen enz. van de hooggerechten te Maastricht', *De Maasgouw* 40 nr. 10 (1920) 68.
- Dumont, Bruno, *Inventaire des archives des États du duché de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, Archives de l'État en Belgique (zonder jaartal).
- Dumont, Bruno, *La vie des communautés villageoises au Pays de Herve et en Condroz (Pays de Limbourg) aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Luik 2022).
- Dyserinck, H., 'De militaire gouverneurs van Maastricht. 1567-1794', *PSHAL* 48 (1912) 1-234.
- Eeckhout, Jérôme, *L'église de l'abbaye cistercienne Notre-Dame du Val-Dieu*, licentiaatsthesis Universiteit van Luik, 1999.
- Flament, A.J.A., 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, 1632-1634', *PSHAL* 49 (1913) 1-160.
- Flament, A.J.A., 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, 1634-1661', *PSHAL* 50 (1914) 1-256.
- Franquinet, G.D., 'Notice biographique d'Adrien Louis Pélerin', *Annales de la Société Historique et Archéologique à Maestricht* (Maastricht 1854) 1-6.
- Franquinet, G.D., 'Ruiling van grondgebied in de landen van Overmaze', *De Maasgouw* 13 nr. 33 (1891) 130-131.
- Gehlen, A.F., 'Een Maastrichts proces inzake trouwbeloften', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (eds.), *Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 43-58.
- Haas, Jozef Alexander Karel, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1978 (Assen 1978) (Maaslandse Monografie nr. 27).
- Haas, Jozef Alexander Karel, 'Het verdrag van

- Fontainebleau 1785. Maastricht en de Landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', *PSHAL* 124 (1988) 264-344.
- Habets, Jos., 'Notice sur la ci-devant seigneurie de Cadier et le château de Blankenberg, près de Maestricht', *PSHAL* 13 (1876) 133-168.
- Habets, Jos., 'Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre', *PSHAL* 14 (1877) 181-228.
- Hall, Hans van, 'Een onderzoek naar de rechtspraak in de Staatse Landen van Overmaze door de advocaat-fiscaal J.F. van Steelant in 1772', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (eds.), *Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 59-86.
- Hall, Hans van, 'Het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze', in: Paul Tummers et al. (red.), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (Maastricht 2015) 323-340.
- Hennuy, Camille, *Histoire du ban d'Olne* (Verviers 1936).
- Hovens, Frank, *Navagne: een Spaans fort aan de Maas* (Margraten/Voeren 2018).
- Jacobs, Lambert, *Charles Roemers (1748-1838). Een Maaslandse regent in roerige tijden* (Hilversum 2019) (Maaslandse Monografie nr. 84).
- Jacobs, Lambert, 'Maastricht in nood, de Republiek in gevaar (1747-1749)', *PSHAL* 156 (2020) 89-112.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Geschiedenis der heerlijkheid Oost', *PSHAL* 100 (1964) 85-147.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze* (Bussum 1977).
- Jaspar, Paul, 'Le Pays de Herve et le château d'Olne', *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts*, deel 10 (1928) 10-25.
- Matthey, Ignaz, *Galerij van Nederlandse en op Nederlands grondgebied verblijvende buitenlandse duellisten, uitdagers en duelweigeraars* (Amsterdam 2022).
- Munier, W.A.J., *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)* (Leeuwarden 1998) (Maaslandse Monografie nr. 61).
- Munier, W.A.J., 'De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht tot aan het eind van de zeventiende eeuw', *PSHAL* 123 (1987) 42-145.
- Panhuysen, Luc, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd van Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam/Antwerpen 2016).
- Pinckers, A.J.L.G. en J.J.H.M. van Hall, 'Navagne: kasteel, fort, tolkantoor en boerderij', *Uit Eijdsens Verleden* 7 (1979) 6-17.
- Poswick, Eugène, *Histoire biographique et généalogique de la noblesse Limbourgeoise*, deel 1 (Luik 1873).
- Rahlenbeck, Charles Alexandre, *Histoire de la ville et du comté de Dalhem* (Brussel 1852).
- Rensch, Th. J. van, *Licht op het zonneveld. Gronsveld: ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*, proefschrift Universiteit van Maastricht (2015).
- Ryckel, Arnedée de, *Les fiefs du comté de Dalhem* (Luik 1908).
- Schaapveld, Kees, 'Steeds weer die Fransen!', *De Maasgouw* 139 nr. 2 (2020) 70-74.
- Schaapveld, Kees, *Geschiedenis van Gulpen tot 1850* (Bergen Terblijt 2021).
- Schnackers, Joseph, 'Historiques de Blégny-Trembleur', *Publication périodique de la Société d'Histoire et d'Archéologie du Plateau de Herve* (1965).
- Schnackers, Joseph, *Dalhem, ancienne franchise et capitale du comté* (Brussel 1965).
- Schnackers, Joseph, 'Pages d'histoire du Comté de Dalhem', in: *Bulletin 69 de la Société d'Archéologie et d'Histoire du Plateau de Herve* (1969).
- Schnackers, Joseph, *Notes historiques Bombaye ancienne seigneurie* (Aubel 1983).
- Schnackers, Joseph, 'Feneur, terre Liégeoise au comté de Dalhem, étude historique', *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie du Plateau de Herve* nr. 48 (april 1985).
- Spieritz, Mathieu Gerardus, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen (Assen 1964) (Maaslandse Monografie nr. 1).
- Stouren, J., 'Histoire de l'ancien ban d'Olne et de la domination des calvinistes dans ce territoire', *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège* VII (1892) 109-302.
- Ubachs, P.J.H., 'Het Echreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren', in: A.H. Jenniskens et al. (red.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg* (Maastricht 1986; Werken LCOG nr. 9) 213-228.
- Ubachs, P.J.H. en A.M.G.G. Stroom, 'Een Franse Raad van Brabant in Maastricht, 1675-1678', *PSHAL* 134-135 (1998-1999) 239-266.
- Veldman, Joseph Clovis, *Le fort de Navagne ou Elvenschans (1632-1674)* (heruitgave Visé/Moelingen 2006).
- Wijn, J.W., *Het Staatse leger. Deel VIII, Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715, Band 1, Inleiding en veldtochten van 1702-1705* (Den Haag 1956).
- Wouters, Hubertus Henricus Elize, 'Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog met inleiding en vervolg

1543-1663', in: E.C.M.A. Batta et al. (red.), *Limburgs Verleden, geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* deel II (Maastricht 1967) 118-301.

Wouters, Hubertus Henricus Elize, *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht* (Assen 1970) (Maaslandse Monografie nr. 11).

AFKORTINGEN

HCL	Historisch Centrum Limburg
LvO	Landen van Overmaas
NA	Nationaal Archief
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
SG	Staten-Generaal

BIJLAGE**DROSSAARDS EN LUITENANT-DROSSAARDS VAN HET STAATSE LAND VAN DALHEM*****DROSSAARDS VAN HET STAATSE LAND VAN DALHEM***

- * Johan Willem van Gulpen, heer van Wodémont, benoemd op 20 maart 1633, nam ontslag in 1635.
- * Willem van Till (1586-1655), benoemd tot drossaard van Staats Dalhem op 1 juni 1635. Hij was al drossaard van Staats Valkenburg vanaf 1632.
- * NB: van 1635 tot 1644 was de Staatse drossaard van het Land van Dalhem niet actief.
- * Willem van Till, in 1644 herbenoemd tot drossaard van Valkenburg en Dalhem. Hij nam vrijwillig ontslag in 1651.
- * Hans Willem van Till (1611-1667, zoon van de voorgaande), benoemd tot drossaard van Valkenburg en Dalhem in 1651, vanaf 1661 alleen van Valkenburg.
- * Vanaf 1661 combineerden de drossaards steeds de Landen van 's-Hertogenrade en Dalhem.
- * Robert van Ittersum tot Noorddeurningen (1620-1669), benoemd tot drossaard van Dalhem en 's-Hertogenrade op 30 december 1661.
- * Philip Jacob van den Boetzelaer, heer van Asperen (1634-1688), benoemd op 23 maart 1669.
- * Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout en Boekelo (1638-1706), benoemd in 1679.
- * Godard van Tuyll van Serooskerken, heer van Welland (1685-1751), benoemd op 17 april 1706, nam vrijwillig ontslag in 1725.
- * Leonard baron Taets van Amerongen (1700-1736), benoemd op 23 januari 1725.
- * Eger baron Tamminga, heer van Moersbergen (1682-1752), benoemd op 4 mei 1736, herbenoemd op 20 juni 1749.
- * Charles John graaf Bentinck tot Nijenhuis (1708-1779), benoemd op 12 februari 1752.
- * Wigbold Johan Theodoor van der Does, heer van beide Noordwijken (1726-1787), benoemd op 9 maart 1779, nam vrijwillig ontslag in 1781.
- * Willem Lodewijk van Wassenaer, heer van Starrenburg, (1744-1833), benoemd op 8 januari 1782.

LUITENANT-DROSSAARDS VAN HET STAATSE LAND VAN DALHEM

- * Johan Pestors (1620-1703), benoemd in 1667
- * Johan Joachim de Jacobi (1634-1716)
- * Pierre Hermes, benoemd in 1706
- * Frédéric Louis Rambonnet (1684-1755), benoemd in 1724
- * Laurens Ghijsen (geboren in 1687), benoemd in 1734
- * Willem Frederik de Jacobi de Cadier (ca. 1728-1781), benoemd in 1757
- * Huybert Aemilius van Panhuys (1730-1793), benoemd in 1776

ABSTRACT

THE DUTCH TERRITORY CALLED THE 'LAND VAN DALHEM', 1632-1785

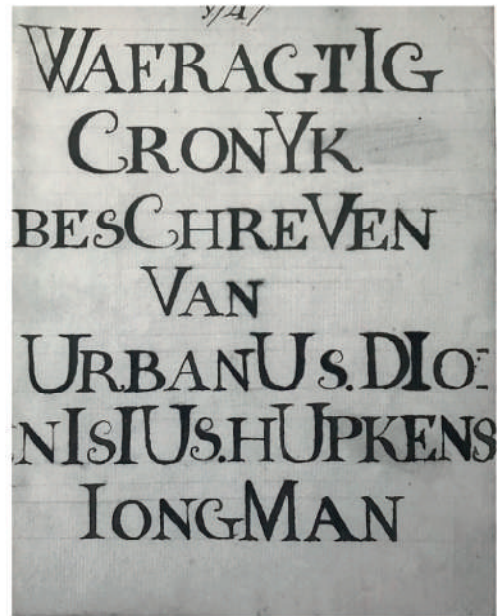
After its conquest of Maastricht in 1632, it took thirty years of struggle before the Republic of the United Provinces agreed with Spain on a division of the nearby 'Landen van Overmaas' (*Pays d'Outre-Meuse*), a group of three small territories East of the Meuse. The smallest and most peripheral area for the Republic was the largely French-speaking Land van Dalhem. The Dutch part of it was often called *Dalhem hollandais* in French. Although its share of this territory was not of great economic or strategic value, the Republic held on to it for almost a century and a half, through four major wars with France. In 1785, by treaty between the States General of the Republic and the sovereign of the Austrian Netherlands, the Habsburg Emperor, the 'Staatse Land van Dalhem' was exchanged for a few villages closer to Maastricht, which was to the advantage of both parties. Thus, a remarkable possession of the Republic came to an administrative and peaceful end.

Kroniek van Maastricht 1747-1764 (1769)

Henk J.L.M. Boersma

INLEIDING¹

Het afgelopen decennium is er binnen wetenschappelijke kring steeds meer belangstelling ontstaan voor stedelijke geschiedschrijving. Dit betreft niet zozeer de geschiedenis van een stad zelf, maar hoe stadsbewoners in het verleden tegen hun eigen geschiedenis hebben aangekeken. Deze toename binnen het wetenschappelijk discours zien we in Nederland, maar ook in de landen om ons heen, zoals in België en in Duitsland.² Een algemene tendens binnen het genre stedelijke geschiedschrijving is dat in de late Middeleeuwen (circa 1450-1550) stadskronieken die in de nabijheid van het stadsbestuur werden opgesteld qua inhoud en functie dicht bij deze functionarissen van de stad liggen.³ In de vroegmoderne tijd breidt het type auteur zich uit. Niet langer zijn het alleen (hoge) functionarissen die het stedelijk verleden vastleggen, maar ook gildeleden, burgers, schoolmeesters, et cetera; oftewel niet notabelen nemen een veer in de hand. Voor alle kronieken uit stedelijke contreien, zowel uit de late middeleeuwen als in de vroegmoderne tijd, geldt dat het aandeel van contemporaine geschiedenis binnen de kronieken het grootst is. Daarnaast is er vaak een

Openingspagina Kroniek Hupkens (1747)

toename in stedelijke geschiedschrijving als er onzekere tijden aanbreken, zoals het stadhouderloze tijdperk of de (aanloop naar de) Franse Revolutie. Waar in de late Middeleeuwen de auteurs nog proberen terug te gaan naar een oor-

- 1 De auteur is bijzonder veel dank verschuldigd aan dr. Peter Bakker van het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, voor het corrigeren en aanvullen van de voorliggende bijdrage en voor de beschrijving van het handschrift. Zonder zijn hulp was deze bijdrage niet tot stand gekomen.
- 2 Voor Nederland zie: Peter Bakker, *Kamper Kronieken, Stedelijke Geschiedschrijving in de late Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)*, (Hilversum 2024); Judith Polmann, *Memory in early Europe* (Leiden/Boston 2013); Judith Polmann, 'Archiving the present and chronicling for the future in early modern Europe', *Past and presence: a journal of scientific history* 230, supplement 11 (2016), 231-252 en het onlangs afgeronde project *Nieuws! Lokale kronieken, 1500-1850*, onder regie van Erika Kuijpers. Voor België kan gedacht worden aan studies van o.a. Bram Caers, *Vertekend verleden, Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650)* (Hilversum 2020); Lisa Demets, *Onvoltooid verleden, De handschriften van de Excellente cronike van Vlaenderen in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden* (Hilversum 2020) en Tineke van Gassen, *Het documentaire geheugen van een grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven* (Universiteit Gent: niet gepubliceerd proefschrift). Voor Duitsland kan men denken aan de bundel: Bram Caers, Lisa Demets en Tineke van Gassen (ed.), *Urban history writing in Northwest Europe (15th-16th century)* (Turnhout 2019).
- 3 Bakker, *Kamper Kronieken, Stedelijke geschiedschrijving in de late Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)* (Hilversum 2024).

sprongsgeschiedenis van de stad of aan te sluiten bij een bestaande (wereld) geschiedenis, richten schrijvers uit de Vroegmoderne geschiedenis zich steeds vaker alleen op hun eigen tijd.⁴

De kroniek van Maastricht in dit artikel past binnen deze tendens van vroegmoderne stedelijke geschiedschrijving. Zij behandelt enkel de periode 1747-1764, met een uitstapje naar 1769. De oorspronkelijke auteur is Urbanus Dionisius Hupkens. Het interessante van deze auteur is dat hij nu juist wel tot de notabelen van de stad behoorde. Doordat de kroniek qua inhoud wel binnen het beeld van de vroegmoderne tijd past, maar qua achtergrond van de auteur meer tot een uitzondering behoort, maakt het dat deze kroniek erg interessant is voor vervolgstudie. Hierbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat het schrijven van stadskronieken door notabelen door de eeuwen heen nooit helemaal verdwijnt. Vragen zoals waarom is de kroniek geschreven door de auteur, wat wilde hij bereiken, wat is zijn beoogd lezerspubliek geweest, zouden ons een beter begrip geven van deze kroniek en geschiedschrijving in Maastricht. Verdere studie naar deze vergeten bron afkomstig uit Maastricht overstijgt echter dit artikel. Deze bescheiden bijdrage richt zich op de uitgave van de bron en hoopt daarmee dat dit artikel de basis is voor verder onderzoek.

Daarbij willen we de onderzoeker nog enkele handvaten meegeven, zoals de herkomst en overlevering van de kroniek en hoe de kroniek binnen de historiografische traditie van Maastricht past.

Het handschrift is min of meer per toeval bekend geworden. Door tussenkomst van LGOG-lid Fons Cremers ontving LGOG een kopie van een kroniek van Maastricht over de perio-

de 1747-1764, die eertijds was opgesteld door Urbanus Dionisius Hupkens. Het origineel is in bezit van een verre nazaat van de familie Hupkens.⁵ Deze kroniek staat niet op zichzelf en maakt onderdeel uit van een lange traditie van kronieken in Maastricht, zowel uit het verleden als uit dezelfde periode. Het is dan ook gerechtvaardigd om deze contemporaine kroniek in druk uit te geven, zodat de inhoud ervan gebruikt kan worden in de geschiedschrijving van Maastricht en verder onderzoek. Aan de transcriptie gaat een uitgebreide beschrijving van het handschrift vooraf en wordt verantwoord hoe de transcriptie tot stand is gekomen.

KRONIEKEN VAN MAASTRICHT

Contemporaine kronieken van particulieren en dagboeken kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan een nadere invulling van de geschiedschrijving zoals deze veelal uit officiële door de overheid opgemaakte documenten naar voren komt.⁶ Het betreft dan bijvoorbeeld details en *fait divers* die de opsteller persoonlijk als opvallend en belangrijk heeft ervaren, maar die geen plaats kregen in de officiële verslaglegging. Een kroniek kan een uiting zijn van een egodocument en daarin schuilt tevens het gevaar van een eenzijdige en beperkte blik van de opsteller. Indien men zich toelegt op waarheidsbevinding is het belangrijk om bronkritisch te werk te gaan. Uiteraard, zoals in de inleiding geschetst, zijn er ook andere uitgangspunten voor onderzoek die juist deze standplaatsgebondenheid interessant maakt.

Van Maastricht zijn meerdere kronieken bekend die al eerder werden gepubliceerd. Soms (deels) contemporaine vervaardigd, soms (deels) ver nadien mede op basis van archiefmateriaal. De gedrukte versies van de kronieken werden al

4 Erika Kuijpers, Carolina Lenarduzzi, Judith Pollmann, Theo Dekker, and Alie Lassche. 'Profiling Local Chroniclers in the Early Modern Low Countries'. *Urban History* (27 december 2024), 1–26.

5 *De Maasgouw* jrg. 136 (2017) 46.

6 L. Spronck, B. van Melick en W. Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016) 85 e.v. Kronieken en dagboeken als egodocumenten. Hier overigens geen aandacht voor Maastrichtse kronieken.

dan niet voorzien van commentaar, uitleg, verduidelijkingen en literatuurverwijzingen, door de ‘bezorgers’. Nadat in de Maasgouw enige kronieken waren gepubliceerd heeft Jos. M.H. Evers in 1901 enig onderzoek gedaan naar de beschikbaarheid van Maastrichtse kronieken en de reeds gepubliceerde kronieken aan een nader onderzoek onderworpen voor wat betreft betrouwbaarheid en herkomst. Hij publiceerde zijn bevindingen en een lijst van de dan bekende kronieken in de Maasgouw en verzocht de lezers hem in kennis te stellen van voor hem onbekende kronieken. Inmiddels is de lijst aanzienlijk gegroeid. Naar de laatste stand van zaken kon de volgende lijst worden samengesteld (indien bekend is aangegeven waar de manuscripten zich momenteel bevinden):

1. *Manuscripta wegens de stad Maestricht de anno 998 usque anno 1724 (Kroniek van Maastricht vanaf Julius Caesar tot en met (15 mei!) 1746) van Ludovicus Franciscus Loyens (Maastricht 1689-1753), schepen (1728, 1730) en griffier van het Luiks Hooggerecht te Maastricht. Vanaf 16 mei 1746 werd de kroniek voortgezet door een onbekende hand tot en met 1794.*⁷ Hieruit:
 - a. *Chroniek der stad Maastricht (begin tot en met 1794)* bezorgd door Jos. M.H. Eversen.⁸
 - b. *Kroniek van Maastricht van af haar oorsprong tot in juni van het jaar 1862* van de hand van Philippus Wilhelmus Jacobus van Gulpen (Maastricht 1792-1862), heelmeeester te Maastricht, mede op basis van de kroniek van Loyens en volgens Eversen niet al te nauwkeurig overgenomen. Uitgegeven door Jos. M.H. Eversen.⁹
2. *Geschiedenissen en wonderen van het jaar 608 – 17 september 1743 van Godefridus Augustinus Colette (-Maastricht 1755), vice-hoogschout van Luikse zijde te Maastricht.*¹⁰
3. *Chronyk van Maastricht van het jaar 3926 na de schepping tot 3 juni 1762.*¹¹ Hieruit:
 - a. *Kroniek van Maastricht van het begin-1224.*¹²
 - b. *Kroniek van Maastricht 1632-1708*, bezorgd door Alexander Schaepkens.¹³
 - c. *Kroniek van Maastricht 1700-1762*, bezorgd door mr. G.D. Franquinet.¹⁴
4. *Chronyck van Maastricht van den oorsprong der stad-1773, onbekende hand, afschrift van stadsarchivaris H.P.H. Eversen en bezorgd door zijn zoon Jos. M.H. Eversen.*¹⁵
5. *Chronyk van Maestricht 1578-1762*, bezorgd door Jos. M.H. Eversen.¹⁶
6. *Bijzonderheden over Maastricht en omstreken van voor 1793* getrokken uit de *mémoires* van een 99 jarigen tuinman.¹⁷
7. *Kroniek van Maastricht 1-1761 van Alfred Habets, leraar te Hasselt.*¹⁸

7 Historisch Centrum Limburg (HCL), Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 197.

8 *De Maasgouw* jrg. 23 (1901) 82-95 passim, jrg. 24 (1902) 3-96 passim en jrg. 25 (1903) 3-51 passim.

9 *De Maasgouw* jrg. 7 (1885) 1131-1135 passim etc. etc. tot en met jrg. 11 (1889) 208. HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 137.

10 G.A. Collette, *Collectanea* dl. 5, 497-720.

11 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 119.

12 Landmeter, erven H., *Almanach voor het jaar onzes Heeren MDCCXCIV* (Maastricht 1794).

13 *Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht*, deel 2 (Maastricht 1856-1858), 126 e.v.

14 *De Maasgouw* jrg. 2 (1880) 210-296 passim.

15 *De Maasgouw* jrg. 16 (1894) 27-96 passim en jrg. 17 (1895) 4-64 passim. HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 117.

16 *De Maasgouw* jrg. 5. (1883) 924-928 en jrg. 6 (1884) 931-956 passim.

17 Steen de Jehay, Xavier van den (ed), *Souvenirs de François Garnier, jardinier jubilaire du château de Jehay, y décédé le 16 décembre 1846, à l'âge de 99½ ans* (Luik 1884). Gepubliceerd in *De Maasgouw* jrg. 7 (1885) 1094-1108 passim.

18 A. Habets, *Kroniek van Maastricht*, in: *De Banier, Maandschrift gewijd aan de Vlaamsche en maatschappelijke belangen, letterkunde en wetenschap*, jrg. 5 (1901), 89-94, 105-116.

8. *Chronyk van Maestricht sedert de Reductie der Stad in 1632 tot 1751*.¹⁹
9. *Chronyk van Maestricht tot 1719*.²⁰
10. *Chronijk van Maastricht en omstreken 1266-1517, (selectie) bezorgd door Jos. Habets*.²¹
11. *Aanwijzer der wonderwaardigste geschiedenissen rakende de stad Maastricht 360-1774, afkomstig van de familie Van Aken, (selectie) bezorgd door dr. E. Batta*.²²
12. *Een onbekende Maastrichtse kroniek uit de 17e eeuw van Hubert Coen van Herstal (Maastricht 1589-1648), 1627-1648, (selectie) bezorgd door Jan Verzijl*.²³

Voorts nog niet uitgegeven:

1. *Kronijk der stad Maastricht van het jaar 3926 na de schepping -1862*.²⁴
2. *Journal gehouden voor en gedurende de Belegeringe van Maestricht in den jaere 1748*.²⁵
3. *Journal du siège de Mastreck en l'année 1676, tiré du cabinet de feu Mr. de Malartie en juillet 1728*.²⁶
4. *Kronijk van Maastricht 50 v.Chr.-1860*.²⁷
5. *Kroniek van Maastricht 1236-1758*.²⁸
6. *Kronijk oft merkwaardige geschiedenis der stad Maestricht beginnende 56 jaaren voor Christi Geboorte ten tyde van Julius Caesar Roomschen kijzer*.²⁹
7. *Chronyk van Maestrigt 1-1749*.³⁰

We kunnen constateren dat het samenstellen van Maastrichtse stadskronieken voornamelijk in de 17de eeuw en in mindere mate in de 18de eeuw aan de orde was. Ook is het opvallend dat veel kronieken uit Maastricht nu juist wel teruggrijpen naar het verre verleden, waar dit in de rest van de Nederlanden steeds minder vaak gedaan werd.

Dat deze Maastrichtse traditie geen dode letter is geworden, blijkt uit de in 1915 verschenen publicatie van rijksarchivaris A.J.A. (Armand) Flamant, *Chroniek van Maastricht van het jaar 70 na Chr. tot 1870, met bijvoegsels, verbeteringen en geschiedkundige inleiding*. Hij putte nog volop uit de hiervoor genoemde gepubliceerde kronieken.

HANDSCHRIFT OVERLEVERING

Het handschrift is heden ten dage overgeleverd in een blauw papieren omslag (is verlijmd aan het schutblad) en is waarschijnlijk negentiende eeuws. Het bestaat uit vier oorspronkelijke katernen van quarto formaat. De laatste 3 katernen bestaan uit 8 vellen papier, in tegenstelling tot het eerste katern dat vier vellen kent. Na het titelblad zijn de eerste 49 pagina's genummerd. Er zijn geen gebruikerssporen op het papier aangetroffen. Hieruit blijkt dat de katernen in een vroeg stadium bij elkaar zijn gebracht. Daarnaast is het ook een teken van beperkte raadpleging. Wel zijn er verschillende schrijf-

19 Landmeter, H., *Den nieuwen en nauwkeurigen almanak 1751* (Maastricht 1751). HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 122.

20 M.L. Polain, *Banquet de Warfusee ou la meurtre de Sebastien La Ruelle* (Luik 1836). HCL, Handschriftencollectie (18.A) inv.nr. 404.

21 Jaarboek LGOG (Publications) 1864, 70-93.

22 *De Maasgouw* jrg. 59 (1939) 56-67 passim en jrg. 60 (1940) 5-45 passim.

23 *De Maasgouw* jrg. 67 (1948) 91-93 en jrg. 68 (1949) 10-14. HCL, Kapittel van Sint Servaas te Maastricht (14.B002A) inv.nr. 1777.

24 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 125.

25 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 106.

26 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 118.

27 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 128.

28 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 192.

29 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 193.

30 HCL, Handschriftencollectie (22.001A) inv.nr. 653.

fases waar te nemen. Dit is een indicatie dat de auteurs de gebeurtenissen niet al te lang achter zich hebben gelaten en vroegtijdig aan verslaglegging hebben gedaan.

De verschillende schrijffases betreffen de volgende pagina's:

- 1 t/m 6;
- 7: vanaf 'Den 4' tot 'te bedanken';
- 8 t/m 13: vanaf 'Den 6 mei' tot 'heeft';
- 13: latere toevoeging: 'en was' tot 'gefleet';
- 14-19: vanaf 'Den 20 meert' tot 'verweckt';
- 16: latere toevoeging: 'wels ick' tot 'gaen besien';
- 19-26: vanaf '1756' 'Den 4' tot 'voorgevallen sijn';
- 26-28: vanaf 'geduijrende de' tot 's daags geluijt';
- 28 latere toevoeging: 'te weten' tot '7 ½ uren' (andere hand: waarschijnlijk Dionisius Hupkens jr.);
- 29-34: vanaf 'Den 17 januarij' tot 'vers gemaect';
- 34-40: vanaf 'Terwijl sekerlijck' tot 'moeste ruymen';
- 41-44: vanaf 'met het begin' tot 'van een dwaas';
- 45-49: vanaf 'Den 31 julij' tot 'geplaceert geworden';
- 49-50 (z.n.): vanaf 'Den 6 april' tot 'voorn Prins';
- z.n.: vanaf 'Vervolg des' tot 'plaatsen meer 1770' (andere hand: Dionisius Hupkens jr.).

In de kroniek bevinden zich twee verschillende handen, zoals hierboven aangegeven. Het is bekend wie de auteurs zijn en daarom zijn de handen ook toe te wijzen aan deze personen. De tweede auteur maakt zich, net als de eerste, ook expliciet bekend: Dionisius Hupkens jr. De eerste hand is toe te wijzen aan Urbanus Dionisius Hupkens.

URBANUS DIONISIUS EN DIONISIUS HUPKENS

Urbanus Dionsius Hupkens werd gedoopt te Maastricht (hervormd) op 16 januari 1736 als zoon van Dionisius Hupkens, gerechtsbode van het laaggerecht bode te Maastricht, en van Anna Elisabeth Pitters. Urbanus Dionisius kreeg op 6 december 1756 admisie van het bestuur van de stad Maastricht om het notarisambt te mogen uitoefenen. Hij was in functie van 1756 tot aan zijn overlijden in 1764. Urbanus Dionisius bleef ongehuwd. Hij overleed op 28-jarige leeftijd en werd begraven in de Sint-Mathijkskerk te Maastricht op 3 december 1764.

Dionisius Hupkens werd gedoopt te Maastricht (hervormd) op 23 november 1740. Hij was gehuwd met Catharina Turneau en overleed te Maastricht (Bogaardenstraat 36) op 20 januari 1820. Dionisius kreeg op 2 respectievelijk 30 september 1782 admisie van commissarissen deciseurs en van de raad van Maastricht om het notarisambt te mogen uitoefenen. Hij bleef in functie tot in 1797. Hij maakte van 1801-1813 deel uit van de gemeenteraad van Maastricht. Nadien was hij opnieuw kortdurend notaris (1814-1816).³¹

DE KRONIEK VAN URBANUS DIONISIUS HUPKENS

Het wordt tijd dat er gekeken wordt naar de kroniek van Urbanus Dionisius Hupkens zelf.

Op het voorplat van deze kroniek is een chronogram geplaatst *WaeragtIg CronYk³² besChreVen Van UrbanUs. DionIsIUs. hUpkens IongMan* met daarin het jaar (1747) waarin de kroniek werd begonnen, de naam van de scribent (Urbanus Dionisius Hupkens) en zijn burgerlijke status (ongehuwd). Op p1³³ van de kroniek kadert hij zijn werkgebied af tot 'alhier bin-

31 A.M.A. Maassen, De protestantse tak van de Maastrichtse familie Hupkens, in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* jrg. 18 (1990) 36-45, i.h.b. 38-39. A. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht* (Assen 1981) 311 en 313.

32 Dit is een standaard formulering in kronieken en sluit aan bij het academisch tendens van historia, waar men onderscheid maakt tussen fabula en facta. Dit laatste is natuurlijk waarachtig.

33 p1 = pagina 1 van de kroniek. Verwijzing hier en elders volgens deze paginaverwijzing.

nen of ontrent Maestrigt'. De kroniek omvat 50 pagina's, waaraan een register voorafgaat met een verwijzing naar de pagina's van de beschreven jaren (1747-1764). Een deel van de kroniek (p34-40) is ingeruimd voor twee gedichten die werden geschreven naar aanleiding van de ont-ploffing van een kruitmagazijn in 1761 waarbij ongeveer 20 mensen werden gedood. De kroniek eindigt abrupt in 1764 als gevolg van het overlijden van Urbanus Dionius Hupkens. De kroniek werd daarna kortdurend (1765-1769) en beperkt voortgezet door zijn broer Dionisius Hupkens junior (p ongenummerd 1 tot en met p3 ongenummerd). De kroniek is niet geïllustreerd, noch werden er tekstuele verfraaiingen of kleuren gebruikt om het geheel aantrekkelijker te maken.

VERANTWOORDING VAN DE UITGAVE

De hier gepresenteerde transcriptie volgt de tekst op de voet conform de (niet-eenduidige) schrijfwijze die door de opsteller(s) gebezigd werd. Het is een kritisch-normaliserende transcriptie, waarbij dus de hele tekst werd uitgeschreven en alle afkortingen waar mogelijk werden opgelost en voluit geschreven. Tussen rechte haken [] is inzichtelijk gemaakt hoe de afkortingen werden opgelost. Het merendeel van de te duiden afkortingen beperkt zich tot titulatuur, dag- en maandaanduidingen en meer relatief gemakkelijk op te lossen afkortingen. De kroniek werd geschreven in wat we een vorm van Nieuwnederlands kunnen noemen met als kenmerken eenduidig woordgebruik, lange zinnen en typische schrijftaal. En hier en daar een enkel dialectwoord of een aan het Frans ontleend woord. Dat is niet vreemd voor in Maastricht opgegroeide en wonende personen. Door mij werd enige interpunctie toegevoegd om de leesbaarheid te vergroten. De transcriptie volgt de schrijfwijze van de namen van personen, plaatsen, straten en dergelijke zoals in het origineel. Wel werden deze van een hoofdletter voorzien. Anderzijds werd in de tekst veelvuldig gestrooid met hoofdletters waar deze niet van toepassing zijn. In voorkomende gevallen werden deze

door mij vervangen door kleine letters. Tussen haakjes () werden minder bekende woorden en begrippen uitgelegd.

(voorplat, ongenummerd)

1747
Waeragtlg
CronYk
besChreVen
Van
UrbanUs. Dio=
nIsIUs.hUpkens
longMan

(binnenzijde schutblad, ongenummerd)

Register

Anno	1747	pagina	1
"	1749	"	9
"	1750	"	10
"	1751	"	11
"	1752	"	14
"	1753	"	ibid:
"	1754	"	ibid:
"	1755	"	15
"	1756	"	19
"	1757	"	24
"	1758	"	26
"	1759	"	27
"	1760	"	29
"	1761	"	31
"	1762	"	41
"	1763	"	45
"	1764	"	49

Vervolg deses cronijks beschreeven door Dionisius Hupkens junior (pagina ongenummerd 1)

1765 (pagina ongenummerd 1)

1766 (pagina ongenummerd 2)

1769 (pagina ongenummerd 2)

1770 (pagina ongenummerd 3)

(p1) Cronijck of dagelijxe geschiedenis dewelke alhier binnen of ontrent Maestrigt geschied

sijn. In trouwigheid aengeteekent en opgeschreven door Urbanus Dionisius Hupkens, beginnende metten jaere 1747.

1747

Den 9 Januarij hebben twee Oostenrijxse officieren eenen Jood vermoort op hun camer agter t' vleeshuijs.

Den 2 februarij zijn de officiers levendig gera[d] braakt buijten de Boschpoorte.

In april hebben de borgers van Maastricht tot St. Pieter bij onse Lieve V[rouwe] Poorte een dijk moeten maeken.

Den 2 julij is de battailje tot Laeffelt geschied tussen de Franse en de Hollandse dewelke Hollandse deselve verlooren hebben.³⁴

(1748)³⁵

Kort relaes van het beleg der stad Maastricht³⁶

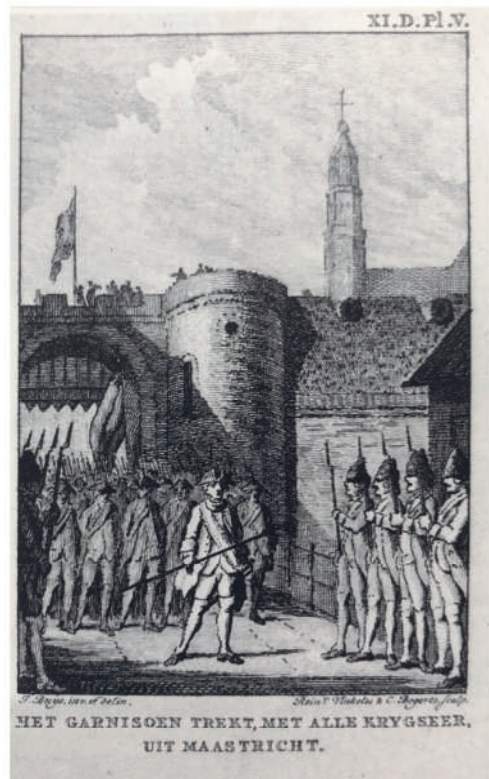
Den 9 april sloeg den vijand op de Smeermaes een schepsbrugge.

(p2) Den 10 wierden onse trouppes geordonneert van St. Pietersberg te retireeren (terugtrekken) en des snags in waepens te blijven.

Den 11 werd de stad weersijds berent door de Franse en onse husaren brogten vijff krijgsgene binnen.

Den 12 wierden onse schipbrug ontrent St. Pieter opgenomen en laeger geleijt.

Den 13 werd den Hollandsen postillion (postdienst, bode) door de Franse aengehouden en terug gesonden.

p8: den 10 mej [1748] trock het Hollands guarnisoen uijt de stad met alle teeckens van eer. Kopergravure naar een tekening van Jacob Buys, in: J. Daenen, Th. Kraus en J. Notermans, *Thans bonst het grofgeschut ... De verovering en bezetting van Maastricht in 1748 (Vierkant Maastricht 35), Maastricht 2001, pag. VIII.*

Den 14 wiert de kerk en pastoors (lees: pastorie) benefens eenige andere huijsen te St. Pieter door gecommandeerde manschap van ons afgebroken.

Den 15 des morgens liet sig den vijand met eenige arbeijders ontrent Caberg sien maer wiert door het canon genootsaecht te wijken. Onse

34 Zie: J. Daenen, A. Jenniskens, M. Kellens, J. Mosmuller, J. Notermans en G. Roks, *De Slag van Lafelt om Maastricht (Vierkant Maastricht 28)* (Maastricht 1997).

35 Dit jaartal ontbreekt zowel in het register als in de tekst van het manuscript.

36 Zie: J. Daenen, Th. Kraus en J. Notermans, *Thans bonst het grofgeschut ... De verovering en bezetting van Maastricht in 1748 (Vierkant Maastricht 35)* (Maastricht 2001).

husaren maakten een Franse capitijen en een soldaet krijgsgevangen.

Den 16 maakte men preparatie van belegeringe om sig te defendeeren (verdedigen). En de heeren van de magistraet, in vier deputationen verdeelt, wierden op het stadhuijs eerst, en naderhand op 't gouvernement, alwaar sij van 24 tot 24 ure de wagt hielden. (p3) Ook begon den selfsten daege de burgers wagt voor de eerste reijse (keer) op te trecken. Aen 't nieuw stadhuijs³⁷ 54 man, 2 officiers, oud stadhuijs³⁸ 33 man, 1 officier, aan de oude Leure poort 33 man, 1 officier, aen 't hotel van Tillij 33 man, 1 officier, aen de gereformeerde Latijnse schollen 33 man, 1 officier, te Wijk 40 man, 1 officier, dus dagelijx 226 man en 7 officieers der borgers.

Den 17 waeren de Fransse voor de Bosch Poort. Des nags geschiede een groote uijtval van 1400 man hier uijt de stad dewelke den vijand verjaegt hadde. Een luitenant en 27 gemeene (soldaten) Franse krijgsgevangen gemaakt wierden, en van onse sijde een capteijn en een lieutenant [en] een gemeene genomen wierde.

Den 18 is een begin gemaakt van de uijtdeeling der vivres (levensmiddelen) als vlees, speck, rijst, tabacq, bier, brandewijn, botter etc. aen onse trouppes.

Den 19 snags wierde verscheijde uijtvalen gedaen en twee krijgsgevangene binnen gebrogt sonder een man te verliesen.

Den 20 wierde alle batterien (stellingen) versterkt en een goede defensie gemaakt wiert.

(p4) Den 21 begonden de Franse deese stad te beschieten en te bombardeeren met ses batterijen die de stad en wallen seer beschadigden. Dese

dag wiert de Maesbrugge weersijds geblint met doek. Des nags wiert een uijtval gedaen.

Den 22 ontrent den avond wiert den vijand sodanig beantwoort dat sij uijt hun batterije vlugten.

Den 23 viel niets van belang voor, als onophoudelijk den vijand te beantwoorden.

Den 24 wiert den vijand een kruijtmagasijn in brand geschoten.

Den 25 wiert door 2 officiers en 30 vrijwilligers een uijtval gedaen de welke 24 Fransse schanskorven (omhulsels gevuld met bijvoorbeeld stenen en zand als tijdelijke versterking van fortificaties) binnen bragten.

Den 26 des nags sijn 2 uijtvalen gedaen onder de commando van de luitnants Collin van Damnits en Stadelman van Dortleben die de Franse tranchees (loopgraven) verruineert hadde en 50 schanskorven binnen bragten.

Den 27 wierd alwederom door een bombe een Frans kruijt magasin in brand geschoten.

(p5) Den 28 des nags is een uijtval gedaen door vier compagnie grenadiers, ses hondert gemeene, 69 vrijwilligers, 100 te paert en 50 husaren die des nags om 2 uren uijtvielen en den vijand uijt de tranchees verjaegden, 18 stukken cannon en eenige mortieren vernagelt wierden en 25 schanskorven binnen bragten.

Den 29 deede de Franse een attaque aen het bastion Le Roi, maer wiert door de wackkere manschappe tot hun voordeel vermeerstert.

Den 30 liet men van onse sijde een mijn springen die goed affect deede. Ook wederom aen de

37 Stadhuis op de Markt.

38 Dinghuis in de Grote Staat.

Maespoint een Franse kruijkelder in brand geschoten.

Den 1 mej hadde den vijand haere werke in staet en wiert onse stad seer beschaedigt. De Franse versogten een ure stilstant om haere dooden te begraven die hun geaccordeert wiert van 5 uren tot 6 uren en dan wederom te beginnen.

Den 2 mej wierden twee attacques door de Franse op het bastion Le Roij gedaen en wierde door ons gurnisoen verjaegt en sodanig verslagen, dat sij stilstant van wapens versogde, hetwelk afgeslagen wiert en door wegh op (p6) malkanderen geschoten dat van weersijds veel manschap bleeven, waer door den vijand genootsaecht wiert die bastion te verlaeten.

Den 3 mej tussen 3 en 4 uren wiert rapport gedaen om stilstand van wapens, om dat een Engels officier, met brieven van den Hertog van Cumberland, aen sijn Exell[en]tie d[e]h[ee]r Commandeur Baron van Aijlva geadresseert, dewelke binnen gelaeten wiert. Welke brieven behelste dat den vrede geslote wiert en gesloten was met uijtsonderinge nogtans dat de stad Maestricht voorbehoudens de magt om met de begonne belegeringe voorts te beantwoorden waer, wiert een generaal-majoor Graeme afgesonden aen de Franse, om provisioneel een stilstand van wapens voor den tijd van 48 uren te versoecken, om nopens overgave van de stad over te schrijven aen den heere Prince van Oranje en de wijze hoe welke stilstand geaccordeert wiert.

(p7) Den 4 mej ontrent acht uren quam een Franssen tamboer met versoeck dat wedsijds twee officieeren mogte worden uijt en in gesonden worden, om toe te sien dat gedurende den stilstand niet gearbeijd wiert. Ingevolge dit versoeck quamen van de Franse binnen den Collonel Bulauw en Chateau de Benville, capitijns onder het Regiment van Picardieu. En daar tegens uijt dese stad gecommiteert de capitijns

Gevan van Aremborg en Paravicini, den Marquis Losrios wierden afgesonden van onse sijde, nae het hooftquartier van den Marchal grave van Bathiani om, de nodige ordres voor de keijserlijke trouppes af te haelen.

Den 5 mej is den Marquis de Los Rios uijt het keijserlijk hooftquartier geretourneert, tegelijk medebrengeende eene tweede missive van sijn koninglijke hoogheijd waer bij in verpligtende termen versogt de heeren generaels, hooge officieren en laege benefens de gemeene uijt het gurnisoen uijt naeme van sijne koninglijke hoogheijd voor de wackere en manhaftige defencie deser stad te bedanken.

(p8) Den 6 mej ontrent de middag arriveerde den generael majoor Grave van Wied adresseerende dat den g[e]n[er]aal Majoor Graeme bij sijn[e] Hoo[gmogende] den Prince van Oranje te Breda aengekomen sijnde, den selven avond stond te retourneeren gelijk ook tusschen 4 en 5 uren aenquam en aen d[e]h[ee]r commandeur alhier een missive overgaff waer hij d[e]h[ee]r commandeur voor sijne wackere deffensie als gouverneur van dese stad verklaert wiert en tegelijk de nodige instructie aengaende de capitulatie.

Men reekent dat gedeurende de belegeringe 218 man gesneuveld en 539 gequets sijn waer van 85 in het hospitaal overleden sijn.

Den 10 mej trock het Hollands guarnisoen uijt de stad met alle teeckens van eer en den heer Commandeur wiert door den Franse Veltmarchal grave van Saxe tot teeken van getrouwigheid en manhaftige defensie gegeven twee stukken canon van 48 ponders, cogel 2 dito van 6 ponders en twee mortieren.

(p9) Den selven dito quamen de Franse possessie hier nemen onder het beleid en ordres van den marchel Löwendalh als gouverneur.

In dese maend hebben de Franse redoutes (vierhoekig verdedigingswerk van aarde) gemaekt van Hocht tot voorbij Eijgenbilsen.

Den 18 october is tot Aken den vrede geteekent door de ambassadeurs.

Den 25 dito is Lowendal naer Vrankerijk gekeert.

Den 13 november is in desselfs plaetse gekomen den L[uitenant] G[e]n[er]aal de Courten.

ANNO 1749

Den 3 februair zijn de Franssen uijt Maestrigt vertrokken en de Hollandsche wederom binnen gekomen onder de ordres van den L[uitenant] G[e]n[er]aal Lintman als Commandeur.

Den 26 meert is den G[e]n[er]aal Baron van Aijlva als gouverneur van Maestrigt binnen gekomen.

Den 13 mej is alhier vreugde vueren getoont over de publicatie der vrede.

Deese somer is er een nieuw Hollands regiment opgeworpen alhier bestaande in Franse natie met naeme Pepin du Caillija infanterie.

(p10) Den 20 julij is een ongeluk geschied bij den kruidtooren door het ontladen van eenige granaden die gesprongen zijn, waer door twee officiers en eenige canoniers gesprongen en verbrand zijn. Naderhand eenige canoniers gestorven.

In november is het portaal van het oude stadhuys afgebroken en den ingang in de Joode Straet gemaekt. Als meede op den Maegdendries een nieuwe rijsschool getimmerd in plaetse van die door de Franse tot een Comediehuijs verandert is.

ANNO 1750

Den 3 februarij is de verjaerdag van d'evaquatie deser stad geviert.

p10: in november [1749] is het portaal van het oude stadhuys afgebroken (bedoeld is de dingbank in de Grote Staat) van Maastricht. In de gevel links werd een jaartalsteen 1749 geplaatst. Aquarel uit ca. 1860 toegeschreven aan J. Lefebvre in: *Ach Lieve Tijd, Twintig eeuwen Maastricht*, Zwolle 1994, pag. 37.

Den 30 mej zijn de placquetten (Luikse munt) op vier stuijvers geset (gewaardeerd).

Den 19 Junij is de Prins Gavre gouverneur tot Name te Maestrigt aengekomen.

Den 28 is den Engelse admiraal Knouwels door gepasseert.

(p11) Den 13 junij (lees: juli?) sijn alwederom de placquette op drie ½ stuijvers geset.

Den 23 julij is het Casteel Grandra tusse Maestrigt en Luijk door de blixem afgebrand.

Den 3 augustus is het dorp Rutten het selve overkomen.

Den 24 oktober is een Oostenrijkse veldmarschal van Neupergh te Maestrigt gepasseert.

1751

Den 4 september is den Prince van Oranje onder het lossen van canon en luijden van alle de klokke, het gaurnisoen in waepens en andere plegtigheden, van de Brusselse Poorte tot aen het gouvernement geposteert binnen dese stad gearriveert tot bij d[e]h[ee]r gouverneur alwaer sijn hoogheijd den middag gegeten heeft en den selven daege vertrocke is naer Aken.

Den 4 oktober is den Prince van Oranje & Nassau wederom in Maestrigt gearriveert (p12) onder het lossen van canon en luijden van alle de clocke en het gaurnisoen in waepens.

NB. De heeren van de magistraet die met coetsen en statien sijn hoogheijd buijten aen de barriere van de Wijkerpoorte opwagden, de pærden, coetziers knegte & waeren met oranje koekarde verciert, de heeren volgende sijn Hoogheijd nae tot aen de Spilstraet en reijden de wederom nae het stadhuijs waer van sij gekomen waeren. Ten selven occasie (gelegenheid) sag men meest alle de huijsen van de Wijkerpoort tot aen het gouvernement met groene meijers tackken van boomen etc. verciert tot teekenen van vreugde.

Den 5 oktober wiert sijn hoogheijd den Prince van Orange benefens den Prins van Wolfenbudel en verscheidene heeren van adel op het stadhuijs pragtig door de heeren van de ma-

p12: Den 5 oktober [1751] wiert sijn hoogheijd den Prince van Orange benefens den Prins van Wolfenbudel en verscheidene heeren van adel op het stadhuijs pragtig door de heeren van de magistraet op het middagmaal onthaelt alwaer sijn hoogheijd vertoefde tot ses uijren des avonds. *Ansichtkaart uitgave Nauta, Velsen (coll. auteur).*

gistraet op het middagmaal onthaelt alwaer sijn hoogheijd vertoefde tot ses uijren des avonds. Als wanneer men sag door de Mart rontom aen alle huijsen meest door de st[r]aeten (p13) teekenen van vreugde veuren. En het stadhuijs was van vooren seer heerlijk en cierlijk met hulst en wagtelergroen bemeijd met eenige Orange bomen verciert, als mede met duijssende potaveus (vuurkorven) oft ligten (kaarsen) beset.

Den 6 en 7 dito besag sijn hoogheijd deser stadsfortificaties.

Den 8 dito is sijn hoogheijd wederom vertrocken naer Luijk en met den Prins van Luijck den middag gegeten hebbende den selven daege nae Brussel en van Brussel op Antwerpen nae den Hage geretourneert.

Den 22 dito is sijn hoogheijd den heere Prince Willem Carel Hendrik Friso Prince van Oranje overleden, in den Haag.

Den 7 november heeft men alhier over voors[chreven] sterf[ge]val in alle kloosters en kerken 3 maal s' daegs een uur lang de klokken hooren luiden, het geene ses weken geduurt heeft. En was ten dier eijnde de indivise magistraat in den behoorlijke rouwe gecleet.

(p14) **1752**

Den 20 meert sijn de schellinge (Nederlandse munt) op 9 stuivers afgeset.

Den 16 augusti is Sijne D[oorluchtige] E[dele] den Prince van Luijk de Maes af gepasseert gaende nae Masiijk.

1753

Den 3 julij heeft onsen gouverneur Aylva den eersten steen vastgemetselt op het Bastion van Sint Antonis Eijland met een silvere schup en silvere hamel (hamer). Verders is in jaer niet aen teekens weerdigh voorgevallen.

1754

17 mei heeft het ten halff 6 uren gehagelt met grote hagel als een noot en veel schaede aen de vrugten en huijsen veroorsaekt.

5 juni is een swaer onweer geweest en heeft brand veroorsaekt tot Veltwesent alwaer een huijs afgebrand is.

(p15) 28 juli hebben de schippers op de Maeze de gands getrocken (ganstrekken; folkloristisch spel) tot Sint Pieter tusschen twee scheepen, daer een prijs op stond van 20 g[u]l[den]s, alwaer met duijssende mensche waeren om het te zien.

1755

6 Januarij heeft het op Drie Koningen avond beginnen te vriesen dat op eene nagt de Maes toe was.

17 dito heeft d[e]h[ee]r secretaris Lenarts twee levendige wolven laeten doot bijten (lees: schieten) in den hoff van Dirks wijnkooper.

In februarij is veel sneeuw gevallen en heel lang blijven leggen. Ook de Maes twee weken toegelegen heeft dat de mense lings en regt gelijk als een processie daer over wandelende.

26 dito heeft sigh de Maes opgebroken alwaer men sagh dat het eijs dik was 13 duijmen.

(p16) 29 Meert is tot Reeckheim een swaere brand geweest alwaer 22 huijsen benefens de kerk heeft te grond gebrand sijn, jae selfs de klok gesmolten in den toren, niet wetende waerdoor veroorsaekt als door een wever soo men seijdt, welk ik selfs hebbe gaen besien.

17 mej heeft alhier een vrouw genaemt Maria Elisabeth Godin haer man N. Maquo door een haet s'middags aen taefel met het mets in sijn hard gestoken dat hij dood ter aerde viel.

18 dito heeft men voors[chreven] vrouw in dentie genomen.

14 junij is M[aria] E[lisabeth] Godin op de mark op het schavot onthoofd en in een linnen sack haer lighaem en hoofd met steenen in gebonden en door stadsvilder op de peerde slee gesleept tot op de Maesbrugge aen de tweede erk van de Wijker sijde en aldaer in het water geworpen.

(p17) 17 dito s'avonds ten halff negen heeft een Walline van Cherat een kind dood gestoken ontrent van agt jaeren uijt een dolligheid op de Boxtstraet ontrent de P.P. (patres) Augustijnen.

September is ons gaurnisoen versterk met vier regimenten. Dus alhier 9 regimenten beneffens dragonders (infanteristen te paard), constabels (kanonniers) en mineurs (mijnenleggers)].

16, 17, 18, 19 en 20 Septemb[er] hebben de mineurs mejnen laeten springen buijten de Boschpoort en ter dier occasie wiert het gaurnisoen gedrelgeert op forme van attacke beleegeringe en onder het beleijt van onsen gouverneur Aijlva.

20 dito is een officier s'avons om 7 uren nae Eijdsden gegaen en door drie mannen geattaqueert geworden in den maeneschijn met grote stocken die hem op sijn hoofd geslagen hebben. Tot sijn defensie stack den eersten omver, de tweede hem toespringde stack die deur, waer op den derde lopen ging. (p18) terwijl dien officier gauw naer Eijdsden loopde en de schout beneffens manschap en nae die plaetse gegaen niet anders gevonden hebben als geweldig bloed, en het bloed naergegaen hebbende tot aen de maese niet wetende waer se gebleven sijn. En is sulx in de courant geset om alle, het sij shirurgijns of andere die versse gequetsde cureerde, aen de hand te brengen sullende voor eene preemie genieten van 20 rixdaelders.

Den 24 dito hebbende een jode gegeselt die eenig silvergoed gestolen hadde bij een officier Horion.

Op den 3 9^{br} [november] is op het Vrijthoff een prachtige eluminatie (feestverlichting) geweest tot eer van den geboorte dag van Prinsesse van Orange.

(p19) Op den 26 X^{br} [december] sijnde den 2de Kersdagh is alhier in deese stad beneffens Mas-eijk, Sittert, Aken, Luijk, Brusselt, Tongeren etc. een swaere trambleeringe of schuddinge der aerde s'nademidags ten halff vijff uren twee reijsen (keer) gewaer geworden.

Dito s'nags ten 12 uren een hardere waer van de mense ontwaekde en op de straet liepe van vrees om te vergaen. Tot halff een nog een wijning gewaer geworden sijnde, door Gods genade geene schaede verweckt.

1756

Den 4 januarij vernam men alhier van Tionville als mede van de groote koopstad Lissabon welke door de aerdbvinge tot puinhopen waeren gestelt geworden en met alle haere goederen beneffens duijssenden siele in de asse gesmoort laegen.

Deese winter is geen vrost geweest en 11 jan[ua]rij sag men all jonge muschen jae selfs bloemen op de bomen.

(p20) Den 18 feb[ruari], sijnde beede dagh (nationale biddag), smorgens 10 minute naer acht uren, quam onverwachts een heevige aertbevinge, dat de geheele stad niet anders meende als nae een eeuwigheid te smoren, waer door veele harte onstelt wierden, eenige minute duurde met harde daveringe der fondamenten der huijsen, soo dat menigvuldige schoornsteenen afgevallen en menige huijsen beschadigt wierden, tot stilstand quam tot 5 minute voor het halff tien uren. Daer op volgende wederom beroeringe der aerde, niet anders meenende als dien dag weggeruckt en soo voor Gods oordeel te moeten verschijnen.

p19: den 4 januarij [1756] vernam men alhier [] van de grootte koopstad Lissabon welke door de aerdbevinge tot pijnhoppen waeren gestelt geworden. Aardbeving Lissabon, 1 november 1755. De aardbeving kostte aan 30-40.000 mensen het leven (Wikimedia Commons)

Den 19 dito quart voor ses uijren s'morgen wederom herhaeling van deselve.

Den 20 dito ten klokke slag van vier uren s'morgens, nog op onse legersteede rustende, wederom een vreeselijke aerbevinge en schuddinge onser huijsen ont waer worden. Groote oproerte bij de mensche brogt. Dese dag des nademiddag ten 3 uren wederom eenige schuddinge gevoelt.

(p21) Den 1^e meert hebben wij s'nags ten 2 uren wederom een vreeselijke schuddinge gevoelt, nae een wijnigh geleden wederom herhaelt wierd. Men segt dat de aerde tot heden niet stil gestaan soude hebben.

Den 7 dito werom des snags ten quart bij twee uren een aerdbevinge ondervoelt.

Den 13 dito ten quart naer twee uren in de nagt herhaelde Godt wederom sijn oordeel van aertbevinge.

Den 14 dito ten 11 uren s'nags een trambleeringe (beving) die niet soe sterck was, maer lang duurde.

Den 18 dito des middag om quart voor 12 uren herhaelde wederom de beevinge.

Den 2 april herhaelde alweer die droeffige aerbevinge ten quart voor ses uren in den morgenstond.

De volgende nacht den 3 dito een wijnigh voor 3 uren een kleene bevinge off schuddinge der aerde sig bespeurde, waer door men ontwaecte.

(p22) Den 3 junij s'nags ten slag voor 1 uur deede de fondamenten haere vreeselijke voorige beweginge de aerde haere schudde en trambleeringe. Dus niets anders ons verbeelde en ook voorstelde als nae een eeuwigheid door dit onverwagts oordeel geroepen en weggeruckt te worden.

Den 28 dito ten 2 uren middernagt, de menschen hunne bedroefde hoofde in ruste laegen, Gods vinger echter om onser aller sonden wille, wederom ontwaecte, dat wij hem dog in de reede van sijn oordeel vele mogte, en hem om genaede en geen regt bidden, maer ons ijdel en dertelharte dat aen de werelt gelegd en geankert is mogte losbreeken, was het eenigste middel, ofte soude het weesen, dat wij nog in leven mochte blijven nadien ons de stad Lissabon het voorbeeld getoont heeft van vergangenisse, waer soo veel millioenen (p23), duijssenden van ziele soo onverwachs ten oordeele hebben moeten verschijnen, kinders van hunne ouders, vrouwe en mannen van hun eijgen personen, en van goederen beroofd (:die nog over gebleven sijn:) sijn geworden. Voor ons anders nu niet overigh, als God te dancken met een oprecht betreurd harte, dat wij nog sijn die geene die wij sijn, daer wij het selve weerdig waeren, maer door Gods langmoedigheijt, goedertierentheid en verdraagsaemheijt, maer gewaerschoout sijn onser aller bekeeringe die Gods in alle mensche bewense.

Den 29 dito heeft een oude vrouw snags uijt haer bedde in den Eecker aen de Steene brug sig vrijwilliglijk verdronken.

Den 19^{ber} [november] herhaelde s'nags sig wederom een schudde en trambleeringe der aerden.

(p24) Soo dat ik dit jaer door de droeffige tijds omstandigheden mij weijnigh gelegd hebbe om dit aentekening der waere geschiedenis met eenige nieuwigheeden die in deese stad gebeurt sijn te vervullen.

1757

Den 6 meert sijn 33 keijserlijke pontongs schepen de Maes alhier gepasseert.

Den 8 dito is een pragtigh vuijrwerk voor de Comedie plaets in een Brouwers hoff ter eere van den jongen prins van Orange affgestooken.

Den 9 dito was hier een geroep dat seekeren moordenaer getragt had den koning van Vrankerijk dood te steeken welk bewaerheijt is met een doodelijke wonde.

Den 27 dito sijn eenige Franssen schepen de Maese gepasseert.

(p25) Gedurende deese somer en geheel jaer sijn van allerleij Franssen hier gepasseert langs de Brusselse poort, differente soo cavallerije als infanterije, wegens den tans oorlogtijd die gevoert word tussen den Koning van Pruijsen en de Keijserin van Ongarien, welke mogentheijden wij nuterael sijn, dus mijn vernufts gedagt hebbe met die nieuwigheeden te boeken onnodig. Wijder geene aenmerken waerdig gevallen in het jaer aengeteekent ofte voorgevallen sijn.

1758

Geduijrende de maend januarii heeft men binnen deese stad een comeet sterr gesien, staende aent weste, gemeenlijk ten seven uren des avonds en blijvende tot 12 uur des nagts.

Dit voorjaar hebben de Franse met hun leger deese stad gepasseert treckende naer Duijtsland.

Den 2 junij is een dieff gehangen, met naeme Gerrit Hanssen, hebbende vrouw en drie kinderen oud 24 jaar gebortigh van Uijpen.

Den 10 dito ontrent een quart voor voor (sic!) 12 uren des middags is er soo een vreeselijk donder weer in de lugt geregent. Edog (:Gode sij dank:) geen ongeluk geschiet als een peert dood geslagen ende de man daer op sittende door de donder, welke geen letsel hadde als een swarten arm. Sijnde een boer van buijten. Men segt dat hij drie dagen daer naer gestorven is, welk ik niet seker weet.

(p27) Den 11 aug[us]tij 10 minute voor twaalf uren s'morgens was het een heeffevighe schuddinge des aardbodems.

Tussen den 31 aug[ust]y en 1 sept[ember] een quart naar twaalf ure s'nachts wiert er een vreeselijke aardbevinge gevoelt, niet anders denken de als soo nae een ewigheijd te verhuysen.

1759

Den 12^e januarij is Haar Hoogheijd de prinsesse van Oranje gestorven in den Haag.

Den 20 Januarij is Jan van Raaij, wegens begaane dieffstalle, alhier op den Mart voor 't stadhuijs aen de galge geknoopt.

Den 25 dito hebben alle de klokken deser stad drie reysen, als s'morgens van seven tot agt, s'middags van twaalf tot een en s'avonds van seven tot agt uijren, geluid over de dood van haar Hoogheijd de Prinsesse van Oragne, sulx tot den 7 febrj.

(p28) Den 7de febrj hebben de clocke gelijk voor, edog maar een halff uijr drie reysen s'daags gelijkt, te weten s'morgens van 7 tot 7½, s'middags van 12 tot 12½ uur en s'avonds van 7 tot 7½ uren.

(p29) 1760

Den 17 jan[ua]rij een minut voor het quart nae twaalf uren in den middag wiert een aerdbeving gevoelt.

Den 19 dito naddemiddags ten halff drie insgelijx eene schuddinge.

Den 20 om agt uren eene cleene schuddinge, welke om twee minute nae thien uren soo vreeselijk sig hervatte en soo donker was dat men meende dat de huijsen hadden in gevallen. Edog geen schade veroorsaekt dan eenige schorstenen doen affvallen. Men wilt dat deese aarbevinge sterker geweest is dan op den 18 feb[ruarij] 1756 welke menigvuldige beroertens soo in de stad als omleggende plaetse gebrogt heeft. Des morgens om ses uren wederom, edog een mindere aerbevinge. Ten halff acht uren

wederom. Den selven dag ten halff twaelf om de middag wederom. Ten halff twee nademiddag alweer.

Den 22 dito s'nags om een uur insgelijx. (p30)
Om halff twee eene ligtere aardbevinge idem.

Den 26 s'avonds ten elff uren.

Den 29 om acht uren s'avons. Als ook om halff negen vervolgende wederom eene schuddinge.

Den 5 meert is een pragtig vuurwerk affgestooten, beneffens eene illustre bal gehouden op de Comedie, over en ter eere van den Vorst Wijlborgh sijn Huwelijc dien dagh doende in den Haag met haar Hoogheijt de Prinsesse Carolina dogter, van sijne Hoogheijt den Prins van Orange Wilhelm Carel Hendrik Friso.

Den 10 meert s'avonds quart naar vijff uijren is het aardbevinge geweest.

Den 20 meert heeft men wederom een aardbeving gevoelt.

Den 16 julij vijff differente schuddinge gehad.

(p31) 1761

Geduijrende de maanden april en mej sij bij continuatie differente Franssen regimenten voorbij de stad gepasseerd treckende naar Duijtsland.

In den maand september is het Frans konings huijs, bestaande uijt de Koninklijke Gend'armes, die seer kostbaar en aansienelijk gekleedt waren, komende uit de armee van Duijtsland, wederom naar Vrankerijk geretourneert, passeerende hier op de Smeermaase.

Op het eijnde van dit jaar is wederom de sterfte onder het rundvee binnen deese stad begonnen. Edoch gode zij dank spoedig opgehouden en gecesseerd.

p32: *immediatelijk ontdekt dat het kruidmagaijn aan den Calvarie bergh tussen de Tongerse en Brusselse poort, ontrent de Comedie, in de lugt gevlogen en gesprongen was (Rijksmuseum)*

Den 21 X^{ber} [december] een ongehoord geval geschiedende. Alsoo des nags, precijs ten quart voor halff twee uijrens, een sterken schok vergeselt met een schuddinge off trembleeringe des aarde bespeurt wierd, in soo verre dat de heele stad in oproer was, met die suppositie, dat sulx een heevife en vreselijke aardbevinge veroorzaakt hadde, even eens off de stad soude t'onderste (p32) boven gekeerd worden. Egter, immediatelijk ontdekt dat het kruidmagaijn aan den Calvarie bergh tussen de Tongerse en Brusselse poort, ontrent de Comedie, in de lugt gevlogen en gesprongen was, soo dat het aldaar deernisweerdig gelegen leijde, als zijnde 20 a 22 zielen naar een eeuwigheid daer door gesonden, en wel voornamentlijk Haare Doorlugtige Hoogheijd de Princesse van Hessen Philipsdal, in hoogen ouderdom sijnde, de jonge Baronesse Zelis, oud 23 jaaren, haare camenier, twee meijden en knecht (: sijnde haare coetsier, beneffens de paarden, nog levendig door spoedige hulpe uijtgegraven onder de pijnhopen :) alle met

hunne huijsen in de lugt gevlogen en op hun gevallen. En den 22 dito uijtgegraven en dood bevonden haare Doorlugtige Hoogheijd beneffens de vreule Zelis, en den 23 de domestiquen, beneffens 12 man, die mede in de lugt gesprongen waren, de wagt hebbende boven t' magasin op d' wal, die mede het dood lot is toegefallen [p33] en in de lugt gesprongen, waar van geen leevende ziel is overgebleven, wijlens alles op een jammerlijke, erbarmelijke, elendige en bedroeffde wijze, sulx van een ijder wierd aengesien en betreurt, alsoo de stukken der menschen, soo hoofden, armen en beenen op de straat en Commel verspreijt lagen. Hebbende mede eene onbeschrijfbaare menigte van huijsen, vensters, deuren etc. grotelijx beschadigt, soo daer ontrent, als de Tongerse en Brusselse straat, waar onder het huijs der gemelde Vreule Zelis, geheel en al is omverre gevlogen, en het halff huijs van de Princesse Philipsdal. En soude bij nae de heele Tongerse en Brusselse Straat in de lugt gegaan sijn, ten waare de hooge Batterij aen de Comedie sulx niet hadde afgeweert, en vervolgens den slagh buijten naar het veld invloogh, het geene de stad heeft gesoulageert (ontlast), soo dat dit ongelukkigh toneel elendig was om aen te sien. Zijnde dit alles geschied door eenen seekeren Abraham van Sisteren, gebortigh in de Graaff, (p34) wonende alhier op de Brusselse straat doende negotie in polver, loot etc., dienende als canonier onder de artellerij, den welken het magasin heeft soeken te besteelen, hebbende daer toe de nodige instrumenten gehad en met de schildwagt, staende voor de deure des magasins s'nagts gecolludeerd (samengespannen), welk magasin reets geopent, en op een bierkars een vragt met tone polver nae het huijs van dien Abraham van Sisteren gevaren en vertransporteert. En wederom een vragt willende doen, het magasin gesprongen is, en den selven Abraham, gelijk sijne colludeerende adhaerenten (samenzweerders), in alle stukken en brocken geslagen. Men kan niet weeten hoe sulx is aengegaen: oorsaeke nimand is overgebleven. Men supposeerd:

p ongenummerd 2: in den maand september heeft sig een comeet starre vertoont. Contemporaine afbeelding van de komeet die in 1769 was te zien. Tekening van Aert Schouman, Amsterdam 1769 (Stadsarchief Amsterdam)

mogelijk door sijne onagtsaamheijd met het ligt.³⁹

Ter deeser oorsaeke is er door een onbekent liefhebber der digtkunde, dit volgende vers gemaakt.⁴⁰

*Terwijl seekerlijk de nagt op allerhande dieren,
verspreijt haar droevigh kleet op velde en rivieren.
En dat haar swarte kus bedeckt het gansche veld,
en dat sig mensch en vee tot rusten had gesteld.
Doen beefde onse Stad, doen dreunde al de
velden,*

*al die in 't slapen was ontwaekde en ontstelde.
Uijt reden van een stoot, en van een harde slagh,
soo vinnigh als men ooit sijñ leven horen mag
(p35).*

*Juijst onder desen slagh heeft men een vlam
vernomen,
die onder uijt de aard: off wolke was gekomen.
So dat een ijder die, dit alles had gehoord,
was tot der dood verschrikt, ja tot de ziel gestoord.
Den eene was verbaast, den anderen verwonderd,
den eene beeld sig in, als dat het had gedonderd.
De meeste van t' volk, dat beelt sig in voor vast,
als, dat het seekerlijk: een aardbevinge was.*

39 Voor het relaas van deze gebeurtenis zie: N., Verhaal van het springen van het kruitmagazijn te Maastricht 1761, in: *De Maasgouw* jrg. 11 (1889) 174.

40 Dit gedicht met een korte beschrijving van het voorval was (ook) in handschrift in het bezit van notaris Dumoulin te Maastricht. Het werd met kleine tekstuele afwijkingen gepubliceerd in *De Maasgouw* jrg. 2 (1880) 347-348.

De deuren uijt het slot, veel vensters, heele glaese,
die vielen op de straet, denk wat een schrikkelijk
raese.

Dat dit veroorsaekt heeft, met sulck een ongeval,
gelijk een ijder een, nog verder hooren sal.

Dus bleeff men in de schrik, dus bleeff men in
sorgen,
tot dat Aurora selfs, ons wens den goeden
morgen.

En dat sij met haer strael, deed scheijding van de
nagt,

waar naer dat hert en ziel: langwijlig had gewagt.
Want siet: de nagt heeft, bij haer een droevige
kommer,
en leijd men dan in slaap, en in een vaste
sloimmer.

En word men dan ontwaakt: door schrik uijt sijn
rust,
men is meer verbaest, en tot den slaap geen lust.
Maar waarom lang gewagt! Maer waarom lange
reeden!

En waarom liever niet flux aen de saek getreeden.
En wat de oorsaek was, waarom men was betreurt,
warom men was verschrikt, wat daer is gebeurt.
Wel aen ik ben berijdt om uw al sulx te seggen,
naar mate van mijn geest, in versen daar te
leggen.

Haer oirspronck en ook haer droevig ongeval,
soe goet als mij den geest ook immers geve sal.
Daalt af dan sanggodin vermeerderd hier mijn
kragten,

blaas in mijn swak vernuff, het staet op u te
wagten.

Verwakkert tans den geest en voert mij met de
pen,
die sonder deesen gunst der nimphen niets en
ben.

Eer dat de gulde son haer soete straele wende,
eer dat daer eenig mens, op eenig onheil dencke.
En dat men nog altoos, voorseeker naer den schijn
op aardbeeving dogh, en anders niet te sijn.

(p36) Een droevige roep vloeyt uijt van veele
tongen,

(:seijt:) dat het kruijdhuijs, aen de Commel is
gesprongen.

En dat het daer bedroeff, elendig en naar uijtsiet,
van al het geene wat daer al verder is geschiet.

Ach! Pen houd liever op, wilt niet verder

schrijven,

van so een droevig tonneel, laet het liever blijven.

Want dat is seekerlijk, een droevigh ongeluk,
dat wel misschien, veel mensen heeft weggeruk.

Ach! Jae eijlaas: ach jae, het is niet min daer
sonder,

princes van Philipsdal, die leijd en mee daer
onder.

Ook midden in haer rust. O droevigh sterffgevall,
maer sij is niet alleen, gelijk men horen sal.

Gij jonge baronness de Zelis hooggebooren,
gij legt hier in u rust, gij sijt bij nae verlooren.

U huijs dat staet niet meer. Men u bijna niet vind,
met u kamenier en meestal u huijsgesind.

Treed verder swakke pen, en laet ons verder
horen,

of geen ongeluk meer nog verder leijt te verholen.

En off deese dierbaere twee alleenig door den
slagh,

zijn in haer soete rust, so droevig omgebragh.

Ach jae daer sijnder nog, ik meen nog elff
soldaten,

die boven op den wal stil in haer wagthuijs
saeten.

Die wierden teenenmael, so droeviglijk vernield,
jae op een ogenblik haer lighaemen ontzield.

Den dagh kwam verder aen, daer ging men
ondersoeken,

daer vond men op de straet, een arm in de
hoeken.

Daar vond men weer een voet, daer leijd een
hand,

daer leijd een onderlijff, daer leijd een ingewand.

Men drong al verder aen tot dat men was
gecome

tot aen Kalvarij=berg, daer wierd den wegh
ontnomen.

Uijt reden dat men daer soldaeten had gesett
op dat den overloop der menschen wierd belett.

Daer bleeff het volk staen verstijfft gelijk de
keijen,

vol schrik en even wel niet magtig om te schreijen.

Niet magtig om een woord te brengen uijt den
mond
en egter door het leet tot in de ziel gewond.
(p37) O droevigh ongeluk gij agtien arme zielen
die onder deesen slaghe de dood te proijen vielen.
Gij die onnosel rust, denk op geen ongelux vlag,
word op soo een ogenblik, soo droevig omgebrag.
Stort traenen die het hoort, ach wilt 't regt
betreuren
van so een ongeluk, het hart bij nae moest
scheuren.
Een haastigh sterffgeval bedenkt dat waare Cris,
dat sulx voor de ziele niet altoos heijlsamen is.
Nu onder aldien druk en onder al het klaegen,
so ging men neerstig heen, de saeke onder-
vraegen.
En wat de oorsaek is van so een droevig ongeval,
en wat het heeft gedaen, het springen van de wal.
Wel hoe is Neerlands volk in oorlog dus gekomen,
en is op eene nagt de soete rust genomen.
Is het een spion die het heeft in brand gedaen,
en dat hij bij der nagt weer stil is weggegaen.
Off is het dan misschien door felle donderslagen
en dat een blixem strael daer binnen is geslagen.
Dewijl het daer van wel kan raeken in den brand,
dan is 't bedroeff genoeg: maer t is des heeren
hand.
Misschien heeft een soldaet daer dig bij staen te
rooken
en dat daer van een vonk het wel heeft
aengestookten.
Wel jae het kan wel sijn van d'een off andere saak,
men weet wel dat het kruijd ligt aen t' brande
raak.
Heel anders hier gestelt, ach hoe sal ik het
schrijven.
Ik leg mijn pen daer neer en laet 't liever blijven.
De oorsaeken van 't stuk te brengen aen den dagh,
O: het is iets gruwelijx: men had 't noijt gedagh.
Flux: weder aen het werk, het dient te sijn
geschreven.
Ik schrik nog in mijn selfs, en al mijn leeden
beeven.
Maar hoe het diend geseijdt, het is jae openbaar.
En waerom soude ik niet gaen segge wie 't waar.

Een seeker canonier, door list en schelmse
streeken,
die wist bij nagh in t' magasin te breeken.
Den schildwach heeft hij met een stuk geld
omgekoch,
soo dat hij niets vreest, en had een vrij verloff.
(p38) Daar nam hij soo veel kruijt en dat met
100 ponden,
veel heeft hij hier verkogt en veel naer Luijk
gesonden.
Bragt voor op dat hij niet wierd op de daad gevat
seijde: dat hij t' had gekogt, en van de Fransse hat.
Den selven schelm wierd geloofd, God weet hoe
lange tijden,
dat hij dit heeft gedaen, en soo sijn teugel lijden.
Want hij bij alle man, als eerlijk wierd verdagt,
wie had dat ooit geloofft en ook so verr gedagt.
Het quaad doen heeft een tijd, al deurt het veele
jaren,
het sal dogh event wel, het sal sig openbaeren.
Al wat men qualijk wint, dat is maer eenmael goet,
maar 't is een eeuwig leet, en regter in 't gemoet.
Soo was het ook gestelt, ontrent dese schelm sijn
streeken,
siet wat het quaad niet doet, het gaet sigselfs
wreken.
Gelijk men horen sal, van soo een vuyl bestaen,
en hoe dat sig heeft ontdekt, en verder is geegaen.
Hij is dan op die nagt, alweder aen het steelen,
sijn vrouw (:gelijk men segt:) ging dapper aen 't
krakeele,
Sij noemd het vuyl bedrog, dat niet en diend
gedaen,
en dat t' gruwelijk was, en niet en kan bestaen.
Daer was geen seggen aen, veel meer sijn vrouw
dreijgde
als sij niet stil en sweeg, en niets daer tegen seijde.
Het booswigt nam 't mes, en seijdt ik steek u dood,
soo gij 't aen ijmand segh, want voor mij en is
geen node.
Dus was hij uijtgegaen, tot dat hij was gekomen
tot aen 't magasin, en heeft een wagen
megenomen.
Sagh: dat de kans was claer, en alles wel bevont,
en nam daer so veel kruijt, tot negenhondert pont.

Hij voerde dat naer sijn huijs, sijn vrouw alweer
daer tegen.
Het booswigh was verhart, sij kon hem niet
beweegen.
Hij weer ten huijsen uijt, en liet de vrouw in druk
om dat sij was bevreest, de uijtkomst van 't stuk.
Quartier voor halff twee daer hoort de vrouw t'
raesen,
Sij hoort een harden slag, het klinken van de
glaasen,
(p39) denkt wat een koude schrik, dat bij de vrou
ontstond,
wanneer sij dit vernam, en het beven van den
grond.
Zij in haer grootste schrik. Sij ging het openbaeren
al naer den auditeur, segh hoe de saeken waeren.
Seijt: hoe dat alles was, sij niets verswijgen kan.
Seijt: dat het was geweest haer eigen man.
Daer ging men naer 't huijs de saeke ondersoeken,
daer ging men naerstig heen doorsnuffelen alle
hoeken.
Daer vond men hoe het was, de negen tonne kruijt,
die hij gestolen had, daer komt nu alles uijt.
Het booswigt dat mischien door
onvoorsigtigheden,
quam in het magazijn, en bragt een spitligt mede,
off wel een ander ligt mischien, een gaudieff ding,
wanneer hij steelen wil, eerst aen t' branden ging.
Een vonk die is genoegh: die kan dit alles maeken,
wanneer hij ging voorbij; en in den brand deed
raeken.
En hij is door de vlam, en door den harden slag,
tot stukken van sijn lijff, naer waerde omgebracht.
O vreeselijk gemoet, selfs innigh onbewoogen,
wat beer heeft u geteeld, wat tijger uijtgespogen,
wat adder opgevoed, wat draak gaf u de borst,
die niet als gift blies, en niet als bloet dorst.
Gij hebt Herodes hert, vervloekde Neroos handen,
Herodes in den moort, en Nero in het branden.
Deijn weerga noijt gehoort, noijt in coningrijken,
die so een gauwdieff is, om te vergelijken.
Moort: branden van u daad, gij vuijlste aller
schroeve.
O, monster van de nagt, en schuijm van alle
boeven.

Mijn ledigen tiran, gij die een landsknecht sijt,
verbreekt op sulke wijs, eed en trouwigheid.
Vervloekde slange tong, gij die men toebetrouwde,
gij noijt vergeten dieff, men u voor eerlijk houde.
(p40) Bij hooge en bij laege, daer wierd gij
aengesien,
wat gij maer vraegen ging, dat moest also
geschien.
Al stond nog onse stad, veel honderd duisend
eeuwen,
men sal dog nogh altoos, op dijne wreetheid
schreeuwen.
Vervloek deijn bedrieff, vervloek deijne daad,
O: noijt vergeeten hond, voor u eeuwige haat.
U quad doen heeft mischien, u conne soet
vermaek,
maer nu moet gij dit al voor eeuwig bitter
smaken.
De sonde heeft alleen maar schijn van lose vreugt,
edog geen volcomen heijl als in de ware deugt.
Had 'k nu meerder stoff, 'k soude verder
schrijven,
maer iets dat dwingt mij selfs, dat 'k het so laet
blijven.
Uijt reden, dat daer niet, geen straff is opgedaen,
darom houd op mijn pen, en laet de rest maar
staan.

-Eijnde-

Wijders waeren de stukken en brocken der
daders (:soo men supposeerde:) bij elkande-
ren versameld en deselve als gevangen op de
Pieterspoorte gebraght, deselve in een kist ge-
legt onder vermenging van peper en sout om
deselve soo veel mogelijk voor 't verderff en ver-
rottinge te bevrijden. Men verbeelde sig, en een
ijder was in die vaste verbeelding dat deselve
bij sententie in forma soude geexecuteerd wor-
den. Dog naderhand is die kist met die stukken
en brocken buijten de Pieterspoort in de wer-
ken op eenen avond begraven geworden en sij-
ne huijsvrouw en kinderen stil de stad moeste
ruijmen.

(p41) **1762**

Met het begin deses jaers quam alnog ontrent
het geval van het cruijdmagasijn dit volgend
digt ten voorschijn.

*Hoort vrinden, hoort dog eens wat ik uw sal
verkonden.*

*Het geen eenparig komt uijt meer als duizend
monden.*

*Waer door de stad Maestrigt, in t' holste van den
nagt,*

was seer beroert geweest en in allarm gebragt.

*Terwijl het magtig kruijt gans Maestrigt deede
beeven,*

een ijder die het hoorde vreesde voor sijn leeven.

*Het was niet slegs een vat, maer t' was een
magasijn,*

*dat berst met kragt van een en maekt een groot
ruwijn.*

*Men hoort het magtig kruijt, met soo veel fortie
kraken,*

*dat hier door t meeste volk der stad quam op te
waeken.*

*Verbaast en seer verschrikt, door soo een swaer
gedommel,*

*totdat men strax vernam, dat het quam van de
Commel.*

*Alwaer het pulvervuijrt, den wal sloeg van een
ander,*

en 't huijs van de princes en Celis van malkander.

(p42) *Die storten over hoop, bedeckte veele leijken,
daer onder de princes en Celis vreule lijken.*

*Nogtans sloeg het geweld, met de aldergrootste
kragt,*

het meeste veldwaarts uijt, en storten in de gragt.

*Soo dat de grootste fors, maer buijten sig
vertoonden,*

*en daar door deese stad, nog merkelyk
verschoonden.*

*De plaats alwaer de vest, en wal te vooren stond,
was nu een woeste kuijl, en een seer diepe grond.*

*Dit was een nar gesigt, en droevig aen te
schouwen.*

*O! Wat een groot verlies, en wat een swaeren slag.
Soo dat alhier geen mens, oijt dier gelijs meer sag.*

Het wagthuijs met de wagt, vloogh mede in de lugt.

Daer van nauwelijx: een eenig man ontvlugt.

Het pulver is te woest en kent geen hoge staeten.

*Al wie maer was ontrent, die moest sijn leven
laeten.*

De rijxste die der sijn, baat hier geen gelt off goet.

Soo datse jammerlijs, ook smoorden in haer bloet.

*Den edelen gouverneur, en die haer pligt
betrachten,*

die quamen door dit werk in veerlerleij gedagten.

*En seijden door wie dog, mag comen deser wan
order.*

*Een wie mag heden sijn, ons slaep en rust
verstorder.*

*Den goeverneur gewent, op alle ding te letten,
die deed aanstons met volk, de wal en bres
besetten.*

*En dit veroorsaekde strax, een wonder groot
ramoer.*

En 't meeste volk der stad, dat quam in rep en roer.

Nog kon men op verraad off diergelijx niet denken.

Wijl geen nabuijrig vorst ons vrede sogt te krenken.

Maar niemand with als nog hoe dat 't was gegaen.

*En door wien dat het kruijt mogt sijn gestookten
aen.*

En dit bleef in bedenk tot aen den vroegen morgen.

*Wanneer daer wierd ontdeekt, wat dus lang bleeff
verborgen.*

*Terwijl het opperhoofd, als doen wierd onderrigt,
door wiens toeleg en doen, dit onheijl was gesticht.*

(p43) *Sijn naam was Abraham van Zisteren
geheeten,*

*niet waerd te sijn genoemt, waer wel te sijn
vergeeten.*

*Terwijl dog deese naam, soo walgelyk staet ten
toon,*

*dat onse Maesstroom die dag nooit sal maeken
schoon.*

*Hoe heeft dog Abraham sijn naem so gaen
bevlecken,*

*soo dat sijn snood bedrieff den afgront niet kan
decken.*

Hij was van sijn amptloij een Hollands cannonier.

*Maer maekt sig door die daad gelijs een
monsterdier.*

*Soo gaet het als de mens sigh niet laet onderwijsen.
Dan word sijn naem in t' kort tot affschuw en
affgrijsen.*

*Van Sistersen die is, seer vuil bemorst en snoodt.
Terwijl om sijnen t' wil soo veele sijn gedoodt.
Door sijn toeleg dog is het pulvervuilj ontstookten,
waer door soo menigh huijs en kerken sijn
verbrooken.*

*Soo dat nu menig mensch dit onheijl nog beklaegt,
waervan dat Abraham alleen de schande draegt.*

*De deuren ver van daer die sprongen uijt de
slooten,*

*en wierden door t' gewelt seer schielijk opgestoten.
De huijsen rontom heen, een ijder vrij geloofst,
wierden in een moment van vensteren beroofdt.*

*Den gouverneur off schoon, ook ver van daer
gelegen,*

die voelden dit gewelt en daveringe wel te deegen.

*Soo dat van t' ongeluk ook niet mogt komen vrij,
terwijl de vensters ook verbrooken aen sijn zij.*

*Den generaal Lindman, door deese swaere
slaagen,*

die was nog nader bij en meerder te beklagen.

*Terwijl aen dat vertreck, waer in hij was gehuijst,
de vensters altemael tot flenters sijn vergruijst.*

Dit is een kleene schets, van ongeluk gegeven,

*Ach! Was het niet gebeurt, ik had het niet
geschreven.*

*Ik wens dat in 't vervolg, soo 'n onheijl noijt
gebeurt.*

*En om soo een quaden pas geen mens meer en
treurt.*

*En dat God nu voortaan de stad dog mag
beschermen,*

en over t' arme volk sig goedelijk erbermen.

*(p44) Terwijl het is vergeefs al wat den krijgsman
maekt,*

als God niet even selfs, het land en stad bewaakt.

*Den dader onder dies en twee die met hem waeren,
sijn door haer los bestaen ook mede slegt gevaren.*

*Want als door haer bedrieff het pulver vloog in
brant,*

*soo sloeg het haer van een, men vont tot haerer
schand,*

*alhier leggen een hoofd, en ginder armen en
been,*

*verbrijsselt altemael, door so veel hout en steenen.
Ja in so verr het kruijst, dit bosc rot verslont,
dat men het meeste deel van haer niet eens en vont.*

*Den krijgsraad onderwij, heeft het besluit
genomen,*

*dat men 't veragtsste volk aenstonds sou laten
komen*

*en brengen t' overschot, maer naer de Pieterspoort
alwaar in korten tijd, haer vonnis wierd gehoort.*

*Dat mense door dit volk, gelijk de vuile kringen,
maer aen een slegte plaats aenstons sou laete*

brengen

*en smijten t' in een kuil gelijk een stinkend aas,
op dat haer eijnde zij gelijk ook van een dwaas.*

(p45) Den 31 julij heeft men ten quart naer een
uijr eene vreeselijke aardbevinge alhier ende
omleggende plaetse gevoelt. S'nachts ¼ voor 12
uieren wederom.

Den 28 X^{ber} [december] heeft het so sterk begin-
nen te vriesen dat op eene nagt onse revier de
Maes toe was, en heeft genoegsaem den heelen
maend januarij 1763 toegelegen, soo dat met
menigte menschen, karren en peerden van Wijk
door 't waterpoortje et sic vice versa dagelijks
over het ijs passeerde welken wegh daer orden-
telijk gebaend was. Men seijde dat dese winter so
koud was als anno 1709 en 1740.

1763

Den 5 jan[ua]rij heeft sig alhier de Mase toege-
legt dat men over 't ijs tot Luijck konde komen
ende 28 feb[ruari] is deselve opgebroken.

Den 22 februarij hebben alle de klokke deser
stad over de dood van Jean Theodoor Prins van
Luijk van elff to halff twaalf uieren s'morgens,
van halff drie tot drie uirens, van halff vijf tot
vijff uieren, en 23 dito van half seven tot seven
uieren, van halff 10 tot 10 uieren en van 12 tot
halff een uijr geluijt, wanneer onse magistraet
voor, vervolgt met alle bediendens en notable
deser stad, benefens alle ambagten en borgerije
een lijkstatie (p.46) geformeert, komende van
het stadhuijs en vervolgens door de Spilstraet,

Grote Staet, Breestraet naer O.L. Vrouwe Kerke, alwaer een pragtige tombe verciert met eenige honderde van wasse ligten kaerssen en flam-bouwen sig vertoonde. Mede was de geheele kerk van swart rouw laeken behangen, alles met meenigte van geschilderde wapens, van wijlen sijn doorl[uchtig]e eminentie omhangen sijnde, met meenigte van menschen dien dag besigh geweest om sulx te besigtigen. Wijders hebben alle de klokken wederom geluijt van ses uijren s'avonds tot halff seven uijren.

Den 19^e meert s'avonds ontrent negen uijren ontstond door onvoorsigtigheijd van eenen koor-deslaeger, die met eenigen kemp (hennepvezels) dien avond besigh was in de Hogterstraet, gelegen op de Smeermaese, dusdanigen viherenten (stevig, heftig) brand, dat daer door twaelf huijsen in de asschen gelegd wierden en heel jammerlijk was om aen te sien.

Den 17 julij is het ontrent 12 uijren in den middag een vreeslijk donderweer vergeselt met groote hagelsteen en sterken regen geweest.

(p47) Den 17 october sijn alhier 17 slaven, dewelke door haere desertie in de schoubkarre (kruiwagen), gecondemneert (veroordeeld) waeren op den Vrijthoff tot eere gebrogt, derhalven nae dat men deselve haere desertie en daer tegens nu hun volle pardon voor gelesen had, knielende, met s'lands vendels over het hoofd gewaeijt en tot eerlijk verklaert, om wederom ten dienste van Haer Hoog Moog[enden] te verstreeken, ten welcke eijnde sij op den 20 dito naer Den Bosch vertrocken sijn om verders naer Surinaemen getransporteert te worden.

(p48) Den 23 december vermeende het publiek nouvelles (nieuws) te becomen ontrent de verkiezing van den prins van Luijk.

Den 30 dito heeft den oud secretaris d[e]h[ee]r G.J. Lenaerts s'avonds ten 5 uijren door pook (pauken), trompetten, clarinetten etc. en teffens

met eene fraije eluminatie aen desselfs huijs, het publieck bekend gemaect dat den heere grave Carel d'Oultremont tot Romen tot bishup en prins van Luijk geconfermeert was.

Geduijrende de maenden november, december 1763 en januarij 1764 heeft het continueelk geregent, vergeselt met sterke stormwinden, mensche geheugen alsoo onbekent, wes: ten dien eijnde groote wateren veroorsaekt heeft, waer door deese stad en derselver inwoonderen, grootelijc geincommodeert [gehinderd] sijn geworden. T'is soo open weer geweest dat men geen vorst heeft gehad behoudens in den maend meert.

(p49) **1764**

In den maend februarij sijn de boomen op de Bostraet geplandt benefens op den Mart en is ten dien occasie den Beestenmart veranderd en op den Maagdendries geplacert geworden.

Den 6 april quart voor 12 uijren arriveerde alhier differente couriers van Luijk mede brengende de langverwagte tijding dat dien selven morge den grave van d'Oultremont met de acte van administratie van dat bisdom ontfangen had, welk tot een ijdens genoeg soot te Luijk als hier was.

Den 2de junij sijn van hier vertrocken de heeren gedeputeerdens uijt onse magistraete bestaende in twee heeren hoogschouten, 2 regereende borgmeesters, 2 opperfabrijquen (bouwmeesters), twee pajmeesters (betaalmeesters) en twee secretarissen van den raad, benefens beijde heeren pensionarissen deser stad, nae Luijk om sijn eminentie den bishop en prince van Luijk Charles Nicolaes Alexander d'Outremont te filiciteeren.

(p49dorso) Den 12 junij is alhier bij differente geillumineert geweest ter oorsaecke van den voorm[elde] prins.

(p ongenummerd 1) Vervolg deses cronijks beschreeven door Dionisius Hupkens junior.

1765

Den (niet vastgelegd) s[ate]r[dags]agtermidd[ag]*; is alhier het nieuw gemaekte polvermagasijn tussen de Brusselse en Tongerse poort, in den Hoff van (niet vastgelegd) ingestort, als wanneer de knechten van den aennemer beesig waren, om te ruijmen de bogen etc. waerop het dack gemetselt was. Bij welk instorte 2 off 3 knechts sijn dood gebleven leggende onder het ingevalle verwulfsel (zolder).

NB. Dit Polvermagasijn was in het jaar (verder niets vastgelegd; bedoeld is waarschijnlijk: 1761 ontploft).

(p ongenummerd 2) **1766**

Den 8 maart is alhier door de geheele stad geillumineert geworden voor de installatie van sijnne doorlugtige hoogheid prins Willem de V^{de} van Orange en Nassau, erffstadhouder etc. Het nieuw stadhuijs was met over de 5000 lichten beset, te weeten het front van vooren met 1000 lampignons en eenige pot a feux en rontsom den toorn met ontrent 4000 pot a feux welke was aengenomen voor de somme van 2670 g[u]l[den] door den m[eeste]r schrijnewerker P.L. Ghijsen. Bij affixie (aanplakbiljet) van den ed[el] achtb[are] raad wierden alle borgersen en ingeseetene versogt om mede van 8. uren s'avonds tot s'nachts ten 12. uren vreugde teekenen te bedrijven, en te illumineeren, en waar aan door de borgers en ingeseetene ook wel is voldaan soo alse kunne getuijgen alle de gene die deese illuminatien gesien hebben.

1769

In den maend september heeft sig een comeet starre vertoont staende in t zuijd oosten de welcke des nagts van 3 tot 4 uren seer klaar konde gesien worden.

(p ongenummerd 3) In dit jaar 1769 is den toorn van Sinte Servaeskerk alhier bij continuatie volrocken. Bij het overdecken van den selven toorn is een leijendekker met een stuk loot van de hoogte afgevallen op de stellagen die rontom

den toorn gemaekt was en heeft nog eenige uren geleefd.

In den maand augustus is het dakwerk van den toorn van de Matthijsskerk alhier afgebrooken en de vloer egael gemaekt met de choor. In den maand november was den nieuwen toorn wederom verveerdigt. In tussen tijd wierd de Godsdienst gehouden in de kerk op t Vrijthoff, te weten zondag s'morgens van 7 tot 8½ uren vroegpreek en vrijdag voermiddags van 9 tot 10½ uren cathegisatie.

Op t laatste van den maand december is alhier en elders de Maes seer hoog geweest hebben de het water gestaan voor een gedeelte op de Boschstraet, Bokstraat en andere plaatsen meer.

(p ongenummerd 3) **1770**

Blanco en einde van de kroniek.

BIBLIOGRAFIE

- Bakker, Peter, *Kamper Kronieken, Stedelijke Geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)* (Hilversum 2024).
- Caers, Bram, *Vertekend verleden, Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650)* (Hilversum 2020).
- Caers, Bram, Lisa Demets en Tineke van Gassen (ed.), *Urban history writing in Northwest Europe (15th-16th century)* (Turnhout 2019).
- Daenen, J., A. Jenniskens, M. Kellens, J. Mosmuller, J. Notermans en G. Roks, *De Slag van Lafelt om Maastricht* (Vierkant Maastricht 28) (Maastricht 1997).
- Daenen, J., Th. Kraus en J. Notermans, *Thans bonst het grofgeschut ... De verovering en bezetting van Maastricht in 1748* (Vierkant Maastricht 35) (Maastricht 2001).
- Demets, Lisa, *Onvoltooid verleden, De handschriften van de Excellente cronike van Vlaenderen in de laatmiddeeuwse Vlaamse steden* (Hilversum 2020).
- Flamant, A.J.A., *Chroniek van Maastricht van het jaar 70 na Chr. tot 1870, met bijvoegsels, verbeteringen en geschiedkundige inleiding* (Maastricht 1915).
- Gassen, Tineke van, *Het documentaire geheugen van een grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven* (Universiteit Gent: niet gepubliceerd proefschrift).

- Gehlen, A., *Het notariaat in het tweeherig Maastricht* (Assen 1981), 311 en 313.
- Habets, Alfred, 'Kroniek van Maastricht', in: *De Banier, Maandschrift gewijd aan de Vlaamsche en maatschappelijke belangen, letterkunde en wetenschap*, jrg. 5 (1901), 89-94, 105-116.
- Kuijpers, Erika, Carolina Lenarduzzi, Judith Pollmann, Theo Dekker, and Alie Lassche. 'Profiling Local Chroniclers in the Early Modern Low Countries', in: *Urban History* (27 December 2024) 1–26.
- Landtmeter, H., *Den nieuwen en nauwkeurigen almanak 1751* (Maastricht 1791).
- Landtmeter, erven H., *Almanach voor het jaar onzes Heeren MDCCXCIV* (Maastricht 1794).
- Maassen, A.M.A., 'De protestantse tak van de Maastrichtse familie Hupkens', in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* jrg. 18 (1990) 36-45, i.h.b. 38-39.
- N., 'Verhaal van het springen van het kruitmagazijn te Maastricht 1761', in: *De Maasgouw* jrg. 11 (1889) 174.
- Polain, M.L., *Banquet de Warfusee ou la meurtre de Sebastien La Ruelle* (Luik, 1836).
- Polmann, Judith, *Memory in early Europe* (Leiden/Boston 2013).
- Polmann, Judith, 'Archiving the present and chronicling for the future in early modern Europe', in: *Past and presence: a journal of scientific history* 230, supplement 11 (2016), 231-252.
- Spronck, L., B. van Melick en W. Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016), 85 e.v.: Kronieken en dagboeken als egodocumenten.
- Steen de Jehay, Xavier van den (ed.), *Souvenirs de François Garnier, jardinier jubilaire du château de Jehay, y décédé le 16 décembre 1846, à l'âge de 99½ ans* (Luik 1884).

ABSTRACT

THE CHRONICLE OF MAASTRICHT (1747-1769)

The chronicle of Maastricht (1747-1769) written by Hupkens was until now an unknown chronicle of the city Maastricht in southern parts of the Netherlands. Nowadays this handwriting is in a private collection. The purpose and intention of this article was to introduce this chronicle to the public and researchers. After a short introduction of the chronicle, a brief *status questionis*, codicological and palaeographic features of the handwriting follows the transcription.

Heerlijk Kerkrade - Banksrekeningen Kerkrade 1764-1795

Henk Hanneman

1. INLEIDING

De heerlijkheid Kerkrade maakte eertijds deel uit van het Land van 's-Hertogenrade dat samen met het Land van Valkenburg en het Land van Dalhem de Landen van Overmaze vormde.¹ Een heerlijkheid bestaat uit een bundel van overheidsrechten, afgeleid van het landsheerlijk gezag en uitgeoefend door een heer. Heerlijke rechten kunnen door de landsheer uitgeoefend worden, maar ook door hem in leen of in pand worden gegeven.² Dit laatste gebeurde in Kerkrade. Heerlijkheden zijn meestal in één hand, maar ook deelbaar. Zo kreeg Kerkrade pas vanaf 1764 te maken met één heer, de abt van abdij Kloosterrade, na meer dan een eeuw van twee- en drieherigheid. Als heer van Kerkrade had de abt het recht om schout en schepenen van de schepenbank Kerkrade te benoemen. De schepenbank Kerkrade was bevoegd tot rechtspraak in zowel civiele als criminele zaken. Daarnaast oefenen de schepenen bestuurlijke taken uit, bijgestaan door de zogenoemde meest geërfden (de grotere grondbezitters) en dorpsmeesters of burgemeesters als vertegenwoordigers van de minst- of niet-geërfden.³ Samen vormden zij het bestuur van de gemeente, de dorpsvergadering of banksvergadering. De banksvergadering besliste over onder meer de hoogte van de (grond)belasting, de besteding

ervan en de controle daarop en het beheer der gemene gronden. De jaarlijkse dorpsrekeningen en verslagen van de dorpsvergadering in genoemde tijdsperiode bieden een goed inzicht in de financiële situatie en bestuurlijke verhoudingen in de gemeente.⁴ De beschouwde periode wordt opgedeeld in twee tijdvakken met het jaar 1782 als sleutelmoment. De periode 1764-1782 begint met het jaar waarin de abt alleenheer van Kerkrade werd. In die periode werd de bank niet alleen geconfronteerd met externe, bezwarende omstandigheden als oorlogen, besmettelijke ziekten en misoogsten maar raakte de banksvergadering tevens verzeild in talrijke plaatselijke personele en vooral financiële conflicten met de heer. Deze gebeurtenissen hadden een grote invloed op de financiële huishouding van de gemeente. Dat veranderde in 1782. In dat jaar wist keizerin Maria Theresia van Oostenrijk een nieuw belastingstelsel in te voeren. Dat stelsel maakte korte metten met de belastingvoordelen van adel en geestelijkheid. Dientengevolge verdubbelde de hoeveelheid belastingplichtige grond in Kerkrade en kon de belastingdruk voor de grote groep van kleine(re) grondbezitters sterk worden teruggebracht. De eveneens in 1782 ingevoerde samenvoeging van de drie Staten van de Landen van Overmaze met die van het hertogdom Limburg

1 Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: Paul Tummers, red., *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015) 85-89.

2 Voor een inventarisatie van heerlijke rechten zie: A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, (Groningen 1932) 256/7 en 273.

3 Voor een uitvoerige uitleg zie: Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneland Gronsveld*, (Maastricht, 2015) 71-76.

4 De auteur dankt Mathieu Huijnen voor de suggestie van het onderwerp en Mayra Murkens, Jacques van Rensch en Joris Roosen voor hun kritische bijdragen aan eerdere versies. Dank geldt in het bijzonder Eduard Dormans voor stimulerende gesprekken en wiens artikelen over de financiële verhoudingen in de Landen van Overmaas een bron van inspiratie vormden. Zie bijvoorbeeld: 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)' gepubliceerd in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), (2014/59) 51-80.

Afb. 1 Kaart met ligging Kerkrade in het Land van 's-Hertogenrade. Bron: G. Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays d'Outremeuse* (Kerkrade 1910) 1-2.

tot één orgaan, de Geünieerde Staten, leidde tot een kostenbesparing voor de heerlijkheden.

De openbare financiën en belastingen in de Oostenrijkse Landen van Overmaze in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn onderzocht door Eduard Dormans.⁵ Dit artikel sluit daarop aan met een gedetailleerde kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de samenstelling van de rekeningen van één der banken in het Oostenrijkse Land van 's-Hertogenrade – de schepenbank en heerlijkheid Kerkrade – in de periode 1764-1795.⁶

Dat leidt tot de volgende onderzoeksvragen. Op welke wijze verwierf de bank Kerkrade in

beide perioden zijn inkomsten en hoe werden die besteed? Welk deel ging op aan extern bepaalde uitgaven, zowel van structurele als van incidentele aard? Welke invloed had de 'heer van Kerkrade' op de door de dorpsvergadering (mede) te beïnvloeden bestedingen? En, ten slotte, wat waren de gevolgen van de belastinghervormingen van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk doorgevoerd in 1782 voor het beleid en de begroting van bank Kerkrade en de rolverdeling tussen abt en banksvergadering?

De opzet van het artikel is als volgt. Na een bestuurlijk-politieke schets wordt aangegeven hoe de banksrekeningen tot stand komen en wat de rol is van de daarbij betrokken actoren (heer, meest-geërfden, banksvergadering en collecteur). Aan de hand van exact en statistisch materiaal ontleend aan de jaarlijkse banksrekeningen van Kerkrade wordt de anatomie van de jaarlijkse rekeningen van vóór en na 1782 in kaart gebracht. Onderscheid wordt gemaakt tussen de van hogerhand bepaalde lasten (landsbede, Statenvergaderingen) en andere externe, maar incidentele lasten veroorzaakt door oorlog, hongersnoden of epidemieën. Bijzondere aandacht is er voor de door de schepenbank beïnvloedbare uitgaven. Aan de hand van vijf exemplarische meningsverschillen tussen heer en dorpsvergadering worden aard, materialiteit voor de banksrekening, wijze van beslechting en uitkomst in kaart gebracht.

Vervolgens wordt onderzocht welke gevolgen het nieuwe belastingstelsel had voor het inkomsten- en uitgavenpatroon van de bank Kerkrade in de periode 1782-1795. Nagegaan wordt wat de effecten waren van de belastingherziening voor de onderscheiden groepen en in hoeverre werd voldaan aan het daaraan gestelde gelijkheidsideaal. Tenslotte wordt onderzocht op welke wijze

5 Dormans, E., 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750' in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 101/2.

6 Voor Horst, destijds gelegen in Pruisisch Gelre, is een dergelijke analyse gepubliceerd door: V.J.J.M Asselberghs, 'De schatrekening van Horst over 1753' in: *Horster Historiën 2* (Horst 1988) 175-192. Voor Staats Heerlen zie: Garritzen, H., 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).

de Theresiaanse hervormingen de relatie tussen heer en dorpsvergadering hebben beïnvloed tot dat de Franse bezetter in 1795 een einde maakte aan alle heerlijk gezag in de veroverde contreien.⁷

2. POLITIEK-BESTUURLIJK KADER

Kerkrate was een sterk agrarisch gericht dorp met zo'n 2.400 inwoners op een oppervlakte van 2.162 bunders.⁸ De boerenbevolking stonden twee oliemolens en vier graanmolens ter beschikking. Als bijverdienste werd thuis laken geweven of wol gesponnen. In oogsttijd boden de hoeses van de grootgrondbezitters tijdelijk extra werk aan dagloners. Kolenwinning in het Land van 's-Hertogenrade stamde al uit de middeleeuwen, maar nam in de loop van de achttiende eeuw versneld in belang toe. Gaven de kolenmijnen in 1723 werk aan 117 arbeiders/dagloners, in 1783 waren dat er al 385 geworden.⁹

Kerkrate was sinds 1630 een heerlijkheid.¹⁰ Kerkrate maakte onderdeel uit van de verpandingsgolf die koning Filips IV van Spanje vanaf 1626 ontketende in de hertogdommen Brabant en Limburg en in de landen van Overmaze. Om aan geld te komen werd op grote schaal lokaal overheidsgezag in particuliere handen gebracht door verpanding (en later verkoop) aan een lokale heer. De abt van Kloosterrade en baron Spies von Büllenheim, bezitter van Ehrenstein, deelden zich vanaf 1630 het pandheerschap over Kerkrate. Het aldus gecre-

eerde heerlijk verbond van eerste en tweede stand, werd uitgebreid en versterkt met de door de heren van Kerkrate gezamenlijk te benoemen schout en schepenen van de schepenbank Kerkrate. Deze werden gerekruteerd uit een kleine groep van vooraanstaande, lokale families. Op voorspraak van de abt werd bijvoorbeeld zijn kamerheer - Hendrick Poyck - benoemd tot griffier te Kerkrate. Het bleek de eerste telg uit een nadien veelvuldig tot het bekleeden van een publiek ambt verkozen familie. In 1642 trad baron van Berghe-Trips toe tot dit tweetal. Met z'n drieën deelden zij sindsdien in gelijke mate in de heerlijke rechten en opbrengsten van de bank Kerkrate. Gebruikelijk was dat de heren de door hen gedane investering zo rendabel mogelijk probeerden te maken door een ruim gebruik of niet zelden misbruik van de hen verleende heerlijke rechten en privileges.¹¹ Zoals vrijwel overal, was het heerlijk gezag van Kerkrate weinig geliefd bij de ingezetenen. Een lokale volksbeweging ijverde begin van de jaren '60 voor een terugkeer naar de situatie van vóór 1630. Hun geuzennaam was de 'Zeuleuzen' (naar het Franse zèle = ijver en het Nederlandse zeloten). Het lukte de inwoners in 1666 zich te bevrijden van hun lokale heren door het pand te lossen en zo weer onder landsheerlijk bestuur te komen. Grote schulden en sterke tegenkanting van de aan de kant gezette heren en met name de abt, drukten echter op den duur zo zwaar op de dorpsbegroting dat in 1685 de voormalige heren opnieuw en nu voor-

7 Deze studie is gebaseerd op de rekeningen van bank Kerkrate en de verslagen van de banksvergaderingen waarin deze werden besproken ('afgehoord') en vastgesteld met décharge van de collecteur. De relevante documenten zijn aanwezig in het archief van de Landen van Overmaas bij het HCL te Maastricht. Van bijzonder belang is gebleken het Kadasterboek Kerkrate dat een gedetailleerd inzicht verschaft in de bezitsverhoudingen en de aard van de agrarische bestemming van de grond aldaar rond 1771.

8 Engelen, Th.L.M., 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrate in de periode 1600-1975.' in: *SSEGL* 35 (1990) 1-29.

9 Offermans, J., *De abdij Kloosterrade – Rolduc 1104-1830* (Rotterdam 2003) 444.

10 HCL, inv. nr. 2298: Akte waarbij Filips IV de heerlijkheid Kerkrate verpand aan de abt en baron Spies.

11 Dumont, B., *Aux origines des communes – Les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg XVIe -XVIIIe siècle – Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994).

goed het pandheerschap wisten te verwerven.¹²

Mede als reactie op het vrij algemeen voorkomende misbruik door de lokale heren werd door de Brusselse regering de rol van de dorpsvergadering ten opzichte van de heer geleidelijk versterkt.¹³ Het aantreden van de 'verlichte' keizerin Maria Theresia in 1740 gaf een sterke impuls aan die beweging. In de bijna anderhalve eeuw sinds 1630 bekleedden leden van de Poyck-familie onafgebroken publieke functies in het Land van 's-Hertogenrade. Zo waren rond 1760 Johan Leonardus Poyck schout en zijn neef Peter Casper Poyck griffier én collecteur te Kerkrade. Laatstgenoemde was voorts schout te Merkstein en ontvanger van de Staten van het Land van 's-Hertogenrade.¹⁴

In 1752 had de abdij (een verder, derde deel van) de heerlijke rechten van Kerkrade van de schuldeisers van baron Spies verworven.¹⁵ De andere heer, een telg uit het geslacht Van Berghe-Trips, had na zijn huwelijk Kerkrade verlaten en zich buitenlands gevestigd. Aan zijn rol als heer van Kerkrade liet hij zich weinig gelegen liggen en ook Statenvergaderingen woonde hij niet bij. De abt greep dit absenteïsme aan om ook het resterende derde deel te verwerven en de gehele heerlijkheid in erfelijk bezit te krijgen. Keizerin Maria Theresia volgde de abt in zijn analyse dat de onvermijdelijke onderlinge meningsverschillen tussen de heren op den duur nadelig zouden uitpakken voor de inge-

zetenen: *'Si long temps la Seigneurie est partagée sur plus d'une tête, de frequentes dissensions et contestations d'autres inconveniens naturellement en resultants sont enévitable au grand prejudice tant du public que des particuliers.'*¹⁶

Aan de toestemming hing een prijskaartje. Behalve terugbetaling van het derde deel van de oorspronkelijke pandsom van 15.000 gulden aan de weduwe van baron Van Berghe-Trips diende de abt ook eenmalig 5.000 gulden aan Brussel te betalen.¹⁷ Voor het eerst in de geschiedenis van de heerlijkheid Kerkrade werd het éénherig.

2.1 DE HEER VAN KERKRADE: ABT VAN ABDIJ KLOOSTERRADE

De abt van Kloosterrade was een invloedrijke persoon, in kerkelijk-religieus opzicht maar ook in politiek-bestuurlijke zin en – niet in de laatste plaats – als succesvol ondernemer. Als abt stond hij aan het hoofd van een klooster-gemeenschap van zo'n 40 leden, en droeg hij de verantwoordelijkheid voor (o.a. de benoeming van) de zielzorgers in een dertiental parochies in de wijde omgeving, inclusief de parochie Kerkrade. Als voorzitter van de Staten van het Land van 's-Hertogenrade, als gedeputeerde en afwisselend voorzitter van de Staten van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze, speelde hij politiek een rol van betekenis.¹⁸ Als grootgrondbezitter met inkom-

12 Op 13 april 1683 stonden de Zeleuzen hun rechten weer af aan de vroegere pandheren. Koninklijke goedkeuring werd pas twee jaar later verleend op 14 april 1685. Op 11 september werden de drie pandheren officieel als heren van Kerkrade geïnstalleerd. Zie: L. Augustus, 'De familie Spies zu Ehrenstein en het pandheerschap over Kerkrade 1564-1689' in: *Uit Kerkrade's Verleden* (Kerkrade 1967) 43-65.

13 Dumont beschrijft dat proces voor de Landen van Dalhem en Limburg uitgebreid in zijn boven aangehaalde studie *Aux origines des communes*, 221-326.

14 Heijenrath, L., 'De schoutenfamilie Poyck in de 17^e en 18^e eeuw' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, III, Historische Reeks Parkstad Limburg nr. 20, 2023; 181-203.

15 HCL, AAK, inv. nr. 1028.

16 HCL, AAK, inv. nr. 1030.

17 Franquinet, Beredeneerde inventaris, inv. nr. 283-286; De fiscaal-generaal had berekend dat de jaarlijkse directe inkomsten voor de abdij uit de heerlijkheid Kerkrade 334 gulden 4 stuivers bedroegen. Zie: HCL, AAK inv. nr. 1030.

18 De officiële titulatuur van de abt luidde: "Abbé de Rolduc, seigneur des bancs de Kerckraet, et de Merkstein, de Goé, etc., etc., Primat des États des Pays d'Outremeuse, etc." Zie: Boeren, P.C., *De abdij Rolduc*, (Maastricht 1945) 103.

sten uit cijnzen en eigenaar van een veertiental pachthoeven,¹⁹ twee molens, tienden in een achttal plaatsen en een vijftal kolenmijnen behoorde hij in economisch en maatschappelijk opzicht tot een bevoorrechte, welvarende klasse. Als heer van Kerkrade, Merkstein, grondheer²⁰ van Goé en voorzitter van het leen- en laathof Kloosterrade had hij ook grote en directe invloed had op de rechts- en bestuursmacht in de contreien waar de belangrijkste inkomstenbronnen van de abdij waren gelegen.²¹

Traditioneel kwamen de inkomsten van de abdij uit het agrarisch bedrijf en de cijnzen, tienden, pachtsommen en de heerlijke rechten uit Kerkrade en Merkstein en de grondheerlijkheid Goé. In de loop van deze periode stegen de inkomsten van de abdij uit de mijnexploitatie dusdanig snel dat de opbrengst uit het agrarisch bedrijf daarbij verbleekte.

2.2 SCHEPENBANK KERKRADE

Kerkrade beschikte als zoveel andere dorpen over een hoogste lokale bestuurlijke en gerechtelijke instelling, de schepensbank. Schepensbanken waren òf landsheerlijk, dat wil zeggen dat de aanstelling van de schepenen en de daarbij werkzame gerechtsofficieren gebeurde door de landsheer òf de landsheer had een lokale heer het recht vergund deze taak op zich te nemen door belening of verpanding. Dat laatste was het geval voor Kerkrade. Het dorp werd daarmee een 'heerlijkheid'.²² Dat was een territoriale omschrijving van het ressort waarbinnen de lokale heer het recht had om in eigen naam het publiek-

rechtelijk gezag over de inwoners uit te oefenen. De heer deed dat niet zelf, maar hij benoemde een gerechtsofficier, schout genaamd die hem vertegenwoordigde. De schout was de voorzitter van de schepensbank en vorderde recht en zorgde voor de tenuitvoerlegging van de vonnissen van de schepensbank. De schepensbank bestond meestal uit zeven leden die werden benoemd door de lokale heer. De schepenen spraken recht. Hun bevoegdheid hing af van de rechten van de heer: wanneer die – zoals de heer van Kerkrade – beschikte over zowel hoge, middele als lage justitie, dan oordeelde de lokale schepensbank over alle burgerlijke en strafrechtelijke aangelegenheden. Daarnaast had de schepensbank een bode en een griffier of secretaris aangesteld. Kerkrade kende ook een gemeente (als een vereniging van grondbezitters) met een dorpsraad, 'banksvergadering' genaamd waarin de notabelen en (groot)grondbezitters zetelden. De abt had daar als grondbezitter één stem; dat hij heer van Kerkrade was, verschafte hem geen voorrechten (afgezien van zijn benoemingsrechten van schout en schepenen). De voorstellen waarover de banksvergadering zich diende uit te spreken konden betrekking hebben op de hoogte van de belastingen, benoemingen (burgemeesters, keurmeesters, schoolmeester, collecteur) of voorgenomen uitgaven voor wegen, onderwijs, armoedebeleid, enzovoorts.

Het proces van begroten van inkomsten en uitgaven in enig jaar tot het rekening en verantwoording afleggen over het resultaat strekte

19 Te Kerkrade waren er vier: 's-Herenanstel (134 morgen), Kloosteranstel (199 morgen), Speckholz (195 morgen), en Crombach (gedeeltelijk te Simpelveld; 250 morgen). Rondom de abdij, bewerkt vanaf de kloosterboerderij was dat nog eens ca. 592 morgen. In totaal bedroeg het grondbezit der abdij ruim 2.900 morgen. Zie: Moonen, N., *Agrarisch Kerkrade*, (Kerkrade manuscript 2013).

20 Grondheerlijkheid is de rechtsmacht van de grondheer over zijn eigen bezittingen. De rechtspraak werd uitgeoefend door een laatbank.

21 Offermans, *De abdij Kloosterrade*, 414, 448.

22 Voor de juridische aspecten van 'heerlijkheid' en 'heerlijke rechten' zie: A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oudvaderlandsche recht* (Groningen 1932).

zich uit over zo'n twee jaar en verliep als volgt.²³ jaarlijks informeerden de Staten elke bank over de lasten waarvoor de bank over het genoemde jaar werd aangeslagen.²⁴ Op basis van die opgave en de eigen begrotingswensen begrootte de banksvergadering het bedrag dat via belastingheffing door de ingezetenen diende te worden opgebracht. Grondslag voor de belasting was de grootte van het grondbezit gerekend in 'morgens'. Een 'morgen' was een kwart bunder of circa 0,215 hectare. Het op te brengen bedrag werd gedeeld door het totale belastingplichtige grondbezit; dit leverde de zogenoemde omlage per morgen op. De voorgestelde omlage werd ter goedkeuring aan de banksvergadering voorgelegd. De banksvergadering benoemde ter inning van de belasting een zogenoemde collecteur (ook wel 'schatheffer' of 'rendant' genaamd). De collecteur diende borg te staan voor het op te brengen bedrag en eventuele meeruitgaven voor te schieten.²⁵ Uit de inkomsten (of het voorschieten uit eigen zak) voldeed hij de ontvangen rekeningen. Aan het einde van het boekjaar legde de collecteur in de banksvergadering rekening en verantwoording af over inkomsten en uitgaven (de 'afhoring') onder overlegging van bewijsstukken (de 'reliqua').²⁶

3. REKENINGEN BANK KERKRADE - 1764-1795

De periode 1764-1795 wordt opgedeeld in een periode vóór 1782 en een periode erna. Het jaar 1782 markeert namelijk een kantelmoment vanwege de bestuurlijke en fiscale hervormingen die in dat jaar hun beslag kregen. Keizerin

Maria Theresia van Oostenrijk was er na lange tijd in geslaagd de belastingprivileges van adel en geestelijkheid af te schaffen en een nieuw en eerlijker systeem in te voeren. Het vervolg van dit hoofdstuk is gewijd aan de periode 1764-1782. In hoofdstuk 4 komt de periode 1783-1795 aan bod.

3.1 SAMENSTELLING REKENING BANK KERKRADE – PERIODE 1764-1782

Met het wegvallen van de bijdrage van Kerkrade aan de aflossingen van de schulden aangegaan voor de financiering van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) daalden de uitgaven fors en kon de omlage navenant lager worden gesteld: deze daalde van 33 stuivers per morgen in 1763 naar 21 stuivers in 1765 (Afb. 2). Daarna zien we weer een kleine maar gestage groei. De verhoging van de omlage in 1767 had te maken met een forse stijging van de lokale lasten als gevolg van de bijdrage aan de nieuwe kerktoren. Vanaf 1773 steeg de omlage naar gemiddeld 27 stuivers vanwege de bokkenrijdersprocessen. In 1782 wordt de omlage te Kerkrade voor het laatst ('provisionaliter') met de oude matrikel berekend en vastgesteld op 30 stuivers per morgen. Ter vergelijking: in Staats-Heerlen lag de omlage per morgen in de gehele periode hoger dan in Kerkrade, maar bewoog in tegengestelde richting want daalde van 45 stuivers per morgen in 1764 naar 32 stuivers in 1779 en later.²⁷ Ook de omlage in de banken Gulpen (1749: 45 stuivers) en Margraten (1753: 50 stuivers) in Staats's-Hertogenrade was (veel) hoger dan in Kerkrade.

23 Dormans, 'Van alle tijden?', 51-81.

24 Het (Oostenrijkse) Land van 's-Hertogenrade werd aangeslagen voor 7/24^e deel. Tot het Land behoorden naast Kerkrade, Merkstein, Ubach, Simpelveld met Bochtoltz en Welz en Roerdorp. De bank Kerkrade werd aangeslagen voor 14/57^e deel. Lenen werden – anders dan in Land van Valkenburg – niet apart aangeslagen.

25 HCL, LvO, nr.782.

26 Dormans, Overheidsfinanciën, 101-106. De praktijk van het jaarlijks afleggen van rekening en verantwoording en de bestemming van het saldo (tekort of overschot) te Kerkrade is voor een aaneengesloten reeks van veertig jaar (1754-1793) te vinden bij HCL, LvO inv.nr. 2466. Voor de rekeningen Heerlen in de periode zie: H. Garritzen, 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).

27 Als gevolg van een door de Staten-Generaal bevolen bundermeeting steeg het aantal belastingplichtige bunders met een kwart en kon de omlage navenant verlaagd worden. Garritzen, *De bede*, 131/2.

Afb. 3 toont de samenstelling van de uitgaven van de bank Kerkrade in de periode 1764-1782 onderverdeeld in 'Land' (bede/landslasten), 'Lokaal' (lokale uitgaven) en 'oorlog' (oorlogslasten en/of kosten van de criminele justitie). Het laat allereerst zien dat de quote in bede en landslasten steeds hoog, maar sterk wisselend was en het leeuwendeel vormde van de uitgaven van de bank Kerkrade. Het aandeel van Kerkrade in bede, subsidie en onderhoud hof was vast; de lasten van de Staten waren daarentegen variabel. Samen bedragen ze in deze periode gemiddeld 1.930 pattacons; variërend tussen 1.386 pattacons in 1771 en 2.432 pattacons in 1778. Op 15 juli 1771 werd in de vergadering van de Staten van de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade aan de orde gesteld dat de inwoners van deze landen in dusdanige armoede waren gebracht door de excessieve schaarste aan granen en besmettelijke veeziekten dat ze niet in staat waren de belastingen van dat jaar te betalen.²⁸ De Staten verzochten daarop Hare Majesteit een verlaging van de bede toe te staan zoals zij dat ook eerder in 1755 hadden gedaan. Het verzoek werd net als in 1755 gehonoreerd.²⁹ Pas in 1777 was het aandeel in de bede voor Kerkrade weer terug op het reguliere niveau van 916 pattacons.

Verder wordt additioneel vanaf 1771 een quote in de oorlogskosten en de kosten van de criminele justitie omgelegd. De oorlogslasten als gevolg van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) tussen Oostenrijk en Pruisen en andere, incidentele troepenbewegingen bedroegen gemiddeld in deze periode 124 pattacons, een bescheiden bedrag (ca. een kwart) in vergelijking met wat ze in de voorafgaande periode als gevolg van

de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) hadden bedragen.

De lokale uitgaven tenslotte waren in deze periode daarentegen (met uitzondering van de bijdrage aan de bouw van de kerktoren in 1767 en de bokkenrijdersprocessen vanaf 1770) redelijk constant en bedroegen gemiddeld 414 pattacons, circa een zesde van de totale jaarlijkse uitgaven. De lokale uitgaven betroffen de salarissen voor de 'regeerders' der bank (schout, schepenen en griffier), vergoedingen voor de administratieve functionarissen zoals keurmeesters (brood, vlees, bier), gerechtsbode, veldbodes en burge-meesters (tot wel drie). Verder werd geld uitgetrokken voor het onderhoud van de vergaderlocatie (het 'schoelhuys') en de verwarming van de gerechtskamer. Vanaf 1771 verscheen er voor het eerst in de banksrekening - en daarna jaarlijks - een bedrag van zes pattacons voor het salaris van 'schoelmeester' Reinerus Godtfridt '*voor ophouden en naerstigheijt in d'instructie van de kinderen*'. Onderwijs werd al veel langer gegeven in Kerkrade maar dan door de kapelaan-onderwijzer van de parochie, veelal bijgestaan door een leken-onderwijzer.³⁰ De kosten daarvoor werden betaald uit de tiendheffing van de pastorie.³¹

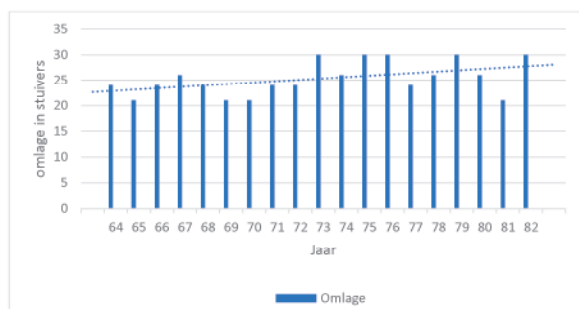
In vergelijking met enkele andere gemeenten week de samenstelling van de uitgaven in Kerkrade uit die tijd op enkele punten af. Zo werd door Heerlen bijna 76 procent van de inkomsten besteed aan de landslasten (ongeveer het gemiddelde - 77,6 procent - van een aantal gemeenten in het Land van Valkenburg). Kerkrade kwam op 80 procent net als Gulpen. Margraten, geplaagd door hoge schulden kwam

28 De besmettelijke (hoorn)veeziekte had zich in 1770 gemanifesteerd.

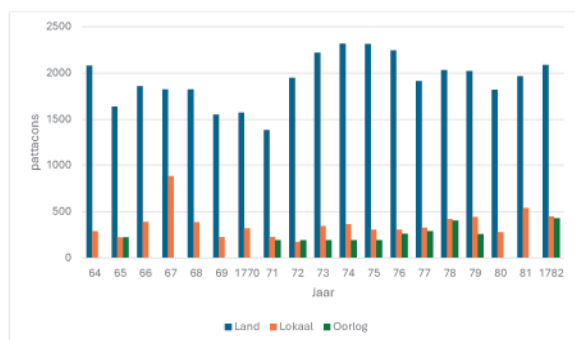
29 Archive des États du Duché de Limbourg, 550780 (17-07-1771); aangehaald in: Nijsten-Höfte, Lea, 'De abten van Kloosterrade en de justitiële praktijk in de 18e eeuw', in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, Historische Reeks Parkstad Limburg 2017, deel I, 119-159, 150.

30 Driessen, J., 'Overzicht van de ontwikkelingen van het lager onderwijs te Kerkrade vóór 1900. 1614-1819: de kapelaan-onderwijzer', in: *De Maasgouw* (1963/82) 93-118.

31 Een deel van de tiendheffing werd besteed aan het levensonderhoud van de pastoor, een deel aan het kerkgebouw en een deel aan de armen der parochie.

Afb. 2 Jaarlijkse om Lage Kerkrade 1764-1782 (in stuivers).
Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv.nr. 2466.

Afb. 3 Samenstelling uitgaven schepbank Kerkrade 1764-1782 (in pattacons). Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv.nr. 2466

uit op 70 procent. In Horst – dat een geheel ander belastingsysteem kende – werd daarentegen slechts 58 procent besteed aan de afdracht aan koning en Landstanden. Horst besteedde wel bijna 29 procent van zijn jaarlijkse inkomsten aan rente (een rente van 3,5 procent op een bedrag van ruim 135.000 duizend gulden Hollands). In Heerlen bedroeg dat slechts 0,7 procent (gemiddeld in Land van Valkenburg 1,3 procent), in Kerkrade 3 procent en in Margraten 10 procent. Dat betekende dat waar

Kerkrade en Horst elk maar circa een zesde van hun jaarlijkse inkomsten aan lokale uitgaven besteedde, dat in Heerlen circa een kwart was.³²

3.2 CONFLICTEN BANK-HEER IN PERIODE 1764-1782

Waar in de voorafgaande periode de lokale lasten nauwelijks een punt van discussie vormden tussen de bank en de pandheren, veranderde dat met de komst van Johan Josep Haghen als nieuwe abt in 1757. De nieuwe abt zag zich gesteld voor uitdagingen op spiritueel gebied en op financieel gebied. Op spiritueel gebied was hij een voorstander van de strenge geloofspraktijk en wilde hij van Kerkrade een model-parochie maken die tot voorbeeld zou dienen voor de overige (twaalf) parochies waar de abt de pastoor mocht benoemen.³³ De abdij stond financieel onder druk omdat de kolenwinning grote investeringen vergde, maar nog steeds verlieslatend was. De abt was er alles aan gelegen om de financiële huishouding van schepbank Kerkrade in het gareel te houden. Allereerst vaardigde de abt de financieel onderlegde provisor van de abdij af als zijn vertegenwoordiger op de banksvergaderingen. Verder stuurde hij vanaf 1762 een juridisch geschoolde waarnemer met de opdracht aan hem rapport uitbrengen van hetgeen besproken en besloten was. Het betrof een notaris afkomstig uit Baelen (B): Johan Frederik Daelen.³⁴

De intensieve bemoeienis van abt Haghen en de gedrevenheid waarmee hij trachtte het wereldlijke welvaren van de abdij te bevorderen, leidden tot talrijke conflicten met de bank Kerkrade. De belangrijkste betreffen: (a) het in ongenade vallen van de familie Poyck; (b) belastingplichtigheid hoeve Crombach te Simpelveld en/of Kerkrade; (c) kosten kerktoren; (d) nomaal-

32 Cijfers voor Heerlen en het Land van Valkenburg zijn ontleend aan E. Dormans, De financiële verhoudingen, Tabel 7 op p. 103. Voor Horst: Asselberghs, De schatrekening van Horst, overzicht op p. 191.

33 In 1763 vaardigde abt Haghen een reglement uit voor de geestelijkheid van de parochie Kerkrade. Zie: C. de Clercq, *Rolduc, Son abbaye, Ses religieux, Son séminaire (1661-1860)* Kerkrade 1975, 114.

34 HCL, LvO inv. nr. 2350. In een rapport aan de abt over de banksvergadering van 5 april 1762 signaleert hij enkele onrechtmatigheden van griffier Peter Casper Poyck. Not. 941 051 [Nr. 8].

Afb. 4 Portret Johan Josef Haghen, abt Kloosterrade en heer van Kerkrade van 1757-1781. Bron: L. Heijenrath, 'De bestuurlijke heinnrichting van zuidelijk Limburg in tweede helft van de 18^e eeuw', in: *Facetten II*, 192.

tienden; en (e) processen Bokkenrijders. Voor elk der onderling zeer verschillende conflicten worden aard en oorsprong van het meningsverschil onderzocht en wordt het financiële belang bepaald dat voor partijen op het spel stond. Centraal staat daarbij welk proces werd gevolgd

in de beslechting van het geschil en de belichting van de invloed/macht van de heer, de abt van Kloosterrade.

3.2.1 Familie Poyck valt in ongenade

In 1742 had abdij Kloosterrade besloten de steenkolenwinning zelf ter hand te nemen, en betrad daarmee een gebied waarop de familie Poyck al langer actief was.³⁵ Zakelijk gezien werden de Poycks daarmee een belangrijke concurrent, en hun macht en invloed als bestuurders op talrijke posities in het Land van 's-Hertogenrade zouden de ambitie van de abdij danig in de weg kunnen zitten. De abt zon op manieren om die te beteugelen.³⁶

Toen in 1763 schout Johan Leonard Poyck overleed, zag Haghen zijn kans schoon en benoemde geheel onverwachts Franz Willem Grieffgens, een schoonzoon van Albert Corneli in zijn plaats.³⁷ Een affront voor de familie Poyck die de schout-functie als erfelijk beschouwde. De familie Corneli was eveneens zeer invloedrijk en welbekend bij de abt: Albert Corneli was schout van Ubach, Johan Corneli schout van Welz en Roerddorp en beiden waren lid van de Staten van het Land van 's-Hertogenrade.

Haghen liet het niet bij dit succes, maar kaartte vervolgens de in zijn ogen ongewenste cumulatie van de functies van Peter Casper Poyck als griffier én collecteur bij bank Kerkrade aan (als heer van Kerkrade én ervaringsdeskundige had de abt enig recht van spreken).³⁸ Peter Casper Poyck schoof daarop zijn zoon Frederik Casper

35 Zie HCL, AAK 1094 voor een afschrift van de kapittel-bijeenkomst waarbij besloten werd zelf steenkolen te gaan ontginnen. Voor een bespreking van hun motieven zie: B. Gales, *Slepen en delven*, (Hilversum 2004) 76-88. De mijnonderneming van Poyck telde in 1723 al 117 arbeiders. Zie: Jansen, *Golfbeweging*, 203.

36 Volgens Heijenrath was de animositeit tussen de abt en de Poyck-familie een gevolg van geschillen over de kolenontginning L. Heijenrath, *Facetten III*. De abt wist bijvoorbeeld op een later tijdstip de mijnrechten onder de openbare wegen van Kerkrade voor de abdij te verwerven.

37 In zijn haast om een nieuwe schout te benoemen zag de abt het instemmingsrecht van mede-heer baron van Bergher-Trips over het hoofd. Deze protesteerde bij de Souvereine Raad tegen het eigenmachtig optreden van de abt waarop deze alsnog in overleg trad met hem. HCL, LVO inv. nr. 2393, 128.

38 HCL, LVO inv. nr. 2350 (44). In zijn instructie aan provisor Flamme van Kloosterrade stelt abt Haghen dat het 'teghens den sinn ende inhoudt der placaten is strijdende dat d'employ van schattheffer ende 't gene van greffier van dien ende deselve bancke ofte plaetse geaccumuleert ende vereenigt sijn op eene en deselve persone.' Verder merkt de abt op dat Poyck als ontvanger van het Land van 's-Hertogenrade nog eens drie procent tantième ontvangt over dezelfde schat.

naar voren als collecteur, waarop de abt notaris Johan Frederik Daelen in het veld bracht.³⁹ Op de banksvergadering van 6 augustus 1764 bleven Frederik Casper en notaris Daelen elkaar onderbieden om als minst biedende de aanstelling van collecteur te verwerven. Uiteindelijk boden beiden aan het gratis te willen doen. De banksvergadering gaf in meerderheid de voorkeur aan de ter plaatse wonende zoon van Poyck boven de van elders afkomstige Daelen.⁴⁰ Een tegenvaller voor de abt, maar een onverwachte meevaller voor de kas van de bank.

Een jaar daarna, bij de afhoring van de rekening 1764 werd vanuit de banksvergadering betoogd dat 'arbeijt ende moijsse belooninghe is verdiende' en werd voorgesteld de collecteur alsnog een heefloon van drie procent toe te kennen. De vertegenwoordiger van de abt protesteerde, bijgevallen door schout Grieffgens. Verreweg de meeste van de overige aanwezigen steunden het voorstel waardoor het heefloon alsnog op drie procent werd vastgesteld. De abt legde zich niet neer bij deze nederlaag en partijen bleven elkaar bestrijden. Schout Grieffgens heeft toen ingegrepen en vervroegd op 7 april 1766 een extra banksvergadering bijeengeroepen met het doel een nieuwe collecteur te kiezen. De vergadering koos Philip Vaessen voor de rekening 1766, die had aangeboden dat ook kosteloos te willen doen: '*dessen ontvangh voor niet t'ontvanghen gepresenteert heeft*'.⁴¹ Kort daarna, op 4 juni 1766, werd de rekening over 1765 - opgemaakt door de scheidende collecteur - alsnog afgehoord en afgerekend tegen een tantième van twee en een half procent. Vanaf 1767 ging de schepenbank over naar de - destijds ongebruikelijke, maar meer logische - betaling van een vaste vergoeding (70 pattacons).

Daarmee was de tantième van de collecteur die door de oorlogslasten in geldwaarde ruimschoots verdubbeld was - zonder dat daar noemenswaardig meer werk tegenover stond - teruggebracht naar een ongebruikelijk - vast - en laag niveau, ten voordele van ingezetenen.

De abt bleef Poyck dwars zitten waar het maar kon. In 1769 betwiste de abt hem het recht op een korting op de personele belasting (die de abdij, de parochie en de baron ook genoten). Poyck heeft bij leven geweigerd daarvan af te zien, maar in 1784 eiste de banksvergadering van zijn weduwe alsnog terugbetaling van de sinds 1771 ten onrechte aan hem verleende kortingen.⁴²

3.2.2 Conflict abdij Kloosterrade met de banken Simpelveld-Kerkrade over hoeve Crombach

Hoeve Crombach was gelegen op het grondgebied van zowel Kerkrade (60 morgen), Ter Heyden (157 morgen) als Simpelveld (40 morgen) en in het bezit van de abdij Kloosterrade. Het conflict draaide om wie de gerechtigde was in de belastingopbrengst van het Simpelveldse deel. De abdij stelde zich op het standpunt dat zij de verschuldigde belasting van de gehele hoeve aan bank Kerkrade voldeed, maar Simpelveld was het daarmee niet eens en eiste zijn deel op. Partijen waren daarover sinds 1720 onafgebroken in conflict, zonder oplossing.⁴³ Het geschil werd weer actueel toen in 1765 alle banken in de Landen van Overmaze werd verzocht een opgave te doen van hun bezittingen volgens een door Brussel voorgeschreven model. Na publicatie van de gedane opgaven werd duidelijk wie, wat en waar bezat. Ook bleek dat de abdij in beide banken een te lage opgave van haar bezit had gedaan en dus sowieso te weinig had bijgedragen

39 J.F. Daelen werd geboren in 1738 te Baelen (B) en is overleden te Kerkrade in 1811.

40 Het protest van de 'verongelijkte' J.F. Daelen bij de Soevereine Raad van Brabant te Brussel liep op niets uit.

41 Philip Vaessen was samen met andere Poyck mede-eigenaar van een aantal mijnbedrijven en sinds 1760 een der drie burgemeesters te Kerkrade.

42 HCL, LvO inv. nr. 2350: Banksvergadering d.d. 10 april 1769; LvO inv. nr. 2466: banksvergadering 7 juli 1784.

43 HCL, LvO, inv. nr. 2804. In 1725 werd daarover bij de Raad van Brabant te Brussel verder geprocedeerd. Zie: HCL, LvO, inv. nr. 2434 (117): Banksvergadering d.d. 22 januari 1770.

aan de omlage. Simpelveld reclameerde bij de abt, maar deze verweerde zich en spande tegen de bank Simpelveld een proces aan bij de Raad van Brabant in Brussel. Aanvankelijk (4 november 1768) besloot schepenbank Kerkrade zich buiten deze rechtszaak te houden, maar twee jaar later - in 1770 - intervenieerde het in het lopende proces ten gunste van schepenbank Simpelveld. Kerkrade liet weten dat blijkens de (60 procent) te lage opgave van haar bezit te Kerkrade daar zeker geen bijdrage voor het Simpelveldse bezit van de abdij kon zijn begrepen. Kerkrade eiste van de abdij voorts dat zij vanaf dan zou gaan (1) betalen conform het nieuw vastgestelde morgental, (2) betalen over hun inkomsten uit de tienden, en (3) het te weinig betaalde over de laatste 29 jaar alsnog te voldoen. De abt reageerde furieus en dreigde met een proces en alle verdere proceskosten op Kerkrade te verhalen. Eind 1773 - na een oproep daartoe van de Raad van Brabant - schikten de partijen hun conflict.⁴⁴ De abdij betaalde Simpelveld 4.650 gulden Brabants voor de gemiste bijdragen aan de Simpelveldse belastingen en zegde toe dat zij in de toekomst zou gaan meebetalen conform de nieuwe matricule vanaf het moment dat die van kracht zou worden. Kerkrade bleef met lege handen achter: geen van haar eisen werd ingewilligd en moest het doen met de toezegging dat de abdij te zijner tijd conform de nieuwe matricule zou gaan bijdragen. Het verschil in behandeling van Kerkrade en Simpelveld roept de vraag op

naar de reden(en) daarvoor. Het belangrijkste verschil met Simpelveld is dat de bank Kerkrade ten opzichte van haar heer én grootgrondbezitter, de abt en door hem benoemde schout en schepenen, en de door de abt benoemde pastoor der parochie Kerkrade in een meervoudige afhankelijkheidsrelatie stond, welke hen was ingepeperd door jarenlange knechting en intimidatie en hen deed besluiten hem zijn zin te geven.⁴⁵

3.2.3 Nieuwe kerktoeren

Op 28 februari 1765 had de abt de bank het aanbod gedaan dat hij de nieuwe kerktoeren voor de Sint Lambertusparochie te Kerkrade groten-deels op eigen kosten wilde bouwen.⁴⁶ Als tiendheffer was het de plicht van abt en pastoor de tiendklok en de torenbouw te betalen.⁴⁷ Bij nader inzien had de abt spijt van zijn toezegging.⁴⁸ Op de banksvergadering van 28 april 1766 liet de abt dat weten en vroeg de bank om een bijdrage van 900 pattacons in plaats van de eerder gevraagde 100 pattacons. Vader en zoon Poyck pleitten ervoor de abt te houden aan zijn eerder aanbod. Twee burgemeesters wilden de abt tegemoet komen met 300 pattacons. Kapelaan Mostart tenslotte stelde een bedrag van 400 pattacons voor.⁴⁹ Laatstgenoemde voorstel kreeg de meerderheid van de vergadering achter zich. Afsproken werd dat de bank het op te brengen bedrag over twee jaar mocht spreiden. Aan de Raad van Brabant te Brussel werd toestemming gevraagd om van het bestaande beleid af

44 HCL, LvO, inv. nr. 2434 (117,137): Banksvergaderingen d.d. 19 april en 25 november 1773.

45 Kanunniken van Kloosterrade waren in een dertiental parochies werkzaam als pastoor, waaronder ook en al vroeg te Kerkrade. Zie: H. Frusch, 'De pastoors der St. Lambertus parochie te Kerkrade' in: *Maasgouw* 80 (1961) 23-48.

46 HCL, AAK, inv. nr. 1144. Zie ook: HCL, LvO, inv. nr. 2630.

47 Volgens een synodaal besluit van het bisdom Luik (waartoe de abdij behoorde) uit 1307 moest de bezitter van de grote tienden een bijdrage leveren aan het onderhoud van kerk, toren en klok. A. Lehr, *Van paardebelt tot speelklok, (Zaltbommel 1967)* 123-124. De bouwlast verbonden aan de tienden is overal verdeeld, maar plaatselijk verschillend. In het bijzonder de kerktoeren kwam in veel plaatsen ten laste van de gemeente. Het gaf ook aanleiding tot allerlei discussies, bijvoorbeeld wanneer de toren bouwkundig met het schip was verankerd. Volgens de visitatieverslagen van de aartsdiaken waren er in Kerkrade drie klokken, één betaalde de abt (de 'tiendklok'), de anderen de gemeente.

48 In 1754 werd al geconstateerd dat de bestaande klokkentoren bouwvallig was. Het onderzoek werd uitgevoerd door de bekende Akense architect Moretti, bouwheer van de oostvleugel van de abdij Kloosterrade. In opdracht van abt Fabritius, HCL, LvO 2434 054. [FR 1754080101]

49 HCL, LvO inv. nr. 2466: banksvergadering 28 april 1766.

te wijken. Die toestemming werd verleend. De banksvergadering van 22 augustus 1766 besloot tot een extra omlage van vijf stuivers per morgen om het geld bijeen te brengen.

Ook medestanders van Poyck in deze kwestie moesten het ontgelden. Philip Vaessen was in 1760 tot burgemeester van Kerkrade gekozen en had Poyck gesteund in de 'kwestie kerktoeren'. De abt protesteerde prompt eind 1763 tegen de herbenoeming van Vaessen omdat hij als buitenlander geen burgemeester kon zijn.⁵⁰ Schout Grieffgens spande een proces aan bij de Raad van Brabant waartegen Vaessen zich krachtig verweerde, maar 'om de gemeente in geene moeilijkheden te brengen en sigh oock buijten alle proces te stellen ende in rust te leven, soo verclaert den geïnsinueerde mits desen bereedt te sijn van promptelijck te renonciëren, te desisteren ende affstandt te doen van den voormelden onereusen last ofte fonctie van Borgemeester van Kerckrode ende van alle bedieningen daer aen clevende'.⁵¹ De abt kreeg weer zijn zin. Twee maanden later protesteerde de abt – en nu vergeefs – tegen de terugbetaling van de door Vaessen gemaakte kosten in verband met dat proces. Enkele jaren later, in 1766, werd Vaessen gekozen tot collecteur van bank Kerkrade.

3.2.4 Novaaltieden - tiendbaarheid nieuwe gewassen

Dit geschil van de abt met de bank draaide om de tiendbaarheid van nieuwe gewassen.⁵² In

1756 betrof het klaverhooi. De banksvergadering stelde zich op het standpunt dat de oogst van deze nieuwe gewassen buiten het tiendrecht van de geestelijkheid viel.⁵³ Abt en pastoor waren een andere mening toegedaan. Vier jaar later, in 1760, laaide het conflict opnieuw op, maar nu over een ander nieuw gewas: aardappelen.⁵⁴ In de banksvergadering van 5 november 1764 koos de banksvergadering partij voor de niet-betalers en zegde toe de kosten voor een eventuele procedure tegen abt en pastoor voor haar rekening te zullen nemen. Abt Joseph Haghen, die in 1757 zijn voorganger Johan Fabritius was opgevolgd, haalde juridisch alles uit de kast en trok uiteindelijk in beide gevallen aan het langste eind.⁵⁵

3.2.5 Processen bokkenrijders

De Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade richtten in die tijd opnieuw hun aandacht op de vervolging van de zogenoemde 'bokkenrijders' en zochten een geschikte plaats om de verdachten op te sluiten, te ondervragen/folteren, te berechten en – niet zelden – te executeren. Daartoe viel hun oog op burcht 's-Hertogenrade. In 1767 worden kosten ad 1.200 pattacons voor aankoop en renovatie van de burcht 's-Hertogenrade tot gevangenis door de Staten van het land van 's-Hertogenrade omgelegd.⁵⁶ De quote voor de bank Kerkrade bedroeg 294 pattacons. In de periode 1770-1776 vond een golf van vervolgingen van de bokkenrijders

50 Vaessen was geboren in het land van Heijden, dat in Gulik, dus niet in Brabant was gelegen.

51 HCL, AAK, inv. nr. 1137: Reactie d.d. 4 september 1764 van Vaessen op gerechtelijke aanklacht van schout.

52 Ook de rechten op nieuw ontgonnen gronden worden aangeduid met novale tienden. Conflicten hierover waren al in de middeleeuwen algemeen en talrijk. De belangrijkste, maar niet enige tienden, waren graantienden in het bijzonder rogge. De problemen ontstonden in de achttiende eeuw vooral met de invoering van nieuwe gewassen zoals aardappelen, meekrap, tabak en in dit geval klaver. Daar zijn ook elders vele processen over gevoerd. Voor bijvoorbeeld Gronsveld zie: J. van Rensch, Zonneleer, 733.

53 Met plakkaat van 6 oktober 1520 had Karel V geestelijke instellingen in Brabant verboden hun tienheffingen nog langer uit te breiden.

54 Nijsten-Höfte, Lea, 'De introductie van de aardappel rond 1740 in het land van Rode en de heffing van de aardappeltienden door de abdij' in: *Facetten I*, 245-253.

55 HCL, LvO, 2362; en HCL, Notariële Archieven 09.001 inv. nr. 941 en 942. Franquinet, Beredeneerde inventaris, no. 202 (klaverhooi) en 203 (aardappelen).

56 HCL, LvO, inv. nr. 2224 en 2225.

plaats in de Oostenrijkse landen van 's-Hertogenrade en Valkenburg. Hoewel de criminele justitie in Kerkrade een zaak was van de heer van Kerkrade, was het de abt tijdens een eerdere golf van vervolgingen van 1740-1745 gebleken dat de opbrengst van de confiscaties van de veroordeelde, veelal armlastige 'bokkenrijders' achterbleef bij de proceskosten. Om zich te ontdoen van deze per saldo verlieslatende activiteiten, had de abt destijds bedacht dat de Staten van het Land van 's-Hertogenrade met het Land van Valkenburg zouden samenwerken in opsporing en berechting en een gemeenschappelijk kas zouden aanhouden waar de schepenbanken de daarmee gepaard gaande kosten konden declareren. Deze kas zou worden gevuld met de opbrengst van de confiscaties van bezittingen van de veroordeelden. Eventuele tekorten zouden evenredig worden omgelegd over alle schepenbanken.⁵⁷ Die regeling van toen werd nu opnieuw ingevoerd. Alleen al voor schepenbank Kerkrade leverde de quote in de kosten voor opsporing, berechting en executie in de jaren 1776-1778 een lastenverzwaring van in totaal ca. 1.000 pattacons op. Net als bij de kerktoeren was de abt er weer in geslaagd de kosten gemoeid met een verplichting voor hem als heer van Kerkrade dan wel als abt, neer te leggen bij het collectief, 'zijn' schepenbank.

In 1779 werden voor het laatst kosten voor de Staten van het Land van 's-Hertogenrade opgevoerd. Vanaf 1780 treft men in de rekening nog enkel de omlage van de ontvanger-generaal van de *Province de Limbourg* aan. Er zijn ook geen recessen bekend van vergaderingen van de Staten van 's-Hertogenrade uit 1780 of later.

4. SAMENSTELLING REKENINGEN 1783-1795 – UNIFICATIE STATEN EN NIEUW BELASTINGSTELSEL

De voornemens tot een bestuurlijke eenwording van de hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze en invoering van een rechtvaardig(er) belastingstelsel werden al bij de troonsbestijging van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk in 1740 aangekondigd. Door de versnippering in de *Province de Limbourg* was het bestuur er traag, inefficiënt en kostbaar bevonden. Belastingen dienden evenwichtig en fair te zijn en belastingprivileges van o.a. adel en geestelijkheid pasten daar niet bij in de ogen van de 'verlichte' keizerin.⁵⁸ Met name het buiten de grondbelasting houden van leengoederen hekelde Maria Theresia in 1753 als: 'de leenrechten in onse Nederlanden grooteliex versuymt, verswegen, geusurpeerd . . . ende andere quade praktijcken die men heeft gebruijckt'.⁵⁹ Het Reglement voor een modern, meer evenwichtig belastingstelsel dat de regering te Brussel in 1755 publiceerde, leidde tot fel verzet van geestelijkheid en adel. In de onderhandelingen over het meebetalen aan de oorlogskosten na het uitbreken van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) slaagden dezen er in 1759 in uitstel van de belastingplannen tot 1782 te bewerkstelligen.⁶⁰

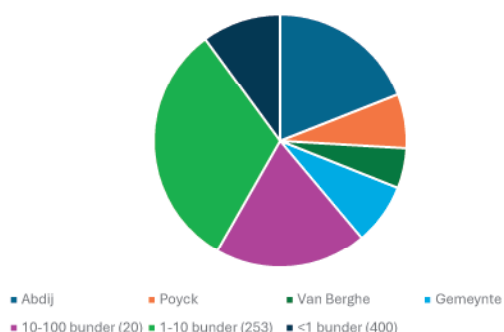
Tegen het einde van die periode gingen de vier Staten in 1778 akkoord met de voorstellen tot unificatie en de opzet en uitwerking van een nieuw belastingstelsel. Belastingprivileges van adel en geestelijkheid vervielen, zo ook het privilege van vrijstelling van bedebetaling van 's-Hertogenrade (stad). De Staten van de vier individuele landen verdwenen en gingen in 1779 op in de Generaliteit van de *Province de Limbourg*, zoals de verenigde Statenvergadering ook wel werd genoemd. De bestuurlijke drukte nam

57 In detail beschreven in: M. Huijnen en H. van Wersch, 'Macht en onmacht in de processen tegen de bokkenrijders (1740-1780)' in: *Facetten I*, 40-95. Zie ook in deze bundel: Nijsten-Höfte, *De abten*, 119-159.

58 HCL, LVO inv. nr. 2788.

59 Ordonnantie keizerin Maria Theresia, 11 maart 1753. HCL, LVO inv. nr. 2673.

60 Voor het onderzoek dat ten grondslag lag aan het reglement van 1755, het verzet daartegen van geestelijkheid en adel en het bewerkstelligen uitstel, zie Dormans, *Van alle tijden?*, 68-76.

Afb. 6. Verdeling perceel grootte (in bunders) per categorie (# personen) te Kerkrade ca. 1772.

bebouwing ervan (huis, molen). Voor elke categorieën gold een specifiek tarief.⁶⁴

De verdeling van de perceel grootte per persoon is weergegeven in Afb. 6. Naast de drie particuliere grootgrondbezitters abt, Poyck en Van Berghe-Trips bezat de schepenbank 169 bunders 'gemeente' grond. Nog eens twintig personen bezaten tussen de tien en honderd bunders. Meest voorkomend was een grondbezit van minder dan één bunder. Samen bezaten die 400 ingezetenen 218 bunders, gemiddeld dus iets meer dan een halve bunder per persoon.

Het kadasterboek 1771-1774 vermeldde de namen van 694 bezitters van in totaal 5.219 bezitseenheden.⁶⁵ Van elke bezitseenheid werden omvang, aard en tarief al naar gelang het gebruik gespecificeerd alsmede de productiewaarde (= omvang x tarief). Naast grond (2.162 bunders) werden ook andere onroerende goe-

deren als huizen (604) en molens (zes) 'beprijsd'. Een huis werd aangeslagen voor een bedrag van vijftien gulden onafhankelijk de staat waarin het verkeerde: kasteel of krot. Een molen, ten slotte, werd aangeslagen voor 60 procent van de jaarlijkse opbrengst.⁶⁶

Na nog wat kleinere correcties werd vanaf 1783 de nieuwe matricule van kracht. Voor Kerkrade kwam het 'lastboek' voor 1783 uit op 72.479 gulden en elf stuivers en de omlage werd vastgesteld op drie stuivers Brabants per gulden. In de rest van de periode bleef het lastboek nagenoeg onveranderd. Gemiddeld bedroeg de opbrengst van de omlage in deze periode 9.333 gulden. Anders dan in de voorgaande perioden slaagde de bank er in om vrijwel elk jaar de rekening met een overschot af te sluiten van gemiddeld 533 gulden.

4.2 VERGELIJKING BELASTINGDRUK OUDE-NIEUWE STELSEL KERKRADE 1783

Volgens het Kadasterboek 1771-1774 telde Kerkrade 8.640 belastingplichtige morgens. In tegenstelling daarmee ging het oude stelsel uit van een geschat aantal morgens dat in 1685 was vastgesteld door de banksvergadering op 4.613 morgens. Het aanzienlijke verschil van ruim

Gebruikt morgental	morgens
Morgental (schatting, 1685)	4.613
Onderaangifte (25 procent)	2.161
Belastingprivileges	1.870
Morgental (gemeten, 1771)	8.644

Afb. 7. Groei morgental Kerkrade tussen 1685 (geschat) en 1771 (gemeten).

64 Bijlage 3 bij Ordonnantie van 29 januari 1778 Raeckende de nieuwe Matricule ende unie van de Staten van de Provincie van Limburg vermeldt de bedragen; HCL, LvO inv. nr. 2263. Deze ordonnantie is een uitwerking van de ordonnantie van 1770: HCL, LvO inv. nr. 782; in noot 35 geciteerd. Kerkrade hanteerde een tarief voor akkergrond van 36 gulden, voor weidegrond 30 gulden, voor bosgrond gulden. Voor tiendplichtige gronden werd een korting verleend.

65 Zie: J. Molemans, 'Achtergronden van het ontstaan van het 18de-eeuwse kadaster in de Limburgse Kempen', in: *Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten* (Keulen 1988) 223-253.

66 Dat grond, gebruikt voor de winning van de eronder gelegen bodemschatten, niet in de belastingheffing betrokken werd - bijvoorbeeld volgens het molen-model - mag achteraf verbazen. Wellicht ontging de met agrarische productie vertrouwde Brusselse beleidsmakers de inmiddels industriële omvang van de kolenwinning in een verre uithoek of wilden ze het welslagen van het project niet in gevaar brengen door de oppositie van de abt, die eerder - in 1757 - met succes een spaak in het wiel van de belastingplannen had gestoken.

	Kadasterboek 1771-1774					Matricule 1685		
	bunders	huizen	lastboek	omlage	aanslag	morgens	omlage	aanslag
totaal	2.161	604	72.479	3 st. b.	10.871	4.613	30 st. p	11.532
Abdij	411		12.364	“	1.855	800	“	2.000
Poyck	149		4.786	“	718	190	“	475
NN	1	1	32+15	“	4,8+2,2	4	“	10

Afb. 8 Belastingdruk vóór en ná de nieuwe matricule 1782.

4.000 morgens kan worden verklaard uit twee factoren: (a) de destijds breed verbreide praktijk om de grootte van het grondbezit lager aan te geven bij de schepenbank dan het in werkelijkheid was en (b) de belastingprivileges van geestelijkheid en adel.⁶⁷ Indien wordt uitgegaan van een generieke onderaangifte van 25 procent van het grondbezit dan hebben adel en geestelijkheid jaarlijks voor ca. 1.870 morgen belastingprivileges genoten.⁶⁸ Zie Afb. 7.

De bank kon na de afschaffing van belastingprivileges dezelfde belastingopbrengst verkrijgen met een 21,6 procent lager belastingtarief voor iedereen. Bij een gemiddelde omage van 27 stuivers in de periode 1763-1782 vertegenwoordigden de belastingprivileges van weinigen een bedrag van 4.200 gulden Brabants jaarlijks. Omgekeerd zouden de ingezetenen in die periode hebben kunnen volstaan met ongeveer driekwart van de omage als adel en geestelijkheid hun *fair share* hadden betaald.

Het effect van de gelijktijdig ingevoerde huisbelasting was allesbehalve evenredig. Omdat het een vast bedrag betrof, werkte deze maatregel voor de minder geërfdens progressief denivellerend. Waar grootgrondbezitters voor gemiddeld ca. 32 gulden per bunder wer-

den aangeslagen, werd een willekeurige keuterboer ('NN') met een huis en één bunder grond voor 47 gulden aangeslagen. Voor ingezetenen met een huis en nog minder grond pakte het nieuwe systeem nog ongunstiger uit. (zie Afb. 8). Deze bepaling werd als onrechtvaardig ervaren en zou aanleiding zijn voor veel conflicten tussen de bank en de ingezetenen. De bank zag zich genoodzaakt compenserende maatregelen te treffen.⁶⁹ De abdij leverde de overgang per saldo nog een klein voordeel op; de heer van Ehrenstein, Poyck, moest daarentegen dieper in de beurs tasten.

4.3 BEDE EN LANDSLASTEN – STATEN VAN DE PROVINCE DE LIMBOURG 1783-1795

De bede (ordinaris en extra-ordinaris) is in deze periode gelijk gebleven aan het niveau in de voorafgaande periode. De landslasten van de gezamenlijke staten van de 'Provincie' (staten generaal) die bestond uit de staten van het hertogdom Limburg aangevuld met vertegenwoordigers uit Oostenrijks Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade varieerden echter sterk en weerspiegelen een onrustige tijd met een nieuwe bestuursvorm, nieuw belastingstelsel, schuldenaanpak op Staten-niveau, vernieuwings-

67 Bij hun ontstaan werden deze 'privileges' gelegitimeerd door de tegenprestatie: zorg voor het geestelijk welzijn (kerk) of de publieke veiligheid (adel), maar inmiddels waren ze verworpen tot een ordinaire omzeiling van belasting. Te vergelijken met de hedendaagse *rulings* van de Belastingdienst met grote bedrijven.

68 Dormans signaleert in talloze banken onjuistheden in de aanbreng van het bezit. Heerlen zag zich genoodzaakt in 1760 het bundertal te verhogen naar 2.588 waar het in 1752 nog slechts 2.015 bunder bedroeg, een stijging van 28 procent. Dormans, De financiële verhoudingen, 113, 114. Voor Heerlen zie: Garritzen, 'De bede', *Land van Herle*, 4 (2001) 131.

69 Ook ingezetenen van Oirsbeek hebben hun beklag gedaan bij de banksvergadering. Zie: HCL, LVO, inv. nr. 1866.

drift van een verlicht vorst en burgerlijk verzet daartegen, oorlog met de Fransen en graanschaarste. Per saldo dalen echter voor Kerkrade de lasten van de Staten van het vroegere hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze tezamen van gemiddeld 700 pattacons in de periode 1754-1763 en 720 pattacons in de periode 1764-1782 naar ca. 250 pattacons (995 gulden) in de periode van de Generaliteit 1783-1792.

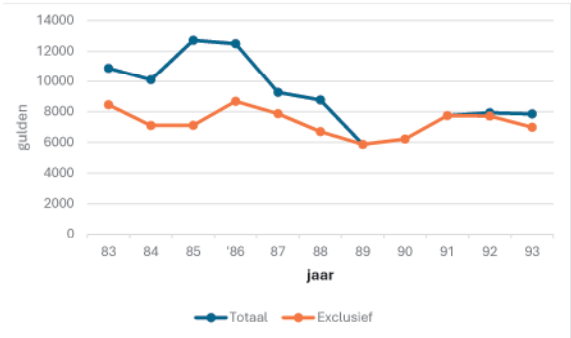
De totale uitgaven van bank Kerkrade laten dan ook een grillig verloop zien, zij het met een dalende tendens: zie Afb. 9, lijn 'Totaal'. 'Exclusief' toont het verloop van de uitgaven exclusief de incidentele landslasten.

Het hoge niveau van uitgaven in de eerste zes jaar werd veroorzaakt door een aantal extra lasten dat door de Staten wordt opgelegd: (1) aflossing van schulden; (2) bestrijding ziekte hoornvee; en (3) proviand en inkwartiering Oostenrijkse troepen. Ter aflossing van de schulden van de 'oude' Staten hadden de Staten een vijfjaars 'fond d'amortissement' ingesteld.⁷⁰ De quote voor Kerkrade daarin bedroeg de eerste jaren 1.500 gulden en steeg daarna naar 2.639 gulden in 1787. De besmetting van hoornvee in 1782/83 had geleid tot een grote vee sterfte in sommige gebieden. De Staten besloten de getroffen banken te compenseren voor de gemaakte kosten (hooi, stro en nieuw vee) en het benodigde geld te verhalen op alle banken. De quote voor Kerkrade – dat zelf ernstig getroffen was – bedroeg 693 gulden. Tenslotte werden in '85 en '86 kosten gemaakt voor de 'passagie van Haere Majesteits trouppen' omgelegd: voor Kerkrade 1.162 respectievelijk 1.139 gulden.

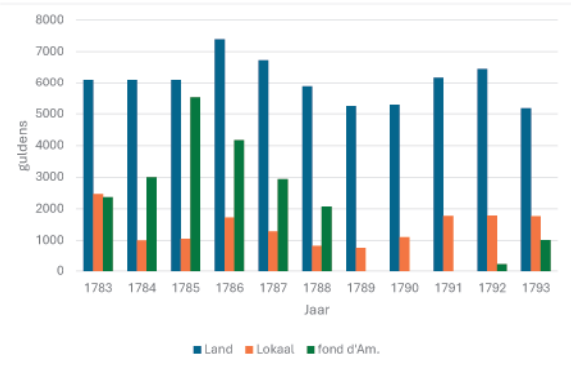
Exclusief de incidentele landslasten is het totale lastenverloop te Kerkrade redelijk vlak.

4.4 LOKALE LASTEN 1783-1794

De bank wenste zich degelijk voor te bereiden op de invoering van de nieuwe matricule. Vandaar

Afb. 9. Uitgaven bank Kerkrade 1783-1793 mét ('Totaal') en zonder ('Exclusief') de bijzondere landslasten. Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv. nr. 2466 en (1793)

Afb. 10. De samenstelling van de rekening Kerkrade in de periode 1783-1793 (guldens). Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv. nr. 2466 en 2588 (1793).

dat in 1783 een bedrag verschijnt van 389 gulden 'tot betaeling van d'operatie ter materie van nieuw matricul anno 1770 gedaen, aen d'heer drossard, schepen, griffier en geassummeerde experten.'

Afb. 10 toont samenstelling van de rekening van Kerkrade opgedeeld in drie posten: Land (bede, etc.), lokale lasten, en de additionele (Land)lasten (fond, etc.) en het relatieve belang van deze kosten op de rekening van Kerkrade in de beschouwde periode. Van de totale uitgaven werd gemiddeld 85 procent aan de Staten af-

⁷⁰ Archives des États de Limbourg, Bruno Dumont, Inventaire des archives du comité du dénombrement et du cadastre du Limbourg (Duché de Limbourg, pays de Dalhem, de Fauquemont (Valkenburg) et de Rolduc ('s-Hertogenrade) (1756) 1769-1783 (1797); inv. nr. 1077-1079 (1780-1783).

gedragen (7.851 gulden) en werd gemiddeld 15 procent (1.353 gulden) lokaal besteed. Van het Staten-deel ging gemiddeld 1.922 gulden naar de bijzondere lasten.

Met de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 1783 kreeg de rekening van de bank Kerkrade een ander aanzien.⁷¹ Het bedoelde effect van de belastingherziening, namelijk een rechtvaardiger stelsel, werd in Kerkrade ruimschoots bereikt. Het belastingplichtige bezit steeg met 87 procent van 4.600 naar 8.648 morgens. De belasting voor adel en geestelijkheid bleef per saldo gelijk terwijl de kleine boeren ongeveer de helft minder belasting hoefden te betalen. Aan de uitgavenkant werden met de opbrengst uit de verkoop van 'gemeente-grond' schulden verminderd en vervielen de betreffende rentebetalingen.⁷² Aan de andere kant verschenen nieuwe uitgavencategorieën met name op het terrein van het armen-/armoedebeleid. Zo kwam er een voorziening voor oninbare belasting 'uijt consideratie voor derselver armoedt' en wordt voor bezitters van een bouwvallig huis ('ingevalen', 'vervalen', 'gedemoleert' of 'afgebrant') de huisbelasting (vijftien gulden per jaar) verminderd of kwijtgescholden. In voorkomende gevallen werd specifiek aandacht geschonken aan de situatie van armen: in 1789 besluit de schepensbank om het advies van de Staten van

Limbourg de prijs van een brood te maximeren op een bedrag onder de kostprijs niet te volgen, maar de marktprijs te blijven hanteren. Wel wordt besloten een lijst van behoeftige armen op te stellen.⁷³ De lijst telde in 1792 44 personen. Op een bevolking van ca. 2.600 personen is dat niet veel.⁷⁴ De tegemoetkoming bedroeg één gulden – dertien schilling – 9 denier per persoon.

Bij werkongevallen werd voorzien in behandeling van de ongelukkige door een 'chirurgie' of in een uitkering van de bank ter 'soulageeringhe van desselfs ongeluck'.

Kerkrade was rijkelijk laat met een publiek armoedebeleid.⁷⁵ Per ordonnantie van 14 december 1765 had Maria Theresia bevolen dat iedere bank haar armen diende te onderhouden 'in cas deselve tot het noodigh onderhoud derselver niet en souden suffisant sijn' en dat de regeerders 'souden beraemen het bequaemste middel'. In 1768 vroeg en kreeg de bank toestemming voor de verkoop van gemeentegronden van keizerin Maria Theresia.⁷⁶ Tot uitvoering kwam het niet. In 1771 ondernam de bank een nieuwe poging en besloot armenbeleid én schuldsanering gezamenlijk ter hand te nemen.⁷⁷ Opnieuw schortte het aan uitvoering. Pas na de invoering van het nieuwe belastingstelsel zag de banksvergadering mogelijkheden en werd het middel weer van stal gehaald en

71 HCL, LvO, inv. nr. 2263: Ordonnantie van Keizerin Maria Theresa betreffende de nieuwe matricule en de unie van de Staten van de provincie Limburg, gedrukt, 1778

72 De schuld van 2.400 pattacons vormde het restant van een in 1670 (!) aangegane lening en inmiddels bedroeg de betaalde rente het drievoudige van de lening. Brussel had in 1771 al bij Kerkrade aangedrongen op schuldsanering. HCL, LvO 2434 (97): Banksvergadering Kerkrade, 6 aug. 1765.

73 Banksvergadering van 7 oktober 1789. De Staten van Limbourg hadden op 3 oktober geadviseerd de broodprijs te maximeren op 7 stuivers per pond. Zie: HCL, LvO, inv. nr. 2434.

74 Het kan duiden op een strenge norm voor 'armoede'. Offermans wijst op een andere mogelijkheid: de ruime werkgelegenheid door het florerende mijnbedrijf dat toen aan ca. 400 personen werk gaf. Offermans, De abdij, 444. In Horst telde men in 1753 op een bevolking van ca. 1.800 personen 65 armen en onvermogenen. Zie: Asselberghs, 183, 186.

75 In Heerlen ging een deel van de geldboeten van de gerechtskas naar de armenkas. Ook kwam de pacht van drie stukken grond ten goede aan de armenkas (de zogenoemde 'armenpachten'). M. Put, 2000 jaar Heerlen, 106.

76 AEL, 1094 Kerkrade: requête de la Régence de Kerkrade en vue d'obtenir l'octroi nécessaire à la vente de biens communaux. 1761. HCL, AAK inv. nr. 1030: Memoire touchant la Seigneurie du Banc de Kerckrode au Pays de Rolduc, 1761.

77 De commissarissen van de Staten hadden kort tevoren opgeroepen tot schuldsanering en Kerkrade werd geteisterd door een hoornvee besmetting. HCL, LvO inv. nr. 2434: Resolutie in banksvergadering 8 april 1771.

kwam het tot daadwerkelijke verkoop van 'gemene' gronden.⁷⁸

In banksvergadering van 11 september 1783 wordt voorgesteld alle gemene gronden van de bank Kerkrade te verkopen om zo de actuele schuldenlast van 19.000 gulden te verminderen:

Nu geproposeert zijnde of niet convenieert te versoeken de noodige permissie om te vercoopen de gehele gemeente deser Banckten eijnde van bij middel dier te quijten de schulden tot laste deser gemeijnte Sprekende, is geresolveert van jae en den greffier deser Bancke gecommitteert hiervan de noodige remonstratie te doen aen den Heere assesseur⁷⁹ Strens.⁸⁰

Vanuit de dorpsgemeenschap kwamen protesten. In 1785 stemt de dorpsvergadering weliswaar in met het voorstel maar beperkt de omvang van de te verkopen percelen tot 150 roeden elk. Daadwerkelijke verkoop gemeentegronden leverde in 1789 en 1790 naast aflossing ook extra inkomsten op voor de bank.⁸¹

4.5 MAATSCHAPPELIJKE ONRUST - BRABANTSE OPSTAND 1789-1790; FRANSE INVALLEN

De stroom van religieuze en economische hervormingen van keizer Jozef II, die in 1780 zijn moeder Maria Theresia was opgevolgd, stuitte op groeiende weerstand bij alle lagen der be-

volking. De situatie escaleerde en in 1787 ontstonden ernstige rellen in het centrum van Brussel. De situatie liep opnieuw uit de hand in najaar 1789 en was de Brabantse Opstand een feit.⁸² De Staten van de *Province de Limbourg* traden in maart 1790 toe tot de van Oostenrijk afgescheiden Verenigde Belgische Provinciën. De Oostenrijkers maakten eind 1790 gewapenderhand een einde aan de opstand. De abt en de Staten kozen eieren voor hun geld en keerden terug onder het Oostenrijks gezag. In de Statenvergadering van 7 april 1791 werd hun voorzitter, abt Chaineux, tot aftreden gedwongen.⁸³

De bank Kerkrade leverde in deze tijd foerage en bouwmaterialen aan de Oostenrijkse troepen en betaalde ook voor de werving van 'volontairs' voor het Oostenrijkse leger.

Najaar 1792 veroverden de Fransen grote delen van de Zuidelijke Nederlanden, in maart 1793 worden ze teruggedragen, maar september 1794 wagen ze een nieuwe poging, nu voorgoed. Abt en kloosterlingen wachtten dat niet af en vluchtten op 20 september 1794 met alles wat ze konden vervoeren naar de overkant van de Rijn.

Het bestuur begon al eerder op alle niveaus te haperen. De Staten stuurden voor het jaar 1793 al geen gespecificeerde opgave van de afdracht meer (het zogenoemde 'taxtbriefje', zie Afbeelding 11) maar verzochten enkel om een 'don patriotique' ad 4.000 gulden.

78 HCL, LvO, 2434 165 - Bankvergadering van Kerkrade d.d. 2-3-1781. Verkoop van aantal percelen. Hiervoor werd via hoofddrossaard verlof van assensseur Strens van het gouvernement te Brussel verkregen. In 1786 opnieuw: HCL, LvO, inv. nr. 2466: banksvergadering d.d. 31 december 1786 geeft toestemming tot verkoop van in oppervlakte gelimiteerde stukken grond.

79 De functie van assesseur was ingevoerd krachtens artikel XXI van de Ordonnantie van 1778: Een *Commissie van de Publiecke Lasten*. Deze commissie bestond uit één hoofd en vijf leden - assesseurs - en moest toezien op een goede toepassing van de nieuwe matricule.

80 HCL, LvO, 2466, 124, 135.

81 AEL, Inventaire de dénombrement, inv. nr. 1094 – requete Kerkrade en vue d'obtenir l'octroi nécessaire a la vente de biens communaux 1771.

82 Zie hiervoor: Berkvens, L., in: Limburg. Een geschiedenis 1500-1800, Maastricht 2017.

83 Voor een gedetailleerde beschrijving van de Brabantse Opstand vanuit het perspectief van abt en de abdij zie: Offermans, De abdij, 451-461. De prijs van graan was in 1790 sterk opgelopen en de agressie richtte zich op de Staten en m.n. haar voorzitter, abt Chaineux, die door de bevolking verdacht werd van bewuste prijsopdrijving.

MESSEIGNEURS les Députés Ordinaires des États de la Province de Limbourg ont ordonné par leur Réceés du 17 de ce mois la répartition des Aides & Subsidés ordinaires & extraordinaires, Entretien de la Cour de Leurs Alteffes Royales, & autres charges de la présente année 1792, dans lesquelles

Porte			
Pour Quête dans les Subsidés ordinaires & extraordinaires, y compris l'AGIO, payable à la Caisse de Monsieur BIRVEN. f	4754	1	1
Pour Quête dans l'Entretien de la Cour, avec AGIO, payable à la Caisse de Monsieur le Conseiller Receveur Général des États ERNST à Hiert - Clapelle. f	364	11	—
Pour Quête dans les Intérêts des Capitaux, payable à la Caisse du dit Conseiller Receveur Général ERNST. f	—	—	—
Pour Quête à verser dans la Caisse d'Amortissement payable au même. f	—	—	—
Pour Quête dans les frais de la Généralité, payable au même. f	871	19	2
Pour Tantième du Conseiller Receveur Général des États, pour la levée du fond d'Amortissement, à verser dans la Caisse. f	—	—	—
Pour frais internes, & Tantième des Régens. f	662	—	—
	6632	11	3

Donné aux 17 novembre 1792
De la Province de Limbourg
Wijk

Afb.11 Taxtbriefje Kerkrade voor het jaar 1792 van de 'Province de Limbourg'.

De uitgaven van de collecteur over 1792 bedroegen daarom slechts 7.864 gulden. Bijgevolg werd de rekening afgesloten met een overschot van maar liefst 5.676 gulden. De schepenbank Kerkrade schortte daarna het afhoren der rekeningen op: de laatste rekening die wordt afgehoord onder Oostenrijks regime is die van 1791, afgehoord in 1793. De rekeningen van 1792-1794 werden pas in de Franse tijd, in 1797 afgehoord.

Op 1 oktober 1795 werd het decreet afgekondigd waarbij de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werden ingelijfd en de *Province de Limbourg* werd verdeeld over de Departementen Nedermaas en Ourthe. De heerlijkheid Kerkrade hield op te bestaan en

een jaar later vervielen alle bezittingen van Kloosterrade aan de Franse staat. De ironie wil dat de abt die in 1782 de voorkeur kreeg van de benoemingscommissie vanwege zijn geschiktheid voor 'de zorg voor de tijdelijke goederen' die goederen nu moest inleveren bij de Fransen.

5. CONCLUSIE

De belastingdruk in schepenbank Kerkrade nam in de periode 1764-1782 gestaag toe anders dan bijvoorbeeld in het naburige Staatse Heerlen waar deze daalde. Een reden daarvoor was dat de heer van Kerkrade, de abt van Kloosterrade lastenverzwaringen bij de bank wist neer te leggen. Omdat de bank een sober beleid voerde, bleef de omlage desondanks relatief laag.

De banksvergadering accepteerde in de periode 1764-1782 niet langer voetstoots het gezag van de heer, zelfs als ze daarmee het risico liep in een openlijk conflict met hem verzeild te raken. Daarbij keerden zich soms zelfs de door de heer benoemde notabelen tegen hem. Aan de andere kant getuigde het ageren van de banksvergadering tot 1782 van respect voor de persoon van de heer en de zorg voor het behoud van een goede verstandhouding met hem en daarmee eerder terughoudend was in het volharden in zijn wensen, laat staan dat die wensen tot eisen werden gemaakt. De heer van Kerkrade verkeerde echter in de bijzondere omstandigheid dat hij als voorzitter van de Staten van Limburg grote politieke invloed in Brussel had en aan de andere kant de pastoor der parochie Kerkrade mocht benoemen en daarmee invloed kon uitoefenen op de ingezetenen als leden van de lokale religieuze gemeenschap.

De rol van de abt getuigde daarentegen van gedrevenheid voor het zeker stellen van een solide en duurzame economische basis voor abdij en kloostergemeenschap. Zijn ijver voor de zorg voor de 'tijdelijke goederen' van de abdij leek stevig geworteld in de feodale standenmaatschappij waarin de adel voor vrede en veiligheid zorgden, de geestelijkheid om Gods ze-

gen bad en de boeren als passende tegenprestatie voorzagen in het levensonderhoud van allen. De gelden opgebracht door de ingezetenen van de bank moeten voor de abt niets minder dan de nakoming van deze door God gegeven en gewilde overeenkomst zijn geweest. De banksvergadering bleek daartoe uiteindelijk 'om vreedes halve altoos gereet te zijn'.⁸⁴ Het zal dan ook niet verbazen dat de heer van Kerkrade de conflicten veelal in zijn voordeel wist te beslechten.

De periode 1783-1795 geeft een ander beeld te zien zowel vanuit het perspectief van de dorpsvergadering als dat vanuit de heer. De verbreding van de belastinggrondslag leidde tot meer inkomsten voor de bank. De éénmaking van de voorheen vier Staten in de *Province de Limbourg* bracht een bestuurlijke vereenvoudiging met zich mee en leidde tot een lastenverlaging voor alle banken – zo ook voor bank Kerkrade. De verkregen financiële armslag gaf aanleiding tot een grotere zelfbewustheid bij de dorpsvergadering. Beleidsvoornemens die in de voorafgaande periode waren blijven liggen, zoals de afbouw van schulden, werden nu tot uitvoering gebracht. Onderwijs dat voorheen vooral een zaak was van de door de kerk ter beschikking gestelde kapelaan-onderwijzer werd nu ook als een publieke taak gezien en uitgevoerd door een gekwalificeerde leken-onderwijzer. Armenzorg werd niet langer overgelaten aan de caritas van de kerk, maar werd (ook) een publieke voorziening. Het perspectief van de heer kantelde ook. Bevond de abdij zich in 1764 in een financieel precaire situatie waarin de inkomsten uit de heerlijkheid Kerkrade van belang waren, in 1783 was de kolenwinning dermate lucratief dat de in 1783 aangetreden nieuwe abt weinig interesse had of behoefde te hebben voor de financiële huishouding van Kerkrade. Waar nodig – zoals de aanleg van wegen – nam de abdij zelf het initiatief en betaalde de uitvoering – daarbij een taak van de schepenbank vervullend.

BIBLIOGRAFIE/GERAADPLEEGDE BRONNEN

- Asselberghs, V.J.J.M., 'De schatrekening van Horst over 1753', in: P.A.M. Geurts e.a. (red.) *Horster Historiën 2, Van heren en gemeentenaren* (Horst 1988), 175-192.
- Augustus, L., 'Vervolging en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: *PSHAL* 127 (1991) 69-153.
- Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria' in: *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2017) 19-115.
- Blécourt, A.S. de, (bewerkt door H.F.W.D. Fischer), *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1950).
- Boer, P. en L. Heijenrath, 'Het verslag van de vergadering van het kapittel van Kloosterrade in 1742, waarin het besluit wordt genomen als abdijs kolen te gaan exploiteren', in: *Facetten - III* (Heerlen 2022) 221-236.
- Boeren, P.C., *De abdij Rolduc – Godsdienstig en cultureel centrum van het hertogdom Limburg (1104-1804)* (Maastricht 1945) 116 (winst mijnen).
- Casier, C. en L. Crahay, *Coutumes du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse*, (Brussel 1889) 93 e.v.; aanvulling 1696: 135 e.v.
- C. de Clercq, *Rolduc, Son abbaye, Ses religieux, Son séminaire (1661-1860)* (Kerkrade 1975).
- Dormans, E., 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750' in: H. Boels, red., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 83-117.
- Dormans, E., 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)' in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), (2014/59) 51-80.
- Dormans, E., 'Ieder het zijne - Belastingperikelen in Oud-Valkenburg, Schin op Geul, Strucht (1750-1792)' 1-39; te vinden op: www.academia.edu, 2021.
- Driessen, J., 'Overzicht van de ontwikkelingen van het lager onderwijs te Kerkrade vóór 1900. 1614-1819: de kapelaan-onderwijzer', in: *De Maasgouw* (1963/82) 93-118.
- Dumont, Bruno, *Aux origines des communes – Les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle – Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994).

84 Citaat uit besluit van banksvergadering Kerkrade van 3 oktober 1763 inzake de kwestie Crombach. HCL, LvO inv. nr. 2434.

- Engelen, Th.L.M., 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975.' in: *SSEGL* (1990/35) 1-29.
- Ernst, S.P., *Histoire de Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont, des annales de l'abbaye de Rolduc*, (Luik 1837-1848) 7 delen.
- Frusch, H., 'De pastoors der St. Lambertus parochie te Kerkrade' in: *De Maasgouw* 80 (1961) 23-48.
- Gales, Ben, *Delen en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004).
- Garritzen, H., 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).
- Goossens, W., *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremeuse pendant le premier tiers du XVIIIe siècle* (Kerkrade 1910).
- Gutmann, M.P., *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980).
- Hall, Hans van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Hilversum 2011.
- Heijenrath, L., 'De schoutenfamilie Poyck in de 17e en 18e eeuw' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, III, Historische Reeks Parkstad Limburg nr. 20, (Heerlen 2023) 181-203.
- Huijnen, M., en H. van Wersch, 'Macht en onmacht in de processen tegen de bokkenrijders (1740-1780)' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, deel I (Heerlen 2017) 40-95.
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Assen 1979).
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Bussum 1977).
- Lehr, A., *Van paardebel tot speeklok* (Zaltbommel 1967).
- Molemans, J., *Achtergronden van het ontstaan van het 18de-eeuwse kadaster in de Limburgse Kempen*, in: H.P. Neuheuser e.a., (red.) *Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten*, (Keulen 1988) 223-253; m.n. 232 e.v.
- Moonen, Nico, *Agrarisch Kerkrade – Overzicht van de leen-, laat- en cijnsgoederen van circa 1100 tot omstreeks 1750* (Kerkrade 2013). Zie: <https://kerkradewiki.nl/kerkrade/agrarisch-kerkrade/>
- Nijsten-Höfte, Lea, 'De introductie van de aardappel rond 1740 in het land van Rode en de heffing van de aardappeltienden door de abdij' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, I, (2017) 245-253.
- Nijsten-Höfte, Lea, 'De abten van Kloosterrade en de justitionele praktijk in de 18^e eeuw' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, I, (Heerlen 2017) 119-159.
- Offermans, Joep, *De abdij Kloosterrade – Rolduc 1104-1830* (Rotterdam 2003).
- Offermans, J.P.L.G. (ed.), 'Toegewijd aan de dienst van God' Facetten van 900 jaar Kloosterrade-Rolduc' in: *PSHAL* 140, Jaarboek 2004.
- Pohle, Frank en Louis Augustus, *Roda Pastoralis – 900 Jahre Seelsorge in Kerkrade, Afden und Herzogenrath – die Abtei Klosterrath und ihre Patronatspfarreien* (Aken 2004).
- Put, M. M.J. en M. van Dijk, *2000 jaar Heerlen - van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen 1998).
- Raeds, C.E., *De opkomst, ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974).
- Rensch, Th.J. van, *Licht op het zonneleen Gronsveld: ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*, (Maastricht 2015).
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Maastricht 2000).
- Wieland, J.H.M., red., *Kleine atlas van de geschiedenis van beide Limburgen*, (Leeuwarden 1989).

Archieven

- Historisch Archief Limburg (HCL) te Maastricht, alwaar het Archief Landen van Overmaas (LvO) en het Archief Abdij Kloosterrade (AAK).
- Algemeen Rijksarchief in België (ARAB), alwaar het Archief Rekenkamer hertogdommen Brabant en Limburg te Brussel en het Archief Leenhof Brabant te Brussel.
- Archives de l'État à Liège (AEL), alwaar Archives des États du duché de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse.

Inventarissen

- Franquinet, G.D., *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich*, (Maastricht 1869).
- Gachard, L.-P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions*, deel I (Brussel 1837).
- Galesloot, L., *Inventaires des Archives de la Belgique – Inventaire des Archives de la Cour féodale de Brabant*, Deel I (Brussel 1870).
- Leclercq, M.N.J. (ed.), *Liste chronologique des édits et ordonnances de Pays-Bas Autrichien de 1751-1780* (Brussel 1853).
- Meij, J. van der, H. Severen, *Inventaris van het archief van de schepenbank Heerlen 1479-1796*.

ABSTRACT

THE VILLAGE ACCOUNTS OF SEIGNIORY KERKRADE 1764-1795 – THE ROLE OF LORD AND LOCAL COMMUNITY IN THE DECISION MAKING PROCESS.

Kerkrade was a village located in the Austrian Land of 's-Hertogenrade. The seigneurial rights (including the high justice) of Kerkrade were in the hands of the abbot of Kloosterrade Abbey. As lord of Kerkrade, the abbot had the right to appoint sheriff and aldermen of the Kerkrade bench. In addition to dispensing justice, the aldermen also fulfilled a role in the local administration of the village. Together with the lord and the local landowners, they formed the local community which convened in the so-called bench meeting. This meeting decided on, among other things, the amount of the (land) tax to be collected, its expenditure and the control thereof and the management of the common land. The annual village accounts and reports of the bench meetings in the aforementioned time period provide the archival basis for to understand the financial and administrative decision-making process in Kerkrade.

This article firstly examines the amount of tax the bench meeting collected annually in the period mentioned and where its proceeds were spent on. A distinction is made between various categories of expenses such as fixed costs, extraordinary costs (resulting from war, epidemics or food shortages) and local costs. Secondly, it examines what influence the abbot as lord van Kerkrade exercised on the decision-making process in the bench meeting. Research into five materially relevant controversies about tax collection or expenditure between the lord and the bench meeting shows that in the period 1764-1782 the lord always somehow managed to influence the bench meeting to decide in his favour.

The abolition of the privileges of the nobility and clergy, and in particular their tax privileges, by Empress Maria Theresa of Austria in 1782 proved to be the prelude to a radical shift in the balance of power in favour of the bench meeting. In the period 1782-1795 the self-confidence of the bench meeting appeared to increase. The yearly accounts witness that the bench meeting acted more proactively: postponed policy intentions were finally implemented, and the bench meeting recognized a public task in areas such as poor relief, education and public health. The lord of Kerkrade hardly manifested himself in the bench meeting anymore. The increased interest in mining, having become a very profitable business for Kloosterrade Abbey may also have led to a reduced interest in a local administration mainly focused on agricultural interests.

Limburgse indianenmissies in Canada: Onder de nootkas op Vancouver Island, 1876-1897

Pieter Hovens

INLEIDING

De huidige Nederlandse provincie Limburg is sinds de vroege Middeleeuwen een gebied met een overwegend katholieke bevolking. Tijdens de Franse tijd (1794-1814), de regeerperiode van Koning Willem I en het tijdelijk bestuur door de Duitse Bond (1839-1866) kwam de katholieke kerk door overheidsmaatregelen in het gedrang. Maar de wettelijke bepaling van vrijheid van godsdienst en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 leidde tot een opleving van het katholicisme in Limburg en Noord-Brabant. Dat resulteerde in de bouw van nieuwe kerken en de stichting van priesteropleidingen en nieuwe kloosters. Franse en Duitse congregaties weken uit naar de katholieke provincies in zuidelijk Nederland vanwege antikatholieke maatregelen in hun herkomstlanden. De katholieken ontwikkelden hier een fijnmazige infrastructuur van parochies, scholen, ziekenhuizen en armenzorg. Eerst in Noord-Brabant, wat later ook in Limburg, was sprake van een toenemend engagement in overzeese missies, ook naar de Inheemse bevolking van

Noord-Amerika.¹ Over het Brabantse aandeel in de missie onder de oorspronkelijke inwoners van Noord-Amerika in het Midwesten en het Rocky Mountaingebied is in de Verenigde Staten en Nederland enig onderzoek verricht en gepubliceerd.² Het Limburgse aandeel in de missionering in Noord-Amerika is vrijwel geheel buiten het zicht van historici gebleven ondanks de rol die twee generaties Limburgse priesters daarin hebben gespeeld, vooral onder de 'totempaalindianen' van de Noordwest kust.

Het conservatorium Noord-Amerika in de periode 1991-2017 bij het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden (nu het Wereldmuseum: Leiden – Amsterdam – Rotterdam) maakte het de auteur mogelijk om aansluitend op museumreizen naar Canada en de Verenigde Staten historisch onderzoek te doen naar de relaties tussen Nederlanders en Indianen in de periode 1800-1940. Uit archiefbronnen in Noord-Amerika, Nederland en België is materiaal verzameld dat het nu mogelijk maakt om ook het vergeten hoofdstuk van Limburgse Indianenmissies voor het voetlicht

1 Eerenbeemt 1945: 27-116, 181-257; Derix 2009: 231-252. De autochtone bevolking werd vaak als 'inboorlingen' of als 'Roodhuiden' betiteld, maar vooral ook als 'Indianen,' naar hun aanvankelijk vermeende origine, en dit werd in de negentiende eeuw de meest gangbare term. Vandaag de dag gebeurt dat deels nog steeds, ook door de Inheemse bevolking zelf. Recentelijk vinden de termen 'Inheemsen' en 'Native Americans' meer ingang, maar vanwege de historische context van dit artikel worden de westerse benamingen van de Inheemse volken gebruikt. Historische citaten worden integraal overgenomen maar met de aantekening dat sommige raciale en stereotiepe terminologie vandaag de dag vanzelfsprekend niet meer wordt gebruikt. Over de hedendaagse voorkeursterminologie wordt zowel binnen Inheemse als academische kringen nog intensief gediscussieerd en is geen sprake van consensus (zie o.a. Government of Canada – First Nations, Inuit and Métis historical terminology; www.library-archives.canada.ca). In plaats van de term 'blanken' worden in dit artikel de termen kolonisten, nieuwkomers en Euro-Amerikanen gebruikt, maar de term 'witten,' naar Angelsaksische analogie, begint ingang te vinden.

2 O.a. Garraghan 1938/1: 376-446; 2: 175-235, 493-699; 3: 1-65; Hovens 2005 en 2009; Vermeeren 2018; Beckers 2019; Hovens 2022.

te brengen. In de huidige bijdrage staat de eerste generatie missionarissen centraal, vier priesters die allen in het laatste kwart van de negentiende eeuw op verschillende posten onder de Nootka Indianen van Vancouver Island aan Canada's westkust werkten.³

Dit artikel is een bouwsteen voor een meer objectieve en integrale geschiedenis van het katholicisme en de Inheemse missies in de Pacific Northwest waarover al veel is geschreven, zij het vanuit een eenzijdige benadering. In de algemene werken staat de institutionele ontwikkeling en verspreiding centraal terwijl in de missieliteratuur vooral primair bronnenmateriaal werd gepubliceerd zoals brieven en dagboekfragmenten. Tot die tweede categorie horen de publicaties van Moser, Meulepas, van der Heyden, en Lillard waarin vooral teksten van één missionaris steeds weer worden herdrukt.⁴ Allen zijn priester behalve Lillard die dichter en amateurhistoricus is. De auteurs van de institutionele geschiedenis maakten vaak zelf deel uit van de kerkelijke organisatie of kloosterordes hetgeen de themakeuze, selectie van primaire data en ook de interpretatie ervan beïnvloedde. De Jezuiten die als pioniers van de Inheemse missies naar de regio kwamen en er nog steeds actief zijn, hebben ook hun eigen geschiedenis geschreven, met Wilfred P. Schoenberg als belangrijkste auteur. Deze archivaris van de Gonzaga Universiteit in Spokane schreef een algemeen historisch werk over de katholieke geschiedenis in de regio.⁵ De twee standaardwerken over de katholieke kerk op Vancouver Island werden geschreven door de katholieke journalist en publicist Patrick Jamieson en door Philip M. Hanley, priester en bisschoppelijk assistent in het Bisdom Victoria.⁶ Over de geschiedenis van hun eigen orde in de

regio hebben meerdere zusters van St. Ann boeken gepubliceerd.⁷ Dit soort geschiedenissen, geschreven van binnenuit, hebben hun waarde maar kennen ook beperkingen door hagiografische neigingen, 'blinde vlekken' en tijd- en plaatsgebonden gebonden ideologieën.

Van relatief recente datum zijn enkele publicaties die illustratief zijn voor de verschillende typen studies op het gebied van kerk- en missiegeschiedenis. De rol van de orde van Oblaten in British Columbia werd beschreven door Vincent McNally (2000), kerkhistoricus en Oblaats priester. Deborah Rink, planologe met belangstelling voor kloosters, publiceerde een boek over de geschiedenis van kloosterordes voor vrouwen in British Columbia (2000). Theoloog en priester Kevin A. Codd (2007) koos een institutionele en biografische invalshoek voor zijn beschrijving van de rol van het Amerikaans College in Leuven bij de voorziening van de Pacific Northwest van Europese priesters en missionarissen. Jim McDowell, onderwijskundige, journalist en amateurhistoricus, publiceerde een biografie over missionaris Augustin Brabant onder de Nootka Indianen (2012).

De publicaties over de kerk- en missiegeschiedenis van British Columbia en de Pacific Northwest leveren een divers beeld op. Opvallend is dat de meeste auteurs zelf een religieuze achtergrond hebben, geen historische opleiding volgden en vanuit posities binnen hun eigen bisdom of orde hun eigen geschiedenis schrijven. Hagiografische tendensen zijn overduidelijk maar worden minder naarmate publicaties van jongere datum zijn. Auteurs met diverse niet-wetenschappelijke achtergronden leverden als amateurhistorici hun eigen bijdragen, geïnspireerd door het historisch dra-

3 In een volgend artikel staat de tweede Limburgse generatie van Indianenmissionarissen centraal en hun werk onder de Coast Salish op Vancouver Island.

4 Moser 1926; Meulepas 1935; van der Heyden 1950; Lillard 1977.

5 Schoenberg 1982, 1987.

6 Jamieson 1997; Hanley 2009.

7 Theodore 1931 en 1939; Down 1966; Cantwell en Edmond 1992.

ma dat de geschiedenis van het Wilde Westen zo kenmerkt, in dit geval de strijd van de westerse beschaving en het christendom tegen de wildernis, de heidense volken en hun barbaarse gewoonten. Dit zijn duidelijk tekenen van een themaveld dat nog in ontwikkeling is en ruimte biedt voor nieuwe inbreng, vanuit verschillende disciplines, zowel op het niveau van ontsluiting van primair bronmateriaal als de kritische historische analyse daarvan. Het huidige artikel over de rol van vier pionierende Limburgse missionarissen onder de Nootka Indianen van Vancouver Island, British Columbia, is een invulling van een hiaat in de geschiedschrijving over de Europese bijdragen aan de ontwikkeling van de katholieke kerk en Inheemse missies in de Pacific Northwest. Door de nieuwe archivale primaire bronnen te ontsluiten en de inhoud daarvan te verbinden met bekende archivale en gepubliceerde bronnen ontstaat een helder beeld van de missiesituatie in één regio, bij één volk, in een samenhangende tijdsperiode. Dat is voor Inheems Noord Amerika weliswaar niet uniek maar toch redelijk bijzonder. Hopelijk is dit een stimulans voor anderen om nader onderzoek te verrichten van enkele vergelijkbare situaties.⁸

DE NOORDWESTKUST INDIANEN: CULTUUR, KOLONISATIE EN MISSIONERING

Vooraf is een korte schets van het geografisch en cultuurgebied dat als Noordwestkust wordt aangeduid op zijn plaats omdat alle Limburgse missionarissen, zowel de eerste als tweede generatie, onder hen werkten. Hierna komen de Limburgse priesterpioniers zelf aan het woord over de mensen waaronder zij leefden en tot

beschaving en Christendom trachtten te brengen.⁹

Het kustgebied van Zuidoost-Alaska tot Noordwest-Californië bestaat uit een smalle kuststreek die in het noorden het karakter heeft van steile fjordenkust met vele eilanden en naar het zuiden toe qua ruigheid iets afneemt. Het kustgebergte scheidt de kuststreek van het binnenland en veroorzaakt de grootste hoeveelheid neerslag in een gematigde klimaatzone ter wereld. Dichte bossen met naald en loofbomen zijn kenmerkend en hout was het primaire materiaal voor bijvoorbeeld huizen, boten, totempalen, huisraad, en rituele voorwerpen. Van boombast en plantenvezels werden kleding en dekens geweven.

Visvangst, de jacht op zeezoogdieren en het verzamelen van schelpdieren waren de primaire bronnen voor levensonderhoud. De jaarlijkse zalmtrek was het belangrijkste en vis werd geconserveerd door droging en inleg in visolie. De vissen en zeezoogdieren waren zo talrijk dat de Inheemse bevolking zich in permanente dorpen kon vestigen, uniek in de wereld voor een volk met een marinecultuur. Hoogstens verbleef men enkele maanden in meer beschut gelegen winterdorpen. In grote houten huizen werd met meerdere gezinnen samengewoond, ieder met een eigen woon-, kook- en slaapruimte. De mythologische voorouders van de familieclans, bovennatuurlijke wezens met vaak een dierlijk imago, waren in beschilderd snijwerk op totempalen, huisbalken, wanden, huisraad en persoonlijke bezittingen afgebeeld. De animistische godsdienst kwam vooral tot leven wanneer tijdens de wintermaanden de mythen door gemaskerde dansers werden uitgebeeld. Standsverschillen waren groot en va-

8 Het betreft o.a. de missionering van Brabantse en Vlaamse onder de Inheemse volken van het Midwesten, van Vlaamse en Limburgse missionarissen op Vancouver Island, van Nederlandse en Amerikaanse zendelingen van Nederlandse origine onder enkele naburige zuidelijke Plainsvolken in Oklahoma, en onder de Navajos en Zunis in de staat New Mexico.

9 Suttles 1990 biedt het meest complete overzicht van de Inheemse volken in dit cultuurgebied en hun relaties met Euro-Amerikaanse kolonisten. Limburgse missionarissen lieten correspondentie en kalendernotities na, anderen publiceerden korte artikelen in missietijdschriften.

rieerden van een leidende elite van clanhoofden en hun gezinnen tot slaven, meestal krijsgeslagenen. Tijdens 'potlatches' gaven rijke hoofden en hun families hun bijeengespaard bezit weg door dit te verdelen onder de bevolking. Dat leidde tot meer materiële gelijkheid en tot bestaanszekerheid voor de ontvangers. Maar de primaire drijfveer was de publieke erkenning door de gasten van de hoge status en het prestige van de schenkers. Sjamanen waren medicijnmannen en -vrouwen die met ceremonies, magische handelingen en kruiden zieken probeerden te genezen. Rivaliteit tussen dorpen en regionale groepen en een grote mate van taalkundige diversiteit was kenmerkend voor deze volken. Van noord naar zuid waren de Tlingits, Haidas, Tsimshians, Kwakiutls, Nootkas, Coast Salish en Chinooks de belangrijkste kustvolken.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd het gebied achtereenvolgens bezocht door ontdekkingsreizigers uit Spanje, Rusland, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Het aantal Indianen in de regio nam schoksgewijs en snel af door de introductie van besmettelijke ziekten uit Europa zoals pokken, mazelen, kinkhoest en tyfus waartegen de Inheemse bevolking geen immuniteit bezat. Hele dorpen stierven uit en overlevenden van lokale groepen verenigden zich in nieuwe nederzettingen om in sociaal, economisch en cultureel opzicht te kunnen overleven. De pokkenepidemieën van 1837-1838 en 1862-1863 reduceerden de Inheemse kustbevolking dramatisch. Van de geschatte 200.000 Inheemse Noordwestkustbewoners in 1770 waren er in 1874 nog maar 33.000 in leven!¹⁰

De lucratieve handel in pelzen van zeootters was de belangrijkste economische drijfveer voor de vroege Euro-Amerikaanse aanwezigheid in het gebied en de eerste handelsforten

Nootkas; ingekleurde gravure door John Webber, lid van Kapt. James Cook's expeditie, 1784 (Royal BC Museum, nr. PDP02034)..

langs de kust. De wollen dekens van de Britse Hudson Bay Company werden de monetair standaard voor de handel tussen westerse nieuwkomers en de Inheemse volken. Voor de interculturele communicatie bediende men zich van het Chinook Wawa, het Chinook jargon, een intertribale handelstaal op basis van de stamtalen van de Chinooks en Nootkas, maar verder ontwikkeld door de vele onderlinge contacten tussen Inheemse volken aan de Noordwestkust. In de koloniale tijd werden Franse en Engelse elementen opgenomen. Voor de eerste generatie handelaars, bestuursfuncti-

¹⁰ Suttles 1990: 135-148.

onarissen, missionarissen en zendelingen werd het een middel om te communiceren.¹¹

In 1846 werd het gebied verdeeld tussen de Britten en Amerikanen en de internationale grens vastgesteld tussen de provincie British Columbia en de staat Washington. Na de bouw van meer handelsforten begon Euro-Amerikaanse kolonisatie van de Noordwestkust door de vestiging van nederzettingen langs de kusten en aan de oevers van rivieren die in de Stille Oceaan uitmondden, met name de Fraser en Columbia. Relaties tussen de westerse nieuwkomers en de Inheemse bevolking in British Columbia waren in de regel vreedzaam en de Britse koloniale overheid, vertegenwoordigd door de Hudson Bay Company, probeerde de kolonisatie vanuit het bestuurscentrum Victoria op Vancouver Island in goede banen te leiden. Door militaire en numerieke overmacht van de nieuwkomers verloren de Inheemse volken hun onafhankelijkheid, een groot deel van hun moederland en werden teruggedrongen op kleine reservaten. In 1873 werd Inheems beleid een verantwoordelijkheid van de nationale regering in Ottawa. Voor de provincie British Columbia was in 1871 een speciale Commissioner of Indian Affairs aangesteld en de medicus Israel Wood Powell vervulde deze functie toen de eerste Limburgse priesters daar aan het werk waren. Vervolgens werden per deelregio Indian Agents aangesteld. Voor de West Coast Agency van de Nootkas was dat vanaf 1882 Harry Guillod die tot 1902 aanbleef en contactpersoon voor de missionarissen was. In 1891 sloot British Columbia zich aan bij het Dominion of Canada.

Katholieke missionering en protestantse zending in de kustregio begonnen aanvankelijk op kleine schaal maar breidden snel uit met het voortgaan van de kolonisatie door Euro-Ame-

rikanen. In 1847 werd het katholieke Bisdom van Victoria gesticht dat Vancouver Island en aangrenzende kusten van het Canadees en Amerikaans vasteland (Alaska) bestreek. De Frans-Canadees Modest Demers werd de eerste bisschop en bleef in die functie tot 1871.

LIMBURGSE MISSIEPIONIEREN ONDER DE NOOTKAS

De Limburgse missionering in Inheems Noord Amerika kent twee fasen. De eerste duurt van 1876 tot 1897 wanneer de katholieke kerk en missionering in het Bisdom Victoria in British Columbia en Alaska in opbouw zijn en eindigt met het diocesaan bestuur door een Limburgse bisschop, Jean Lemmens.

De eerste bisschop van Victoria, Modest Demers, ging in 1847 naar Europa om voor zijn parochies en Indianenmissies priesters te werven in België, Frankrijk en Italië. De bisschop had uitgesproken opvattingen over de Inheemse bevolking in zijn bisdom. Hij beschouwde hen als wilden die zo zedeloos waren dat hen eerst enige beschaving moest worden bijgebracht alvorens hun bekering effectief kon worden aangepakt. Dat zou de nodige tijd vergen en hij benadrukte dat de generatie van de kinderen mogelijk gered zou kunnen worden door hen ertoe te bewegen de barbaarse gewoonten en het heidens geloof van hun ouders af te zweren.¹² Een aantal Vlamingen volgde zijn oproep, Louis Lootens, Henry Aerden en Peter Deyaert, maar het zou nog geruime tijd duren voordat daadwerkelijk Nederlandse priesters uit Limburg hun voorbeeld volgden.

Demers wist de Oblaten van Maria (OMI) te interesseren in het algemeen pastoraal en Indiaans missiewerk op Vancouver Island en later op het vasteland. De in Montreal opgerichte orde van Sisters of St. Ann kon hij aan-

11 De eerste gepubliceerde bijdrage over het Chinook jargon vanuit katholieke kring, op basis van een manuscript uit de periode 1840-1850, is die van Demers 1871; zie ook: Lang 2008.

12 McNally 1992: 159,162.

trekken voor het verzorgen van onderwijs.¹³ Toen de bisschop in 1871 overleed werd hij achtereenvolgens opgevolgd door de Belgen Karel J. Seghers (1873-1878) uit Gent en Jean-Baptiste Brondel (1879-1884) uit Brugge. Dat trok de aandacht van de Limburgse bisschoppen, seminaries en kloosterordes in Nederland, maar het waren slechts eenlingen die het aandurften om het missieavontuur in Noord-Amerika aan te gaan. Tussen 1876 en 1880 stak een aantal Limburgse priesters de Atlantische Oceaan en het continent over om in Noord-Amerika in reguliere parochies taken te vervullen. Vier van hen gingen na een korte inwerkperiode in Victoria in Indianenmissies aan de slag: Joseph Nicolaye (* 1877) uit Holset bij Vaals, Jean Lemmens (* 1878) uit Schimmert en Louis Eussen (* 1878) uit Spaubeek onder de Nootkas aan de westkust van Vancouver Island, en Willem Heijnen (* 1880) uit Roermond, eerst onder de Tlingits in Zuid-Alaska en vervolgens ook onder de Nootkas. Arnold van Wersch uit Simpelveld (* 1852) wilde zich ook bij hen voegen maar stierf voortijdig aan tyfus.¹⁴

De vier Limburgse priester-missionarissen waren opgegroeid in een periode waarin eerst deken en vervolgens bisschop Joannes Paredis van Roermond erin slaagde om meer eenheid en saamhorigheid in zijn bisdom te smeden en de katholieke infrastructuur te versterken, onder meer door een grootseminarie met een driejarige opleiding in Roermond (1841) en een kleinseminarie in Rolduc (1843), een school voor hoger middelbaar onderwijs voor jongens uit katholieke kringen en bedoeld als kweekvijver voor potentiële priesterstudenten. Maar ook de

Amerikaans College, Leuven, 1884-1885 (particuliere collectie).

bisschoppelijke colleges in Roermond en Weert boden de optie van voortraject voor een priesteropleiding.¹⁵ De vier Limburgse missiepiëners voltooiden hun klerikale opleiding aan het Amerikaans College in Leuven. Die instelling was in 1857 door de Amerikaanse bisschoppen gesticht om jonge Europese mannen op te leiden voor katholieke Amerikaanse parochies en Indianenmissies waar een groot tekort was aan priesters. Karel Seghers, de latere bisschop van Victoria, was de eerste afgestudeerde priester van het Leuvense college. Jonge mannen, vooral uit België, Nederland en Duitsland, kwamen in steeds grotere getale naar de instelling om hun ambitie voor priesterschap en werk in het buitenland te verwezenlijken. Vanaf 1870 begon

13 McNally 2000; Theodore 1931; Down 1966.

14 Biografische informatie over missionarissen en andere priesters is afkomstig uit een groot aantal gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen, waaronder het Internet, vooral genealogische websites. Die zijn in de voetnoten niet altijd separaat en in alle details opgevoerd omdat die te veel tekstruimte zouden beslaan. Conflicterende biografische details werden getoetst en de meest betrouwbare en waarschijnlijke gebruikt. Belangrijke bronnen waren o.a. de persoonsdossiers van het Bisdom van Victoria, de BC Orphan's Friend, het maandelijks tijdschrift van het bisdom, en de genealogische websites www.openarchieven.nl en www.warsage.nl/levensverhalen.

15 Gijssen 1968: 225-239; de la Haye 1999. Tot 1947 vertrokken 37 Rolducianen naar Noord-Amerika om daar aan het werk te gaan in reguliere parochies en Indianenmissies (van Straaten 1948: 152).

De jonge Nicolay, Victoria (archief Bisdom van Victoria).

De jonge Willem Heijnen, 1880 (foto door A. Diepenbach, Roermond; archief Bisdom van Victoria)

het Amerikaans College op het netvlies van aspirant priesters uit Limburg te komen en dat leidde tot de inschrijving van veel jonge mannen, vooral uit het bisdom Roermond, die in Noord-Amerika aan het werk wilden. Enkelen van hen waren zelfs bereid om de uitdaging van missionering onder de Inheemse bevolking aan te gaan.¹⁶

Een korte blik op de thuismilieus, jonge jaren en theologische opleiding van de vier Limburgse missiepieniers levert het volgende beeld op. Jean (Joannes Nicolaas) Lemmens was op 3 juni 1850 in Schimmert geboren. Zijn vader was boer, stroopstoker, kerkmeester, voorzitter van de armenzorg en actief in het lokaal bestuur als raadslid en wethouder. Na het begin

van zijn middelbare opleiding aan het college in het Belgische Herve bezocht zoon Jean vanaf 1866 het kleinseminarie in Rolduc waar hij opviel door zijn rekenkundig inzicht, talenkennis en mooie zangstem. Ook bij het Amerikaans College in Leuven dat hij van 1872-1875 bezocht werd hij als veelbelovend beschouwd. Op 25 mei 1875 volgde zijn priesterwijding in Brussel maar hij vertrok om gezondheidsredenen pas een jaar later naar Canada.¹⁷

(Peter) Joseph Nicolay werd op 29 maart 1850 in Holset bij Vaals geboren. Na zijn priesteropleiding die hij in het voorjaar van 1875 afrondde bij het Amerikaans College in Leuven volgde zijn wijding in Roermond op 13 mei. Daarna werkte hij een jaar als kapelaan in Eygelshoven voordat hij met Jean Lemmens en

16 Van der Heyden 1909; DeBaets 1943:67-68; Sauter 1959: 147 en passim; Steckler 1986; Codd 2007. Andere jonge Limburgse priesters die toentertijd in het Amerikaanse deel van de Pacific Northwest in reguliere parochies werkten waren o.a. Louis Verhaag (* 1845 Grubbenvorst), Gerard B. van Lin (* ?-1894), en James Dols (* 1849 Sittard), en iets later Louis Kusters (* Neer 1857), Alfons van Oppen (* 1865 Maastricht), Charles J. Claessens (* ?) en Michael J. Straeten (* ?; Codd 2007: passim). Tussen 1857 en 1935 gingen 915 Europese alumni van het Leuvense college naar Noord-Amerika, waaronder 175 uit België (Meulepas 1935: 170). Voor het Bisdom van Victoria leverde het college vier bisschoppen en zestien priesters (Theodore 1913: 18).

17 Persoonsdossier J.N. Lemmens (Archief, Bisdom Victoria, BC); Nijsten 1992; Codd 2007: 260.

twalf andere geestelijken, vooral Nederlandse en Vlaamse, naar Noord-Amerika vertrok.¹⁸

Willem (Wilhelmus) Heijnen zag het levenslicht in Roermond op 16 september 1856. Zijn vader verdiende er de kost als hoedenmaker. Dat diens winkel en werkplaats aan de markt lagen en zijn assortiment alle typen hoofdbedekking voor mannen en vrouwen omvatte, inclusief 'modehoeden, priestersteeken en pelterijen,' duidt op een florerend bedrijf. De jonge Heijnen bezocht de kostschool in Rolduc en volgde zijn roeping om priester te worden door een aansluitende opleiding aan het Amerikaans College in Leuven (1877-1878). Op 31 mei 1880 werd hij in Mechelen gewijd.

Louis (Ludovicus) Eussen werd op 8 februari 1855 in Spaubeek geboren waar zijn toen al 60-jarige vader burgemeester was. Ook hij volgde de priesteropleiding in Rolduc en aan het Amerikaans College in Leuven en rondde die in 1878 af. Toen al bouwde hij een reputatie op als iemand die trouw alle regels en voorschriften volgde en er waren ook voortekens dat zijn fysieke gesteldheid niet erg sterk was. De Haarlemmer Jan Althoff was op 5 mei 1853 geboren, bezocht de seminarieschool in Rolduc in 1873-1874 en vervolgens de priesteropleiding van het Amerikaans College in Leuven. Eussen en Althoff werden op 22 juni 1878 tot priester gewijd en in oktober vertrokken zij naar Vancouver Island.¹⁹

In 1876 vertrok een groep van dertien Europese priesters naar Noord-Amerika onder leiding van Jean Lemmens uit Schimmert die door zijn Leuvense opleiders als de meest kundige werd beschouwd. De meesten waren afkomstig uit Nederlands Limburg en Vlaanderen en allen waren alumni van het Amerikaans College. Voor de meesten was Vancouver Island in Brits Canada en het Amerikaanse Oregon Ter-

Jan Althoff, Louis Eussen en Victor Capelle, December 1878 (Royal BC Museum, nr. A-07339).

ritory de eindbestemming. Na twaalf dagen op zee zette het gezelschap in de haven van New York de eerste voet op Amerikaanse bodem. In Philadelphia bezochten zij de Wereldtentoonstelling waar nieuwe uitvindingen en producten werden getoond zoals de telefoon van Alexander Graham Bell, de typemachine van de Remington Company en gebottelde tomatenketchup van de firma H.J. Heinz. Maar de jonge Europese priesters kregen er ook een eerste indruk van de Inheemse volken waaronder een aantal van hen zou gaan werken en zagen een

18 Persoonsdossier Joseph Nicolaye (DVA); Codd 2007: 261,443.

19 Hovens 2024a; Aussems, e.a., 1993: 63-64; Codd 2007: 269,275; Maas- en Roerbode, 17-10-1879.

twalf meter lange cederhouten kano en een totempaal van de Indianen van de Noordwestkust. Vol van nieuwe indrukken vervolgden zij per trein hun reis naar San Francisco in Californië waar zij na acht dagen aankwamen. Per schip ging het vervolgens noordwaarts naar Portland in Oregon Territory waar bisschop Norbert Blanchet hen welkom heette. Hij werd vergezeld door kapelaan Louis Verhaag uit Grubbenvorst die erg blij was om provinciegenoten Lemmens en Nicolaye te ontmoeten. Een aantal reisgenoten bleef daar achter en verder noordwaarts ging de reis, eerst naar Seattle, en nog eens zes uur per stoomschip naar Victoria op de zuidpunt van Vancouver Island, de hoofdstad en het bestuurscentrum van de Canadese provincie British Columbia. Hier had Karel Seghers zijn bescheiden bisschopszetel. De St. Andrews 'kathedraal' was toen nog een uit ruwe houten boomstammen en planken opgetrokken kerk en zelf woonde en werkte hij in een kleine blokhut.²⁰

Kort na aankomst benoemde bisschop Seghers Jean Lemmens tot pastoor van Nanaimo, een opkomend mijnstadje aan de oostkust van Vancouver Island. De Sisters of St. Ann begonnen er kort na zijn aankomst en onder zijn toezicht een dagschool en kostschool voor 40 meisjes. Zowel de Inheemse bevolking als Euro-Amerikaanse nieuwkomers werden als doelgroep voor het pastoraal werk beschouwd. Die laatsten waren vooral Ieren en de harde werk- en leefomstandigheden eisten hun tol: dronkenschap was een groot probleem. Lemmens bezocht ook Inheemse nederzettingen van Kust-Salish en Kwakiutl Indianen in de regio en werd vriendelijk ontvangen. Hij doopte een aantal kinderen en begon met het leren van Indianentalen. In 1882 werd hij door bisschop Brondel naar Victoria teruggeroepen en werk-

te korte tijd als pastoor. Datzelfde jaar bezocht de bisschop de ouders van Lemmens tijdens een wervingsreis door Europa en kreeg een flinke donatie mee.²¹

De vier Limburgse missie pioniers gingen allen aan het werk onder de Nootka Indianen aan de westkust van Vancouver Island, een volk van vissers en walvisjagers. De Vlaming Augustin Brabant, ook een alumnus van het Amerikaans College, was door bisschop Seghers in 1874 naar dit volk gestuurd om daar de mogelijkheden voor missiewerk onder hen te verkennen. In mei 1875 werd in het dorp Hesquiat de eerste post onder hen gesticht, St. Anthony. Een brief van Brabant werd op 4 januari 1876 gepubliceerd in de Maastrichtse krant *Le Courrier de la Meuse*. Daarin schreef hij over de missiepost in het dorp van 250 inwoners en zijn werkgebied waar ongeveer 5000 Inheemsen woonden. Hij had opgezien tegen het werk als eenling maar was aangenaam verrast over de warme ontvangst.²² Kort daarna arriveerde de eerste Limburger, Joseph Nicolaye (1876-1878) uit Holset, die hem enkele jaren in de missie van Hesquiat assisteerde alvorens aan de slag te gaan in de Inheemse dorpen rond Barclay Sound vanuit Numukamis (1878-1880) en vervolgens in het dorp Kyoquot en omgeving (1880-1890). Louis Eussen uit Spaubeek werkte vanaf 1880 een aantal jaren in Barclay Sound als opvolger van Nicolaye. Jean Lemmens uit Schimmert werkte na zijn pastorale tijd in Nanaimo en Victoria ook twee jaar in Kyoquot (1883-1885). Na een korte plaatsing in een reguliere parochie in het stadje Alberni ging hij aan het werk in de regio Clayoquot vanuit Ahousat (1885-1888). Daarna werd hij benoemd tot bisschop van Victoria en was daarmee verantwoordelijk voor alle Indianenmissies in zijn bisdom. Roermondenaar Willem Heijnen werkte eerst

20 Lemmens aan ouders, 12-7-1876, 16-8-1876 (KDC); Nicolaye 1917: 5-8; DeBaets 1943: 94-97; van der Heyden 1920; Codd 2007: 260-263.

21 Brieven van Lemmens uit Nanaimo en Victoria aan ouders, broers en zusters en aan de pastoor van Schimmert 1876-1882 (KDC); Nicolaye 1917:9; Down 1966: 85-87,112; McDowell 2012: 308; Codd 1907: 263-264.

22 August Joseph Brabant, brief van 5-9-1875 uit Hesquiat aan een vriend; in: *Le Courrier de la Meuse*, 4-1-1876. Brabant (1845-1912) was diocesaan priester en geen Oblaat of Jezuïet zoals in sommige bronnen wordt vermeld.

onder de Tlingit Indianen van Fort Wrangell en Sitka in zuidoost-Alaska en werd in 1888 Lemmens' opvolger bij de Nootkas en bleef vier jaar in Clayoquot en Ahousat. In een brief van Lemmens aan zijn ouders schrijft hij dat plaatsing in een Nootka missie de voorkeur heeft van menig priester in het bisdom, ook al zijn de Indianen 'wild van een zeer onbeschaafde soort'.²³ Het was een verheven christelijke uitdaging om onbeschaafde ongelovigen te verheffen.

De Limburgse missionarissen werkten onder de noordelijke en centrale Nootkas. Kyoquot was de missiepost in het noorden en van daaruit werden ook bezoeken gebracht aan de dorpen in de regio daar omheen. Clayoquot-Ahousat en Hesquiat waren de belangrijkste posten onder de centrale Nootkas en ook dorpen in de omgeving werden vaak bezocht. Vanuit Numukamis werkten de priesters ook in andere dorpen rondom Barclay Sound waaronder Ucluelet waar de toezichthouder van de regering een tijd lang zat. De zuidelijke Nootkas bleven buiten het katholieke missiewerk.

Bisschop Seghers en zijn opvolger Brondel formuleerden de doelen en werkzaamheden van het missiewerk onder de Inheemse bevolking expliciet. Bekering van de Indianen kwam op de eerste plaats, maar prediking en religieuze vieringen moesten samengaan met beschavingswerk omdat beiden elkaar versterkten. Missionarissen werden geacht onderwijs te organiseren en de erkenning van het Brits gezag te bevorderen, waar mogelijk in samenwerking met clan- en dorpshoofden. Een proces van geleidelijke gestuurde cultuurverandering zou

Indianen uit hun wilde en heidense staat bevrijden en uiteindelijk tot Christendom en westerse beschaving moeten brengen. Priesters werd ook opgedragen om hun missieposten zoveel mogelijk zelfvoorzienend te maken door gebruik te maken van lokale voorzieningen en inzamelingen in het moederland.²⁴

DE NOOTKA MISSIES: PRIMAIRE BRONNEN EN EERSTE KENNISMAKING

De primaire bronnen over de Nootka missies van de vier Limburgse priesters zijn beperkt maar toch voldoende om in combinatie met secundaire bronnen er een goed beeld van te krijgen. Joseph Nicolaye heeft over de Nootkas en het missiewerk onder hen een reeks korte artikelen gepubliceerd in het tijdschrift *Onze Missionarissen en Missiehuizen* van de Montfortaner Orde die later ook gebundeld zijn uitgegeven.²⁵ Van Nicolaye zijn ook enkele brieven in archieven bewaard met informatie over zijn missiepost in Kyoquot.²⁶ Van Jean Lemmens zijn brieven aan zijn ouders en anderen in Limburg bewaard en Lemmens en Nicolaye hebben kalendernotities bijgehouden die ongepubliceerd zijn.²⁷ Heijnen schreef een brief over de Nootka Indianen en zijn missiewerk in Clayoquot die in een Limburgse krant werd gepubliceerd.²⁸ Enkele brieven van Louis Eussen aan zijn ouders bevinden zich in een archief van een Canadese kloosterorde.²⁹ Dit zijn de primaire bronnen voor het navolgend relaas over de Nootka Indianen en het missiewerk van de Limburgse priesters onder hen.³⁰ Het behoud van dit soort primair bronnenmateriaal

23 DeBaets 1943: 101-109; Codd 2007: 268-275; Lemmens aan ouders, 1883-1888 (KDC).

24 Moser 1926:1-8.

25 Nicolaye 1916-1917 en 1917 en een korte Engelstalige samenvatting in: MacDonald 1913: 113-127.

26 De Nieuwe Koerier, 16-12-1939; Nicolaye aan Van Oppen en Van Wersch, d.d. 21-7-1881 (UNDA); www.warsage.nl.

27 Lemmens archief in het KDC, Nijmegen; Lemmens en Nicolaye 1883-1886.

28 Heijnen 1889.

29 Brieven van Louis Eussen aan zijn ouders, 20-9-1882 en 22-2-1884 (SSAA).

30 Nicolaye's artikelenreeks is verreweg de belangrijkste bron. Bibliografische verwijzingen naar de gebundelde uitgave worden beperkt tot de belangrijkste thema's. Wanneer van de andere bronnen wat uitgebreider gebruik wordt gemaakt worden die ook specifiek benoemd en eventueel herhaald maar notatie van alle detailinformatie is vanwege leesbaarheid vermeden.

over Indianenmissies is weliswaar niet uniek maar wel uitzonderlijk. Samen met historische bronnen maakt dit materiaal het mogelijk om de ontwikkeling van Inheemse missies in beeld te brengen. De primaire bronnen moeten echter kritisch worden benaderd, rekening houdend met de opvattingen uit de tijd dat ze ontstonden. Een belangrijke historische bron zijn de rapporten van de Indian Agents, de regionale regeringsbeambten die jaarlijks verslag uitbrachten aan het gouvernement in Ottawa over de situatie en ontwikkelingen met betrekking tot de Inheemse bevolking in hun werkgebied. De Nootka dorpen vormden tezamen de West Coast Agency in dat bestel en de rapporten bevinden zich in het nationaal archief in Ottawa. Ook deze bronnen moeten in de context van hun tijd worden bezien.³¹

De primaire bronnen zijn door koloniale ideologie en christelijke superioriteitsgevoel gekleurd en hebben het beeld van Inheemsens in belangrijke mate mede bepaald. In de brieven aan het thuisfront voelden missionarissen zich minder geremd om zich uit te laten zoals uit correspondentie van Lemmens en Eussen blijkt. In de toenmalige missiepropaganda werd weliswaar het heidens geloof van de Inheemsens beklemtoond en veroordeeld, maar ook hun menselijkheid en vermogen om zich tot het Christendom te bekeren, en daarmee de waarde van materiële ondersteuning van het missiewerk. Dat komt vooral naar voren in de (gebundelde) artikelen van Nicolaye.

Vanaf 1875 werkte pater Augustin Brabant 35 jaar lang in de missie van Hesquiat en speelde daarmee een belangrijke rol in de Nootka missies, temeer hij in 1900 ook een Indiaanse kostschool wist te realiseren, de Christie Indian School in Ahousat. Brabant maakte veel

aantekeningen tijdens zijn werk en veel daarvan werd tijdens zijn leven en na zijn overlijden gepubliceerd, zowel in het Engels als het Nederlands, waaronder een artikelenreeks in het Montfortaner tijdschrift *Onze Missionarissen en Missiehuizen*.³²

In het najaar van 1875 werd op Brabant in Hesquiat een moordaanslag gepleegd door Mathlahaw, een lokale hoofdmann. De priester overleefde dit ternauwernood en na medische verzorging in Victoria keerde hij in april 1876 naar Hesquiat terug. Joseph Nicolaye werd hem als assistent toegewezen en hij werkte daar vanaf september twee jaar lang (1876-1878). Zijn eerste idee over de Nootkas in 1876, mede gekleurd door de recente moordpoging op pater Brabant, was: 'deze inboorlingen waren wilde, oorlogszuchtige, bloeddorstige Roodhuiden.' Het was Nicolaye die bij toeval de overblijfselen van Mathlahaw ontdekte die na de moordpoging op pater Brabant was gevlucht.³³

Over zijn eerste ervaringen en impressies bij aankomst schreef Nicolaye: 'wij moesten overnachten in een indiaansche hut, een groot vierkant gebouw, zonder afdelingen, met een plat dak. De inwoners van dit huis verheugden zich in de samenleving met honden, katten, kippen en varkens! ... De rook der open vuren was sterk genoeg om in eenen nacht 'Roodhuiden' van ons te maken. ... Het was mijn eerste bezoek aan Indianen, en zeer indrukwekkend. Ja, indrukmakende dingen waren er in overvloed: de rook maakte indruk op de oogen, de vlooiën op het vel, en andere kleine kruipertjes bleven nog wekenlang wedijverende toneelspelers. De mensch heeft behoefte aan verandering, maar deze dosis van verandering was een beetje te sterk voor een novice. De inboorlingen waren zeer vriendelijk en gastvrij. Het oude vrouw-

31 IAAR 1864-1900.

32 Brabant 1920-1922; Moser 1926: 12-35; Lillard 1977.

33 Brabant 13/4, 1921:80-83; Nicolaye 1917:12-13. Er is veel gespeculeerd over de mogelijke motieven voor de aanslag en mogelijk werd Brabant beschouwd als degene die door zijn komst een pokkenepidemie had veroorzaakt (McDowell 2012: 122-135).

Nootkas van Yuquot en Amerikaanse bezoekers, 1873 (Royal BC Museum, nr. 06506).

tje leende ons zelfs heuschelijk een bord voor ons karig maal. Het was weliswaar niet al te zuiver, zelfs nadat ze het gewassen en met haar hemd afgedroogd had. ... op verzoek ... werden ons ook goedwillig een paar dekens gegeven, ... met de natuur van water geheel onbekend en erg met buitengewoon reukwerk voorzien. ... mijn deken dreef ten minste de muizen en katten weg...³⁴ Tot zover de eerste kennismaking van Nicolaye met een volk dat in en met de natuur en seizoenen leefde, hard werkte voor het levensonderhoud en tevreden was met wat de omgeving hen daarvoor bood, voor wie gezin, clan en gemeenschap belangrijk was, en geloofde in bovennatuurlijke bescherming door hun mythische voorouders. Het was wennen voor de Limburgse nieuwkomers.

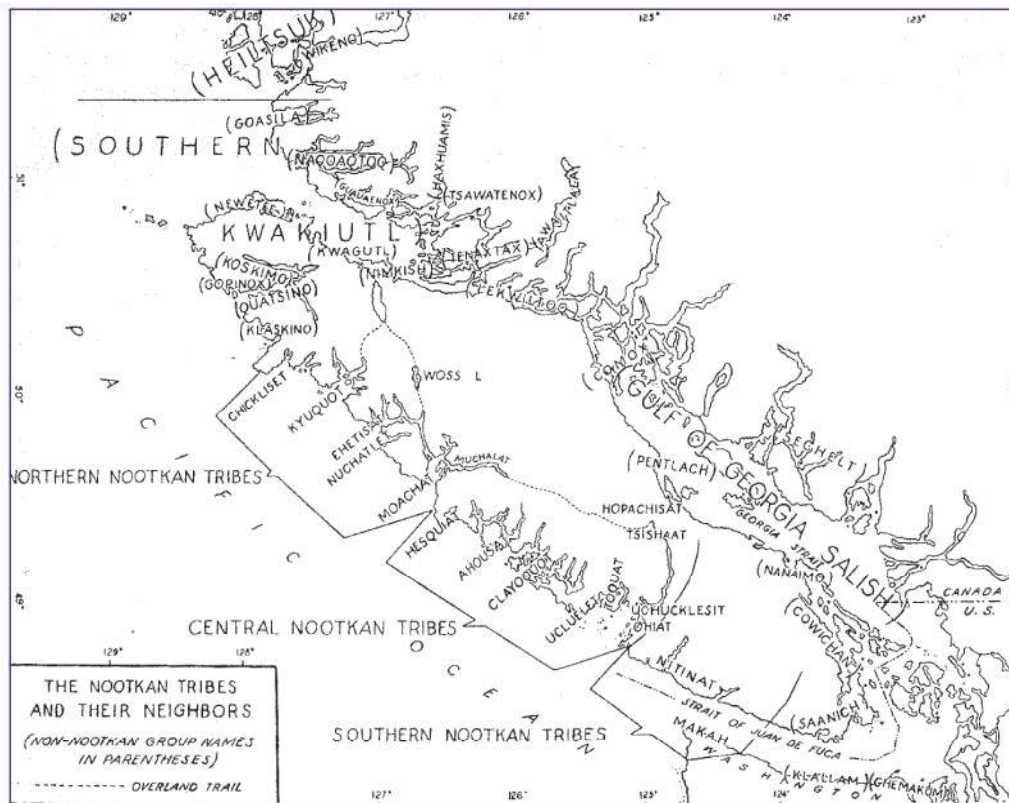
DE NOOTKAS: LEVENSWIJZE EN WERELDBEELD

De nagelaten correspondentie, dagkalenders en korte artikelen van de eerste generatie Limburgse missiepijoniers maken het mogelijk om een beeld te schetsen van de cultuur van de Nootka Indianen waaronder zij werkten en wat aan de komst van de missiepijoniers vanuit Limburg naar Vancouver Island vooraf was gegaan. Vaak zijn de notities over gewoonten en gebruiken incompleet en vrijwel altijd vanuit een westerse visie beschreven en beoordeeld. Aan de belangrijkste volkenkundige studie over de Nootkas van de Amerikaanse antropoloog Philip Drucker die in 1935-36 onder hen werkte met oude informanten worden waar nodig aanvullende details ontleend.³⁵

De Nootkas spreken een taal die tot de Wa-

34 Nicolaye 1917: 16-18.

35 Drucker 1951.

Kaart van Vancouver Island met het Nootka gebied en regionale groepen en dorpen (Drucker 1951:1).

kashan taalfamilie behoort. Tussen Cape Cook aan de Noordwestkust van Vancouver Island tot Cape Flattery, de uiterste noordwestpunt van de staat Washington, woonden zij begin negentiende eeuw in 23 dorpen langs de kust van de Grote Oceaan. De Limburgse missionarissen waren onder de noordelijke (Kyuquot e.o.) en centrale Nootkas (Hesquiat, Ahousaht, Clayoquot, Numukamis e.o. rond Barclay Sound) actief. Hun aantal bedroeg omstreeks 1880 plm. 3500.

Hoewel de Nootkas in taalkundig en cultureel opzicht één volk vormen is er toch sprake van enige regionale verschillen tussen de Noordelijke, Centrale en Zuidelijke Nootkas. Iedere regionale divisie bestaat uit een of enkele lokale eenheden, soms een alliantie van loka-

le groepen, die ieder in een of meerdere dorpen wonen. De interne regionale verscheidenheid binnen de culturele en taalkundige eenheid geeft al aan dat de dorpen en regionale groepen zich erg onafhankelijk tegenover elkaar opstelden en er sprake is van enige mate van competitie en rivaliteit tussen groepen. De Nootkas die hoopten dat de priesters waren gekomen om hen fysieke bescherming te bieden beseften na verloop van tijd dat de missionarissen waren gekomen om hun zielen te veroveren, hoewel Nicolaye spreekt over het redden van hun zielen.³⁶

De Nootka dorpen waren langs de smalle stranden gebouwd die de oceaan en de dichte bossen van elkaar scheidden. Bij vloed kwam het water

36 Drucker 1951:3-6,220-242,332-366; Nicolaye 1917:22.

tot vrijwel aan de voordeuren. Nicolaye schreef dat er tussen de beboste bergen en de oceaan nauwelijks plaats was om een wandeling te maken. De huizen waren van ruwe houten palen en planken gebouwd, de grotere woningen bijna 20 meter lang en 10 meter breed. Openingen in de wanden lieten licht toe. Door een gat in het midden van het dak ontsnapte de rook van de houtvuren. In de grote huizen woonden vier of vijf gezinnen en ieder gezin was verzameld rond de eigen stook- en kookplaats waarboven een ijzeren ketel hing. Langs de wanden was een houten platform gebouwd op 60 centimeter hoogte, bedekt met van cedervezels gewoven matten waarop men ook sliep. Losstaande totempalen kwamen bij de Nootkas veel minder voor dan bij de stammen die noordelijker woonden. Tijdens de koude herfst- en wintermaanden wanneer de oceaan onstuimig was verhuisden de Nootkas vaak tijdelijk naar meer beschut liggende winterdorpen.³⁷

Willem Heijnen zag in Clayoquot dat de meeste Indianen al westerse kleding te droegen, maar de oudere generatie wikkeld zich nog traditioneel in dekens van geweven plantmateriaal. Toch kwamen westerse wollen dekens steeds meer in zwang. Dekens van pelsdiervellen, vooral zeeotter, werden bij bijzondere gelegenheden gedragen. Mannen droegen een stofen hoofdband; vrouwen een kleurige katoenen omslagdoek van westerse makelij. Inheemse smeden maakten sieraden van koper en zilveren munten voor vrouwen: armbanden en vele soorten ringen voor de vingers, oren en neus. Vrouwen en meisjes waren druk met het vlechten en weven van manden en matten. Nicolaye kon er niet over uit dat de Nootkas overal en altijd blootsvoets waren.³⁸

In 1874 rapporteerde regeringsbeambte George Blenkinsop aan I.W. Powell, de Indian Com-

Totemfiguur in Friendly Cove, Yuquot (Royal BC Museum, nr. 02666).

Nootka mandenvlechtsters, ca. 1885 (Royal BC Museum, nr. 04067).

37 Nicolaye 1917:41; Nicolaye aan Arnold van Wersch, Kyuquot, 16-1-1878 (www.warsage.nl); Heijnen 1889. Zie ook Drucker 1951:67-77.

38 Heijnen 1889; Nicolaye 1917: 46-47

Nootka vissers uit Ahousat met vangst, 1874 (Royal BC Museum, nr. 04536).

missioner van British Columbia, dat de Nootkas van Barclay Sound en omgeving ongemeen rijk waren vanwege de enorme scholen zee- en riviervis en de enorme aantallen zeezoogdieren. Dat maakte hen tot de 'rijkste' Indianen van noordwestelijk Amerika.³⁹ Heijnen schreef over Clayoquot dat kano's en boten in allerlei maten op de stranden lagen. Hij beschouwde de Nootkas als competente zeelieden die met 30-40 mannen in hun houten boten van ruim 10 meter lang de Grote Oceaan op voeren om op walvisvangst te gaan, op robben te jagen en heilbot te vangen. De walvisvangst was omgeven met magisch ritueel, meestal uitgevoerd door de leider van de walvisjagers die altijd een hoofdman van een clan was. Een walvis was vanwege de hoeveelheid voedsel die dat zoogdier leverde een begeerde buit. Zalm was het hoofdvoedsel van de

Nootkas, zowel vers, als gedroogd, of ingelegd in visolie. Vrouwen verzamelden schelpdieren. In toenemende mate werden westerse etenswaren bij handelaren gekocht.⁴⁰

Nicolaye schrijft dat mannen vrijwel dagelijks met hun eigen kleine kano vertrekken om individueel te gaan vissen. Zij nemen alleen drinkwater, gedroogde vis en een pijp mee. Laat in de middag keren zij het hun vangst terug en bereiden de vrouwen de vis voor het avondmaal. In mei verschenen enorme scholen haring voor de kust en werd collectief gevangen en vervolgens gedroogd en opgeslagen als voedsel voor de wintermaanden. Ondanks de overvloed aan vis, schelpdieren, zeezoogdieren en watervogels waren er toch ook perioden van voedselschaarste. Dan werden gedroogde bladeren van een inheemse plant die naar groene thee roken in een

39 TCSI 2004: 29-30, 67, 84-85. Drucker (1951: 59) bevestigt die conclusie.

40 Heijnen 1889.

stenen pijp door mannen en vrouwen gerookt aangezien dat het hongergevoel onderdrukte. Later werden die bladeren met ingevoerde tabak vermengd.⁴¹

De Limburgse missionarissen zagen dat de Nootka gemeenschappen streng hiërarchisch waren georganiseerd en familieclans beschouwden een of enkele mythologische figuren als voorouders. De belangrijkste traditionele feestelijke ceremonie werd *potlatch* genoemd, een van oorsprong Nootka woord dat 'schenken' betekent maar ook wederkerigheid impliceert, de verwachting op enig moment iets terug te ontvangen. Daarvoor verzamelden leidende families goederen en voedsel om die tijdens het groot evenement aan gasten uit te delen. Daarbij kon het gaan om huisraad, gereedschap, kano's, manden en matten, kleding, dekens, vis, vlees, brood, aardappelen, en andere gewilde zaken. De omvang van de distributie bepaalde de status van de familie en het clanhoofd, en armlastigheid na een *potlatch* werd als uiterst eervol beschouwd. De gaven werden uitgesteld zodat gasten kennis konden nemen van de rijkdom en vrijgevigheid van de gastheer en diens familie. Een en ander ging gepaard met zang en dans, en Nicolaye sprak van een 'tentoonstelling' en 'kermis.' Een *potlatch* vond plaats ter gelegenheid van belangrijke momenten in het leven van leden van leidende families: geboorte, naamgeving, puberteit, huwelijk, opvolging van clanhoofden, en overlijden. Tijdens de winterceremonies werden episodes uit de mythologie door gemaskerde dansers opgevoerd.⁴²

De Limburgse missionarissen probeerden zich een beeld te vormen over de traditionele geloofsopvattingen van de Nootkas hoewel deze als heidens werden beschouwd. Toch was deze kennis van belang omdat het gedrag van de

Inheemse bevolking daardoor mogelijk begrijpelijker werd. Met de kennis over hun wereldbeeld kon een meer effectieve bekeringsstrategie ontwikkeld worden. De belangstelling voor de tribale godsdienst was dus niet zo zeer intrinsiek maar eerder instrumenteel van aard zoals in die periode vaak het geval was.

Nicolaye stelt vast dat het scheppingsverhaal van de Nootkas niet heel erg afwijkt van de Bijbel. Alleen speelt bij de Indianen de Maan de hoofdrol en niet God. Het is de Maan, de schepper en verlosser, die mensen in de verschillende diersoorten veranderde als straf voor hun zonden. Ook hebben de Nootkas mythen over een grote overstroming en een toevlucht en redding op een hoge berg. Bij de Nootkas is ook sprake van geloof aan een leven in het hiernamaals, in een hemel, vagevuur of hel, al naar gelang het geleefde leven. Door het offeren van dekens op een open vuur kon men zonden afkopen. De Bijbelse analogieën lagen voor het opscheppen.⁴³

Nicolaye verdiept zich ook in het mensbeeld van de Inheemse dorpelingen. Hij schrijft dat de Nootkas geloven dat iedereen drie zielen heeft: in het hoofd, in het hart en in de maag. In de maag huist de ziel in de vorm van een octopus, hetgeen blijk geeft van enige anatomische kennis, mogelijk door ongevallen. Vooral deze ziel is gevoelig voor aandoeningen. Ziektes worden meestal beschouwd als het gevolg van penetratie van het lichaam door *mayal*, wat kwaad betekent, en tot uitdrukking komt in pijn. Dan wordt de hulp van een sjamaan, een medicijnman, ingeroepen die in staat wordt geacht het kwaad uit het lichaam te verwijderen. Dat gebeurt meestal door het met de mond via een hol botje uitzuigen van de ziektebron en een lichaamsmassage om het lichaam weer op orde te krijgen. Zieken worden door familieleden in de regel goed verzorgd.⁴⁴

41 Nicolaye 1917: 27-28, 36, 47-48.

42 Lemmens aan ouders, 23-12-1886 (KDC); Heijnen 1889; Nicolaye 1917: 33-34; Drucker 1951: 109-115, 243-274, 376-440.

43 Nicolaye 1917: 29-30.

44 Nicolaye 1917: 32-33.

De potlatch dansen van mannen en vrouwen die daarvoor hun gezichten beschilderen vindt Nicolaye onschuldig. Maar dat geldt niet voor de gemaskerde dansen waarin mythologische figuren en verhalen worden uitgebeeld. Die vinden soms plaats gedurende een potlatch, maar vooral de wintermaanden zijn het hoofdseizoen voor dit ritueel theater. Nicolaye noemt ook een 'zwarte dans' die blijk geeft van heidense geloofsovertuiging en als afgoderij wordt afgekeurd, mogelijk het collectief ceremonieel van sjamanen, prominent bij de Centrale Nootkas.⁴⁵

Nicolaye observeert dat de Nootkas liefdevol met hun kinderen omgaan. Zij worden goed verzorgd en met liefde behandeld. Huwelijken zijn stabiel als er kinderen worden geboren, maar in geval van kinderloosheid kunnen stellen uit elkaar gaan. De puberteit wordt gemarkeerd, vooral die voor jongens. Als wolven en beren verklede mannen komen dan uit het bos en ontvoeren de kinderen. Na vier dagen komen de dorpelingen om hen te bevrijden en terug te voeren naar het dorp. Nicolaye beschouwt wat hij het 'wolfen beerspel' noemt als een vorm van vermaak maar dit was geenszins spel maar voor een initiatierite voor jongens.⁴⁶

Over de huwelijksgebruiken schrijft Nicolaye dat partners bij voorkeur tot de eigen of een sociaal hogere klasse behoren. De jeugd trouwt relatief vroeg: jongens zijn 17-18 jaar, meisjes 15-16 jaar en dienen maagd te zijn. De ouders van de bruidegom geven geschenken aan de ouders van de bruid en indien die worden aangenomen betekent dat goedkeuring voor de verbintenis. Op de dag van het huwelijk volgen ten overstaan van familie en gasten lofredes op de beide families. Een tweede geschenk wordt aan de ouders van de bruid aangeboden en indien aan-

vaard is het huwelijk bezegeld. Om zijn mannelijkheid en moed te testen wordt de bruidegom soms aan een vuurproef onderworpen en moet hij door twee rijen mannen met brandende fakkels rennen waarbij stevast brandwonden worden opgelopen. Daarna volgt een uitgebreid feestmaal. Na drie dagen brengen de ouders van de bruid hun dochter en haar geschenken naar het huis van de bruidegom waar zij haar intrek neemt. Soms is sprake van 'veelwijverij' en hebben clanhoofden meerdere vrouwen.⁴⁷

Nicolaye beschrijft de sjamanen in hiërarchisch opzicht een middenpositie innemen. Zowel mannen als vrouwen kunnen zich als genezers en zieners profileren en de belangrijkste worden als *skeekoem*, groot dokter, aangeduid. Nicolaye: 'Zelfs de chefs hadden allen eerbied en achting voor de dokters. Hun woord was onfeilbaar. ... Alles met niet met hunne zienswijze strookte werd a priori afgekeurd. Het is dan ook gemakkelijk te begrijpen dat deze mensen grooten invloed op het volk hadden. Zij hadden er trouwens belang bij, bijgeloof en afgoderij te handhaven, immers, naarmate het heidendom afnam moest ook hunne praktijk en hun inkomsten vervallen.'⁴⁸

Wanneer een sjamaan tot de conclusie komt dat een ziekte te sterk is en onbehandelbaar dan wordt de patiënt door iedereen alleen gelaten. Indien iemand binnenshuis sterft dan wordt een aparte opening in een wand gemaakt om de overledene weg te brengen. Zo wordt de in- en uitgang niet besmet en kunnen de andere bewoners daarvan gebruik blijven maken. Armlastigen worden in matten gewikkeld en begraven. De meeste doden worden in een kano of houten kist in rotsspleten of grotten achtergelaten, zonder veel ceremonieel. Soms wordt een lijk in een boom geplaatst en enkele dekens aan de takken

45 Nicolaye 1917: 33-34; Drucker 1951: 386-440.

46 Nicolaye 1917: 33-35.

47 Nicolaye 1917: 72-74; Drucker 1951: 286-311.

48 Nicolaye 1917: 22; Drucker 1951: 118-128, 181-218. 'Skeekoem' was het Chinook woord voor sjamaan; de Nootka term is 'Lokwona'.

gehangen. Clanhoofden krijgen geschenken mee voor de reis naar en het verblijf in de mythologische wereld op de oceaانبodem. Ook wordt een herdenkingstotempaal opgericht. Vanwege de angst voor de naderende dood kan het weleens voorkomen dat iemand wordt begraven voordat de dood daadwerkelijk is ingetreden. In één geval troffen Nicolaye en Lemmens een voor dood achtergelaten jonge vrouw aan die door hun interventie werd gered.⁴⁹

DE MISSIEPOSTEN: STICHTING, BEMENSING EN ONTVANGST

In Hesquiat werd Nicolaye ingewerkt door zijn Vlaamse collega Augustin Brabant die daar iets eerder als missionaris aan de slag was gegaan in de eerste missiepost onder de Nootkas. Hesquiat was een klein dorp maar in het werkgebied eromheen woonden 5000 Inheemsen in verschillende nederzettingen. De mensen waren vreedzaam, vriendelijk en gastvrij. Het kerkje in Hesquiat werd aan St. Anthony gewijd.⁵⁰

In de loop van 1877 liep de spanning tussen Brabant en Nicolaye in Hesquiat op. De Limburgse priester vond dat zijn Vlaamse collega en superieur te hard tekeerging tegen de dorpeelingen in het veroordelen van hun gedachtegoed en leefwijze. Nicolaye was voorstander van een gematigder benadering, van meer tact en diplomatie zodat een dialoog tot stand zou komen die resultaten opleverde voor het beschavings- en missiewerk. Nicolaye had ook moeite met Brabant's dominante houding ten opzichte van hemzelf, het sociaal isolement, het vaak natte en koude weer, de uiterst armoedige omstandigheden, het slechte voedsel en de honger, en de grote kloof tussen de Inheemse en westerse levenswijze. Toen Brabant daarvoor geen enkel begrip toonde en er geen gehoor aan gaf, verliet Nicolaye op eigen initiatief zijn post en keerde naar Victoria terug om zich onder betere om-

standigheden op zijn toekomst te oriënteren. Na een maand keerde hij terug, fysiek geheel opgeknapt, en ook mentaal in betere doen omdat bisschop Seghers hem een nieuwe plaatsing bij de Nootkas van Barclay Sound had beloofd.⁵¹

In 1877 stichtte bisschop Seghers een missiepost in Numukamis, een dorp van de Ohiath Nootkas aan de monding van de Santa River die in Barclay Sound uitmondt. Van daaruit konden tien andere dorpen en groepen in de regio in het missiewerk betrokken worden, zoals Ucluelet, Toquaht, Sheshaht en Ohiath. Onder leiding van de Frans-Canadese timmerman Charles Morin, die al eerder projecten voor het bisdom van Victoria leidde, werkten enkele Indiaanse mannen aan de bouw van het kerkje en de pastorie die niet groter was dan 4x4 meter en een aarden vloer had. Twee britsen stonden tegen de muren en een kachel in het midden. Een houten tafel en zitbank completeerden de inrichting. Voedsel werd onder de bedden opgeborgen: aardappelen, rijst, bonen en spek, en het meel werd in een ton bewaard om het tegen de muizen te beschermen. In een emmer werd stroop bewaard en door een loszittend deksel werden daar s'morgens 25 dode muizen gevonden! Met Kerstmis werd het nieuwe kerkje dat aan St. Leo was gewijd ingezegend door de bisschop. Er waren 150 dorpeelingen aanwezig en het clanhoofd verklaarde dat er voortaan vrede zou heersen tussen en binnen dorpen en dat vrouwen beschermd zouden worden. Ook beloofde hij de nieuwe missionaris in alles te steunen. Nicolaye ging er na twee jaar ervaring in Hesquiat zelfstandig aan het werk. Hij maakte een angstig moment mee toen in brand geraakt kreupelhout de missie bedreigde maar snel optreden en een greppel te graven wist hij het vuur van de gebouwen ver te houden. Nicolaye werkte ongeveer drie jaar in de Barclay Sound missie en werd in 1880 opgevolgd door provinciegenoot Louis Eussen die er tot 1885

49 Brief Lemmens aan ouders, Kyuquot, 30-9-1883 (KDC); Nicolaye 1917: 65-69; Heijnen 1889; Brabant 13/10, 1921: 236.

50 Nicolaye 1917: 22.

51 McDowell 2012: 198-202.

bleef totdat hij wegens ziekte naar Limburg terugkeerde.⁵²

In 1880 besloot bisschop Brondel om nog een nieuwe missiepost te vestigen in het grote dorp Kyoquot met 800 inwoners. Nicolaye vond het 19-jarige dorpshef Hakla 'beslist van karakter en altijd ten goede geneigd'. De jonge hefdman zei alle medewerking toe en op Kamils Island, ook Mission Island genoemd, werd een kerkje gewijd aan St. Marc en een schoolje gebouwd. Nicolaye werkte daar tot 1890 en werd van 1883-1885 bijgestaan door Jean Lemmens. Zij kregen een levenslange vriendschapsband.⁵³ Vanuit de centrale missiepost werden ook negen andere dorpen in de regio bediend, vier ten noorden en drie ten zuiden van Kyoquot. Ook enkele dorpen van de noorderburen, de Kwakiutl, kwamen in aanmerking voor aandacht maar de Kwakiutl brachten vaker een bezoek aan hun Nootka-buren dan dat de Limburgse priesters hen bezochten. Vanuit Kyoquot konden de andere dorpen alleen per kano worden bereikt. De inwoners van het dorp van de Chickliset hadden de reputatie de wildste onder de Nootkas te zijn. Toen Nicolaye hen voor het eerst bezocht probeerden zij hem te intimideren door een 'overval' door een grote groep die hun gezichten had beschilderd, gewapend was, en schreeuwend en met tromgeroffel hem naderde. Nicolaye schrijft: 'Ik wist wel dat zij het op mij gemunt hadden, en dat ik als een lam onder de wolven zat. Aan tegenstand of verdediging was niet te denken, ik bevond mij weerloos in hunne handen. Ik veinsde dan dien krijgssans te beschouwen als eene serenade om mij in hun midden te verwelkomen. Ik rookte gemoedelijk mijn pijpje, glimlachte nu en dan, en gaf toevallige teekens van goedkeuring. Ik speelde een comédie, zij een drama, maar de comédie won den prijs en na een uur vertrok het gezelschap.' Dit schreef de missiona-

Joseph Nicolaye met witte haardos (archief Bisdom van Victoria)

ris een tijdje na de gebeurtenissen en het is de vraag of hij op het moment van het incident even koelbloedig was. In één historische bron wordt vermeld dat Nicolaye's haardos binnen 24 uur alle pigment verloor, daarmee implicerend dat dit was uit doodsangst.⁵⁴ Het duurde een jaar voordat Nicolaye bij de Checklesats een effectieve entree voor missiewerk vond.

In het Nootka dorp Clayoquot van 350 inwoners op een klein eiland bij het grote Meares Island werd in 1886 de St. Anselm kerk gebouwd. Van daaruit werden omliggende dorpen en groepen bediend, o.a. Opitsat, Kakawis en Ahousat waar een kerkje gewijd aan St. George werd gebouwd. Daar werkten achtereenvolgens Jean Lemmens (1886-1888) en Willem Heijnen (1888-1892), in de wintermaanden meestal vanuit Clayoquot en in de winter vanuit Ahousat. Lemmens die

52 Nicolaye 1917: 28; Van der Heyden 1950: 141-142; McDowell 2012:202-207; Horsfield en Kennedy 2014: 107-108; Hovens 2024a.

53 Nicolaye 1917: 49-50.

54 Nicolaye 1917: 56; Theodore 1939: 240-241.

van 1883 tot 1888 vanuit Kyoquot en Clayoquot onder de Nootkas werkte bouwde in de regio een aantal kapellen en scholen in de dorpen Newchatlats, Ehattisats, Chiklisats en Alberni.

ZELFVOORZIENING: PRAKTISCH EN FINANCIËEL

Van de missionarissen werd verwacht dat zij in materiële en economische zin de missiepost ontwikkelden en zoveel mogelijk zelfvoorzienend maakten. Zij waren verantwoordelijk voor de bouw en het onderhoud van hun kerkjes, woonverblijf en schooltjes, de aanleg en het onderhoud van een moestuin en boomgaard, de zorg voor eigen vee voor melk, vlees en eieren, het bakken van brood, het aanhouden van een voorraad stookhout, en nog vele zaken meer. Nicolaye plantte meer dan 40 appelbomen. Eussen was erg tevreden over zijn aardappelteelt en de kwaliteit van zijn fruitvlaai die hij geksherend als beter dan de kermistaarten uit Spaubeek noemde. Lemmens pootte bonen en wortelen. In de eerste maanden van zijn verblijf bij Nicolaye had Lemmens brood gebakken, een geit geslacht, de open haard en schoorsteen gerepareerd en een extra deur in een muur gemaakt. Volgens beiden was het brood dat zij in de eigen oven bakten zoeter en smakelijker dan de lekkernijen uit een winkel. Toch was het dagelijks menu meestal erg karig, vooral vanwege geldgebrek en de dure westerse etenswaren. De Inheemse dorpelingen voorzagen de missionarissen soms kosteloos van voedsel. Vis was er bijna altijd in overvloed, er waren seizoenen dat watervogels in groten getale werden gevangen en zo nu en dan werd een ree of hert aangeboden. Maar in de eerste missiejaren was meelpap vaak de hoofdmaaltijd. Sommige priesters hadden een of enkele huisdieren om hun isolement te verzachten. Nicolaye had twee katten, Spits en Poes, en een kleine Schotse terriër die altijd het

dichtst bij het haardvuur lag. Voor de materiële aspecten van de missiepost, de bouw en het onderhoud van de gebouwen en afrasteringen en het hakken van haardhout hadden missionarissen vooral tijd wanneer de Indianen enige maanden naar hun winterdorpen verhuisden.⁵⁵ Op nieuwjaarsdag 1886 kreeg Nicolaye een grote kist van Spring & Company uit Victoria als kerstgeschenk: drie flessen cognac, twee flessen met Schotse en een met Ierse whisky, vier flessen Bordeaux, en vier flessen port. Hij noteerde in zijn agenda: 'Je kunt je voorstellen dat nieuwjaarsdag nu niet zo droog voorbijging dan in voorgaande jaren'.⁵⁶

Zelfvoorziening betekende niet alleen de praktische dagelijkse voorziening van voedsel en onderdak, maar ook het inzamelen van middelen om de bouw van de kerkjes, priesterverblijven en schooltjes te realiseren, de veruit grootste kostenpost. Het bisdom van Victoria was armlastig en de jaarlijkse bijdragen van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs, de Europees missieinzamelingsorganisatie, uiterst gering. Daarom werd van de missionarissen verwacht dat zij de kosten van hun missieposten grotendeels, liefst geheel, zouden bestrijden door het inzamelen van geld onder familie, vrienden, dorpsgenoten en geloofgenoten in hun herkomstland.

Ouders voorzagen hun zonen vaak van de kleding en hulpmiddelen die nodig waren voor het opdragen van de mis, kerkelijke vieringen, en het toedienen van de sacramenten. Maar er was veel meer nodig. Materiële ondersteuning van missiewerk werd binnen de katholieke gemeenschap als bijzondere uitdrukking van barmhartigheid beschouwd. Dit soort liefdadigheid zou uiteindelijk de gelovige begunstiger aan de hemelpoort positief worden aangerekend. In missiewerk kwamen meerdere geestelijke barmhartige werken samen: het ver-

55 Eussen aan ouders, 20-9-1882 (SSAA); Lemmens aan ouders, 30-9-1883, 12-7-1886 en 3-12-1886 (KDC); Lemmens en Nicolaye 1883-1886: Okt., 29, 1885; Mrt. 10, 1886; Nicolaye 1917: 15-20, 59-60.

56 Eussen aan ouders, 20-9-1882 (SSAA); Lemmens en Nicolaye 1883-1886: passim.

manen van de zondaars, het onderrichten van de onwetenden, en het geven van goede raad en troost. In de Limburgse parochies konden de missionarissen die op Vancouver Island onder de Nootkas aan de slag gingen zodoende op veel steun rekenen. In feite leidde dat ertoe dat de Limburgse geloofsgenoten de kosten van de missieposten voor lange tijd door inzamelingen, donaties en zo nu en dan legaten grotendeels financierden. In 1896 richtte het grootseminarie van Roermond zelf een vereniging op om onder Limburgers postzegels en zilverpapier in te zamelen en de opbrengst daarvan aan missiewerk in het buitenland te besteden. Nicolaye ontving daaruit 100 gulden voor zijn werk op Vancouver Island.⁵⁷

Door middel van brieven hielden de missionarissen contact met het (brede) thuisfront, zowel om nieuws uit te wisselen met familie en vrienden, als om middelen in te zamelen voor het missiewerk. Aan deze correspondentie werd regelmatig aandacht besteed tijdens de zondagsmis wanneer pastoors de parochianen informeerden over het werk van hun voormalig dorpsgenoot onder de Inheemse heidenen. Soms werden brieven van de missionarissen deels of geheel in regionale kranten gepubliceerd. Dat leidde tot collectes in de kerk en andere soorten inzamelingen waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de individuele priesters en hun missieposten. Soms ontving een missionaris middelen die testamentair waren vermaakt.

Joseph Nicolaye was in 1880 overgeplaatst naar het Nootkadorp Kyoquot met de opdracht om een nieuwe missiepost te vestigen onder de plm. 800 inwoners. Daarnaast behoorden nog eens zes kleinere dorpen in de regio tot zijn werkgebied. In Kyoquot en twee andere dorpen moest hij kerkjes bouwen, de grootste 20 meter lang en 8 meter breed, de andere iets kleiner.

Ernaast moest een klein vertrek komen als behuizing voor de priester, soms 'priesterschuur' genoemd, een indicatie van de kwaliteit en het comfort van de behuizing. Het goedkoopste was een skelet van houten balken dat afgetimmerd werd met gezaagde ruwe planken. De kosten daarvan bedroegen 80-85 dollar per kerk annex woonverblijf. Om dit voor hem niet geringe probleem op te lossen deed Nicolaye met succes een beroep op zijn Limburgse collegapriesters Alfons van Oppen en Arnold van Wersch die in de Amerikaanse staat Connecticut in Putnam en Willimantic onder Frans-Canadese, Ierse en Italiaanse textielarbeiders werkten om hiervoor in hun parochies inzamelingen te organiseren. Hij eindigde zijn bedelbrief met de verwachting uit te spreken dat hij vanuit de nieuwe missiepost zo'n 2000 Nootka Indianen zou kunnen bekeren.⁵⁸ In de winter van 1884-1885 bracht Jean Lemmens een bezoek aan Nederland om donaties te verwerven voor het missiewerk. Hij loogde bij familie en in Rolduc en in een brief aan een Limburgse relatie schreef hij dat hij de Schimmertenaren 'hard in de beurs' had gezeten.⁵⁹

In een anoniem rapport in het diocesaan archief van Victoria, gedateerd 5 maart 1886, wordt de St. Marc's missiepost van Kyoquot in enig detail beschreven, zes jaar na de stichting. Lemmens is als auteur daarvan geïdentificeerd. De kerk had een afmeting van 20 bij 8,5 meter en in de kleine toren hingen twee kleine bronzen klokken. De inrichting bestond uit een altaar met tabernakel, een groot houten kruis, een doopvont, een wijwaterbak, een communiereling, twintig rijen kerkbanken, vier krukken met kussens, en een verplaatsbare biechtstoel. Enkele heiligenbeelden, religieuze prenten en kandelaars vormden de decoratie. De ruimte achter in de kerk werd in

57 Maas- en Roerbode, 20-12-1898.

58 Twee identieke brieven van Nicolaye aan van Oppen en van Wersch, d.d. 21-7-1881 (in: J.A. McMasters Papers; UNDA); correspondentie Nicolaye – Van Wersch, 1878-1879 (www.warsage.nl).

59 Nijsten 1992: 53.

Kano van clanhoofd in Kyuquot met orka en zalm motieven en westerse gasten (Royal BC Museum, nr. 31554).

beslag genomen door de sacristie waar altaarlinen, miskleding, kelken, wierookvaten en psalmenboeken waren opgeborgen. Op weekdagen vond hier het onderwijs aan de kinderen plaats. Er waren acht lessenaars met zitbankjes, en men had de beschikking over schoolboeken, schrijfpapier, leien, griffels en potloden. Het aantal aanwezige leerlingen bedroeg gemiddeld veertig. Naast de kerk lag een kleine begraafplaats. Ten oosten van de kerk woonde de missionaris in een bescheiden ingericht huis van 11x15 meter, met een aangebouwde keuken en bijkeuken met een schoorsteen, fornuis, potten, pannen en serviesgoed, en een veranda. Ook aangebouwd onder een schuin dak was een Indiaans gastenverblijf met enkele compartimenten met ieder een eigen stookplaats. Om in de eigen behoeften te voorzien had de missiepost vijf stuks hoornvee en een geit, en twee percelen met fruitbomen. Voor transport beschikte men over een kleine kano met peddels en zeilboot met zeilen.

In het naburige dorp Newtchatlat diende het enige missiegebouw tegelijkertijd als kerk, huisvesting, keuken en school voor 30 kinderen. De dorpen Hegatisset en Djeklesit beschikten over een nog kleiner gebouw als gebedsruimte en overnachtingsplek voor de priester.⁶⁰

Het isolement viel veel missionarissen zwaar. Uit Limburg hoorden zij soms een half jaar of langer helemaal niets. Familie en vrienden waren het niet gewend om te schrijven, de post was lang onderweg, ging soms verloren, en zelfs vanuit Victoria werd die slechts enkele malen per jaar door tussenkomst van het bisdom bezorgd. Het gevoel van isolement van de Limburgse missionarissen werd versterkt doordat zij slechts zo nu en dan Euro-Amerikanen zagen. De dorpen waar zij woonden en werkten kregen slechts eens in de twee maanden bezoek van een schip uit Victoria waarvan de bemanning handel dreef met de Indianen. Enkele handelsposten werden aan de kust gevestigd in de

⁶⁰ Lemmens 1886; idem in: Moser 1926: 151-153.

buurt van Nootka dorpen maar waren meestal alleen enkele maanden open als er aanbod was van visolie en pelzen, meestal tijdens de overgang van de zomer naar de herfst. De westerse handelswaar was voor de missieposten vaak te duur om van dat aanbod veel gebruik te maken.⁶¹

Een of tweemaal per jaar bezochten de missionarissen Victoria, zowel om bij te komen van het zware werk en sociaal isolement, als om zaken van materiële en spirituele aard te regelen met de bisschop, en beleidskwesties te bespreken wat betreft missiestrategie en relaties met vertegenwoordigers van de overheid. Die reizen waren niet zonder risico en toen Brabant en Nicolaye in de zomer van 1883 op weg naar Victoria waren leden zij tijdens een storm schipbreuk. Gelukkig spoelden zij aan op Flores Island en slaagden zij erin om na een tocht van tien dagen door de wildernis de hoofdstad te bereiken, blij dat zij het avontuur hadden overleefd en weer van de gemakken en afleidingen van de beschaving konden genieten. Nicolaye was een van de weinige priesters die niet kon zwemmen en moest een keer door de Indiaan die bij hem was, gered worden toen zijn kano omsloeg.⁶²

CHRISTIANISERING: COMMUNICATIE, VERKONDIGING, RITUELEN EN BEKERINGEN

Het gebruik van het Chinook Jargon door de missionarissen leidde geregeld tot misverstanden, vooral wanneer missionarissen religieuze ideeën wilden overbrengen. Nicolaye geeft daarvan een mooi voorbeeld: nadat pater Brabant had aangekondigd dat op zondagen 'wijwater' aan de kerkdeur beschikbaar was verscheen een oude man met zijn kleren op de arm om zich te

wassen met water en zeep alvorens rein de kerk te kunnen betreden. Hij was verbolgen over het ontbreken van zeep en een handdoek! De bisschoppen Modeste Demers (Vancouver Island/Victoria) en Norbert Blanchet (Oregon) hadden binnen de katholieke kerk de grondslag gelegd voor de studie van en het onderwijs in het Chinook Jargon. Alle missionarissen in beide bisdommen maakten zich de regionale handelstaal eigen en zowel Nicolaye als Lemmens spraken die redelijk tot goed. Maar niemand beheerste de Nootka stamtaal, alleen Lemmens en Brabant spraken die rudimentair. Lemmens slaagde er alleen in om zijn kennis te gebruiken voor geschreven preken. Brabant voltooide zijn geplande taalboek niet. Eussen werkte aan een elementaire catechismus in de Nootkataal. Nicolaye schreef dat het Chinook, half Indiaans, half Frans, half Engels, gemakkelijk is om te leren, maar dat het Nootka 'een monsterlijke schat is om het te spreken.' Met gevoel voor humor merkte hij op dat daarom een missionaris een olifant wel eens een muis noemde en een haring een walvis!⁶³ Naarmate de tijd voortschreed leerden Indianen geleidelijk het Engels te beheersen door contacten met handelaren, werk in loondienst en op missiescholen zodat geloofsleer effectiever gecommuniceerd kon worden.

Lemmens schreef aan zijn ouders dat de Nootkas 'onwetend en vol superstitie' zijn, en Eussen liet zijn ouders weten dat de Indianen even heidens waren als de paarden en ezels in Spaubeek, daarmee uiting gevend aan het toenmalige mensbeeld van niet-westerse volken met een ander geloof. Om de Inheemse bevolking van hun traditionele geloofsopvattingen af te brengen probeerden de missionarissen sommige van hun sterke overtuigingen onderuit te halen. De Nootkas van Hesquiat geloofden dat een

61 Nicolaye 1917: 45; Horsfield en Kennedy 2014: 133-141.

62 Nicolaye 1917: 64, 69-70.

63 Boshouwers 1928-1929. Lemmens z.j. en 1888; McDowell 2012: 318, 378, 396-407, 445, 468. Nicolaye 1917: 20-21, 75-78. Nicolaye aan Arnold van Wersch, Numukamis, 30-1-1879 (www.warsage.nl); Eussen aan ouders, 20-9-1882 (SSAA); Lemmens aan ouders, 9-12-1887 (KDC).

grot op een berg de woonplaats was van machtige geesten onder leiding van Ahoetsoes die iedereen bestrafte die hen benaderde door een leger vraatzuchtige ratten op hen af te sturen. Brabant en Nicolaye besloten om hen van dit heidense bijgeloof af te brengen en ondanks de tegenwerkingen van de inwoners beklommen beiden op Allerzielen 1876 de berg en brachten een koude nacht door in de grot op een hoogte van 1000 meter. Zij keerden behouden terug in Hesquiat en in de preek de volgende zondag stelden zij bewezen te hebben dat de westerse God veel machtiger was dan het heidens bijgeloof van de dorpelingen. Dat leidde tot interne discussies tussen orthodoxe dorpelingen en vooral jongere Indianen die twijfels uitten over wat de oudere generatie en sjamanen hen wilden doen geloven.⁶⁴

De missionarissen vonden ook de manier waarop de Nootkas de gevangen zalmen behandelden als bijgelovig en wereldvreemd. Voor de Indianen waren de vissen voorouders die in gedaante van zalmen hen jaarlijks van voedsel voorzagen. Iedere vis werd individueel behandeld en mocht alleen gedroogd of ingelegd in olie worden bewaard, maar nooit gekookt of gebraden uit respect voor hun voorzaten. Indien dat respect niet werd betoond dan zouden de vissen in het nieuwe jaar wegblijven en leidde dat tot hongersnood. De priesters trokken zich daar niets van aan, zonder dat zij zichtbaar door de geesten van de voorouders daarvoor werden gestraft. Jongeren zagen ook dat grootschaliger visvangst en verkoop aan westerse handelaren geld opleverde waarmee gewilde westerse koopwaar kon worden aangeschaft. Een jonge visser leverde zelfs een hele partij zalmen in een mand aan de missiepost. Zo werd mede door tussenkomst van de missionarissen een stap gezet om oude overtuigin-

gen en tradities los te laten en zich aan te passen aan de nieuwe tijd met nieuwe gewoonten en opvattingen, iets waartoe jongeren eerder bereid waren dan ouderen.⁶⁵

Nicolaye greep ook in toen een tweeling was geboren. De Nootkas geloofden dat een tweeling zou leiden tot het uitblijven van de jaarlijkse vissentrek en hongersnood. In dit specifieke geval was een van de baby's al overleden en de moeder was samen met het andere kind verbannen naar het bos. De priester zocht de moeder op en bouwde een hut als tijdelijk onderkomen. Vervolgens haalde hij de echtgenoot en vader over om moeder en kind terug te laten keren, tot consternatie van de dorpelingen. Nicolaye liet de vader in het gemeenschapshuis een schot timmeren zodat moeder en baby van de andere bewoners waren afgescheiden. Het clanhoofd en de sjamaan spraken over het naderend onheil dat dit zou brengen, maar de missionaris zei dat dit bijgeloof was en dat de tijd dat zou bewijzen. Toen in het nieuwe seizoen de vis als vanouds in grote scholen voor de kust verscheen hield Nicolaye de dorpelingen voor dat hun traditioneel taboe op bijgeloof was gestoeld. De Indiaanse leiders gaven toe dat de witte priester mogelijk toch wijs was en serieus genomen moest worden.⁶⁶ Terwijl sommige Nootkas dat mogelijk echt meenden, kozen sceptici ervoor om de missionaris niet tegen te spreken.

Zuigelingen en kleine kinderen werden zoals gebruikelijk binnen de katholieke kerk onvoorwaardelijk gedoopt. Volwassenen Nootkas moesten eerst aantonen dat zij de basisbeginselen van het geloof beheersten en ernaar leefden voordat zij tot de doop werden toegelaten. Zij die interesse toonden in de nieuwe religie moesten godsdienstlessen volgen, hetgeen door taal- en cultuurverschillen veel inzet, concentratie

64 Eussen aan ouders, Numukamis, 20-9-1882 (SSAA); Lemmens aan ouders, 12-7-1886; Nicolaye 1917:23-26; McDowell: 173-181.

65 Nicolaye 1917: 22; McDowell: 180-181, 184.

66 Nicolaye 1917: 38-41.

en doorzettingsvermogen vereiste van zowel de aspirant-katholieken als de priester-missionaris. Totdat aan de voorwaarden voor de doop was voldaan stonden zij op wat Nicolaye 'de wachtlijst' noemde. Maar ook na de doop was regelmatig sprake van verval in oude gewoonten en tradities. Nicolaye was ambivalent over het resultaat van zijn missiewerk en schreef: 'Toch kan ik uit ervaring spreken dat civiliseren en bekeren van een volk erg moeilijk is. Vaak verzorg je een plant zo goed als je kunt; je denkt dat je de bloeiknoppen al ziet, maar dan komt regen, wind of vorst en de bloem rot in de kiem' en 'Het is een moeilijke klus vol met voortdurend teleurstellingen.' Hij hoopte echter dat de jongere generatie ontvankelijker was voor het nieuwe geloof en de nieuwe tijden.⁶⁷

Ondanks het feit dat het Clayoquot opperhoofd Shiejoesh nadrukkelijk om de komst van een missionaris had gevraagd bleven hij en zijn volgelingen volgens Heijnen nauwelijks in het Christendom geïnteresseerd. De Zondagsplicht werd nauwelijks serieus genomen en in de kerk werd door de aanwezigen veel gepraat zodra de priester met de ruk naar hen toe stond. Wel zongen zij graag de psalmen mee. Maar de missionarissen probeerden in te spelen op de belangstelling van de Nootkas voor rituelen. De missen en katholieke hoogtijdagen werden interessant gemaakt door samenzang, kaarslicht en wierookoffers, zegeningen en processies. De Nootkas zongen graag en Nicolaye leerde een aantal mannen en vrouwen kerkliederen die zij tijdens de missen en vieringen zongen. Binnen drie maanden hadden zij de Gregoriaanse mis van Dumont geleerd en de priester was zeer tevreden over zijn koor.⁶⁸

De Limburgse missionarissen hadden slechts weinig middelen voor katholieke geloofs-

structie. Vanwege de taalproblematiek maakten allen ook gebruik van een visueel middel: de Katholieke Ladder. Dit was een op basis van de catechismus verticaal gearrangeerde afbeeldingen van de tien geboden en fasen die een gelovige naar de hemel zouden leiden. Bisschop Norbert Blanchet had een eigen versie ontwikkeld en die in 1839 in de Pacific Northwest geïntroduceerd. Deze was daar in gebruik tot in de jaren 80 toen gestandaardiseerd gedrukt materiaal meer beschikbaar kwam.⁶⁹

Nicolaye schreef dat hij de eerste volwassene pas na drie jaar kon dopen en het nog een jaar duurde voordat de tweede doop plaatsvond. Daarna nam hun aantal langzaam toe en versnelde naarmate de tijd voortschreed. Deze eerste bekeerlingen waren ook degenen die als eersten een houten huis naar westers model lieten bouwen en hun leefwijze aanpasten aan die van de Euro-Amerikaanse nieuwkomers. Toen Brabant Nicolaye in Barclay Sound bezocht was hij onder de indruk van de invloed van zijn collega op de Indianen van de streek en raakte in een depressie vanwege het uitblijven van succes in zijn eigen missie in Hesquiat.⁷⁰ In 1881 bracht de provinciale Indian Superintendent W.I. Powell een bezoek aan Kyoquot. In zijn verslag noteerde hij een inwonertal van 691 waarvan twee hoofden, een jonge man en een vrouwelijke clanleidster, het werk van de missionaris in de kerk en de school steunden. Tijdens de Zondagsmis stelde hij vast dat de meeste dorpeelingen aanwezig waren, wat hij als indicatie zag van de positieve resultaten van het gezamenlijk beschavingsoffensief van kerken en overheid.⁷¹ Waar missionarissen vaak het resultaat van hun werk beoordeelden op basis van het aantal volwassen bekeerlingen, hadden overheidsfunctionarissen meer oog voor de bredere maatschap-

67 Nicolaye aan Arnold van Wersch, Kyuquot, 16-1-1878, en Numukamis, 30-1-1879 (www.warsage.nl).

68 Heijnen 1889; Nicolaye 1917: 53.

69 Lemmens aan ouders, 27-12-1876, 9-4-1878 en 30-9-1883 (KDC). Eussen's Vlaamse collega Gustave Brabant, publiceerde later een gebedenboek en catechismus in het Nootka dialect van Hesquiat (Brabant 1911); Mark Thiel 2009.

70 Nicolaye 1917: 78-79; McDowell 223, 250-1.

71 IAAR 1881: 247.

pelijke gevolgen van de missie, vooral de aanpassing aan de westerse cultuur.

Begin 1884 schreef Lemmens in zijn agenda dat uit het Kwakiutldorp Koskimo werd bericht dat het opperhoofd van een ernstige ziekte was genezen nadat de religieuze afbeelding die hij hem had gegeven boven zijn hoofd was geplaatst.⁷² Dergelijke gebeurtenissen hadden impact op de Inheemse bevolking en droegen bij aan hun geloof in de oppermachtigheid van de nieuwkomers. Een diocesaan verslag uit 1885 bevat informatie over bekeringen in Kyoquot en omliggende Inheemse dorpen. De missionaris had de zorg voor 1000 Indianen: 120 in Newtchatlats, 120 in Hegattisets, 640 in Kyoquot, en 120 in Djeklesits. Tot dan toe was sprake van 150 bekeringen van volwassenen in Kyoquot, en tussen 40 en 50 in de drie andere dorpen. Sinds 1880 waren bijna 300 kinderen gedoopt. Twee volwassenen waren bekeerd, gedoopt en getrouwd, en tien volwassenen waren op hun sterfbed gedoopt.⁷³

Hoewel Nicolaye maar weinig resultaat van het bekeringswerk zag putte hij hoop uit het feit dat oude traditionele Indianen op hun sterfbed de priester lieten komen om te biechten en gedoopt te worden, om toch toegelaten te worden tot de katholieke hemel. Op zijn missiewerk terugblikkend, concludeerde Nicolaye dat priesters geduld en doorzettingsvermogen moesten hebben om in het bekeringswerk onder de Inheemse bevolkingsgroepen succesvol te zijn. Het had drie jaar geduurd voordat de eerste volwassen Nootka zich bereid toonde om gedoopt te worden, en pas een jaar later volgde een tweede. Deze vroege bekeerlingen hadden het moeilijk en werden belachelijk gemaakt of zelfs uitgesloten door familie en dorpsgenoten. Om die situatie draaglijk te maken verlieten bekeerlingen vaak de gemeenschapshuizen

om met hun gezin een eigen woning te bouwen en te betrekken. In sociaal opzicht kwamen zij meer in de luwte en benadrukten hun zelfstandigheid door de zelfstandige woning, het dragen van westerse kleding en het aanpassen aan een westerse leefstijl. Loonarbeid stelde hen in staat om zich los te maken van de traditionele collectieve exploitatie van mariene voedselbronnen. Geleidelijk werd de groepssolidariteit van de clans en grootfamilies ondergraven en zagen clanleiders hun invloed tanen.⁷⁴

SPIRITUELE CONCURRENTIE: SJAMANEN EN PROTESTANTEN

Nicolaye zag dat de sjamanen, de traditionele genezers en helderzienden, werden gerespecteerd en een soort middenklasse vormden tussen het gewone volk en de gezinnen van de clanleiders. De sjamanen waren de religieuze specialisten en hun woord was onaantastbaar. Zij waren de belangrijkste tegenstanders van de missionarissen omdat zij hun positie en inkomen konden verliezen indien Indianen zich tot het Christendom bekeerden en geen gebruik meer zouden maken van hun diensten. Soms stond een *skookoom* op tijdens de kerkdienst en daagde de priester uit, die moeite had om effectief weerwoord te leveren omdat hij de taal niet goed beheerste. Voor het neutraliseren van deze religieuze traditionele leiders moest een speciale aanpak worden ontwikkeld.⁷⁵

De belangrijkste sjamanen in de dorpen rond Barclay Sound waren Eskowit en Egakom. Zij dreigden zelfs om Brabant en Nicolaye te doden indien zij aanwezig waren op het sterfbed van dorpsgenoten. De traditionele geneeswijzen van sjamanen werden door de priesters als heidens beschouwd omdat die vaak gepaard gingen met bezweringsformules, amuletten en gemaskerde dansen. Ook was spra-

72 Lemmens en Nicolaye 1883-1886: 31-1-1884.

73 Lemmens 1886; idem in Moser 1926: 151-153.

74 Nicolaye 1917: 69,78; Lutz 2008: 90-93.

75 Nicolaye 1917: 22-23.

ke van daadwerkelijk fysieke schade als gevolg van behandelingen. Daartegen werd opgetreden met een volgens westers model georganiseerde Inheemse politiemacht en rechtbank. Het was mede op instigatie van Lemmens en bestuursambtenaar Guillod dat in maart 1884 clanleiders, Inheemse politiemannen, rechters en juryleden bijeen kwamen en overeenstemming bereikten over de aanpak van traditionele genezers die over de schreef gingen. Voortaan zouden geldboetes en vrijheidsstraffen worden opgelegd, afhankelijk van de ernst. Toen Lemmens diezelfde maand oordeelde dat de dood van een vrouw was veroorzaakt door toepassing van traditionele rituelen zorgde hij voor arrestatie en dat leidde uiteindelijk tot detentie van een genezer. Enkele sjamanen lieten zich echter niet afschrikken. In juli 1884 stierf Eduard Nasmakshil na een korte ziekte die begon met hoofdpijn. De Inheemse genezer 'Dr. Hamishinal' zoog bloed uit het oor van de jongen die krankzinnig werd en overleed, vijftien jaar oud. In augustus 1884 stierf Bernard Hastarsemik op zestienjarig leeftijd. Hij leed aan hoofdpijn waarna 'Dr. Hamishinal' drie gaten in zijn hoofd beet en kokende olie in de wonden goot. De jongen werd krankzinnig, zong een psalm, nauwelijks in bewuste staat, en uitte enkele Engelse woorden die hij op school had geleerd. Dat leidde tot de beschuldiging dat de priester zijn dood had veroorzaakt door de jongen een overdosis aan vreemde kennis bij te brengen.⁷⁶ Het is niet bekend hoe in deze zaak verder werd gehandeld. Tijdens zijn werk in Clayoquot en omgeving constateerde Willem Heijnen dat de Indianen steeds minder geloof gingen hechten aan de traditionele medicijnen en behandelwijzen van sjamanen die hij kwakzalvers noemde, en dat de Nootkas zich geleidelijk lieten inspireren door 'het medicijn dat

Christus de mensheid had geopenbaard.'⁷⁷

Katholieken en protestanten stonden traditioneel al op gespannen voet met elkaar omdat beiden zich hielden voor degenen die het enige en ware geloof bezaten. Hun onderlinge theologische en rituele verschillen waren belangrijker dan hun gezamenlijk Christelijk geloof. Het is daarom niet verwonderlijk dat dit ook tot rivaliteit tussen beide stromingen in het bekeringswerk onder de Inheemse bevolking leidde en beide partijen weinig goeds over elkaar vertelden en schreven. Nicolaye fulmineerde tegen de protestantse zendelingen die zonder een eigen post te vestigen in gemeenschappen waar al katholieke priesters werkten, probeerden bekeeringen te maken door periodieke bezoeken. Dat leidde tot ongewenste confrontatie en competitie. Maar Nicolaye was wel zo verdraagzaam om als argument daartegen erop te wijzen dat het bekeringsveld groot genoeg was om ook protestanten ruimte te bieden. Hij merkte ook op dat katholiek gedoopte Indianen die protestants werden uiteindelijk toch weer naar de moederkerk terugkeerden omdat zij de geruststelling van vergeving van hun zonden door de biecht misten.⁷⁸

MAATSCHAPPELIJK MISSIEWERK

De Limburgse missionarissen werden regelmatig in beslag genomen door gezondheidszorg. Niet alleen gaven zij aan gezinnen en groepen adviezen over het voorkomen van besmettelijke ziektes, ook behandelden zij gewonden, trokken rotte tanden en verpleegden ernstig zieken die niet op familie konden terugvallen. Van de overheid kregen de priesters soms medicijnen voor hun medisch werk.⁷⁹

De Indianen van de Noordwest kust, ook de Nootkas, werden hard getroffen door besmettelijke ziektes die de Euro-Amerikanen had-

76 McDowell 2012: 206; Lemmens en Nicolaye 1883-1886: passim.

77 Heijnen 1889.

78 Nicolaye 1917: 79; Manly 2002.

79 Lemmens aan ouders, 12-7-1886 (KDC).

den meegebracht en waartegen geen immuniteit bestond. Epidemieën grepen snel om zich heen na bezoeken aan Inheemse dorpen door westerse handelsschepen of door Indianen die nederzettingen van kolonisten hadden bezocht en naar huis terugkeerden. Victoria, het bestuurs- en handelscentrum van Vancouver Island, was met haar gemêleerde bevolking een bron van infecties. Nicolaye waarschuwde zijn parochianen in Kyoquot dat zij ook besmettelijke ziektes konden oplopen tijdens seizoensarbeid. Velen werkten tijdelijk in de visconservefabrieken op het vasteland langs de Fraser River, of in de noordwestelijke Amerikaanse staten om daar tegen het einde van de zomer en de vroege herfst oogsten binnen te halen, vaak in gezinsverband. De seizoenarbeiders kwamen uit alle windrichtingen, de oogstploegen bestonden uit een grote diversiteit aan etnische groepen, maar vooral uit mensen die aan de onderkant van de samenleving verkeerden en wier voedingspatroon, huisvesting en levensstijl al gezondheidsrisico's met zich meebrachten. Maar de Nootkas beschouwden zichzelf als sterker dan het kwaad dat besmettelijke ziektes veroorzaakte. De gevolgen bleven na hun terugkeer dan ook niet uit toen periodiek epidemieën van pokken en mazelen uitbraken en veel levens eisten.⁸⁰

In het najaar van 1883 vond onder de Nootkas van Kyoquot een uitbraak van kinkhoest en mazelen plaats en vooral kinderen werden getroffen. De dorpelingen probeerden de koortsaanvallen te temperen door in zee te baden, maar dat verergerde de klachten vaak. Nicolaye had de handen vol aan de zorg voor de zieken en stervenden. In een tijdsbestek van drie maanden stierven 80 dorpelingen. De overlevenden reageerden door woeste dansen en wilde zangpartijen die ertoe dienden de oorzaak van het kwaad op te sporen. Nicolaye

vreesde voor zijn leven toen het gerucht ging dat de priester de handelaar had aangespoord om besmet voedsel, kleding en gereedschap aan de Indianen te verkopen. In kleine Inheemse kring werd al gedelibereerd hoe de missionaris kon worden vermoord zonder de bestuursautoriteit te alarmeren om represailles te voorkomen. Enkele jonge vertrouwelingen van Nicolaye hielden hem op de hoogte. De crisis bereikte een hoogtepunt toen 300 Indianen op de pastorie kwamen aanstormen, de deur forceerden en de priester naar buiten sleurden. Op dat moment kwam het clanhoofd Hakla tussenbeide en wist erger te voorkomen door erop te wijzen dat meerdere dorpelingen van seizoensarbeid in Washington State waren teruggekeerd en mogelijk de veroorzakers waren, en dat Nicolaye en Indian Agent Powell eerder al hadden gewaarschuwd voor dit risico. Een van de kano's met seizoenarbeiders was zelfs teruggekeerd met enkele zieke Indianen aan boord, waardoor het waarschijnlijk was dat daar de oorzaak van de infecties lag. Door deze interventie bedaarden de gemoederen en droop de menigte af. Nicolaye schreef dat het pijpje dat hij daarna rookte zijn lekkerste ooit was! In 1887 vond nogmaals een epidemie in Kyoquot plaats terwijl in andere Nootka dorpen weinig zieken en doden waren.⁸¹ Dat zo veel Inheemsens stierven aan door Euro-Amerikanen geïntroduceerde besmettelijke ziektes was voor veel Indianen het bewijs dat de christelijke God toch niet zo machtig was als de missionarissen beweerden. Het aantal Nootkas nam van 1835 tot 1881 af van 7.500 tot plm. 3600. Volkstellingsgegevens tonen dat tot 1911 hun aantal verder daalde tot plm. 2000, en in 1939 werden slechts 1605 Nootkas geteld.⁸²

De missionarissen waren regelmatig betrokken bij relatieproblemen binnen en tussen ge-

80 Nicolaye 1917: 45-46, 61; Lutz 2008: 85-87, 96.

81 Nicolaye 1917: 61-63; IAAR 1883: 111-112; 1887: 222.

82 Suttles 1990: 408; McDowell 2012: 430.

zinnen. Zij bemiddelden bijvoorbeeld na het weglopen van kinderen en echtgenotes en bij geschillen tussen burens. Zij beijverden zich om huwelijksrelaties te herstellen, overspel tegen te gaan of te beëindigen, en de verzorging van kinderen te garanderen. Soms dreigden zij met het inschakelen van de politie in gevallen dat Indianen zich niet aan de wetgeving op het gebied van zorgplicht voor kinderen en huwelijksverplichtingen hielden. Toen Lemmens een keer ingreep en zorgde voor de terugkeer van een weggelopen echtgenote werd hij s'nachts wakker door een groep beschilderde en gemaskeerde mannelijke dansers die vier jonge mannen met een mes bewerkten om hen voor wangedrag te straffen. De priester kreeg naderhand te horen dat men met hem hetzelfde van plan was vanwege zijn ingrijpen in de huwelijksruzie maar dat daarvan werd afgezien vanwege mogelijke represailles door de gouverneur die soldaten uit Fort Victoria zou sturen voor een strafexpeditie.⁸³

De huisvesting van meerdere families, grote aantallen mensen, in de traditionele huizen van de Nootkas was de missionarissen een doorn in het oog. Overbevolking en het ontbreken van privacy leidde tot slechte hygiëne, uitbraak van ziektes, ruzies, en zichtbaarheid van 'schaamteloos' gedrag voor kinderen. Daarom probeerden de Limburgse priesters bekeerlingen ertoe te bewegen om een eengezinswoning te bouwen. Bijkomend voordeel daarvan was dat deze zich zo deels konden onttrekken aan de sociale controle door hun familie die aan hun traditionele geloofsovertuiging trouw bleven. Maar omdat de nieuwe woningen vaak achter de gezamenlijke clanhuizen op clanland gebouwd werden was de rol van missionarissen in het verbreken van clanrelaties veel minder groot dan vaak wordt gesuggereerd.⁸⁴

HANDEL, OPENBAAR BESTUUR EN LANDRECHTEN

De ontdekking en verkenning van de Noordwest kust door Euro-Amerikanen leidde al vroeg tot handelsbetrekkingen met de Inheemse volken. Nicolaye had oog daarvoor en beschreef die fragmentarisch. Een levendige handel in de pelzen van robben en zeeotters vond plaats en werd steeds grootschaliger tot op het punt dat dierenpopulaties ernstig gedecimeerd raakten. Omstreeks 1880 werd 250 gulden voor een ottervel en 20-30 gulden voor een robbenvel betaald. Amerikaanse en Britse zeilschepen namen Indiaanse kano's met bemanningen aan boord om die uit te zetten in de streken waar de dieren zich in groten getale ophielden. De door de Inheemse jagers buitgemaakte dieren werden door hen van hun pels ontdaan, die aan de scheepskapiteins werd verkocht. De prijs werd vooraf bepaald en dat leidde er soms toe dat Nootka jagers pas na meerdere rondes van onderhandelingen en verstriken van tijd een bedrag kregen aangeboden dat zij accepteerden en zich lieten inhuren. Indiaanse vrouwen maakten handwerk dat zij als souvenirs aan westerse bezoekers, naburige Inheemsen en in Victoria verkochten. Met hun verdiensten kochten de Nootkas gewilde westerse handelswaar. Populaire voedingsmiddelen waren koffie, suiker, stroop, koeken, rum en whisky.⁸⁵ De pels-handel, seizoensarbeid en souvenirproductie leidde tot een snelle integratie van autochtone gemeenschappen in de monetaire wereld-economie.

Het bisdom onderhield relaties met de Commissioner of Indian Affairs voor British Columbia, Israel Wood Powell, en indien nodig direct met het Department of Indian Affairs in Ottawa. De lokale priesters zoals de Limburgse missionarissen hadden vooral te maken met Indian

83 Theodore 1939: 225-226.

84 Lemmens aan ouders, 3-12-1886 (KDC); Ogden 2009: 13-14.

85 Lemmens en Nicolaye 1883-1886: Jan. – April 1885; Nicolaye 1917: 57; Lutz 2008: 98-201.

Agent Harry Guillod van hun regio, de West Coast Agency, die in Alberni en Ucluelet kantoor hield. De Engelsman was in 1862 als goudzoeker naar Vancouver Island gekomen, werkte als catechist voor de Anglicaanse kerk onder verschillende Inheemse Kust Salish groepen, en schreef een manuscript over het Chinook jargon.⁸⁶ Guillod bezocht de Nootka dorpen jaarlijks voor de telling van de Inheemse bevolking en verbleef daarvoor ongeveer vijf dagen in Kyuquot, de post van Nicolaye. Ook stond een jaarlijks officieel bezoek aan en gesprek met de missionaris op zijn programma. Dan werd informatie uitgewisseld over de deelname van de kinderen aan het onderwijs en lokale ontwikkelingen wat betreft de resultaten van het missie- en beschavingswerk, en specifieke lokale problemen die relevant waren voor de overheid, zoals relaties met niet-Inheemsen, en openbare orde aspecten. Ook in geval van potlatches kwam de overheidsbeambte om zich op de hoogte te stellen van het reilen en zeilen tijdens dit soort gelegenheden, vooral vanaf 1885 toen deze evenementen bij wet werden verboden. De missionarissen brachten incidenteel beleefdheidsbezoeken aan zijn bestuurskantoor in Ucluelet.

Tijdens al deze ontmoetingen werd informatie en nieuws uitgewisseld en Guillod rapporteerde jaarlijks zijn bevindingen aan het ministerie in Ottawa.⁸⁷ De regeringsbeambte toonde zich onder de indruk van de inzet en het werk van de Limburgse missionarissen en in zijn officieel rapport over 1887 schreef hij: 'Deze heren offeren zich geheel en al op ten behoeve van de morele ontwikkeling van de Indianen. Zij gaan op pad in kano's, ongeacht het weer, reagerend op ieder verzoek om hulp en bijstand, en enkelen van hen zijn ternauwernood aan de verdrinking dood ontsnapt.'⁸⁸

Nootka jagers aan boord van westers schip in Barclay Sound, 1874 (Royal BC Museum, nr. 04220).

Inheemse landrechten werden in British Columbia meestal niet erkend en de overheid bepaalde waar minuscule reservaten kwamen. Dat waren veelal locaties waar de Indiaanse dorpen lagen. De redenering was dat een vissersvolk nauwelijks land nodig heeft, maar de achterliggende gedachte was dat land vooral nodig was om Euro-Amerikaanse kolonisten tegemoet te komen die landbouw en veeteelt wilden bedrijven en ondernemers die de natuurlijke hulpbronnen zoals de mariene fauna, de uitgestrekte wouden en bodemschatten wilden exploiteren. In 1888 rapporteerde Indian Agent Guillod dat Nicolaye op Mission Island naast de kerk en

86 McKelvie 1947. Powell bevorderde de bouw van schooltjes in Inheemse dorpen en als arts probeerde hij de gezondheidssituatie van de Inheemse bevolking te verbeteren.

87 Lemmens en Nicolaye 1883-1886: 15-8-1884; 1-6-1885; 10-6-1885.

88 IAAR 1887: 222.

school percelen had toegewezen aan jonge gezinnen die hun kinderen een katholieke opvoeding wilden geven en naar school stuurden. Hij vond dat een veelbelovende beschavingsstrategie maar door het gevolgde landbeleid waren de grenzen van die integratiestrategie letterlijk snel bereikt.⁸⁹

ONDERWIJS

Nicolaye vond onderwijs van groot belang en schreef: 'De school is een noodzakelijk iets onder de heidenen, want anders zouden ouders en booswichten, van welken aard ook, zes dagen in de week hebben om het werk van den Zondag te verijdelen.' Schoolgang gedurende zes weekdagen gaf missionarissen de mogelijkheid om de kinderen een aanzienlijk deel van de tijd aan ouderlijke controle te onttrekken om hen westerse kennis en een christelijk wereldbeeld en normbesef bij te brengen. Dat alles in de hoop dat de jonge generatie geleidelijkheidense opvattingen en nogal elementaire levenswijzen en ongewenste tradities de rug zou toekeren. Zo kon de grondslag gelegd worden voor Inheemse katholieke gemeenschappen die in de westerse wereld een eigen plaats hadden. Nicolaye bouwde schooltjes in Kyoquot, Newchalat en Ehattislat. Van de regering kregen de missionarissen jaarlijks een bedrag voor het geven van onderwijs in reguliere vakken om basiskennis voor het functioneren in de westerse Brits-Canadese samenleving op te doen. Nicolaye ontving 469 Canadese dollars in 1885, 212 dollars in 1886 en 517 in 1887.⁹⁰

In Kyoquot en Newchalats gaf Nicolaye les aan gemengde groepen van plm. 30 jongens en meisjes. Iedere dag kwamen de kinderen te voet of met de kano naar school. Het curriculum bestond uit taal, rekenen, muziek (zang), aardrijkskunde, tekenen en godsdienstles. Dit

waren niet alleen noodzakelijke vakken voor het beschavings- en bekeringsstreven, maar tevens vakken waarin de kinderen interesse toonden. Kunstonderwijs in de vorm van zang- en tekenles werd ook als ontspanning tussen de meer kennisgerichte vakken benut en sloot aan bij de traditionele dagelijkse leefwereld van de Nootkas met hun houtsnijkunst, wandschilderingen, maskers en door muziek begeleide dansrituelen. Aanvankelijk zaten kinderen van alle leeftijden in een klas bijeen omdat allen dezelfde beginkennis moesten opdoen wat betreft Engels spreken, lezen en schrijven, en rekenen. Maar na verloop van tijd moesten kinderen gegroepeerd worden op basis van hun vorderingen en niveau. Tijdens de lessen waren oudere jongens en meisjes vaak van elkaar gescheiden. Nicolaye vond de kinderen leergierig en intelligent, zeker op het gebied van lezen, schrijven en rekenen. Ook zag hij artistiek talent onder de leerlingen.⁹¹

Drie maanden na het begin van de lessen in Kyoquot bleven de kinderen plotseling weg van school. De dorpelingen vertelden de missionaris dat de leerlingen staakten omdat zij nog geen betaling voor hun aanwezigheid op school hadden ontvangen. Nicolaye was verrast maar reageerde laconiek en zei dat hij het ook zonder lesgeven druk genoeg had met zijn baan als priester. In zijn preek tijdens de Zondagsmis sprak de priester de parochianen toe en maakte hen duidelijk dat niet de leerlingen maar de leraar loon verdiende, dat de kinderen al veel belangrijke kennis op school hadden opgedaan die hun ouders nog niet hadden, en dat de jeugd prijskaartjes kon lezen terwijl hun ouders dat niet konden en gemakkelijk door westerse handelaren opgelicht konden worden. Zijn betoog bleek overtuigend want de volgende maandagmorgen waren alle kinderen weer present.⁹²

89 Horsfield en Kennedy 2014: 241-244; IAAR 1888: 205.

90 Nicolaye 1917: 53; IAAR 1887: 559; 1890:396.

91 Nicolaye aan Arnold van Wersch, Kyoquot, 16-1-1878, en Numukamis, 30-1-1879 (NDUA en www.warsage.nl); IAAR 1883: 250; Nicolaye 1917: 53-55.

92 Nicolaye 1917: 54-55; IAAR 1884: 58.

Over zijn onderwijsactiviteiten in Clayoquot schreef Lemmens: 'De kinderen en enige volwassenen komen dagelijks naar onze woning om te leren lezen en schrijven. Zij schrijven op de lei, en als zij het moe zijn, begin ik hen de Christelijke leer te verklaren, en als dat een tijdje geduurd heeft leer ik hen den zang voor de hoogmis, met begeleiding der viool.' Zijn opvolger Willem Heijnen gaf in zijn woning in Clayoquot aan 20 jongens en 7 meisjes les. Het leslokaal diende tevens als spreekkamer en voor de ontvangst van bezoekers. Terwijl Lemmens eerder in Kyuquot schoolkleding voor de kinderen maakte verschenen de kinderen bij Heijnen in westerse kleding maar waren steeds barrevoets, iets waar alle Limburgse missiona-

gen leidde. Een groep van zestig opgewonden inwoners trok naar de pastorie, brak de deur open en hield de missionaris vast totdat de jongens bevrijd waren. Toen Indian Agent Guillod dat hoorde ging hij naar Kyoquot en stelde vast dat de leiders van de rel naar Washington State waren vertrokken, naar zeggen om oogstarbeid te doen maar vermoedelijk om te ontkomen aan strafmaatregelen.⁹⁵

De jaarverslagen over het onderwijs aan Indiaanse kinderen werden opgesteld door de Indian Agent op basis van een jaarlijks persoonlijk bezoek aan de school en een gesprek met de missionaris. De verslagen geven het volgend beeld van Eussen's en zijn opvolger Verbeke's onderwijs in Barclay Sound:

jaar	ingeschreven	aanwezig	lezen/ spelling	schrijven	rekenen	grammatica	aardrijkskunde	muziek/ tekenen
1883	30	29	21	26	16	1	8	
1884								
1885	25	24	16	18	18	3	18	25
1886	28	27	20	20	28	28	20	28
1887	28							

Onderwijsdeelname in Barclay Sound⁹⁴

rissen maar moeilijk aan konden wennen. Het lezen en schrijven in het Engels leverde volgens Heijnen goede resultaten op.⁹³

Op alle dorpsschooltjes fluctueerde deelname aan de lessen erg door het jaar heen omdat veel gezinnen maandenlang weg waren voor seizoensarbeid in de visindustrie, voor het inblikken van zalm en het binnenhalen van verschillende oogsten bij boeren, zoals hop en aardappelen. Om de aanwezigheid van de thuisblijvende kinderen te garanderen nam Nicolaye drastische maatregelen. Hij sloot twee weglopers op in een kamer wat tot ophef onder de dorpelin-

Nicolaye en Lemmens boekten op onderwijsgebied bescheiden resultaten, terwijl Brabant weinig wist te bereiken wat schoolgang betreft. De schooltjes waren ook voor de missionering belangrijk, vooral de godsdienstlessen. Dat blijkt uit een dagboek aantekening van Lemmens die vermeldt dat Nicolaye op 12 november 1884 naar het dorp Nuchalat was gegaan, hij er tot Kerstmis bleef om onderwijs te geven, en op de laatste dag alle kinderen de biecht deden.⁹⁶

93 Lemmens aan ouders, 9-12-1887 (KDC); Heijnen 1889; Lemmens en Nicolaye 1883-1886: 29-2-1884.

94 IAAR 1883-1887: passim.

95 IAAR 1884:177; 1886: 163; Lemmens aan ouders, 27-7-1885 (KDC).

96 Lemmens en Nicolaye 1883-1886; McDowell 2012: 309.

OPENBARE ORDE, BESTUUR EN HET POTLATCHVERBOD

Traditioneel was er veel rivaliteit tussen Inheemse dorpen langs de Noordwest kust, niet alleen tussen verschillende volken, maar ook onderling. Macht betekende aanzien, status, prestige, een belangrijke drijfveer in de culturen van deze regio. Het Britse gezag op Vancouver Island had geleid tot afname van gewapende treffens tussen dorpen, soms door het inzetten van een kanonneerboot die een strafexpeditie uitvoerde en enkele projectielen afvuurde op een nederzetting. Maar rivaliteit en spanningen bleven sluimeren en dat leidde incidenteel tot confrontaties. Wanneer een missionaris zich in een dorp vestigde werd hij door clans en dorpen die minder macht bezaten en lager in de hiërarchie stonden vaak gezien als waarborg dat zij hierdoor wat meer beschermd waren.⁹⁷ Geleidelijk werd de rivaliteit tussen dorpen 'uitgevochten' door elkaar proberen te overtreffen bij het uitdelen van goederen en geld tijdens potlatches.

In de Britse kroonkolonie British Columbia werd vanaf 1858 een rechterlijke en politiemacht georganiseerd voor de handhaving van wetten. Voor de missionarissen die gericht waren op radicale verandering van de ideeënwereld en leefwijze van de Indianen leverde dit mogelijkheden op om zelf een rol te gaan spelen in het reguleren van het leven in de dorpen waar zij actief waren.⁹⁸ Toen Nicolaye in 1880 in de missiepost van Kyuquot aankwam ging hij ook meteen aan de slag. Hij wist de belangrijkste clanleider, Kloes (Cloo-oose), voor zich te winnen en benoemde hem tot burgemeester en rechter van de juryrechtbank. Aan een tiental Indiaanse mannen werden politietaken toebedeeld. Ook werd met hele boomstammen een cellenblok gebouwd voor zes personen.

*Clanhoofd Maquinna in politie-uniform, ca. 1880
(University of Washington Special Collections, nr. NA794/
GIC564:Ab-40).*

Daarmee was deels een nieuw openbaar bestuur naar westers model geïntroduceerd dat in de uitvoering door Inheemsen werd gedaan. Zoals Nicolaye schrijft: 'omdat wij zo ver verwijderd zijn van blanken en vervolgens op eigen gezag moeten doen.'⁹⁹

Nicolaye stelde in samenspraak met de hoofman en de jury van dorpsgenoten de regels op die actief gehandhaafd zouden worden en de daarbij behorende sancties. Op bigamie, overspel, verkrachting, dronkenschap en handel in alcohol stond celstraf. Lichtere vormen van wangedrag leverden reprimandes op, soms boetes, zoals bij ruzies, kleine diefstallen, verstoring van missen en vieringen, en agitatie tegen de overheid. Celstraffen voor zwaardere vergrijpen konden (deels) worden afgekocht. De boetes en afkoop werden voldaan in dekens en dollars waarmee de Indiaanse politiemensen, jury

⁹⁷ Nicolaye 1917: 22.

⁹⁸ Loo 1994.

⁹⁹ Nicolaye aan Arnold van Wersch, Victoria, 17-10-1878; Numukamis, 30-1-1879 (www.warsage.nl).

en rechter (burgemeester) werden betaald en de rest ten goede kwam aan de missie. Het grote voordeel van het nieuwe rechtssysteem voor de priester was dat overtreders nu niet meer de missionaris maar de jury van dorpsgenoten de schuld gaven van hun pech. De priester kon zich nu in de luwte wijden aan zijn eigen werk. De effectiviteit van die aanpak varieerde per dorp en kon erg afhankelijk zijn van lokale factoren, vooral de persoon van de 'burgemeester'.¹⁰⁰ Deze leider en rechter, de leden van de jury en de Inheemse agenten waren geenszins willoze vazallen van de missionaris maar hadden veelal eigen overwegingen om hun nieuwe rol te aanvaarden. Dat kon status- en prestigegewin zijn, een belangrijke drijfveer in Noordwestkust gemeenschappen, maar ook economische voordelen door nieuwe kennis en relaties, of de overtuiging dat de nieuwkomers met hun superieure technologie en hun nieuwe godsdienst bepalend zouden zijn voor de toekomst.

Er zijn enkele gevallen bekend waarbij de Limburgse missionarissen ertoe overgingen om dorpelingen gevangen te zetten vanwege overtreding van de regels voor openbare orde en veiligheid. Dat gebeurde bijvoorbeeld in geval van fysiek geweld tussen echtgenoten en tegen kinderen, en fysiek letsel of overlijden als gevolg van behandelingen door Inheemse genezers. Ook was in enkele gevallen sprake van korte opsluiting als reactie op verstoring van de openbare orde door vechtpartijen, maar ook trad Lemmens een keer zo op tegen iemand die tijdens de zondagsmis een luidruchtig feest organiseerde.¹⁰¹

Voordat Euro-Amerikanen aan de westkust verschenen waren de Inheemse volken onbekend met alcohol. De verkoop van rum, whisky en andere alcoholica leidde al snel tot overmatig drankgebruik. Dat had verwaarlozing van kinderen en huiselijk geweld tot gevolg. De overheid probeerde dat in te dammen door strenge

straffen op te leggen aan handelaren die gepakt werden en aan hen die schuldig waren aan openbare dronkenschap. Zowel gevangenisstraffen als boetes werden als sanctie opgelegd.

De Limburgse missionarissen waren zo nu en dan aanwezig bij potlatches. Als getuigende gast van de sponsor kregen zij vaak een geschenk, soms voedsel of een deken, vaak een of enkele dollarbiljetten. Op 10 juni 1884 kwamen Kwakiutl Indianen uit het dorp Koskimo voor een potlatch naar Nicolaye's standplaats, Kyuquot. De gasten werden begroet door veertig vrouwen met geopende paraplu's, twee jonge jongens als inheemse bovennatuurlijke wezens gekleed met een lange staart. De volgende dag zat de kerk helemaal vol en volgens Nicolaye wilden de dorpelingen de bezoekers tonen dat zij gelovig waren. Twee preken werden gehouden: de eerste in het Nootka dialect van de lokale bevolking, de tweede in Chinook dat ook de gasten verstonden. In de middag vond een levendig dansfeest plaats waarbij de muziek werd geleverd door een harmonium, accordeon en citer. Volgens de priester leverde dat een vreselijk dissonant kabaal op dat door de hele dansschuur galmde. De volgende dag werden de gasten getrakteerd op een feestmaal waarbij twaalf manden met haringkuit, twee tonnen stroop en een ton visolie werden geserveerd. Op de laatste dag werden tweehonderd dekens uitgedeeld waarna de gasten vertrokken. In juni 1885 vond een tumultueuze potlatch in de buurt van Kyuquot plaats. Na een onrustig voorspel gaf de gastheer 600 dekens, twee kachels, twintig grote ijzeren kookketels, tien opbergkisten, zes dubbelloops jachtgeweren en vier kano's weg! In de eerste week van januari 1886 gingen de inwoners van Ehezats naar een potlatch in Checklesat. Iedere gast kreeg twee dekens en een ketel walvisolie; de drie clanhoofden kregen vier dekens en een heel vat olie. Enkele dagen later kwamen

100 Twee identieke brieven van Nicolaye aan van Oppen en van Wersch, d.d. 21-7-1881 (UNDA).

101 Horsfield en Kennedy 2014: 109.

de Checklesats voor een potlatch naar Kyoquot die door Queen, een vrouwelijk clanhoofd, werd gegeven. Bijna tweehonderd dekens werden uitgedeeld, vijf kano's weggegeven en tien ijzeren ketels, acht geweren, twaalf opbergkisten en een stapel dollarbiljetten. Mr. Campbell, de lokale handelaar, was volgens Nicolaye blij met de extra klandizie die het evenement opleverde.¹⁰²

De potlatches in British Columbia werden steeds groter, zowel wat betreft de hoeveelheid voedsel, goederen en geld die werd uitgedeeld als het aantal gasten dat werd ontvangen om getuige te zijn van de immateriële aanspraken van leidende hoofden en hun families. De goede verdiensten in de visserij, de pelshandel en de seizoensarbeid maakten dat mogelijk. Dat leidde ertoe dat goederen niet alleen aan gasten werden uitgedeeld maar zelfs werden vernietigd door ze in brand te steken en in zee te gooien. Dit soort verkwisting was de Euro-Amerikanen een doorn in het oog en werd gezien als een rem op economische vooruitgang en maatschappelijke integratie. Ook werd steeds vaker geroepen om het verbieden van de heidense dansen en ceremonies, vaak ten onrechte collectief als 'tamanawas' aangeduid. De katholieke missionarissen zagen in de regel weinig kwaad in de potlatches voor wat betreft de goederen die werden uitgedeeld en de feestelijkheden die dat met zich meebracht. Zij waren immers zelf opgegroeid met de reuring die kermis, carnaval, St. Maarten en Sinterklaas en circussen in de Limburgse dorpen waar zij opgroeiden, met zich meebrachten. Publiekelijk spraken zij zich daar niet over uit maar volgden in de praktijk de opvattingen van de overheid. Protestantse zendelingen dachten daar echter heel anders over en eisten luidkeels om represief optreden van de autoriteiten. Maar over de heidense ceremonies en dansen waren katholieke en protestantse voormannen het eens: een verbod van overheidswege kreeg van allen steun

omdat het de kerstening van de Inheemse bevolking ten goede zou komen. Op 1 januari 1885 werd het wettelijk verbod op de potlatches en tamanawas-dansen van kracht. Van overheids-optreden tegen het houden van potlatches bij de Nootkas was echter lange tijd geen sprake omdat de steeds spectaculairder wordende potlatches van hun noordoostelijke burens, de Kwakiutls, de meeste aandacht opeisten.¹⁰³

JEAN LEMMENS: BISSCHOP VAN VICTORIA, 1888-1897

Bisschop Karel Seghers werd op 28 november 1886 tijdens een verkenningstocht door het binnenland van Alaska door een krankzinnig geworden Amerikaanse metgezel vermoord. In Victoria hoorde men dat pas meer dan een half jaar later. Willem Heijnen volgde het moordproces in zijn toenmalige standplaats Sitka.¹⁰⁴ In 1888 werd Seghers door Jean Lemmens opgevolgd die door zijn diocesane priesters unaniem was voorgedragen bij Paus Leo XIII. Toen Lemmens dat hoorde was hij verrast en aangedaan door het uitgesproken vertrouwen. Hij had liever bij de Nootkas willen blijven maar toen hij vernam dat hij desnoods op basis van het kerkelijk recht verplicht zou worden om de benoeming te aanvaarden ging hij overstag. Op 5 augustus werd de nieuwe bisschop ingewijd door aartsbisschop William Gross van Oregon City (Portland). Bij de ceremonie in de St. Andrew's kathedraal in Victoria waren veel diocesane priesters aanwezig waaronder zijn provinciegenoten Heijnen en Nicolaye uit de Indianenmissies en Kusters uit Ellensburg, Washington State. Bisschop Brondel van Helena, Montana, sprak de laudatio. In de Nederlandse krantenberichten over de gebeurtenis werd de hoop op vruchtbaar werk door Lemmens uitgesproken: 'Moge hij de wilde stammen van zijn bisdom allen zien binnentreden in zijn kudde!'¹⁰⁵

102 Lemmens en Nicolaye 1883-1886: passim.

103 Drucker 1951:106. Over het verbod dat tot 1951 gold: Cole en Chaikin 1990; Willmore 2022; Horsfield en Kennedy 2014: 253-254.

104 Lemmens aan ouders, 7-9-1887, 9-12-1887 (KDC); DeBaets 1943: 221-262; Hanley 2009: 274-325.

105 Lemmens aan ouders, 4-7-1888 (KDC); De Nieuwe Koerier, 7-9-1888:1; De Tijd, 10-9-1888; Hovens 2024b.

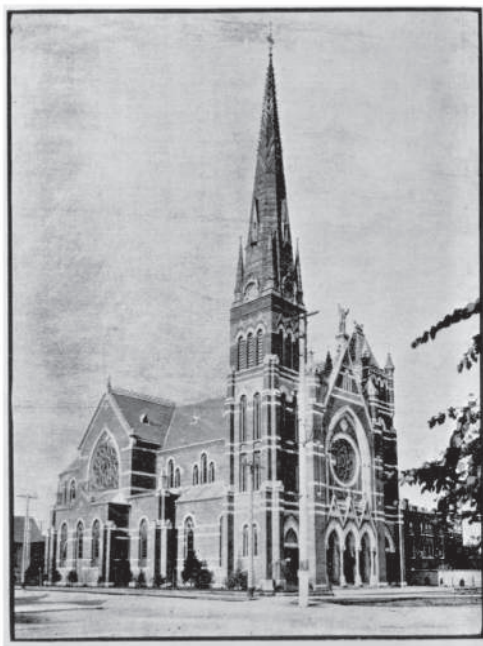
Msgr. Jean Lemmens en zijn diocesane priesters, 1888: Lemmens zittend in het midden, Augustin Brabant, zittend uiterst links, Nicolaye zittend uiterst rechts, Althoff, staand, tweede van links, en Heijnen, staand, derde van rechts (Diocesaan Archief, Victoria, BC).

Een van Lemmens' eerste officiële handelingen was het terugroepen van Willem Heijnen uit Alaska en diens plaatsing bij de Nootkas van Clayoquot als zijn opvolger daar. In 1890 riep hij Nicolaye terug uit de missie van Kyoquot en benoemde hem tot vicaris-generaal van het bisdom. Hij zorgde voor opvolging van de Limburgse missionarissen in de Nootka dorpen door vooral Vlaamse priesters: H. Meuleman (1891) en Emile Sobry (1897) in Kyoquot en Johan Alfons van Nevel in Clayoquot (1895). Ook de missieposten onder de Cowichans en Saanich op Vancouver Island hadden zijn aandacht. Hij regelde een jaarlijkse financiële bijdrage van het 'Catholic Bureau of Indian Missions' in Washington DC aan alle missieschooltjes in zijn bisdom. De Limburgse bisschop was ook een pleitbezorger van het orga-

niseren van katholieke arbeiders in vakbonden om betere werkomstandigheden af te dwingen, daarin mede geïnspireerd door de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII waarin wordt gepleit voor verbetering van de werk- en leefomstandigheden van land- en industrie-arbeiders. Daarmee komt Lemmens' werk in Canada in dezelfde katholieke sociale traditie te staan als die van Henri Poels en Willem Nolens in Limburg. De Limburgse bisschop kreeg het in zijn nieuwe functie als bisschop zo druk dat hij geen tijd meer had om brieven naar het thuisfront in Limburg te sturen.¹⁰⁶

In Victoria realiseerde Lemmens tussen 1890 en 1892 de bouw van een grote kathedraal en hij zamelde geld in voor de Inheemse missies onder rijke families tijdens reizen naar Mexico en Guatemala. In 1890 nam hij het initiatief om een

106 Meulepas 1935: 118-167; N.N.; *The Torch*, Dec. 1952; Jansen 1991; Nijsten 1992: 59-62; J.N. Lemmens 1889 e.v.; De Roo 1997: 132-133; Hanley 2009: 326-328.

De nieuwe St. Andrew's kathedraal (Diocesaan Archief, Victoria, BC).

Indiaanse kostschool op Kuper Island onder de Cowichan Indianen te vestigen. De opening van een kostschool onder de Nootkas in Actis werd tijdelijk uitgesteld vanwege gebrek aan voldoende middelen maar werd in 1900 gerealiseerd. In 1892-1893 was hij in Nederland om te collecteren voor zijn parochies en missies. Op zijn verzoek aan de Orde van Montfortanen die opleidingsinstituten in Schimmert en Meerssen hadden om priesters te sturen werd hem toegezegd dat men daarvoor zijn best zou gaan doen. Die toezegging werd nagekomen, maar het zou nog twaalf jaar duren voordat het zover was!¹⁰⁷

Lemmens viel op vanwege zijn intellectuele instelling, theologische kennis en eloquente preken en redes. In het voorjaar van 1894 bezocht hij nogmaals zijn moederland en publiceerde in meerdere kranten dankbrieven voor de financiële steun die hij uit Nederland ontving. Vooral het missiewerk onder Indianen was daarmee geholpen en daarmee was tevens voorkomen dat de protestanten met hun 'misleidende boodschap' vaste voet aan de grond kregen onder de Inheemse bevolking en hen met hun ketterij naar de hel zouden leiden.¹⁰⁸ Ook nu weer wist hij nieuwe geldelijke steun voor zijn bisdom te verwerven en kon naar Canada terugkeren met Can. \$ 5000, een enorm bedrag en naar huidige koopkracht omgerekend bijna Can. \$ 180.000!

Tijdens zijn tijd als bisschop bezocht Lemmens vanuit Victoria zo vaak mogelijk Indiaanse dorpen op Vancouver Island om de mis op te dragen, te preken, sacramenten toe te dienen, voor verdere taalstudie en om met de inwoners te praten, zoals de zuidelijke Nootkas van Nitinath, de Sookes en Saanich ten westen en noordoosten van de stad, Beecher Bay en Kyuquot. Hij was erg tevreden over de resultaten van het beschavingswerk. Tijdens een missiereis door Midden-Amerika in 1897 liep hij in Guatemala een maaginfectie op, overleed op 10 Augustus en werd begraven bij het klooster van Coban. Het is mogelijk dat Willem Heijnen kandidaat was voor zijn opvolging maar uiteindelijk werd de in Oregon werkende Duitse priester Bertrand (Bertram) Orth in die functie benoemd.¹⁰⁹

107 Codd 2007:389-392; Hanley 2009:326-348. Het missiewerk van een groep van plm. vijftien Limburgse Montfortaner priesters en broeders onder de Kust Salish op Vancouver Island is het onderwerp van een toekomstig artikel.

108 Theodore 1939:227; Maas- en Roerbode, 3-2-1894; De Nieuwe Koerier, 14 april 1896. Een van die ketterse protestantse 'indringers' was de Vlaamse Presbyteriaanse zendeling Melvin (Maurice) Swartout die onder de Nootkas in de negentiger jaren in het dorp Ucluelet werkte. Daarnaast probeerden Methodisten onder de Nootkas zending te bedrijven (Manly 2002; McDowell 2012: 339, 346-7; Hanley 2009: 348-382).

109 Persoonsdossier J.N. Lemmens (Archief, Bisdom Victoria, BC); Nijsten 1992:61-108; De Nieuwe Koerier, 14-4-1894 en 15-1-1898; Hanley 2009: 326-382; Jamieson 1997: 115-141; Codd 2007:3 93-398; Meulepas 1935. De Limburgse vrouwen die door Lemmens waren ingetreden bij de Sisters of St. Ann schreven condoleancebrieven aan zijn familie (KDC).

NA DE INDIANENMISSIE

De missieloopbaan van Louis Eussen was tragisch kort. In Victoria begon hij als zielzorger en godsdienstleraar maar ging in 1882 aan de slag in de missiepost van Kyoquot. In het derde jaar van zijn verblijf was hij genoodzaakt om een nacht op een besneeuwde berg door te brengen en kreeg een longontsteking. In behandeling in Victoria liep hij tuberculose op en werd voor herstel naar Limburg gestuurd, in de verwachting dat ook de zeelucht tijdens de overtocht hem goed zou doen. Hij trok in bij zijn broer die toen burgemeester van Spaubeek was. Aan de beterende hand plande Eussen zijn terugkeer maar overleed plotseling op 14 juli 1886. In Barclay Sound werd hij opgevolgd door de Vlaming Remigius Verbeke. Ter gelegenheid van Eussen's overlijden werd door een anonieme auteur het volgende gedichtje geschreven: 'Lowieke Eussen ging in de vraemde, Noa 'n woud wo Indiane laefde, Krank koam hae noa Spaubik terögg, Canada haet de vröchte geplögg.'¹¹⁰

Van Joseph Nicolaye werd gezegd dat hij knap, charmant, beminnelijk en vrijgevig was. Van 1890 tot 1899 was hij rector van de St. Andrew's kathedraal in Victoria en vicaris-generaal van het bisdom, en van 1899 tot 1909 gestationeerd in Esquimalt ten westen van de stad waar de Britten hun leger- en marinebasis hadden. Hij organiseerde daar de uitbreiding van de St. Joseph kerk. Soms trad hij op als tolk wanneer Nootkas in Victoria voor de rechter moesten verschijnen. In 1903 was hij betrokken bij een interne beleidskwestie die leidde tot het aftreden van de toenmalige bisschop Orth. In 1913 bezocht hij om gezondheidsredenen Nederland en verbleef enige tijd bij familie in Limburg. Terug in British Columbia begon hij met het schrijven van een reeks korte artikelen over zijn missiewerk onder de Nootkas die als missiepropaganda in Nederland werden gepubliceerd. Hij ein-

digde zijn loopbaan in Ladysmith, een stadje in een mijnndistrict aan de oostkust van Vancouver Island. Daar bouwde hij meteen na aankomst een school die geleid werd door de Sisters of St. Ann. Na zijn pensioen keerde hij naar Nederland terug en woonde in het St. Joseph klooster in Heerlen. Hij overleed op 23 augustus 1932 en werd begraven op het kerkhof in zijn geboortedorp Holset.¹¹¹

In 1892 vertrok Willem Heijnen uit de Nootka missie, werkte achtereenvolgens onder Europese mijnwerkers in Wellington en als pastoor in het kuststadje Nanaimo, deels samen met zijn Vlaamse collega Emile Sobry. Hij bezocht regelmatig de Inheemse Halkomeles op de kleine reservaten in de regio. In 1895 was hij voor fysiek herstel enkele maanden in Limburg, bezocht de ouders van Lemmens, en keerde weer op zijn post terug. In 1930 ging hij met pensioen en overleed op 18 oktober 1939 op 83-jarige leeftijd in een zorginstelling in Comox. Zelf was hij altijd bescheiden over zijn werk en verklaarde bij herhaling dat hij niets bijzonders had verricht maar slechts zijn pastorale plichten had vervuld.¹¹²

TOT BESLUIT

De visie van het thuisfront op de Limburgse missionarissen die in verre oorden gingen werken werd nadrukkelijk uitgesproken in een krantenbericht uit 1888 van een anonieme auteur dat in meerdere Limburgse dagbladen verscheen en kenmerkend is voor de wijze waarop in katholiek Nederland naar deze priesters werd gekeken. De kop luidde: 'Onze Limburgse Helden.' De schrijver gebruikt een militaire analogie en zet de heldendaden van generaals die veldslagen hebben gewonnen en door standbeelden veeuwigd zijn af tegen de vaak anoniem gebleven missionarissen die in 'de verst verwijderde eilanden tot in de wreedste landstreken ... in de duistere wouden, in de dorre landstreken' onder

110 Nicolaye 1917:51-52; Codd 318,375,438; Hovens 2024a; www.genealogieonline.nl.

111 McNally 2000:232-233; Codd 2007: 404-406; Kernnieuws; in: Limburger Koerier, 8-3-1893; 7-10-1893; 2-11-1895; 8-9-1897; Nicolaye 1916 en 1917.

112 Lemmens aan ouders, 29-6-1895 (KDC); Meulepas 1935: 79-104.

‘woeste volkeren’ het christendom gingen verkondigen. Enkele citaten geven goed weer hoe de toenmalige populaire visie en het overheersend sentiment was: ‘Ons Limburg kan op zijne beurt fier zijn, want zij heeft het levenslicht geschonken aan tal van helden, nederige mannen, sommige nog onbekend, hoewel zij beschavers waren der woeste volkeren; verheven zielen, wier namen in gouden letters geschreven staan in het groote boek van de geschiedenis der eeuwen. ... Onze helden strijden slechts door zachtmoedigheid en overtuiging; het kruis is hun wapen, de reis staf hun gids, het brevier hun verdediger, en de zucht om wel te doen en zielen voor den hemel te winnen, hun eenige eerezucht.’ De schrijver wijst op de ouders van de missionarissen die hun zoons zagen vertrekken, vaak om hen nooit meer weer te zien, en de gemengde gevoelens van trots en verdriet die dat met zich meebracht. Hij besluit zijn eerbetoon met de oproep: ‘En gij allen Limburgsche medeburgers ... indien gij voor onze helden geen standbeelden of monumenten ... kunt oprichten, richt dan in uwe harten voor hen een monument op van dankbaarheid, vergezelt hen met uwe wenschen en gebeden, en weest er fier en trotsch op, ouders, aanverwanten of medeburgers te zijn van al deze Limburgsche helden.’ De auteur noemt expliciet de vier Limburgse priesters die onder de Nootkas werkten.¹¹³ Ook nadat de Limburgse missie pioniers hun werk in de Inheemse dorpen aan Vancouver Island’s westkust hadden volbracht bleef de ondersteuning en pleitbezorging in Limburg voor hun missieposten doorgaan.¹¹⁴ Het werk van drie Limburgse missionarissen van de eerste generatie werd vereeuwigd in geografische naamgeving van vaarroutes tussen eilanden in de buurt van hun voormalige missieposten: Lemmens Inlet, Heynen Channel en Nicolaye Channel. De naam

Nicolaye is binnen de Nootka-gemeenschap overgenomen als familienaam en leden ervan hebben naam gemaakt op het gebied van het behoud van de Nootka cultuur.¹¹⁵

Zelf op zijn leven en werk terugkijkend schreef Nicolaye: ‘het missionarisleven heeft zijne teleurstellingen en tegenkantingen, maar ook zijne verstrooiingen, al zijn deze gering in getal en ver van elkander verwijderd. In den beginne maken wij ons droombeelden van rijpen oogst, van bloemperken zonder onkruid, van rozen zonder doornen, maar ondervinding zal ons spoedig leeren dat wij de menschen moeten nemen zooals ze zijn, met hunne fouten en gebreken, en niet zooals ze moesten zijn.’ Daaruit spreekt zowel tolerantie als respect. Ook Lemmens vond dat er maar weinig Nootkas waren bekeerd tot het Katholicisme en die nieuwe geloofsovertuiging ook in de praktijk brachten. Dat weet hij onder andere aan de problematische communicatie tussen de priesters en Indianen die elkaar letterlijk en spiritueel maar moeilijk verstonden.¹¹⁶

Terugblikkend moet worden vastgesteld dat de priesterscholen de missionarissen niet hadden opgeleid voor de praktijk van het missiewerk onder Inheemse volken. Improvisatie en inventiviteit was vereist om de uitdagingen in het veld het hoofd te bieden. De fysieke, sociale en materiële werkomstandigheden waren hard vanwege het ruige klimaat en landschap, de culturele kloof tussen Inheemse volken en Euro-Amerikanen, de moeizame communicatie, het isolement van lotgenoten en westerlingen, de hoge kosten van onderdak, levensonderhoud en missiewerk en de noodzaak om de fondsenwerving daarvoor overwegend zelf te realiseren.

Ook de toenmalige attitudes van Europeanen tegenover Inheemse volken stond effectief

113 Oorspronkelijk in: *Courier de la Meuse*, overgenomen in de *Nieuwe Koerier* d.d. 29-9-1888.

114 O.a. ingezonden brief d.d. 15-12-1893, in: *De Limburger Koerier*, 16-12-1893.

115 O.a. houtsnijder Art Nicolaye, mandenmaakster Agnes Nicolaye, tribale taalspecialist Christine Nicolaye en lokaal bestuursambtenaar in Kyoquot James Nicolaye.

116 Nicolaye 1917: 52-53. McDowell (2012: 429-434) toont aan dat ook de inspanningen van Augustin Brabant in Heskiaat maar een zeer bescheiden resultaat opleverden.

missiewerk in de weg. Tribale godsdiensten en rituelen werden als door de duivel geïnspireerd gezien, uiting van het kwaad. Inheemse volken werden beschouwd als onwetende wilden die niet open stonden voor westerse beschaving en Christelijke openbaring en verlossing, obstinaat aan hun tradities vasthoudend. Tegenstand en desinteresse van Inheemse volken werden niet zozeer gezien als eigen falen maar als God's wil, een test voor de zelfopofferende fysieke en spirituele inzet van zijn dienaars die in het hiernamaals beloond zouden worden. De idealistische inzet van missionarissen in uiterst Spartaanse fysieke omstandigheden en vrijwel totaal isolement van westerlingen werd door veel Euro-Amerikaanse Christenen als 'heroïsch' beschouwd en als zodanig ook expliciet benoemd, ook in Limburg. Het ondersteunen van missiewerk werd in Pauselijke encyclieken als hoogste vorm van christelijke liefdadigheid aangemerkt en de materiële hulp die de Nootkamissies nodig hadden werd dan ook door de katholieke geloofsgemeenschap in Limburg ruimhartig gegeven.¹¹⁷

Terugblikkend kan een aantal externe factoren worden geïdentificeerd die het resultaat van het katholieke missiewerk in de weg stonden. De Nootkas waren een economisch, cultureel en spiritueel rijk volk, niet afhankelijk van de Euro-Amerikaanse nieuwkomers voor hun levensonderhoud. Zij waren zelfs zo welvarend dat hun potlatches steeds groter werden. Clanhoofden en hun families keerden zich tegen bekeringswerk omdat door kerstening lager geplaatste personen, gezinnen en families in de ogen van westerlingen op gelijk niveau kwamen te staan met de leidende hoofden en families en daardoor de sociale orde bedreigden. Sjamanen bleven zich lang verzetten omdat ook hun economische en maatschappelijke positie in het gedrang kwamen door bekeringen van dorpsgenoten. De Nootkas namen echter wel strategisch datgene van de westers levenswijze over

wat zij in hun cultuur konden integreren zonder dat deze te zeer in het gedrang kwam.¹¹⁸

De missiestrategie van de katholieke kerk in de regio was om zich te associëren met de overheid en zoveel mogelijk samen te werken om het eigen primaire doel, de bekering van de heidense bevolking, te realiseren. De samenwerking in het beschavingsoffensief kwam vooral tot uiting in het verzorgen van westers onderwijs, het bieden van enige gezondheidszorg, het aanmoedigen van loonarbeid en de bouw van eengezinswoningen, het bevorderen van plaatselijk openbaar bestuur volgens Europees model en het vervolgen van sjamanen die patiënten letsel berokkend. Maar de priesters namen geen actieve rol in het overheidsbeleid wat betreft het potlatchverbod omdat zij die niet als bedreigend ervoeren. Zij bevorderden het dragen van westerse kleding, steunden de vrije keuze van huwelijkspartners en namen soms kwetsbare dorpeelingen in bescherming.

In hun bekeringsstrategie probeerden de priesters aanknopingspunten te vinden in de animistische godsdienst en op overeenkomsten te wijzen tussen traditionele mythen en Bijbelverhalen, om vervolgens op de analogieën voort te bouwen met nieuw christelijk gedachtegoed. Ook culturele gewoonten werden aangesproken en benut om katholieke tradities te introduceren en ontwikkelen zoals blijkt uit het vieren van katholieke hoogtijdagen en het bevorderen van samenzang en koorzang.

De religieuze invloed van de eerste missionarissen bleef beperkt maar op maatschappelijk gebied had hun aanwezigheid en werk wel gevolgen. Belangrijk was hun rol bij de introductie van westers bestuur door samenwerking met de nationale overheid en hun regionale en lokale vertegenwoordigers. Maar het meest vergaand was hun rol in het onderwijs waar kerstening en beschavingswerk hand in hand ging en elkaar versterkte. Vooral onder de jonge generatie leidde dat deels tot culturele heroriëntatie

117 Roes 1974: 40-50, 153-157; Derix 2009: 768.

118 Kenyon 1980: 54-58.

en het losweken van traditionele sociale relaties.

De Nootkas hadden hun eigen beschavings- en missiestrategie die vooral instrumenteel was. Zolang zij economisch onafhankelijk waren konden zij vrij autonoom blijven. Alleen op het gebied van openbare orde en lokaal bestuur moest men zich enigermate aanpassen, maar dat gebeurde door de inzet van eigen mensen van positie en gezag op de nieuwe functies, zoals bij politietaken en in de rechtspraak. Onderwijs werd vooral gezien als instrument om zich de kennis van de westerlingen eigen te maken om de eigen positie in een snel veranderende omgeving te versterken. Katholieke bekering gebeurde vaak om strategische redenen, vooral de hoop op bescherming door de kerk en overheid tegen vijanden. Het sterke geloof in de eigen mythen leidde vaak slechts tot nominale bekering.

Het beeld dat de missionering onder de Nootkas door de vier Limburgse priesters oplevert past in het brede scala van de inzet en uitkomst die vergelijkende historische studies van missie en zending onder de Inheemse bevolking van Noord-Amerika heeft opgeleverd.¹¹⁹ Bijzonder is dat de Nootkamissies zich aan een van de uitersten van dat scala bevinden vanwege het geografisch isolement van hun gemeenschappen, hun economische onafhankelijkheid en residentiële stabiliteit: zij werden nooit ge-

dwongen hun woonplaatsen te verlaten. In die situaties bleven de resultaten van missie en zending erg beperkt en het geloof in de eigen tribale religie sterk. Het aantal katholieken in de hedendaagse Nootka dorpen is erg klein en bijna alle kerkjes zijn verdwenen.¹²⁰

De laatste vraag die een antwoord verdient is wat de hedendaagse Inheemse bevolking vindt van de komst en het werk van de katholieke missionarissen en zusters op het gebied van pastoraal werken en onderwijs. De opvattingen daarover zijn divers en de jongere generatie is radicaler in haar standpunten dan de oudere. Missionarissen, zendelingen en religieuze onderwijsgevers worden in toenemende mate beschouwd als agenten van de koloniale mogendheden. Die overheden en kerken spanden samen in een 'beschavingsoffensief' en dat kostte de Inheemse bevolking grotendeels hun land, levensonderhoud, vrijheid en cultuur. Dat historisch proces en oordeel werd al eerder bevestigd op basis van historisch onderzoek. In toenemende mate vindt deze visie ingang in politiek, bestuur en samenleving, in Canada sneller dan in de Verenigde Staten, en leidt tot positieve aanpassingen van overheidsbeleid en veranderingen binnen de kerken.¹²¹

119 Berkhof 1965; Ronda en Axtel 1978; Vecsey 1999.

120 McNally 2000: 111-113, 169-173, 222; McDowell 2012: 372-395; Manly 2002.

121 Het beschavingsoffensief en de beoordeling daarvan komen nadrukkelijker aan de orde in een volgend artikel over het pastoraal en educatief werk van de tweede generatie Limburgse missionarissen onder de Inheemse volken van het zuid-oostelijk deel van Vancouver Island in de periode 1907-1940; zie ook: Government of Canada 2023, en IWGIA 2023. Dank voor praktische ondersteuning tijdens het onderzoek is verschuldigd aan de volgende instellingen en personen: het Bisdom Victoria (Vera McIver, Wim Kalkman, Theresa Vogel, Lianne Laurence); de Sisters of St. Ann in Victoria (Margaret Cantwell, Mickey King, Carey Pallister); de British Columbia Provincial Archives in Victoria (Ann ten Cate, Jennifer Iredale, Ryan Cameron, Kate Heikkilä); de University of Victoria McPherson Library (Chris Petter); de City of Victoria Archives (Brett Swansson); het archief van het Bisdom Juneau in Alaska (Gary Horton); de Library and Archives of Canada in Ottawa; de BCIM Special Collections in de Raynor Library van Marquette University in Milwaukee, WI (Mark Thiel); de Hesburgh Library & Archives van Notre Dame University, South Bend, IN (Joe Smith); de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; het stadsarchief van Roermond (Lian Geuns); het Limburgs Historisch Centrum in Maastricht (Joëlle van Engelshoven); het Katholiek Documentatiecentrum van de Radboud Universiteit in Nijmegen (Carlijn Navest-Folmer), Desmond Kusters (LGOG Westelijke Mijnstreek) en mijn echtgenote Jeanne Hovens-Wijnhoven. Voor materiële ondersteuning van studie en onderzoek is dank verschuldigd aan de Canadese Ambassade (Den Haag) en de Canada Council (Ottawa), de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO, Den Haag) en de Netherlands America Foundation (New York).

BRONNEN

Archieven: afkortingen

- BCIM Bureau of Catholic Indian Missions, Marquette University, Milwaukee, WI
 BCPA British Columbia Provincial Archives, Victoria, BC
 DVA Diocese of Victoria Archives, Victoria, BC
 IAAR Indian Affairs Annual Reports, Library and Archives of Canada, Ottawa, ON
 KDC Katholiek Documentatie Centrum, Radboud Universiteit, Nijmegen: Lemmens archief
 NDUA Notre Dame University Archives, South Bend, IN: J.A. McMasters papers
 SSAA Sisters of St. Ann Archives, Victoria, BC; nu opgenomen in BCPA

Publicaties en manuscripten

- Amponsah, Emma Lee en Van Bavel, Hannelore, 2023: *Waarom de witte mens niet blank is* (www.knack.be).
- Aussems, J. e.a., 1993: *Geroepen Gods: Bisdompriesters uit Beek en Spaubeek, 1800-1993*. Heemkundevereniging; Beek.
- Beckers, Theo, 2019: De gemakkelijke weg naar de hemel: het Brabants katholiek offensief in de V.S.: de missie onder Native Americans, 1835-1865. In: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36: 111-134.
- Berkhofer, Robert F., 1965: *Salvation of the Savage: Missions and American Indian Response*. Atheneum Press; New York, NY.
- Boshouwers, Francis, 1928-1929: Cowichan Gleanings from other Days; in: *The Cowichan Leader*, November 15:4; December 13:6; December 20: 6; 1928; Maart 14: 4; April 4:4; 1929.
- Brabant, Augustin J., 1900: *Vancouver Island and its Missions, 1874-1900: Reminiscences of the Reverend A.J. Brabant*. Messenger of the Sacred Heart Press; New York (ook in: Moser 1926:9-131).
- Brabant, Augustin J., 1920-1922: Vancouver-Eiland: Bladzijden uit het Dagboek van den Eerw. Heer A.J. Brabant; in: *Onze Missionarissen en Missiehuizen* 12: 206-209, 222-225, 250-251, 278-280; 1920; en 13: 7-9, 42-45, 65-69, 80-83, 128-131, 199-203, 233-236, 256-257, 283-285; 1921; en 14: 68-69, 114-115, 282-284; 1922.
- Brabant, Augustin J., 1911: *Catholic Prayers and a Short Catechism in the Nootkan Language as spoken at Hesquiat*. T.R. Cusack Press; Victoria.
- Cantwell, Margaret en Edmond, Mary G., 1992, *North to Share: the Sisters of St. Ann in Alaska and the Yukon*; Sisters of St. Ann; Victoria, BC.
- Codd, Kevin A., 2007: *A Favored Portion of the Vineyard: a Study of the American College Missionaries on the Northwest Coast, 1857-1907*; Dissertatie; Katholieke Universiteit; Leuven.
- Cole, Douglas en Chaikin, Ira, 1990: *An Iron hand Upon the People: the Law against the Potlatch on the Northwest Coast*. University of Washington Press; Seattle, WA.
- DeBaets, Maurice, 1943: *The Apostle of Alaska: Life of the Most Reverend Charles John Seghers*. St. Anthony Guild Press; Paterson, N.J. (Ned. ed. 1897: *Mgr. Seghers, de apostel van Alaska*. Sint Joseph's Huis-H. van der Schelden; Gent).
- Demers, M., Blanchet, F.N. en St. Onge, L.N., 1871: *Chinook Dictionary, Catechism, Prayers and Hymns: the Missionary's Companion on the Pacific Coast*; Z.u., Montreal, QB.
- Derix, Jan, 2009: *Brengers van de Boodschap: Geschiedenis van de katholieke missionering vanuit Nederland*. Valkhof Pers; Nijmegen.
- Down, Edith E., 1966: *A Century of Service: a History of the Sisters of St. Ann and their Contribution to Education in British Columbia, the Yukon and Alaska*. Sisters of St. Ann; Victoria.
- Drucker, Philip, 1951: *The Northern and Central Nootkan Tribes*. Bureau of American Ethnology Bulletin 144; Washington, DC.
- Eerenbeemt, A.J.J.M. van den, 1945: *De Missie-Actie in Nederland, 1600-1940*; dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen; J.J. Berkhout; Nijmegen.
- Garraghan, Gilbert J., 1938: *The Jesuits of the Middle United States* (3 dln.). America Press; New York.
- Government of Canada, z.j.: *First Nations, Inuit and Métis historical terminology*; www.library-archives.canada.ca).
- Government of Canada, 2023: *Fourth Annual Statutory Report on Crown-Indigenous Relations*; Government of Canada, Ottawa.
- Gijssen, J.M., 1968: *Joannes Augustinus Paredis, 1795-1866, Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*; Van Gorcum & Comp., Assen.
- Hanley, Philip M., 2009: *The Early History of the Catholic Church on Vancouver Island*. Z.u.; Victoria, 2009.
- Haye, Régis de la, 1999: Roda docens: Rolduc als priesteropleiding door de eeuwen heen; in: F. Wiertz, red., *De vorming van de priester in de loop der eeuwen*; Kerkrade, Rolduc, 1999.
- Heijnen, Willem, 1889: Uit Verre Landen; brief Clayoquot, 5-2-1889, in: *De Nieuwe Koerier*, 25 mei.
- Heyden, J. van der, 1909: *The Louvain American College, 1857-1907*. Fr. & R. Ceuterick; Leuven.
- Heyden, J. van der, 1920: An Oregon and Idaho Missionary: Father L. Verhaag; in: *Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia* 31/3: 229-242.

- Heyden, J. van der, 1950: *Life and Letters of Father Brabant: a Flemish Missionary Hero*. Wouters-Ickx; Leuven, 1950.
- Horsfield, Margaret en Kennedy, Ian, 2014: *Tofino and Clayoquot Sound: a History*. Harbour Publishing; Madeira Park, BC.
- Hovens, Pieter, 2005: Moccasins and Wooden Shoes: Saint Stephen's Arapaho Indian Mission and its Dutch Jesuit Superiors. In: *Annals of Wyoming* 77/2: 12-29.
- Hovens, Pieter, 2009: Dutch Pioneers and Native Americans. In: H. Krabbendam e.a. red., *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009*: 307-317. Boom; Amsterdam.
- Hovens, Pieter, 2022: Mocassins en Klompen: Nederlanders, Knickerbockers en Native Americans in Kansas en Nebraska, 1829-1942; In: *Ex Tempore* 41/2: 114-137.
- Hovens, Pieter, 2024a: Van Spaubeek naar Canada: de Indianenmissie van Louis Eussen, 1880-1885. In: *Becha* 38/2: 22-25.
- Hovens, Pieter, 2024b: Louis Kusters: een Neerse pastoor in Noord-Amerika. In: *Oos Naer* 102: 14-20
- IAAR, 1864-1900: *Indian Affairs Annual Reports, West Coast (Nootka) Agency*. Government of Canada; Ottawa.
- IWGIA, 2023: *Indigenous Peoples in Canada*; IWGIA; Kopenhagen.
- Jamieson, Patrick, 1997: *Victoria: Demers to Deroo: 150 Years of Catholic History on Vancouver Island*. Ekstatis Editions; Victoria, 1997.
- Jansen, J.C.G., 1991: Rerurn Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg, 1891-1991; in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 36: 109-140.
- Kenyon, Susan M., 1980: *The Kyoquot way: a study of a West Coast (Nootkan) community*. Canadian Ethnology Service Paper no. 16; Ottawa.
- Lang, George, 2008: *Making Wawa: the Genesis of Chinook Jargon*; UBC Press; Vancouver.
- Lemmens, J.N., 1886: *Mission of St. Marc, Kyuquot Sound* (SSAA: S90-5-2F).
- Lemmens, J.N., 1888: *A Vocabulary of the Clayoquot Sound Language* (BCPA: MS-0518).
- Lemmens, J.N., 1889 e.v.: *Applications for Aid from the Commission for the Catholic Missions among the Colored People and the Indians* (BCIM).
- Lemmens, J.N., z.j.: *Sermons in the Nootka Language* (BCPA: MS- 2742).
- Lemmens, J.N. en Nicolaye, J. 1883-1886: *Haps and Mishaps: Accidental Incidents, Incidental Accidents, Occurring Adventures, Eventful Casualties, Adventurous Occurrences, Casual Events, Occasional Fortuities and Contingencies; Detailed Minutes, Minute Details of Solid Facts* (SSAA: S90-05-2H).
- Lillard, Charles, red., 1977: *Mission to Nootka, 1874-1900: Father Augustin Brabant's Reminiscences of the West Coast of Vancouver Island*. Gray's Publishing; Sidney, BC.
- Loo, Tina, 1994: *Making Law, Order, and Authority in British Columbia, 1821-1871*. University of Toronto Press; Toronto.
- Lutz, John S., 2008: *Makuk: a New History of Aboriginal-White Relations*. University of British Columbia Press; Vancouver.
- McElvie, B.A., 1947: Lieutenant-Colonel Israel Wood Powell, M.D., C.M. In: *British Columbia Historical Quarterly* 11/1: 33-54.
- McDowell, Jim, 2012: *Father August Brabant: Saviour or Scourge? The First Colonial Missionary Among the Nuuchukth*. Ronsdale Press; Vancouver.
- McNally, Vincent, 1992: A Lost Opportunity? A Study of Relations between the Native People and the Diocese of Victoria. In: *Western Oblate Studies* 2: 159-178.
- McNally, Vincent, 2000: *The Lord's Distant Vineyard: a History of the Oblates and the Catholic Community in British Columbia*. University of Alberta Press; Calgary.
- Manly, James, 2002: Boundaries Rejected: Roman Catholic and Presbyterian Missions among the Nuuchukth Peoples on Vancouver Island, 1874-1910. In: *Historical Papers of the Canadian Society of Church History*: 147-165.
- Meulepas, P., 1935: *Het verborgen missiewerk van een West-Vlaamsch priester in Noord-Amerika: Hulde aan Father Emile Sobry, Zendeling op Vancouver Island*. Groot-Begijnhof; Gent.
- Moser, Charles, 1926: *Reminiscences of the West Coast of Vancouver Island*. Acme Press; Victoria.
- Nicolaye, J., 1916: Vancouver Eiland: Herinneringen uit het Missionarisleven. In: *Onze Missionarissen en Missiehuizen* 8/1: 7-14; 8/2: 34-44; 8/3: 82-90; 8/6: 180-189; 8/7: 213-219; 8/8: 243-249; 8/9: 281-287; 8/10: 293-299; 8/11: 332-341; 8/12: 361-368.
- Nicolaye, J., 1917: *Vancouver Eiland: herinneringen uit het missionarisleven*. P. Stokvis en Zoon; s'-Hertogenbosch.
- Nicolaye, J., 1917: Reminiscences of Early Days on Vancouver Island. In: *The British Columbia Orphan's Friend: historical number*. Victoria, 1913: 113-127.
- Ogden, Melinda, 2009: *Aktis Island Houses and Households*. Doktoraalscriptie; Simon Fraser University; Burnaby.

- Rink, Deborah, 2000: *Spirited Women: a History of Catholic Sisters in British Columbia*. Sisters' Association and Harbour Publishing; Vancouver, BC.
- Roes, Jan, 1974: *Het Groote Missieuur*. Proefschrift Katholieke Universiteit; Ambo; Bithoven.
- Ronda, James P. en Axtell, James, 1978: *Indian Missions*. University of Indiana Press; Bloomington, IN.
- Sauter, John D., 1959: *The American College of Louvain*. Katholieke Universiteit Leuven; Leuven.
- Schoenberg, Wilfred P.: 1982, *Paths to the Northwest: a Jesuit History of the Oregon Province*. Loyola University Press; Chicago, IL.
- Schoenberg, Wilfred P.: 1987, *A History of the Catholic Church in the Pacific Northwest, 1743-1983*. Pastoral Press; Washington, DC.
- Straaten, J.C.L. van, 1948: *Rolduc, 1843-1943*. Administratie Rolduc's Jaarboek; Kerkrade.
- Suttles, Wayne (red.), 1990: *Northwest Coast; Handbook of North American Indians 7*; Smithsonian Institution; Washington, DC.
- TCSI, 2004: *Culture and Heritage Study, Marine Resource Sites and Activities, Maa-nulth First Nations*. Traditions Consulting Services, Inc.; Victoria.
- Theodore, Sister Mary, 1913: Historical Sketches of the Diocese of Victoria, 1847-1913. In: *The BC Orphan's Friend: historical number*; Victoria: 9-35.
- Theodore, Sister Mary, 1931: *Pioneer Nuns of British Columbia: Sisters of St. Ann*. The Colonist; Victoria.
- Theodore, Sister Mary, 1939: *Heralds of Christ the King*. P.J. Kennedy & Sons; New York.
- Thiel, Mark, 2009: Catholic Ladders and Native American Evangelization; in: *U.S. Catholic Historian* 27/1: 49-70.
- Tuithof, Mike, 2023: *Geschiedenis en herkomst van de term 'blank,'* (www.historiek.net).
- Vecsey, Christopher 1999: *Where Two Worlds Meet: American Indian Catholics*. University of Notre Dame Press; Notre Dame, IN.
- Vermeeren, Simone, 2018: *Brabantse missiepieniers in de Verenigde Staten in de lange negentiende eeuw: inventarisatie*. Tilburg University, Erfgoed Brabant en Katholiek Documentatiecentrum; Tilburg en Nijmegen.
- Willmore, Chris, red., 2022: *Banned Practice: the Potlatch and British Columbia, 1803-1953*. Skeride; Victoria.

ABSTRACT**LIMBURG INDIAN MISSIONS IN CANADA: AMONG THE NOOTKAS OF VANCOUVER ISLAND, 1876-1897**

This chapter presents the history and analysis of the involvement of four priests from the Province of Limburg in the missionary and educational work among the Nootka Indians of Vancouver Island during the last quarter of the nineteenth century. The story is set within the wider framework of history of the Catholic church in the Netherlands and Europe and its origin and development in the Pacific Northwest. Partly based on hitherto unused archival sources, including ego-documents, the main aspects of the missionaries' work are presented: their entrance to the field and reception by the Native communities, the construction of chapels and schools, the efforts at selfsufficiency by working the land and animal husbandry, the problem of oral communication, daily relations with the Native community and their leaders, efforts to teach Christian beliefs and morals, the introduction of Christian rituals, the education of Indian children, the promotion of western style government, law and order, overcoming resistance of shamans and traditional healing practices, introducing western medicine, tolerance of the social and recreational aspects of the potlatch, relations with government representatives, and competition from Protestant missionaries. It is shown how Catholic missionary ideology was the basis of almost full funding of the Nootka missions by the population of Limburg Province. In retrospect it is shown that both missionaries and Nootkas pursued their own strategies to produce the best possible outcomes, adapting to each other in the process.

Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma's van publieksgeschiedenis

Dolly Verhoeven

Publieksgeschiedenis leeft. Televisieprogramma's over de Nederlandse geschiedenis trekken grote aantallen kijkers. Voor de uitzending van het 'Verhaal van Nederland' over Willem van Oranje zaten in januari 2024 ruim twee miljoen mensen voor de buis. Open Monumentendag trok in september van datzelfde jaar twee miljoen bezoekers en de jaarlijkse Maand van de Geschiedenis in oktober ruim een half miljoen. Ook historische musea doen het goed. Een tentoonstelling over Friesland in de middeleeuwen, getiteld 'Vrijheid, vete, vagevuur', trok in 2023 ruim 70.000 mensen. Het Limburgs Museum wist in dat jaar het bezoekersaantal te verdubbelen, mede dankzij de expositie 'Slaags aan de Maas' over de strijd tussen de zeventiende-eeuwse stadhouder Willem III en de Zonnekoning die door bezoekers werd gewaardeerd met een 8,6. Om nog maar te zwijgen over het megasucces van *De Bourgondiërs* van de Vlaamse auteur Bart van Loo, dat sinds het in 2019 verscheen ruim 375.000 lezers bereikte. De bijbehorende podcast werd zelfs meer dan vijf miljoen keer beluisterd.¹

Toch is het niet zomaar vanzelfsprekend om met historische activiteiten een breed publiek te bereiken. Naast succesverhalen zijn er ook valkuilen en dilemma's. Dat weet iedereen die wel eens betrokken is geweest bij de organisatie van een historische lezing, een tentoonstelling of een

wandelroute. De voorbereidingen daarvan gaan meestal gepaard met discussies en lastige keuzes. Op wie richten we ons? Welk verhaal willen we brengen? En in welke vorm? Hoe waarborgen we de kwaliteit? En hoe 'wetenschappelijk verantwoord' moet het allemaal zijn?

Over dit soort vragen wordt niet alleen in de praktijk nagedacht, ook universitaire opleidingen geschiedenis richten zich steeds nadrukkelijker op het realiseren van maatschappelijke impact en op de kennis en vaardigheden die daarvoor nodig zijn. De Universiteit van Amsterdam was de eerste die in 2008 kwam met een master Publieksgeschiedenis, inmiddels bieden ook andere universiteiten cursussen aan, zoals de Universiteit Utrecht met een Erfgoed- en Publieksgeschiedenis Lab en de Radboud Universiteit Nijmegen met een cursus Publieksgeschiedenis binnen de specialisatie Geschiedenis en Actualiteit. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het bereiken en betrekken van het brede publiek hoog op de agenda sinds de ondertekening van het Verdrag van Faro, dat inzet op de betekenis die erfgoed heeft voor gemeenschappen.²

In dit artikel, de schriftelijke neerslag van de Habetslezing die ik op 16 oktober 2024 in Venlo mocht uitspreken, ga ik in op kansen en dilemma's van publieksgeschiedenis. Die zijn er in vele vormen en er is inmiddels ook de nodige vak-

- 1 nl.wikipedia.org/wiki/Het_verhaal_van_Nederland; www.openmonumentendag.nl/terugblik/; www.maandvande-geschiedenis.nl/page/33032/factsheet-maand-van-de-geschiedenis-2024; frieschdagblad.nl/cultuur/Middeleeuwen-trekken-ruim-70.000-bezoekers-naar-Fries-Museum-28417712.html; www.limburgsmuseum.nl/app/uploads/2024/06/20240621-jaarverslag-2023.pdf; www.debezigebij.nl/auteur/bart-van-loo/ [geraadpleegd 7-1-2025]
- 2 www.scienceguide.nl/2008/08/public-history-in-nederland/; <https://epglab.sites.uu.nl/missie/>; www.ru.nl/opleidingen/masters/geschiedenis-en-actualiteit; www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro [geraadpleegd 7-1-2025]

literatuur over beschikbaar.³ Dit artikel heeft niet als doel daar een uitvoerige theoretische reflectie aan toe te voegen, maar focust vooral op afwegingen en oplossingen op basis van praktijkvoorbeelden. Tijdens de Habetslezing – op zichzelf trouwens ook al een vorm van publieksgeschiedenis – was het mogelijk om met het aanwezige publiek in gesprek te gaan en ervaringen uit te wisselen. In deze geschreven versie kan dat natuurlijk niet. Daarom beperk ik mij tot het bespreken van enkele redelijk bekende voorbeelden van publieksgeschiedenis, zoals de publiekspromerijen waarmee deze tekst begint, in combinatie met concrete casussen uit mijn eigen beroepspraktijk als historisch tentoonstellingsmaker, organisator van evenementen en auteur van historische boeken. Die laatste voorbeelden spelen zich vooral af in Gelderland.

WAT IS PUBLIEKSGESCHIEDENIS?

Alvorens naar de praktijk te gaan, is het nuttig vast te stellen wat publieksgeschiedenis eigenlijk is, en wat het verschil is met de academische manier van geschiedschrijving zoals die doorgaans op Nederlandse universiteiten beoefend wordt.

Wetenschappelijke geschiedschrijving draait primair om het doen van onderzoek, met als doel ons gemeenschappelijke inzicht in het verleden te vergroten. Elk onderzoek, of het nu een eenvoudige bachelorscriptie betreft of een omvangrijk postdocprogramma, is opgebouwd volgens een min of meer vast patroon met verschillende stadia.⁴ Aan het begin is er altijd een vraag, iets dat de onderzoeker wil weten, verklaren of begrijpen. De eerste stap die hij of zij zet,

is het bestuderen van vakliteratuur om te weten welke historische debatten relevant zijn voor het scherper formuleren van die vraag. Daarna volgt een zoektocht naar bruikbare bronnen van informatie. Dat kunnen artikelen en boeken zijn, maar ook archiefstukken, krantenberichten, interviews, foto's, objecten en noem maar op. De gevonden informatie wordt geordend, kritisch geanalyseerd, geïnterpreteerd en vergeleken met de inzichten van collega's. Tot slot worden de bevindingen vastgelegd in een schriftelijk product: een verslag, een scriptie, een artikel of een boek, voorzien van annotaties en gericht tot collega-wetenschappers.

Dat laatste is meteen het belangrijkste verschil met publieksgeschiedenis. Daarvan circuleren verschillende definities, maar over één ding is men het wel eens, namelijk dat de output bedoeld is voor een breed en niet per se academisch geschoold publiek. Zoals de Britse historica Ludmilla Jordanova het formuleert: '*Among other things, public history is popular history – it is seen or read by large numbers of people and has mostly been designed for a mass audience*'.⁵ Publieksgeschiedenis creëert dus producten die bestemd zijn voor een breed publiek. Die producten kunnen velerlei vormen aannemen, zoals historische televisieprogramma's, tentoonstellingen, publieksboeken, lezingen, games, podcasts, websites, wandel- en fietsroutes of excursies – en die opsomming is bepaald niet uitputtend. Daarmee kan publieksgeschiedenis omschreven worden als de veelvormige vertaalslag van historische kennis naar belangstellenden in de brede samenleving.

3 Enkele voorbeelden: Faye Sayer, *Public history: a practical guide* (London 2015); Thomas Cauvin, *Public history: a textbook of practice* (New York 2016); James B. Gardner en Paula Hamilton, *The Oxford handbook of public history* (New York 2017); Jeremy Black, *Contesting history: narratives of public history* (2014); Jerome de Groot, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (London/New York 2009). Zie ook het Amerikaanse tijdschrift *The Public Historian*, het Australische *Public History Review* en de Britse tijdschriften *History Workshop Journal* en *Oral History*. Sinds 2010 bestaat de International Federation for Public History met een eigen tijdschrift, zie <https://ifph.hypotheses.org/>. Inmiddels heeft ook de master publieksgeschiedenis aan de UvA een flink aantal interessante scripties opgeleverd.

4 Een handzaam overzicht van de historische wetenschappelijke methode: Jeanette Kamp e.a., *Geschiedenis schrijven! Wegwijzer voor historici* (Amsterdam 2016).

5 L. J. Jordanova, *History in practice* (London 2000), 127.

Maar daarmee is de definitie niet compleet, want publieksgeschiedenis is niet alleen bedoeld voor het publiek maar kan ook uitgeoefend worden door het publiek, in de zin dat het publiek een rol kan spelen in de verschillende stadia van het historisch onderzoek. Bijvoorbeeld door mee te denken over de aard van de vraagstelling, door een actieve rol te vervullen als informanten of verzamelaars van historische informatie of door betrokken te zijn bij de interpretatie en de vormgeving van het uiteindelijke product. In zo'n geval gaan de wetenschappelijk werkende geschiedvorser en het publiek een samenwerking aan, waarbij de taak- en rolverdeling kan variëren.

Deze samenwerkingsgerichte variant van publieksgeschiedenis bestaat alweer zo'n veertig jaar. Na de start van de nieuwe studierichting *public history* aan de universiteit van Santa Barbara in California, midden jaren zeventig, groeide de belangstelling ervoor in rap tempo binnen en buiten de Verenigde Staten. In Australië en Groot-Brittannië werd deze nieuwe vorm van geschiedbeoefening vrijwel direct in dienst gesteld van lokale gemeenschappen of specifieke achtergestelde groepen, zoals Aboriginals, arbeiders, vrouwen of immigranten. In samenwerking met deze groepen werden daar allerlei historische projecten gestart.⁶

Ook in Nederland nam de samenwerking met het publiek in de afgelopen decennia steeds grotere vormen aan. Een vorm die al sinds de jaren zeventig veelvuldig wordt toegepast, is *oral history* of mondelinge geschiedschrijving. In *oral history*-projecten delen de betrokkenen hun herinneringen met onderzoekers. Vaak staan 'gewone mensen' en hun dagelijks leven daarin centraal. Daarnaast groeit ook het aantal *crowdsourcing*

projecten, waarbij een beroep wordt gedaan op vrijwilligers om historische data te transcriberen of op te slaan in databases. Een succesvol voorbeeld vanuit de Radboud Universiteit is het Surinaamse Slavenregisterproject van historicus Coen van Galen, uitgevoerd in 2017-2018. Met hulp van ruim zeshonderd vrijwilligers werden de gegevens van circa 70.000 tot slaaf gemaakte personen uit dit register digitaal toegankelijk gemaakt.⁷ Op kleinere schaal werkt promovenda Maartje A.B. aan dezelfde universiteit samen met vrijwilligers aan het toegankelijk maken van middeleeuwse stadsrekeningen om zo inzicht te krijgen in de onderlinge relaties tussen Hanzesteden in Overijssel, Gelderland, Limburg en Noordrijn-Westfalen.⁸ Andere voorbeelden zijn er op archeologisch gebied, zoals het project Erfgoed Gezocht van de Universiteit Leiden en Erfgoed Gelderland. In dit project, waaraan zeventuizend mensen meededen, ging het om het identificeren van mogelijke onbekende grafheuvels op de Veluwe met behulp van digitale kaarten van het Actueel Hoogtebestand Nederland.⁹ Of het project 'Heel Heerlen Graaft' waarbij inwoners van Heerlen in hun eigen achtertuinen op zoek gingen naar Romeinse resten.¹⁰

Door dit soort samenwerkingsprojecten wordt de scheidslijn tussen wetenschappelijk onderzoek en publieksgeschiedenis vager. Niet alleen omdat het publiek taken uitoefent die voorheen tot het terrein van de academicus behoorden, maar ook omdat de publieke betrokkenheid bij wetenschappelijk onderzoek erdoor vergroot wordt.

WIE VORMEN 'HET PUBLIEK'?

De term 'het publiek' is hierboven herhaaldelijk als vanzelfsprekend gebruikt. Maar wie wor-

6 Jill Liddington, 'What is Public History? Publics and their Pasts, Meanings and Practices', *Oral History* 30, 1 (spring 2002) 83-93.

7 Coen van Galen, 'Creating an audience: Experiences from the Surinamese slave registers crowdsourcing project', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 52:3 (2019) 178-194.

8 www.ru.nl/personen/a-b-m [geraadpleegd 10-1-2025]

9 Eva Kaptijn e.a., 'Burgerwetenschap in de Gelderse archeologie', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 114 (2023), 55-74.

10 www.c-limes.nl/heel-heerlen-graافت [geraadpleegd 10-1-2025]

den er eigenlijk mee bedoeld? Het mag duidelijk zijn dat 'het publiek' geen eenvormige groep is.¹¹ En er bestaan veel manieren om de mensen die ermee bedoeld worden nader te categoriseren. Allereerst natuurlijk op basis van demografische kenmerken. Het publiek, dat zijn personen van verschillende gender, stammend uit verschillende geboortejaren, verspreid over verschillende woonplaatsen, behorend tot verschillende welstandsklassen en met verschillende opleidingsniveaus. Er vallen net zo goed schoolkinderen uit Venlo onder als het bestuur van de carnavalsvereniging in Gennep of leden van de Rotary in Maastricht. Wie zich wil richten tot hét publiek, of ermee wil samenwerken, zal dus eerst nader moeten bepalen welke groep het betreft.

In de recreatieve sector worden publieksgroepen vaak onderscheiden naar leefstijl. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat mensen op basis van sociale of psychologische kenmerken kunnen worden ingedeeld in groepen met vergelijkbare voorkeuren en wensen. Zo benoemt de zogeheten 'leefstijlvinder' van bureau MarketResponse zeven doelgroepen, die respectievelijk worden betiteld als avontuurzoekers, plezierzoekers, inzichtzoekers, stijlzoekers, harmoniezoekers, verbindingszoekers en rustzoekers. Elk van die groepen heeft een kenmerkende stijl van vrijetijdsbesteding. Terwijl inzichtzoekers bijvoorbeeld in alle rust iets inspirerends willen leren, zijn avontuurzoekers gericht op het opdoen van bijzondere ervaringen en streven plezierzoekers vooral naar vermaak en gezelligheid.¹² Een wat andere indeling is die van bureau Motivaction die met hun *mentality model* acht waardeprofielen onderscheiden op het gebied van werk, vrije tijd en politiek. Die profielen hebben namen als traditionele burgerij, impulsieve individualisten, nieuwe conservatieven en postmoderne hedo-

nisten. Elk profiel wordt gekenmerkt door eigen ambities, drijfveren en bijbehorend consumentengedrag.¹³

Om dit soort marketingprofielen wat minder abstract te maken, worden ze soms omgezet in 'persona's'. Ze worden dan voorzien van een naam, eventueel ook een gezicht, en een aantal concreet herkenbare voorkeuren. Zo richten de organisatoren van de Maand van de Geschiedenis zich met hun aanbod en hun communicatie op drie persona's: Jan-Willem, Chris en Miranda. Kenmerkend voor Jan-Willem is onder meer dat hij (of zij) luistert naar Radio 1, *NRC* of *De Volkskrant* leest, concerten en musea bezoekt, een goed glas wijn op prijs stelt en graag wandelt in de natuur. Jan-Willem is hoog opgeleid, heeft een bovenmodaal inkomen, is maatschappijkritisch en op zoek naar verdieping en historische context. Miranda daarentegen luistert naar Veronica of Radio 538, leest *De Telegraaf*, bezoekt graag pretparken en kijkt naar televisiequizen. Zij (of hij) heeft een gemiddelde opleiding, een modaal inkomen, woont in een Vinex-wijk, houdt van comfort en vindt het belangrijk dat evenementen ook leuk zijn voor de kinderen. Chris, ten slotte, is een hoogopgeleide stadsbewoner met een open en tolerante houding en een druk sociaal leven waarin kunst, cultuur en spiritualiteit belangrijk zijn. Hij of zij wil verrast worden door nieuwe ontmoetingen of activiteiten.¹⁴

Behalve modellen afkomstig uit de wereld van marketing zijn er ook publieksindelingen die specifiek gericht zijn op (al dan niet historische) musea. Zo vertaalden Els Hoogstraet en Annemarie Vels Hein de leertheorie van de Amerikaanse psycholoog David Kolb naar concrete toepasbaarheid voor musea. Kolb onderscheidt in zijn theorie vier leerstijlen, die ideaal

11 Zie ook T.H.G. Verhoeven, *Met open vensters: Nijmeegse geschiedenis tussen wetenschap en publiek* (oratie Radboud Universiteit Nijmegen 2009).

12 <https://leefstijlvinder.nl/het-bsr-model/> [geraadpleegd 10-1-2025]

13 <https://www.motivaction.nl/mentality> [geraadpleegd 10-1-2025]

14 www.maandvandegeschiedenis.nl/image/2016/5/18/presentatie_doelgroepen_en_merkstrategie_mvvdg_12_mei.pdf; www.maandvandegeschiedenis.nl/tips-and-tricks/wie-wil-je-bereiken [geraadpleegd 8-1-2025]

gesproken achtereenvolgens worden doorlopen, namelijk (eenvoudig gezegd): ervaring, observatie, conceptualisatie en toepassing. Het punt waarop men een leercyclus begint, verschilt echter per persoon. Op basis van die voorkeurstijl maakt Kolb een verdeling in dromers, denkers, beslissers en doeners. De eerste groep leert het liefst via onderzoek en interactie, de tweede via theoretische modellen, de derde door een combinatie van theorie en praktijk en de laatste door praktisch aan het werk te gaan. In een tentoonstelling zijn de doeners bijvoorbeeld degenen die onmiddellijk op 'hands-on' schermen afstappen, terwijl denkers eerst de bijbehorende zaaltekst lezen.¹⁵

En dan is er ook nog de indeling van de Amerikaanse wetenschapper John H. Falk, die vooral kijkt naar de motieven waarom mensen een museum bezoeken.¹⁶ Hij onderscheidt er vijf, namelijk: als intellectuele uitdaging, als sociale activiteit, om op cultureel gebied up-to-date te blijven, vanuit beroeps- of hobbymatige belangstelling of om nieuwe energie op te doen. Anders dan bij de voorgaande indelingen, benadrukt Falk dat deze motieven flexibel zijn en kunnen wisselen naar gelang de omstandigheden. Per motief bespreekt hij het bijpassende aanbod. Zo zullen bijvoorbeeld degenen die op zoek zijn naar een intellectuele uitdaging graag 'grasduinen' in een tentoonstelling. Ze willen geen audiotour omdat daarin zaken naar hun smaak te veel worden voorgekauwd, maar ze kopen wel graag een aanvullende publicatie in de museumwinkel. Mensen die naar het museum komen als sociale activiteit – vaak ouders met kinderen – hebben heel andere wensen. Zij zijn gebaat bij duidelijke informatiebordjes en stellen demonstraties en uitleg door medewerkers op prijs. En zo heeft elke groep zijn eigen specifieke voorkeuren.

Het indelen van het publiek in demogra-

fische categorieën, leefstijlen, waardeprofielen, persona's, leerprofielen of motiefgroepen is een belangrijk hulpmiddel om na te denken over inhoud, vorm en communicatie van publieksactiviteiten. 'Wat is er nodig om deze historische tentoonstelling interessant te maken voor Miranda?', 'Via welk kanaal kunnen we Jan-Willem het beste bereiken?', 'Hoe kunnen we Chris stimuleren om actief mee te doen aan dit historisch onderzoek?' of 'Hoe maken we deze activiteit geschikt voor grootouders met kleinkinderen', is al een stuk concreter dan het 'We mikken op een breed publiek' waarmee plannen voor historische activiteiten soms van start gaan. Wat de categorisering ook duidelijk maakt, is het simpele maar belangrijke gegeven *dat* het publiek niet eenvormig is. Wie 'het brede publiek' wil bereiken, doet er verstandig aan te zorgen voor een gedifferentieerd aanbod dat aantrekkelijk is voor mensen met uiteenlopende voorkeuren.

PUBLIEKSGESCHIEDENIS: DRIE DILEMMA'S

'*Defining public history: a difficult task*', kopt de Amerikaanse historicus Thomas Cauvin in zijn handleiding voor studenten.¹⁷ Zoals we zagen kent publieksgeschiedenis inderdaad veel verschillende vormen en kan het gericht zijn op een scala aan publieksgroepen. Dat publieksgeschiedenis zo'n breed uitwaaiend terrein is, mag lastig zijn voor definitiemakers maar biedt in de praktijk wel veel kansen. De historicus die met deze vorm van geschiedbeoefening aan de slag gaat, heeft de mogelijkheid zijn of haar creativiteit optimaal te benutten, samen te werken met onverwachte partners, bereik en draagvlak van onderzoek te vergroten en nieuwe contacten te leggen met de doelgroep. Ook de opbrengst kan gevarieerd zijn. Publieksgeschiedenis kan leiden tot groei van kennis en inzicht, kan bij-

15 Els Hoogstraet en Annemarie Vels Heijn, *De leertheorie van Kolb in het museum: dromer, denker, beslisser, doener* (Amsterdam 2007).

16 John H. Falk, *Identity and the museum visitor experience* (Walnut Creek 2009).

17 Cauvin, *Public history*, 10.

dragen aan het maatschappelijk debat, nieuw onderzoek mogelijk maken, sociale cohesie versterken of ontspanning en amusement bieden.

Maar dat is natuurlijk niet het hele verhaal. Publieksgeschiedenis kent ook de nodige vraagstukken en dilemma's. Zonder compleet te willen zijn, bespreek ik er hier drie, die ik samenvat onder de noemers inhoud, waarheid en autoriteit.

INHOUD

Laten we beginnen met de inhoud. Zijn er onderwerpen die zich bij uitstek lenen voor publieksgeschiedenis? Of kunnen onderwerpen geschikt gemaakt worden voor het publiek? En hoe dan? Om op die vragen een antwoord te vinden, helpt het een blik te werpen op historische publiekssuccessen. Waarom werd de televisieserie 'Verhaal van Nederland' zo goed bekeken?¹⁸ Waarom trokken tentoonstellingen als 'Vrijheid, vete, vagevuur' en 'Slaags aan de Maas' zoveel bezoekers? Waarom heeft half Nederland *De Bourgondiërs* van Bart van Loo in de kast staan? En waarom zijn de jaarlijkse Open Monumentendagen al decennialang zo'n succes?

Wat veel van die publieksactiviteiten gemeen hebben, is aandacht voor het nabije en het persoonlijke. Ze vertellen herkenbare verhalen over 'mensen zoals wij' of over gebeurtenissen die zich afspelen 'om de hoek'. In het 'Verhaal van Nederland' worden de Oranjes opgevoerd als personen van vlees en bloed met herkenbare zorgen, vreugden en lelijke trekjes. De tentoonstelling in het Fries Museum werd nadrukkelijk gepresenteerd als een regionaal verhaal over de middeleeuwen. En ook 'Slaags aan de Maas' focust duidelijk op gebeurtenissen in de eigen regio, waarbij bovendien twee hoofdrolspelers als persoonlijke rivalen tegenover elkaar werden ge-

plaatst: stadhouder Willem III en Zonnekoning Lodewijk XIV. Onder de noemer 'herkenbaar' valt ook het gebruik van thema's uit de actualiteit. Dat is waar de Maand van de Geschiedenis bij uitstek op inzet, door onderwerpen te kiezen die geschikt zijn voor een historische én een actuele invulling – zoals grenzen, rampen, man-vrouw verhoudingen, opstand, en de spanning tussen nep of echt.¹⁹

Tentoonstelling in winkelcentrum Anklaar in Zevenhuizen-Zuidbroek, Apeldoorn.

GESCHIEDENIS OM DE HOEK

In 2002 mocht ik leiding geven aan een project voor de inwoners van twee naast elkaar gelegen Apeldoornse wijken: Zevenhuizen en Zuidbroek. De eerste een hoogbouwwijk uit de jaren zestig/zeventig die dringend aan renovatie toe was, de tweede een gebied dat in de komende jaren zou worden volgebouwd. Via het project hoopte de gemeente de inwoners bewuster te maken van de komende veranderingen in hun woonomgeving.

De meeste bewoners waren geen geoefend cultuurpubliek. De kans dat ze een museale instelling zouden bezoeken voor een tentoonstelling over hun

18 Ik beperk me hier tot de serie 'Verhaal van Nederland' over Oranje-Nassau uit 2024. Een eerdere serie ging over de Nederlandse geschiedenis en vanaf februari 2025 verscheen een serie over Amsterdam. <https://hetverhaalvannederland.ntr.nl/> [geraadpleegd 10-1-2025]

19 www.maandvandegeschiedenis.nl/alle-thema-s-2004-2029 [geraadpleegd 8-1-2025]

wijk, leek klein. Daarom koos het projectteam voor een tentoonstelling in het overdekte winkelcentrum waar veel wijkbewoners kwamen voor hun dagelijkse of wekelijkse boodschappen. Om die tentoonstelling te kunnen maken, werd allereerst zoveel mogelijk informatie opgehaald. Niet alleen in het plaatselijk archief, maar vooral bij de inwoners zelf. In een half jaar tijd lukte het om samen met de wijkraad, verenigingen, scholen en individuele vrijwilligers een grote variatie aan verhalen, foto's en voorwerpen te verzamelen over leven, werken en ontspannen in Zuidbroek en Zevenhuizen. Dat materiaal werd thematisch geordend en voorzien van toelichtende teksten. Een bouwploeg transformeerde vervolgens tussen zaterdagavond en zondagavond het winkelcentrum in een openbare tentoonstellingsruimte, compleet met vitrinekasten, presentatiewanden en videomeubels. Een knalgroene loper verbond alle onderdelen met elkaar.

Op maandagochtend ging de tentoonstelling open. Het winkelend publiek reageerde verbaasd maar enthousiast. De wijkraad schonk koffie aan een grote houten tafel, waar ook altijd iemand zat voor een praatje. Behalve in het winkelcentrum waren ook in de wijk historische beelden te zien, op tijdelijke panelen die onderling verbonden waren via een fietsroute. Ook verscheen een boek met verhalen en herinneringen van wijkbewoners. De tentoonstelling liep twee weken. Uit een evaluatie bleek het positieve effect van het project: het had wijkbewoners bewuster gemaakt van hun eigen geschiedenis en de onderlinge verbondenheid vergroot.²⁰

Behalve het herkenbare, oefent ook het onbekende, exotische of onverwachte aantrekkingskracht uit. Zo is de kracht van de Open Monumentendagen dat bezoekers op één moment in het jaar welkom zijn in monumentale gebouwen – vaak om de hoek gelegen – die normaal gesproken voor publiek gesloten zijn. Ook musea maken gebruik van de aantrekkingskracht van het bijzondere door tijdelijk bepaalde topstukken te tonen. Een boek als *De Bourgondiërs* vertelt

enerzijds het verhaal van 'ons' als bewoners van de Lage Landen, maar biedt tegelijkertijd ook een kennismaking met de exotische wereld van de middeleeuwen.

Historische colleges in een tentje op de Ganzenheuvel in Nijmegen.

COLLEGES IN EEN TENTJE

Het jaarlijkse evenement '024 Geschiedenis in Nijmegen', onderdeel van de landelijke Maand van de Geschiedenis, had als doel zoveel mogelijk 'gewone' Nijmegenaren te interesseren voor de geschiedenis van de stad: onder meer via stadswandelingen, een tentoonstelling en een ludieke geschiedenisquiz. Natuurlijk mocht de Radboud Universiteit in het programma niet ontbreken. In mijn rol als bijzonder hoogleraar Nijmeegse geschiedenis vond ik collega's van de afdeling

20 D. Verhoeven (samenst.), *Leven in Z7* (Apeldoorn 2003).

Geschiedenis bereid korte historische colleges te verzorgen. Om die zo toegankelijk mogelijk te maken, vonden ze plaats op zaterdagmiddag in een gehuurde tent midden in het centrum. Er was geen geluidsversterking of powerpoint, het ging louter om een boeiend verhaal. Het winkelende publiek kon zó aanschuiven op de klapstoelen en houten bankjes, naar keuze voor één college of voor de hele middag. In de zeven jaar dat de activiteit plaatsvond, trok die steeds enkele honderden belangstellenden. Aan de toehoorders boden de colleges een laagdrempelige kennismaking met de inzichten van professionele historici. Voor de collega's op hun beurt was het een kennismaking met een ongebruikelijk maar zonder meer geïnteresseerd publiek.

Dat publiek makkelijker te mobiliseren is met onderwerpen die herkenning of nieuwsgierigheid oproepen, betekent niet dat publieksgeschiedenis altijd een lichtvoetig en bevestigend karakter hoeft te hebben. Naast 'zoete' geschiedenis is er ook in deze vorm van geschiedbeoefening zeker ruimte voor het 'zuur', oftewel voor kritische en ontmythologiserende verhalen.²¹ Zo werden over 'vader des vaderlands' Willem van Oranje in de eerste aflevering van het 'Verhaal van Nederland' enkele stevige noten gekraakt. Ook onderwerpen als kolonisatie en dekolonisatie, het slavernijverleden en Jodenvervolging en collaboratie komen geregeld terug in publieksgerichte boeken, films, tentoonstellingen en theatervoorstellingen.²²

Het succes van publieksgeschiedenis wordt nooit alleen bepaald door de inhoud, maar minstens zozeer door de juiste vorm. Bart van Loo is een meeslepende verteller, die zijn lezers en luisteraars op vakkundige wijze weet te boeien. Het 'Verhaal van Nederland' maakt gebruik van een uitgekiende presentatievorm, waarbij acteur Daan Schuurmans letterlijk door nagespeelde

historische scènes wandelt, waarmee hij de kijkers als het ware ooggetuige maakt van het verleden. Ook musea maken steeds meer gebruik van theatrale presentatievormen, waarbij bijvoorbeeld via projecties of *virtual reality* de suggestie wordt gewekt dat de bezoeker midden in de geschiedenis staat.

Om verschillende publieksgroepen aan zich te binden, maken aanbieders van publieksgeschiedenis vaak gebruik van een combinatie van presentatievormen. Bij het 'Verhaal van Nederland' verschenen een bijbehorend boek en een serie podwaks waarmee het publiek kan wandelen op sleutellocaties uit het verhaal, terwijl NPO Zapp en Schooltv speciale uitzendingen verzorgden voor een jong publiek. Wie de ruim vijfhonderd bladzijdes tekst van *De Bourgondiërs* een beetje te veel van het goede vindt, heeft de mogelijkheid te luisteren naar een achtdelige podcast. Historische tentoonstellingen maken gebruik van een heel scala aan presentatievormen, naast vitrines en tekstborden kunnen dat bijvoorbeeld audiotours zijn, interactieve schermen of hands-on objecten. Veel tentoonstellingen gaan bovendien vergezeld van catalogi of publieksboeken, voor wie de informatie nog eens thuis wil nalezen. En in de Maand van de Geschiedenis is variatie zelfs het sleutelwoord, met een aanbod aan activiteiten voor elke smaak: van debatten tot fietsroutes en van theatervoorstellingen tot pubquizen.

ERFGOED IN FESTIVALVORM

Tussen 2006 en 2018 was ik als festivaldirecteur verantwoordelijk voor vijf Gelderse Erfgoedfestivals: provincie-brede evenementen waarmee we het grote publiek wilden laten kennismaken met kernthema's uit de Gelderse geschiedenis. Ze hadden titels als *Geloven in Gelderland*, *Geleerd in Gelderland*, *Gemaakt in Gelderland* en *Grenzen van Gelderland*.

21 De termen zijn ontleend aan een analyse van de naoorlogse historische cultuur, van lichtvoetig tot en met uiterst kritisch. L.J. Dorsman, E. Jonker en C.R. Ribbens, *Het zoet en het zuur: geschiedenis in Nederland*. (Amsterdam 2000).

22 De voorbeelden zijn legio. Ik noem er een paar: museumpresentaties in Museum Bronbeek, het Rijksmuseum of het Nationaal Holocaustmuseum, de theatervoorstellingen van Diederik van Vleuten over Nederlands-Indië of het Theater of Remembrance in Amsterdam, een tv-serie als *De Joodse Raad* of films als *Hoe duur was de suiker* of *De Oost*.

De Bandritzer 561. Opening Erfgoedfestival 'Gelegerd in Gelderland' bij Museum Bronbeek in Arnhem in 2012. Foto Paul Klomps.

Partnerorganisaties konden eraan meedoen door zelf publieksactiviteiten te ontwikkelen, ongeveer zoals vanaf 2011 de Maand van de Geschiedenis, maar met dit verschil dat de Erfgoedfestivals nadrukkelijk ook samenwerking opzochten buiten de erfgoedsector: zoals kerken, maakbedrijven, orkesten, filmhuizen en theatergezelschappen. Op die manier wilden we niet alleen de onderlinge band in de Gelderse erfgoedsector versterken maar ook de samenwerking met partners buiten die sector bevorderen.

Bij elk festival regelde de centrale festivalorganisatie de gezamenlijke communicatie en een aantal verbindende activiteiten, zoals de start en afsluiting, een educatief programma en een hoofdteentoonstelling of rondreizende activiteit. Het meest bijzonder was de 'Bandritzer 561' die tijdens het Erfgoedfestival Gelegerd in Gelderland (2012) door de provincie reisde. De Bandritzer was een soort tijdmachine waarin het publiek via film- en geluidseffecten kennismakte werd met militaire gebeurtenissen in verschillende tijden. Voor het maken

en het transporteren van de Bandritzer (een omgebouwde, felgroen gestreepte zeecontainer) was samenwerking gezocht met het Nederlandse leger. Wekelijks bracht een legertruck het object naar een andere Gelderse plaats. Dat leverde telkens opnieuw lokale media-aandacht en veel publieke belangstelling op. Op sommige plaatsen stond een permanente rij om de Bandritzer in te kunnen. Vooral kinderen vonden het geweldig. Door zo iets ongewoons toe te voegen aan de vele andere festivalactiviteiten, wisten we in drie maanden tijd een groot publiek te bereiken.²³

WAARHEID

Het volgende dilemma dat zich aandient gaat over waarheid. Bij academische geschiedschrijving zijn controleerbaarheid en verantwoording onmisbare onderdelen van het vak. Bij publieksgeschiedenis is dat echter veel minder vanzelfsprekend. Lang niet alle varianten van publieksgeschiedenis lenen zich ervoor. Soms wordt gevreesd dat een al te academische uitstraling het publiek zal afschrikken. Soms laat de gekozen vorm een verantwoording niet gemakkelijk toe, zoals bij een theatervoorstelling, een wandelroute of een quiz. Soms is het wenselijk of nodig zaken te vereenvoudigen of hulpmiddelen te gebruiken die de historische verbeelding van het publiek stimuleren. Bij dat alles is de vraag: hoe wáár moet publieksgeschiedenis zijn? Hoe maak je duidelijk wat feit en fictie is?²⁴ Is het nodig en mogelijk om alle gemaakte keuzes te verantwoorden? En wat te doen als het schuurt – als er verschillende waarheden naast elkaar lijken te bestaan?

Ook bij deze kwesties kan het helpen te kijken naar concrete voorbeelden. In publieksboeken over geschiedenis worden noten vaak weggelaten of tot een minimum beperkt. Zo bevat *De*

23 www.erfgoed gelderland.nl/nieuws/een-terugblik-op-25-jaar-in-het-gelderse-erfgoedveld/ [geraadpleegd 7-1-2025]. Een samenvatting van de opbrengst van de vijf Erfgoedfestivals is te vinden onder 'specials' op de website mijnGelderland.nl: www.mijngelderland.nl/specials [geraadpleegd 7-1-2025]. Specifiek over de Bandritzer: <https://tinker.nl/projecten/bandritzer-561> [geraadpleegd 7-1-2025]. Inmiddels zijn ook in de Gooi en Vechtstreek, in Wieringen en in Haarlem Erfgoedfestivals georganiseerd.

24 Uitvoerder hierover: Dolly Verhoeven, 'Herman Willem Daendels, "held van Overijssel". Publieksgeschiedenis en de spanning tussen vorm en inhoud, *Ex Tempore* 28, 3 (2010) 183-94 <<http://hdl.handle.net/2066/173951>>.

Bourgondiërs alleen eindnoten bij aangehaalde citaten, maar dat zijn er toch nog zo'n driehonderd. Kennelijk hebben die het lezerspubliek niet in de weg gezeten. Het is hoe dan ook goed historisch gebruik dat belangstellenden en vakgenoten iets van een verantwoording kunnen terugvinden, hoe minimaal ook. Als het toevoegen van noten echt onwenselijk is, kan besloten worden tot een meer of minder uitvoerige verantwoording achter in het boek. Veel auteurs van publieksboeken kiezen voor die vorm.

ZONDER VOETNOTEN

In december 2024, bij mijn afscheid als bijzonder hoogleraar Gelderse geschiedenis, verscheen het boek *Typisch Gelders? Het verhaal van Gelderland in 25 vragen – en antwoorden*. Hierin behandel ik op diachrone wijze kenmerkende thema's uit de Gelderse geschiedenis, zoals de betekenis van de grote rivieren, de dominante rol van de adel, het ontstaan van steden en stadjes en de grote variatie in streektaalen. De inhoud van het boek is in belangrijke mate gebaseerd op het vierdelige overzichtswerk *Verhaal van Gelderland*, dat in 2022 verscheen en waarvan ik projectleider was. Je zou *Typisch Gelders?* kunnen omschrijven als een laagdrempelige en thematische hervertelling daarvan. Vanwege die opzet kostte de verantwoording wel wat hoofdbreken. Verwijzingen aanbrengen naar vindplaatsen in de vier oorspronkelijke boeken zou een overdosis aan voetnoten hebben opgeleverd. Dat leek strijdig met het luchtige, enigszins column-achtige karakter van de teksten. Daarom is in overleg met de uitgever besloten helemaal van noten af te zien. In plaats daarvan is in het voorwoord aangegeven op welke hoofdpublicatie de teksten gebaseerd zijn en is aan het eind een overzicht opgenomen van relevante literatuur. Op die manier wordt toch op basale wijze verantwoording afgelegd.²⁵

In films en televisieseries kan een scala aan dramaturgische middelen gebruikt worden om een historisch verhaal over te brengen, zoals de inzet van acteurs, het gebruik van decors, kostuums en rekwisieten, suggestief camerawerk of sfeerbepalende muziek. In het 'Verhaal van Nederland' wordt een complex en langlopend verhaal verteld aan een niet-deskundig publiek. Daarbij zijn heel specifieke vorm- en stijlkeuzes gemaakt. De nagespeelde scenes in de serie prikkelen de verbeelding, maar zijn duidelijk geen authentiek historische beelden. De verteller loopt er doorheen als door een decor. Een reflectieve component wordt toegevoegd door deskundigen aan het woord te laten: historici van naam en faam die over een bepaald aspect van het verhaal nadere uitleg geven. Binnen het televisieprogramma wordt verder geen verantwoording afgelegd, maar dat gebeurt wel in het bijbehorende boek, terwijl op de programmawebsite een lijst te vinden is van alle geraadpleegde deskundigen.²⁶ Hierdoor verwerft de serie de uitstraling van een serieus geschiedverhaal.

Het inzetten van deskundigen is ook bij andere vormen van publieksgeschiedenis een graag gebruikt middel. Bijvoorbeeld in podcasts, waar historici achter de schermen meedenken of voor de microfoon geïnterviewd worden om een bepaalde kwestie te verhelderen. Of in tentoonstellingen, waar ze geraadpleegd kunnen worden bij het schrijven van de verhaallijn, de keuze van objecten of het schrijven van zaalteksten. Zo werd de tentoonstelling 'Slaags aan de Maas' mede samengesteld door historicus Luc Panhuysen, wiens boek 'Oranje tegen de Zonnekoning' aan de basis stond van de presentatie.²⁷ Bij de tentoonstelling 'Vrijheid, vetes, vagevuur' verscheen een publicatie van de hand van conservator Diana Spiekhout, voorzien van noten en een

25 Dolly Verhoeven, *Typisch Gelders? Het verhaal van Gelderland in 25 vragen – en antwoorden* (Amsterdam 2024).

26 Marchien den Hertog en Dorine Hermans, *Het verhaal van Nederland: Oranje Nassau. Een nieuwe geschiedenis van Nederland en het koningshuis* (Amsterdam 2024); www.hetverhaalvannederland.ntr.nl/oranje-nassau/ [geraadpleegd 7-1-2025]

27 Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam 2018).

literatuurlijst.²⁸ Behalve in bijbehorende publicaties kunnen historische musea natuurlijk ook verantwoording afleggen via het colofon waarmee elke serieuze expositie afsluit.

AUTEURS AAN HET WOORD

In de *Verhaal van Gelderland Podcast*, gemaakt bij het gelijknamige vierdelige boekwerk dat in 2022 verscheen, bespreekt programmamaker en historicus René Arendsen per aflevering een tijdvak en een thema uit de Gelderse geschiedenis. De podcasts gaan bijvoorbeeld over zingeving in de Romeinse tijd, de economie in de middeleeuwen, het soldatenleven in de zeventiende eeuw of religie in de negentiende eeuw. Voor elke podcast bezoekt hij een Gelders museum, waar de directeur of conservator vertelt over concrete voorwerpen uit de collectie die iets te maken hebben met het thema. Daarnaast gaat de maker in elke aflevering in gesprek met een auteur die heeft meegewerkt aan het *Verhaal van Gelderland*. Deze plaatst het thema of het tijdvak in een breder historisch perspectief. Zo wordt telkens een koppeling tot stand gebracht tussen individuele Gelderse museumstukken en het bredere historische verhaal waarvan ze deel uitmaken.²⁹

Historici zijn zich er, als het goed is, van bewust dat elk historisch verhaal een (re)constructie is die vatbaar is voor debat. Op bijna elk verhaal zijn meerdere perspectieven mogelijk – die soms lijnrecht tegenover elkaar kunnen staan en die bovendien in de tijd kunnen verschuiven. Is het ook bij publieksgeschiedenis mogelijk om aandacht te geven aan dat multiperspectief? Jazeker, al vraagt dat wel een bewuste inspanning.

In museumpresentaties wordt het steeds gebruikelijker om het publiek te laten kennismaken met verschillende visies op de geschiedenis.

Bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan het perspectief van meerdere personages. In kastelen krijgen we dan niet alleen informatie over de kasteelheer of kasteelvrouwe, maar ook over de kokkin, de koetsier of de pachters.

Een beladen historisch onderwerp dat in het afgelopen decennium nadrukkelijk in een nieuw licht is gezet, is het Nederlandse slavernijverleden. Voorafgaand en tijdens het Herdenkingsjaar Slavernijverleden dat op 1 juli 2023 van start ging, nam de publieke aandacht voor dit verleden toe. Zo bracht het Rijksmuseum in 2021 een tentoonstelling over slavernij vanuit het perspectief van tien verschillende hoofdpersonen. Bij tientallen voorwerpen in het Rijksmuseum werd bovendien een extra tekstbordje aangebracht om duidelijk te maken hoe dat voorwerp gerelateerd is aan het slavernijverleden.³⁰ In andere musea vinden vergelijkbare aanpassingen plaats. In kasteel Cannenburch in Vaassen bijvoorbeeld, hangt een achttiende-eeuws schilderij van kasteelvrouwe Anna Margaretha van Renesse met naast zich een zwart jongetje dat een gouden slavenhalsband draagt. Waar voorheen alle aandacht uitging naar de dame in kwestie, wordt het publiek nu opmerkzaam gemaakt op het kind, dat als statussymbool naast haar geplaatst is.³¹

Door aandacht te besteden aan pijnlijke onderwerpen en ruimte te bieden voor meerstemmigheid neemt de publiekshistoricus niet alleen de historische werkelijkheid maar ook het publiek serieus. Die aandacht kan op veel verschillende manieren vorm krijgen: via publicaties, podcasts, audiotours, lezingen, debatten, workshops – eigenlijk via vrijwel alle kanalen die de publiekshistoricus ter beschikking staan.

28 Diana Spiekhout, *Vrijheid, vetes, vagevuur. De middeleeuwen in de Friese landen* (Gorredijk 2022).

29 www.verhaalvangelderland.nl/podcast/ [geraadpleegd 10-1-2025]

30 www.rijksmuseum.nl/nl/zie-en-doen/tentoonstellingen/afgelopen/slavernij; zie ook <https://ninsee.nl/>.

31 www.glk.nl/cannenburch/kasteel-cannenburch/ontdek/bewoners. Een onderzoeksrapport over het slavernijverleden in Gelderland is te downloaden via Erfgoed Gelderland: www.erfgoedgelderland.nl/wp-content/uploads/2023/09/Sporen-Slavernijverledenherzien-september-2023.pdf [alle geraadpleegd 8-1-2025]

MEERSTEMMIGE STADSHERINNERINGEN

Ter afronding van elf jaar bijzonder hoogleraarschap Nijmeegse geschiedenis wilde ik een boek schrijven over het karakter van die stad. Mij was in die elf jaar namelijk gebleken dat 'de Nijmeegse identiteit' een geliefd en voortdurend terugkerend gespreks-onderwerp was onder Nijmegenaren – zonder dat men het ooit eens kon worden over waar die identiteit nu precies uit bestond. In een poging nieuw licht te werpen op die vraag, besloot ik op zoek te gaan naar ervaringen en herinneringen van naoorlogse Nijmegenaren. Ik hield tientallen interviews waarin mensen mij vertelden over hun Nijmeegse jeugd-jaren, hun studietijd, hun werkzame leven en hun vrijetijdsbesteding. De verhalen gingen over een stad in die puin lag en weer opgebouwd werd, over de dominantie van de katholieke kerk en de worsteling van sommigen om daarvan los te komen, over studentenacties en felle politieke strijd, over hardnekkige standsverschillen en over de saamhorigheid van volkswijken. Er sprak diepe liefde uit voor de stad of juist frustratie dat zaken er gaan zoals ze gaan. Eén overkoepelend beeld van de Nijmeegse identiteit kon ik er niet uit destilleren, maar dat was ook niet echt de bedoeling. Daarvoor is zoiets als stedelijke identiteit natuurlijk veel te complex. Wel lukte het door fragmenten uit al die interviews naast elkaar te plaatsen, een gelaagd beeld te schetsen van het 'Nijmeengevoel'.³²

AUTORITEIT

Bij academisch onderzoek zijn historici gewend om alleen te werken of binnen een team met vakgenoten. Bij publieksgeschiedenis ligt dat anders. Want ze mogen dan beschikken over prima vakinhoudelijke kennis en onderzoeksvaardigheden, historici zijn niet per definitie ook creatieve curatoren, soepele schrijvers, bevlogen pedagogen of geoefende marketeers. Op dat soort terreinen is bijna altijd samenwerking nodig met niet-historici, zoals vormgevers, educatiemedewerkers of communicatiespecialisten.

De samenwerkingspartners van een publieks-

historicus hebben op hun vakgebied uiteraard elk hun eigen deskundigheid. Maar wat als die botst met de inhoudelijke keuzes van de historicus? Wat als de vormgever een ontwerp maakt dat de historische werkelijkheid sterk aandikt of juist vereenvoudigt? Wat als vanuit marketing-overwegingen een ahistorische maar aantrekkelijke titel wordt voorgesteld? Wat als de educatieve speurtocht leuk maar historisch inhoudsloos dreigt te worden. Wiens stem geeft dan de doorslag?

Dat zijn vragen die zich niet zomaar laten beantwoorden. Inhoudelijke deskundigheid is weliswaar belangrijk, maar niet altijd doorslaggevend. Projecten waarbij meerdere disciplines betrokken zijn, vragen om zorgvuldige afweging tussen verschillende professionele uitgangspunten. Dat betekent: met respect voor elkaars vakmanschap in discussie gaan, zoeken naar wat voor beide partijen acceptabel is en naar wat het project meerwaarde geeft. Lukt het niet om overeenstemming te bereiken, dan zal soms de projectleider of de opdrachtgever de knoop moet doorhakken.

DIGITALE THEMADOSSIERS

Het Florence Nightingale Instituut (FNI) was oorspronkelijk een fysiek museum voor de geschiedenis van verpleging en verzorging. Het publiek bestond uit verpleegkundigen en oud-verpleegkundigen, studenten en overige belangstellenden. In 2013 en 2014 mocht ik het instituut begeleiden bij de omschakeling naar een digitaal museum. Daarmee hoopte het FNI kosten te besparen en tegelijkertijd een breder publiek te bereiken, vooral van jongeren en studenten, zonder de oude bezoekersgroepen kwijt te raken. Met behoud van de bestaande inhoudelijke kwaliteit moest een online presentatievorm gezocht worden die aantrekkelijk was voor verschillende doelgroepen en hanteerbaar voor de museummedewerkers. Bij die zoektocht was de hulp van een extern bureau, gespecialiseerd in digitale media, onmisbaar. Na veel overleg en na consulte-

32 Dolly Verhoeven, *Het Nijmeengevoel. Een naoorlogse stadsgeschiedenis* (Nijmegen 2020).

ring van vertegenwoordigers van de doelgroepen, werd besloten tot het ontwikkelen van aantrekkelijk vormgegeven themadossiers waarin steeds korte tekstuele informatie werd gecombineerd met (object)foto's, historische filmfragmenten en geluidsopnames. De dossiers kregen een modulaire structuur, die makkelijk te doorzoeken was voor gebruikers en makkelijk aan te vullen en uit te breiden was door medewerkers. De omslag van fysiek naar digitaal kostte heel wat hoofdbrekens, maar verliep uiteindelijk succesvol. Nog steeds weet het FNI met de website veel belangstellenden te trekken.³³

Tussen professionals, ook al behoren ze tot verschillende disciplines, kan onderling prima discussie worden gevoerd. Maar hoe zit dat bij publieksinteractie? Welke ruimte krijgt het deelnemende publiek voor echt eigen inbreng? Mogen zij de vraagstelling bepalen? Of de conclusies trekken? Of prevaleert toch altijd de autoriteit van de vakhistoricus? Bij *oral history* en *crowdsourcing* projecten is dat laatste meestal het geval. Die worden vrijwel altijd opgezet en aangestuurd door de professional. Het publiek kan herinneringen inbrengen, werkkraft leveren en soms inhoudelijk meedenken, maar het heeft meestal geen doorslaggevende stem.

EEN 51^e VENSTER

Bij mijn aantreden als bijzonder hoogleraar Nijmeegse geschiedenis in 2008 werd ik voorzitter van de werkgroep die bezig was een Nijmeegse canon samen te stellen. Vakspecialisten hadden de thema's geselecteerd en waren al druk bezig vijftig canonvensters te schrijven. Voor meedenken door het publiek was weinig ruimte meer – terwijl een lokale canon zich daar toch bij uitstek voor leent. Om het Nijmeegse publiek alsnog nauwer bij de canon te betrekken, werd na verschijning van het boek een wisselend '51^e canonvenster' in het leven geroepen. In het Nijmeegse Huis van de Geschiedenis stond een presentatiemeubel dat steeds gedurende drie maanden

Afb. 5 De canonkast in het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis. Ontwerp Bregje Jaspers Studio0404.

den gevuld mocht worden door personen of organisaties uit de stad. Zij mochten bepalen wat ze belangrijke historische informatie vonden en zij mochten voorwerpen, foto's en teksten aanleveren om het meubel te vullen. De canonkast heeft enkele jaren gefunctioneerd, maar verdween bij een herinrichting van het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis. Het was niet lang genoeg om materiaal op te leveren voor een boek met 51 aanvullende canonvensters – waar ik eigenlijk op gehoopt had.³⁴

De kunst is om bij samenwerking met publieksgroepen voldoende recht te doen aan hun positie en inbreng. Dat vraagt om reflectie vooraf. Wat wordt precies van het publiek verwacht? Hoe zijn de taken en bevoegdheden binnen het project verdeeld? En hoe worden deelnemers beloond en gewaardeerd voor hun deelname? Voor dat laatste bestaan verschillende mogelijkheden.

33 www.fni.nl/ [geraadpleegd 10-1-25]

34 Dolly Verhoeven, e.a. (red.) *De canon van Nijmegen* (Nijmegen 2009).

Soms is samen met anderen meedoen met een project zo bevredigend dat het een beloning is in zichzelf. Sommige projecten maken gebruik van onderlinge competitie (bijvoorbeeld op basis van het aantal ingevoerde scans) of geven punten of voordeeltjes aan deelnemers.³⁵ Toegang tot exclusieve activiteiten kan ook een vorm van beloning zijn – zoals speciale lezingen, excursies, workshops of kijkjes achter de schermen. Natuurlijk kunnen daarnaast de namen van betrokken worden vermeld in het colofon of de verantwoording. Welke keuzes er ook worden gemaakt, om teleurstellingen te voorkomen is het verstandig om vooraf aandacht te besteden aan verwachtingsmanagement en tijdens het project te zorgen voor heldere communicatie. Het is cruciaal om daar tijd en budget voor in te ruimen.

PUBIEK SCHRIJFT MEE

In het boek *Gelderland Grensland* uit 2016, waarvan ik de redactie voorzat, vertellen historici en geografen over de betekenis van Gelderse grenzen in verschillende tijdvakken – van de Romeinse limes rond het jaar nul tot aan de hedendaagse Euregionale samenwerking met Duitsland. Maar grenzen spelen ook in het dagelijks leven een rol. Om dat te onderstrepen, besloot de redactie leden van historische verenigingen uit te nodigen lokale grensverhalen in te sturen. Er golden wel enkele voorwaarden. De verhalen mochten niet te lang zijn en moesten voldoende inhoudelijke en tekstuele kwaliteit hebben – ter beoordeling van de redactie. De twaalf beste verhalen zouden een plek krijgen in het boek. Het werden er uiteindelijk elf. Een van de inzendingen was inhoudelijk de moeite waard maar veel te lang, en de auteur weigerde pertinent akkoord te gaan met inkorten. Zo bleek maar weer dat verwachtingsmanagement soms een hele kunst is. De overgebleven elf bijdragen, over onder meer smokkelpraktijken, scheldende schooljeugd, dialectsprekende groot-

Afb. 6 De ondertekenaars van het convenant voor het boekproject *Verhaal van Gelderland*, januari 2019.

moeders en grensoverschrijdende trouwpartijen, vormen een wezenlijke toevoeging aan het boek.³⁶

Ook voor het boekproject *Verhaal van Gelderland* werd de hulp van het Gelderse erfgoedveld ingeroepen. Ruim honderd organisaties (vooral musea en historische verenigingen) tekenden in januari 2019 een convenant waarmee ze beloofden desgevraagd informatie en beeldmateriaal aan te leveren voor het project. Met zo'n omvangrijke achterban waren goede communicatie en helder verwachtingsmanagement natuurlijk cruciaal. Na de ondertekening van het convenant werd de achterban op de hoogte gehouden van de voortgang, en geregeld gevraagd naar lokale voorbeelden van thema's als godsdiensttwisten, gezondheid, landbouw, plattelands-industrie en sociale verhoudingen. Dat leverde veel tips, verhalen en afbeeldingen op, die werden doorgespeeld aan de auteurs van de betreffende hoofdstukken. Inzenders kregen wel meteen te horen dat er geen garantie was dat hun informatie daadwerkelijk in het boek terecht zou komen, die keuze lag bij de auteurs. Die duidelijkheid voorkwam discussie. Ingestuurde verhalen die daarvoor geschikt waren, konden desgewenst wel geplaatst worden op de website mijnGelderland.nl. Op die manier werd zoveel mogelijk recht gedaan aan de inspanning van de inzenders. Nog steeds zijn op die site ruim vijftig verhalen te lezen. Bij de boekpresentatie in november 2022 kreeg iedereen die materiaal had aangeleverd als dank een exemplaar aangeboden.³⁷

35 Zo krijgen deelnemers aan de crowdsourcing projecten van 'Vele-Handen' punten waarmee ze bijvoorbeeld gratis toegang krijgen tot een tentoonstelling. <https://velehanden.nl/berichten/faq/overons> [geraadpleegd 10-1-2025]

36 Dolly Verhoeven e.a. (red.), *Gelderland grensland: 2000 jaar verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016).

37 Dolly Verhoeven e.a. (red.), *Verhaal van Gelderland* (Amsterdam 2022); www.mijngelderland.nl/specials/het-verhaal-van-gelderland [geraadpleegd 8-1-2025]

Publiekshistorische samenwerkingsprojecten waarin professionals en het publiek een gelijkwaardige rol hebben, blijven zeldzaam. Op de vraag 'waar ligt de autoriteit' luidt toch meestal het antwoord 'bij de historicus'. En misschien is dat ook wel logisch, gezien het feit dat deze in principe beschikt over de vereiste vakkennis en ervaring. Dat ontslaat de historicus echter niet van de verplichting om de wensen en ideeën van samenwerkingspartners serieus te nemen. Als opvattingen blijken te botsen, zal de historicus vanuit de eigen professionele integriteit moeten beslissen waar hij of zij de grens trekt.³⁸

PIJNLIJKE HERINNERINGEN

In de jaren 1990 deed ik samen met een neef, die zelf geen historicus is, onderzoek naar onze gedeelde familiegeschiedenis. We wilden een beeld schetsen van het Brabantse boerengezin met tien kinderen waarin onze vaders waren opgegroeid. We interviewden alle ooms en tantes, maar ook burens en bekenden van het gezin. Het eindproduct was een boek in eigen beheer, bestemd voor familieleden en dorpsgenoten. Halverwege het project stuitten we op een voor ons onbekend verhaal: een oudoom zou rond 1920 veroordeeld zijn voor de moord op een liefdesrivaal. De jongste kinderen uit het gezin wisten van niets, maar voor de oudsten was het een pijnlijke jeugdherinnering: in het dorp waren zij erdoor met de nek aangekeken. We kregen daarom het dringende verzoek dit verhaal niet opnieuw op te rakelen. Dat plaatste ons voor een lastige keuze – en zeker mij als historicus. Enerzijds wilden we recht doen aan de historische werkelijkheid, anderzijds wilden we dierbare familieleden niet onnodig pijn doen. Na uitvoerige onderlinge discussie kozen we voor een tussenoplossing door in het boek wel melding te maken van de moord, maar geen nadere details uit de doeken te doen. Het was een van de lastige situaties waarmee publieksgeschiedenis soms confronteert en waaruit we naar eer en geweten een weg moeten zoeken.³⁹

TER AFSLUITING

Het terrein van de publieksgeschiedenis is breed en gevarieerd. En het gaat gepaard met talrijke dilemma's en afwegingen. In dit artikel zijn drie belangrijke afwegingen besproken. De eerste ging over inhoud en vorm: wat maakt historische verhalen meer of minder geschikt voor publieksgroepen, en welke vorm hoort daarbij. De tweede ging over waarheid en verantwoording: hoe wetenschappelijk correct moeten publiekshistorische activiteiten en producten zijn, hoe maak je duidelijk wat onderscheid is tussen feit en fictie, en hoe leg je verantwoording af voor gemaakte keuzes. De derde afweging ten slotte ging over autoriteit: wie neemt uiteindelijk de beslissingen als de opvattingen en ideeën botsen. De besproken praktijkvoorbeelden laten zien dat werken aan publieksgeschiedenis soms een zoektocht betekent om zowel het eigen vak, de samenwerkingspartners als het publiek serieus te nemen. Maar de voorbeelden maken hopelijk ook duidelijk dat met zorgvuldigheid en creativiteit dilemma's vaak kunnen worden omgezet in kansen. Kansen op meer bereik en grotere relevantie van historische informatie. Kansen op input en actieve bijdragen vanuit publieksgroepen. Kansen om te leren van vakmensen uit andere disciplines. En kansen voor de historicus om de eigen comfortzone te verlaten en nieuwe terreinen te verkennen. Ik kan het iedereen aanbevelen.

LITERATUUR

- Black, Jeremy, *Contesting history: narratives of public history* (2014).
- Groot, Jerome de, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (London; New York: Routledge 2009).
- James B. Gardner en Paula Hamilton, *The Oxford Handbook of Public History* (Oxford 2017).

38 Zie voor een interessante casus: Marijke Huisman, 'Dialogoog zonder discipline. Uitdagingen in de publieksgeschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134 (2021) 118-125.

39 Dolly Verhoeven en Marcel Verhoeven, *Van alles niks. Geschiedenis van een Brabantse familie* (Apeldoorn 2000).

ABSTRACT

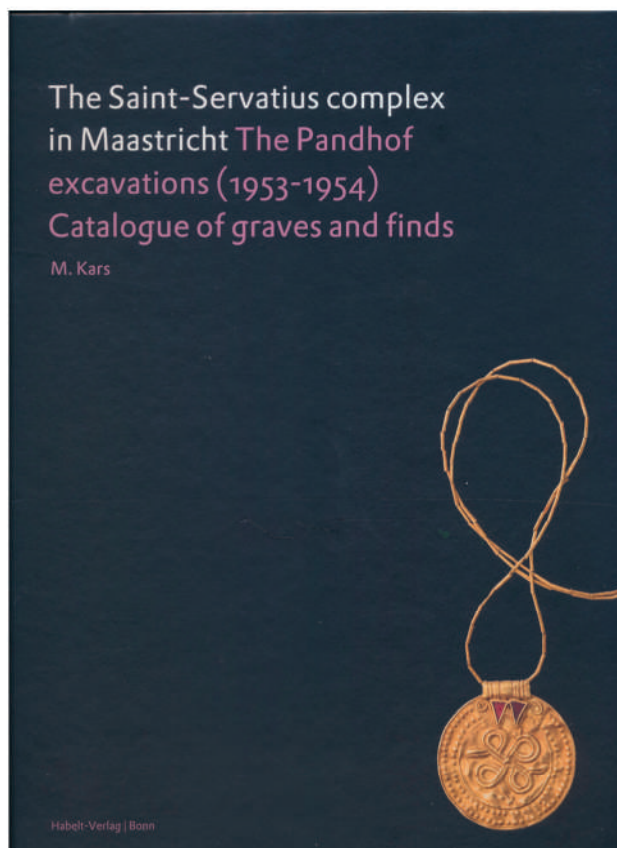
FOR EVERYONE, BY EVERYONE. HISTORY AND THE GENERAL PUBLIC

Public history is alive. Television programs about the Dutch past attract large numbers of viewers. And that also applies to historical exhibitions and events. Yet reaching a broad audience is not something that can be taken for granted. In addition to success stories, there are pitfalls and the risk of failure. Organizing public history activities is often accompanied by discussions and difficult choices. Who are we targeting? What story do we want to tell? And in what form? How do we guarantee quality? And how 'scientifically sound' should it all be?

In this article, the written transcript of the Habets lecture that the author gave in Venlo on October 16, 2024, the opportunities and dilemmas of public history are discussed. After brief reflections on the phenomenon of public history and the various possible audience groups, considerations surrounding content and form, truth and accountability, and authority are discussed. Using concrete examples – including from her own practice – the author shows which choices were made and what effects they had. Although public history sometimes involves a search for the best approach, she considers it an enriching form of historical practice.

BOEKRECENSIE:

***Het Sint-Servatiuscomplex in Maastricht:
de opgravingen in de Pandhof van 1953-1954,
catalogus van graven en grafvondsten***
Mirjam Kars (redactie)

The Saint-Servatius complex in Maastricht:
The Pandhof excavations (1953-1954). Catalogue of
graves and grave finds.

With contributions by P. Belien, J. Hendriks, N. Jaspers,
R. Panhuysen, R. Terluin, F. Theuvs en M. Tolboom.
Merovingian Archaeology in the Low Countries, Vol. 9.

Habelt-Verlag, Bonn, 2023, 304 pagina's,
rijk geïllustreerd,
ISBN 978-3-7749-4407-7, € 85,-

wordt beschouwd. 'In de competitie tussen aristocratische groepen van de Frankische wereld is Maastricht', volgens hem, 'altijd een gewilde hoofdprijs geweest'.

Zo ook de schat aan gegevens van het vele archeologische onderzoek dat sedert de jaren vijftig van de vorige eeuw in Maastricht al was uitgevoerd en dat grotendeels onbewerkt, onaangeraakt in de vele kasten lag van de documentatieafdelingen en de vondstendepots van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB; Amersfoort), de Gemeente Maastricht, het Bonnefantenmuseum, de Schatkamer van Sint Servaas en waar al niet meer. En in de optiek van de jonge hoogleraar vormden die kennisbronnen de ideale springplank voor een plaats op de internationale kaart van kennis en onderzoek van de Vroege Middeleeuwen in Noordwest-Europa, zeg maar 'de heilige graal' voor de archeologie van de merovingische periode. Theuvs vatte met enthousiasme een eigen ouder initiatief aan om de vergeten opgravingen van de Pandhof van de Servaaskerk (1953-1954) en het Vrijthof (1969-1970) onder het stof vandaan

Op 28 maart 2003 sprak Frans Theuvs bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar 'Historische archeologie van Europa benoorden de Alpen aan de Universiteit van Amsterdam' zijn inaugurele rede uit met de titel 'De sleutel van Sint Servaas'. In de inleidende woorden beschrijft hij Maastricht als het belangrijkste centrum in de Vroege Middeleeuwen in de Midden-Maasvallei, een gebied dat door hem als een van de kernregio's van Noord-Gallië

te halen en gedetailleerd te publiceren, vooral omdat een aantal van de verantwoordelijke opgravers nog bij leven bevraagd kon worden over de oorspronkelijke probleemstellingen, ideeën en ervaringen. Want de oudtijds opgravings-technieken, tekeningen en documentatie alléén zouden onvoldoende kunnen zijn voor een verantwoorde moderne wetenschappelijke interpretatie. Grootste hindernis waren aanvankelijk juist die oude collegae van de Rijksdienst en hun rechtsopvolgers, die de opgravingen van de jaren vijftig zelf wilden publiceren, zoals de 'state of mind' van de toenmalige wetenschappelijke elite feitelijk was.

De jonge en nog kleine ROB, opgericht in 1947, richtte zich aanvankelijk op de mooiste onderzoeksobjecten in het land en op heel interessante toevalsvondsten, zeker niet in de

eerste plaats op de door de naoorlogse wederopbouw bedreigde sites. De nieuwe tuinaanleg van de Pandhof van de Servaaskerk bood zo'n uitgelezen mogelijkheid om gericht wetenschappelijk onderzoek te doen naar het continuïteitsvraagstuk tussen de Romeinse tijd en de christelijke Vroege Middeleeuwen. De probleemstelling voor dit onderzoek op deze plaats kwam voort uit de reeds bewezen aanwezigheid van een aanzienlijke Romeinse nederzetting in Maastricht, de ontdekking in de westbouw van de middeleeuwse Servaaskerk in het begin van de twintigste eeuw van oudchristelijke grafstenen uit de vijfde en zesde eeuw, de aloude historische overlevering betreffende de heilige Servatius, bisschop van Tongeren in de vierde eeuw, die volgens de zesde-eeuwse geschiedschrijver Gregorius van Tours in Maastricht begraven zou zijn op het publieke grafveld bij de Romeinse weg en op wiens graf de Maastrichtse bisschop Monulfus in de zesde eeuw een grote kerk – *magnum templum* – had gebouwd. De resultaten van het onderzoek onder leiding van de archeologen Herre Halbertsma (kerkarcheologie), Jaap Renaud (middeleeuwse archeologie) en de in de Vroege Middeleeuwen gespecialiseerde restauratiedeskundige Jaap Ypey waren destijds voldoende overtuigend om de continuïteit van bewoning in de overgangsfase naar de Vroege Middeleeuwen in het vervolg door archeologen en historici als een vaststaand feit op te nemen in de lokale én vaderlandse geschiedschrijving. Een doorslaggevend argument voor heel vroeg christendom in Maastricht kwam overigens pas tevoorschijn in het najaar van 1954, toen een van de meest bekend geworden grafstenen met graftekst, twee Christusmonogrammen, twee duiven en de letters alpha en omega ontdekt werd in het muurwerk van een middeleeuwse steunbeer van gemetselde kapelrestanten.¹

Maar het waren niet alleen de vergeten opgra-

¹ J.J.M. Timmers, 'Twee vroege grafschriften uit de Pandtuin der Maastrichtse St. Servaas', *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond* 8 (1955) *77-84.

vingen van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, die onderwerp waren van het grote onderzoeksproject, 'The Saint Servatius Project', waarvoor professor Frans Theuws in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw subsidie aanvraagde bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Met de opstart door de Gemeente Maastricht op 1 juni 1979 van een eigen stadsarcheologische afdeling bij de Dienst Openbare Werken kwam er in de laatste twee decennia van de vorige eeuw een bulk aan opgravingsactiviteit van de grond in de Maastrichtse binnenstad, voorafgaand aan en tijdens bouwwerkzaamheden. Zo ook binnen de kaders van het allesomvattende restauratieproject van de Sint-Servaaskerk, dat aanvang in 1980 en met onderbrekingen meer dan tien jaar voortduurde totdat het in 1992 werd afgesloten. Intussen werden ook bij tal van andere onderzoeken door de afdeling gemeentelijk oudheidkundig bodemonderzoek (GOBM) bewoningssporen en grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen aangesneden. Door veel publiciteit en strategische kennisverbreding groeide Maastricht in die jaren uit tot een aantrekkelijke toplocatie voor fundamentele wetenschappelijke studies.

In 2002 ging het 'Servaasproject' van start.² In 2004 werd de recensent door de Gemeente Maastricht hiervoor zelfs bij de UvA gedetacheerd. De doelstellingen omvatten een complete inventarisatie, beschrijving en digitalisering van alle data die tot op dat moment voorhanden waren van de archeologische opgravingen in en rondom het Sint-Servaascomplex. Vanaf het begin was de grootste aandacht van het projectteam van de UvA gericht op de aanwezige graven en grafvelden. Aanvankelijk werd ook nog tijd gestoken in breed literatuuronderzoek, de

verzameling van oude gegevens, tekeningen en foto's, interviews met oudere collega's, en vooral in de ontwikkeling van een vernuftig digitaal systeem om er de onoverzienbare hoeveelheid data in onder te brengen voor verdere bewerking. De voor de financiering berekende uren bleken helaas bij lange na niet voldoende om binnen de gestelde termijnen tot verantwoorde resultaten te komen. De financiën voor de geplande boekpublicaties ontbraken vooralsnog helemaal. Zo werd het Servaasproject de opmaat voor een aantal andere uitwerkingsprojecten van merovingische grafvelden in Zuid-Nederland en daarbuiten, onder andere voor het project 'Anastasis', die minder last zouden hebben van de kinderziekten – vooral aangaande de ICT – waar het Maastrichtse project onder te lijden had gehad. Maar binnen die nieuwe projecten bleef het Servaasproject min of meer voortbestaan.

Theuws ging in 2012, toen hij inmiddels – met enkele getrouwen – was overgestapt naar de Universiteit van Leiden, een succesvolle samenwerking aan met Habelt-Verlag in Bonn als 'Series Editor', om een reeks studies van hoog wetenschappelijk gehalte uit te geven aangaande de merovingische periode in de Benelux onder de serietitel *'Merovingian Archaeology in the Low Countries'*. Het onderhavige boek is inmiddels al het negende deel in die reeks en het tweede boek dat geheel gewijd is aan het 'Saint Servatius Project'. Zelf bemoeit hij zich niet alleen met de inhoud maar ook met de vormgeving en lay-out, waarvoor hij jaren geleden een succesvolle samenwerking is aangegaan met Bregt Balk. De boeken in de serie onderscheiden zich door hun afwijkende formaat (310 x 226 mm), net iets groter dan gebruikelijk is voor A4-formaat. Ook dit boek is perfect verzorgd, gedrukt op zwaar, mat papier, in een ruime en heldere opmaak,

2 Bij de start van het project verscheen een folder 'het Sint Servatius project' (ook in een Engelstalige versie) met een beschrijving en de doelen van het project. Financiers waren NWO, de Universiteit van Amsterdam en de Gemeente Maastricht. Verwachte duur: 4 tot 5 jaar. Het projectteam bestond gedurende het grootste deel van het project uit: F. Theuws, T. Panhuysen, M. Dijkstra, M. Kars, R. Panhuysen, L. Smits, D. Smal, N. Jaspers en enkele tijdelijk aan het project verbonden medewerkers en studenten.

in een mooi strak lettertype, heldere (kleuren) druk van (lijn)tekeningen en vondsten, kortom een waar genoeg om het ter hand te nemen. Er ontbreekt jammer genoeg een losse boekenlegger met de op pagina 11 weergegeven legenda van de kleuren die gebruikt zijn in de catalogus van de grafcontexten (Fig. 1.5).

In 2017 verscheen als deel 4 in de bovengenoemde serie het lijvige boekwerk *'The Saint-Servatius complex in Maastricht, The Vrijthof excavations (1969-1970)'* onder redactie van F. Theuws en M. Kars. In dat 'Vrijthof'-boek is de onmisbare kennis- en referentiebasis gelegd om dit nieuwe, 'saaie' catalogus- of bronnenboek over de Pandhof-opgravingen daadwerkelijk te kunnen gebruiken en op waarde te schatten, want aan de hier gepubliceerde catalogus van de grafcontexten is niets toegevoegd. In dat eerdere Vrijthof-boek staan uitgebreide hoofdstukken over 1) de uitgewerkte historische context van vroegmiddeleeuws Maastricht; 2) de archeologische omgeving van kerk en Vrijthof; 3) het verhaal van de Vrijthof-opgraving; 4) de uitwerking van de Vrijthof-opgraving; 5) de stratigrafie van de Vrijthof-opgraving; 6) de grafvelden van de Vrijthof-opgraving; 7) de analyse van de grafstructuren van de Vrijthof-opgraving; 8) de begravingen van de Vrijthof-opgraving; 9) de Vrijthof-opgraving, typo-chronologische analyse van de grafgiften; 10) de Vrijthof-opgraving, de vondsten; 11) de Vrijthof-opgraving, de ontwikkeling van het merovingische grafveld nr. 4; 12) de Vrijthof-opgraving, het karolingische grafveld nr. 5; 13) de Vrijthof-opgraving, de grafpraktijken; 14) het Vrijthof en de vroegste stadsontwikkeling van Maastricht; 15) de catalogus van 415 contexten en alle (losse) vondsten

van de Vrijthof-opgraving, (p. 414-571), gevolgd door appendices en een uitgebreide literatuurlijst. In het Vrijthof-boek ontbreekt nauwelijks iets en het zou exemplarisch moeten zijn voor al wat zou volgen, uitgaande van de hoge nagestreefde standaard.

Echter, dit deel 9 in de merovingische reeks van Habelt is inhoudelijk slechts vergelijkbaar met hoofdstuk 15 van het boek over de Vrijthof-opgravingen. De korte inleiding van 13 bladzijden wordt gevolgd door de catalogus (p. 21-294), die een oplopende reeks van stratigrafische contextnummers bevat, alle toegekend tijdens het digitaliseringsproces van de oorspronkelijke opgravingsdata.³ Deze catalogus is dan wel identiek in zijn opbouw aan die in het Vrijthof-boek, maar minder compleet. Contexten zijn: 1) inhumatiegraf; 2) mogelijk inhumatiegraf; 3) losse skeletdelen/niet in anatomisch verband; 4) losse ingetekende vondsten zonder grafcontext; 5) secundaire insteek in bestaand graf. Er worden diverse graftypen onderscheiden: 1) grafkuil; 2) grafkuil met sporen van houten grafkist; 3) grafkuil met mogelijke sporen van houten grafkist; 4) grote kuil met resten van een houten grafkamer; 5) graf met (gemetselde) stenen wanden; 6) sarcofaag van kalksteen of vulkanische tufsteen; 7) skelet in anatomisch verband zonder grafspoor. De grafcontexten in de catalogus zijn voor zover mogelijk gedateerd, zoals dat is gebeurd in eerdere publicaties binnen de serie van Habelt (deel 3, Sittard/Obbicht/Stein en deel 4, Vrijthof-opgraving), en zijn geconformeerd aan het systeem van chronologische fasering van de Franken AG (Franken Arbeits Gruppe Bonn, 1991; zie hiervoor deel 4, Vrijthof-opgraving, hoofdstuk 9, p. 204-217, speciaal 209).⁴ In een

3 Het was hoffelijker geweest om in de inhoudsopgave op p. 5 behalve Mirjam Kars (redactie van de catalogus en de merovingische vondsten) ook Nina Jaspers en Raphael Panhuysen als medeauteurs van deze catalogus te vermelden, gezien de energie die beiden hebben moeten besteden aan de samenstelling van de digitale grafcomposieten en de grafbeschrijvingen, zonder welke de catalogus van de grafcontexten niet mogelijk was geweest.

4 F. Siegmund, *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg, Rhein. Ausgrabungen* 34, Köln 1998.- U. Mussemeier, E. Nieveler, R. Plum, H. Pöppelmann, *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel, Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland* 15, Köln 2003.

drietal figuren wordt een bondig overzicht getoond van de resultaten van het verwerkingsproces. Figuur 1.2 toont een grafische voorstelling van het totaal van 920 ‘graf’structuren, waarvan 134 inhumatiegraven met grafbijgaven, 363 inhumaties zonder bijgaven (op pagina 10 staat echter het getal 362), 352 mogelijke inhumatiegraven, 37 gedocumenteerde losse vondsten en 26 losse skeletdelen. Tabel 1.1 toont een overzicht van 23 graven die laat-Romeinse en vroegmerovingische vondsten bevatten, maar daarmee nog niet met zekerheid in die vroege periode – dat wil zeggen in de tijd van de echte transitie van de Romeinse fase naar de christelijke Vroege Middeleeuwen – gedateerd hoeven te worden. Tabel 1.2 (op pagina 10 wordt abusievelijk verwezen naar Tabel 1.3) geeft een overzicht van 31 graven die op basis van de bijgiften gedateerd kunnen worden tussen het begin van de vijfde eeuw en het einde van de zevende eeuw. Er zijn aldus beperkte aanwijzingen voor een doorlopend gebruik van het grafveld sinds de laat-Romeinse tijd, maar pas vanaf de zesde eeuw is een duidelijke toename te zien van merovingische begravingen met grafgiften.

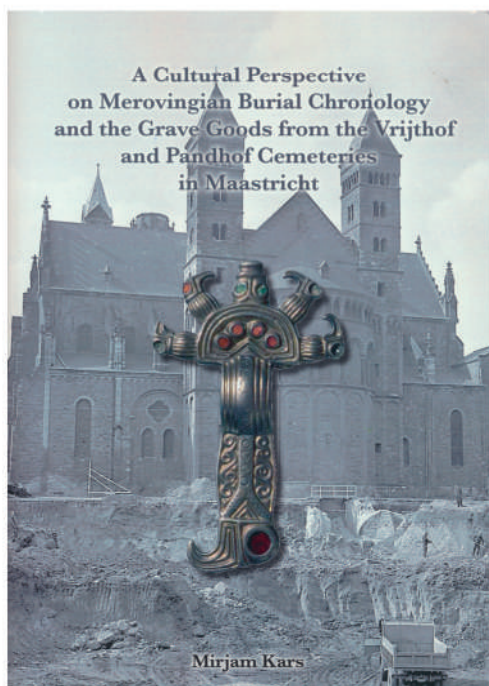
Helaas ontbreken in deze catalogus de gegevens van het fysisch-antropologisch onderzoek zoals die wel zijn opgenomen in de catalogus van de grafcontexten van de Vrijthof-opgraving. De inleiding maakt weliswaar gewag van de noodzaak van extensief stratigrafisch onderzoek en C-14 analyses van het skeletmateriaal (belangrijk voor dateringen), en vermeldt ook dat deze aspecten wel gepland waren, maar uiteindelijk buiten de kaders van deze publicatie zijn gevallen. Het belang van het fysisch-antropologisch onderzoek op zichzelf lijkt onvoldoende te worden onder-

kend, geen woord hierover, dit in tegenstelling tot de gebruikmaking van en verwijzing naar dit type kennis in de Amsterdamse dissertatie van Mirjam Kars (grafvelden Pandhof en Vrijthof)⁵ en in het Vrijthof-boek (waarin ook al data van de Pandhof zijn verwerkt). Aan de nagestreefde wetenschappelijke standaard van de reeks wordt hierdoor in dit boek afbreuk gedaan. Diverse probleemstellingen over mens en landschap kunnen niet beantwoord worden. Een omissie zien wij ook in het ontbreken van gecombineerde overzichtskaarten van alle acht opgravingsputten (cf. fig. 1.6) met alle grafsporen van de onderscheiden begravingstadiën. De afzonderlijke puttenkaartjes zien er daarentegen prima uit.

Het boek is slechts gericht op één onderdeel van de Pandhof-opgraving: (de netto opbrengst van) het grafveld en de begravingen uit de periode vanaf de laat-Romeinse tijd tot in de Vroege Middeleeuwen. Er is vrijwel niets te vinden over latere begravingen, geen woord over het muurwerk dat is aangetroffen en dat wellicht geduid kan worden als een (vroeg)middeleeuws kapel en fragmenten van (vroeg)middeleeuws kloosterbouw, ook geen woord over de aangetroffen constructie voor het gieten van een laatmiddeleeuws bronzen klok. Wel zijn twee afbeeldingen geplaatst van in steen gehouwen grafteksten, een uit de vroege zesde eeuw en een andere uit de negende eeuw (voor de afbeeldingen zijn helaas geen originele foto's gebruikt of nieuwe opnames gemaakt, maar slechts plaatjes van internet gehaald).⁶ Helaas is ook de lezing van de vroegchristelijke grafsteen (p. 10) niet correct getranscribeerd. De lezing moet zijn: *[hic iacet ---? in]NOCENS [---?] / [vivere] DVM POTV[it ---] / [---f]VIT CAR[issima(us) tutis?] / [dies p] AV(c)AS DVLCISSIM[a(us) / [fidelis in] PACE*

5 Zie noot 8.

6 De verwijzing in noot 10 is helaas onvolledig, ze verwijst ook naar een scherpe en betere afbeelding van het geres- taureerde sarcofaagdeksel met de inscriptie (Titus Panhuysen, 'De archeologie rond het Maastrichtse Vrijthof in de historie', *PSHAL* 151 (2015) 9-74, speciaal 26 afb. 17).

Omslag van de dissertatie van Mirjam Kars (Universiteit van Amsterdam, 2011)

Brochure van het Sint-Servaasproject (2003)

RECESSIT.⁷ Om de mogelijkheden van de catalogus beter te begrijpen moet teruggerepen worden op het Vrijthof-boek. Met alle in deze catalogus bijeenbrachte data wordt hier nog niets gedaan, geen verbanden, geen conclusies, en voor definitieve onderzoeksresultaten en syntheses moeten toekomstige publicaties worden afgewacht. Maar gelukkig ligt er sinds 2011 wel al de prachtige dissertatie van Mirjam Kars, waarin veel vraagstellingen, ook aan de hand van materiaal uit de Pandhof, extensief worden behandeld.⁸ Helaas ontbreekt in dit ca-

talogusboek elke verwijzing naar haar meesterproef, en helaas missen we ook nuttige en handige referenties naar relevante hoofdstukken in het Vrijthof-boek.

Plannen zijn er genoeg om met dit machtige project van internationale betekenis verder te gaan. Daaraan is niets veranderd sedert de start van het 'Saint-Servatius-Project' in 2002.⁹ In haar inleiding schetst Kars een beeld van het mogelijke vervolg, mits er voldoende financiering gevonden wordt en de projectdeelnemers tijd van leven hebben. De analyses van de be-

7 J.J.M. Timmers, 'Twee vroege grafschriften uit de Pandtuin der Maastrichtse St. Servaas', *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond* 8 (1955) *77-84. - W. Boppert, 'Die frühchristlichen Grabinschriften aus der Servatiuskirche in Maastricht', in: C.G. De Dijn (red.), *Sint-Servatius, Bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984. Kunst en Oudheden in Limburg* 28, Borgloon-Rijkel (1986) 64-96.

8 Mirjam Kars, *A Cultural Perspective on Merovingian Burial Chronology and the Grave Goods from the Vrijthof and Pandhof Cemeteries in Maastricht*, Amsterdam 2011 (UvA-dissertatie). Het is te betreuren dat van haar proefschrift geen handelsexemplaar is uitgegeven in de reeks van Habelt 'Merovingian Archaeology in the Low Countries'.

9 Zie de projectfolder uit 2002 (hier noot 2)

Ring met gemme, gestolen uit de voormalige Schatkamer (grafcontext 10021).

gravingen en grafvondsten in de Pandhof waren wel gepland voor dit boek, maar zouden te veel tijd gaan kosten om nog te verwerken voor de publicatie en zullen wellicht nog volgen in een van de latere boeken. De publicatie van de catalogus van de honderden grafcontexten uit de Servaaskerk, van de belangrijke opgravingsput 2 van de Vrijthofopgraving tegen de oostzijde van de kerk (bij de apsis) en van de opgraving aan het Servaasklooster (1980) staat nog op de rol voor een volgend boekdeel in de Habelt-reeks, zo deelt de auteur ons mee op pagina 6 van haar inleiding. Dit past dan ook in de oorspronkelijke opzet van het Sint Servatius project:

'A: het vervaardigen en publiceren van een catalogus van alle archeologisch waargenomen elementen (graven, architectuurresten, menselijk botmateriaal, vondsten) in en rondom de Sint-Servaaskerk, waarin zij beschreven, afgebeeld en gedateerd zijn en B: het uitvoeren van onderzoek naar de chronologische en topografische ontwikkeling van de Sint-Servaasbasiliek en haar omgeving en de materiële cultuur die ermee samenhangt.'¹⁰

Helaas blijkt het volgens de auteur, op diezelfde pagina in haar inleiding van het boek, ondoenlijk en te kostbaar om al de beschrijvingen van de architectuurvondsten – inclusief het karolin-

gisch (venster)glas en de vele fragmenten van wandschilderingen – en de zeer omvangrijke en reeds uitgewerkte stratigrafische opgravingsdocumentatie (van de opgravers T. Panhuysen en P. Boijens) in boekvorm uit te geven, zodat daarvoor nog een online oplossing gevonden moet worden.¹¹ Een teleurstellende opmerking, gezien het grote architectuurhistorische belang van dit aspect van de opgravingen in de kerk en de pandtuin. Veel zal afhangen – Deo volente – van toekomstige financiering. Dit boekdeel is er gekomen dankzij een financiële injectie van het Maastrichtse gemeentebestuur, waarvoor hulde!

Conclusie: een prachtig boek dat onmisbaar is in de reeks publicaties van het 'Saint Servatius Project', maar dat tegelijk nog veel te wensen overlaat voor volgende publicaties. Geen goedkoop boek voor de boekenkast van de archeofiele leek, maar onmisbaar voor elke zichzelf respecterende wetenschappelijke bibliotheek.

Titus Panhuysen

¹⁰ Overgenomen uit de folder (hier noot 2).

¹¹ In 2019 verscheen als deel 6 van de reeks 'Merovingian Archaeology in the Low Countries' als een gerelateerd deelonderwerp een boek dat geheel gewijd is aan de vondstgroep van vroegmiddeleeuwse glazen mozaïeksteentjes – tesserae –, het resultaat van een workshop van specialisten in de abdij La Paix-Dieu bij Amay (B.). Hierin is een bijdrage gepubliceerd over de opgravingen in de Maastrichtse Servaaskerk: T. Panhuysen, A. Kronz, K. Simon, L. Van Wersch, 'The early medieval tesserae from the St-Servatius Church excavations in Maastricht (The Netherlands)', in: L. Van Wersch, L. Verslype, D. Strivay, F. Theuvs (red.), *Early Medieval Tesserae in North-Western Europe*, Bonn (2019) 96-109.

BOEKRECENSIE:

Last van het verleden De Sphinx en Maastricht Caspar Cillekens

WBooks, Zwolle 2024,
223 pagina's,
ISBN 9 789462 586239, € 25.

fascinatie voor dat verleden groot en herkennen vele Maastrichtenaren zich daarin.

De auteur, Caspar Cillekens, is historicus en was in zijn werkzame leven van 1986 tot 2019 journalist bij *Dagblad De Limburger*. Eerder publiceerde hij al meerdere artikelen over de sociale geschiedenis van de Limburgse hoofdstad, waarbij het accent lag op de relaties tussen de aardewerk- en zinkwitindustrie, de stedelijke arbeidsmarkt, de werkgelegenheid en de werkloosheid in de jaren 1920/1930 en 1950/1960. Meestal gebeurde dat in de vorm van bijdragen aan de jaarboeken van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, waar hij sinds zijn pensionering research fellow is. De nu verschenen monografie lijkt in dat opzicht de samenvatting van eerdere en wellicht ook het startpunt van nieuwe activiteiten.

In zijn woord vooraf, het korte eerste hoofdstuk met als titel 'Last van de reputatie' (9-13) en de epiloog, biedt de auteur een verantwoording van zijn uitgangspunt. De Regouts (de ondernemersdynastie) en de Sphinx (het bedrijf dat Petrus Regout tijdens het isolement van de Belgische opstand aan de Boschstraat startte met de fabricage van glas- en aardewerk) kampten met de last van het verleden. De relatie met de arbeiders was vanaf de beruchte getuigenissen van de zonen van de oprichter voor de parlementaire enquêtecommissie in 1887 naar de knoppen. Gedurende de hele twintigste eeuw – Cillekens begint zijn analyse bij de historische optocht van Fons Olterdissen door de stad in 1905, waar een

Dit boek werd in het Maastrichtse Centre Céramique bij de afsluiting van de Boekenweek 2024 aan het grote publiek gepresenteerd. Binnen een mum van tijd was dat evenement volgeboekt. Nog twee keer daarna heeft Caspar Cillekens bij het Pesthuyspodium aan de Jeker de resultaten van zijn onderzoek naar de sociale geschiedenis van het keramiekbedrijf en zijn moeizame relatie met de Maastrichtse samenleving gedurende de twintigste eeuw laten zien, met opnieuw stevige interesse. Blijkbaar slaat het thema in het Maastrichtse enorm aan, is de

praalwagen van het bedrijf (met zang, dans en toneel) aan deelnam – moest het bedrijf opboksen tegen dit inktzwarte verhaal. Het werk in *'t groet fabrik* had een lage status, was ouderwets en vuil en de verdiensten waren minder dan elders. Deze negatieve beeldvorming komt heel sterk naar voren in het citaat van een oud-potteman dat Cillekens aanhaalt: 'Ik verzuip mijn kinderen nog liever dan dat ze naar de Sphinx gaan' (8). Een Amsterdams onderzoek uit 1950, naar de vraag waarom het bedrijf er maar niet in slaagde een bedrijf voor Maastrichtse arbeiders te worden – was ontluisterend. In de opinie van 352 inwoners van de stad en bij een enquête onder 1.849 personeelsleden was het 'het slechtste bedrijf van Maastricht' (70-72). In feite weerspiegelden de antwoorden van de ondervraagden toen nog gevoelens uit de crisisjaren 1930; een aardewerker sprak over 'een terreur van angst' door de vele ontslagen destijds (11), die het imago van het bedrijf opnieuw geen goed deden. Een gelijksoortig onderzoek leidde vijftien jaar later nog steeds tot vergelijkbare conclusies. Die negatieve beeldvorming werkte tot het eind van de vorige eeuw door.

Natuurlijk probeerde het bedrijf wel wat te doen aan het slechte imago, maar dat gebeurde 'te weinig en te laat', aldus personeelschef Soeters bij zijn vertrek in 1964 (194). Het succesverhaal van het bedrijf in de negentiende eeuw was gebaseerd op de lokale, bijna onuitputtelijke arbeidsmarkt, waarbij rond 1900 de glas- en aardewerkindustrie in Maastricht dominant was, maar die tegelijkertijd zorgde voor een eenzijdige economische structuur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de concurrentie op de arbeidsmarkt toe: de opkomst van de steenkoolmijnen rondom Heerlen en de lampenfabrieken van Philips in Eindhoven (in trek bij glasblazers) trokken beoogde werknemers weg via pendelarbeid en kant-en-klare huisvesting. In de decennia daarna veranderde de arbeidsmarkt door de opkomst van onder andere de meer dynamische metaalsector en ook stapten arbeiders over naar bedrijven met een verbeterd sociaal beleid

en meer uitdagende werkomstandigheden. Met de aanbevelingen uit de beide bovengenoemde rapporten op het vlak van scholings- en carrièremogelijkheden werd amper iets gedaan. Het familiebedrijf was in zichzelf gekeerd en leefde volgens de traditie. Sphinx was volgend in de overstap naar een modern werkgeverschap, zeker niet leidend. Dat gold ook in de eigen bedrijfstak, waar Mosa – opgericht in 1888 door Louis, één van de zonen van Petrus Regout senior – veel meer het voortouw nam. Sphinx moest zich voor de aanvulling van de personeelstekorten door die 'last van het verleden' tevreden stellen met steeds meer grens- (vanaf de jaren 1930) en gastarbeiders (sinds 1951).

Daarnaast ondernamen de Regouts en de Sphinx ook pogingen om het negatieve geschiedbeeld te herzien. Die speelden zich vooral af rond 1959, toen Sphinx zijn 125-jarig bestaan vierde en net gefuseerd was met Céramique. Het gedenkboek onder redactie van Joseph Regout (*125 Sphinx – Céramique 100. Van aanbacht tot eerste Nederlandse Groot-Industrie*, Maastricht 1959) en de dissertatie van Frans Maenen (*Petrus Regout 1801-1887. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Tilburg 1959), startten een publiciteitscampagne, die gericht was op eerherstel van de familie Regout, op het verbeteren van de relatie tussen het bedrijf en de Maastrichtse samenleving en op het in de markt zetten van het fusiebedrijf als een moderne, sociale onderneming (110). Die activiteiten hadden echter amper het gewenste effect op het Maastrichtse publiek. Aan de onthulling van het standbeeld van de oprichter van het bedrijf, Petrus Regout, aan de Boschstraat in 1965 ging een discussie van vijftien jaar vooraf, wat een teken was van de moeizame relatie tussen bedrijf en stad. Tot nog zeker twintig jaar daarna was het beeldhouwerk het onderwerp van zichtbare protesten in de vorm van aankleding en bekladding. Pas halverwege de jaren tachtig profileerde Sphinx zich, meer maatschappelijk door een sponsorcontract met de Maastrichtse voetbalclub MVV

te sluiten. Dat had – weliswaar voor slechts drie jaar – een positief effect. De geleidelijke afbouw van de verliesgevende ‘kleine kant’, de productie van het huishoudelijke aardewerk, aan het einde van de jaren zestig betekende in de ogen van veel arbeiders een aantasting van hun traditionele en ambachtelijke vakmanschap (151-152). De gang naar de beurs van het bedrijf in 1974 – feitelijk dus het einde van de banden met de Regouts – luidde een serie van drie internationale overnames in, met als uiteindelijk resultaat de sluiting van het sanitairbedrijf in 2009 en het einde aan de merknaam tien jaar later.

In twintig hoofdstukken schetst Cillekens in een goede en heldere stijl aan de hand van archiefstukken, krantenberichten, foto’s en interviews de sociale geschiedenis van het bedrijf in de twintigste eeuw. Een kapstok zou mijns inziens daarbij de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen kunnen zijn: in 1873 2.500, in 1913 3.700, in 1936 1.563, in 1949 2.062, in 1961 3.900, in 1974 2.200 en in 2006 400. De auteur noemt deze (en nog veel meer) cijfers op basis van data in het bedrijfsarchief van Sphinx. Helaas zijn deze echter niet volledig betrouwbaar: er is vaak een verschil tot wel 100 personen meer of minder bij de vergelijking tussen de gehele personeelsomvang en de optelsom van de aantallen mannen en vrouwen! Natuurlijk is de schrijver niet verantwoordelijk voor gebreken in de bedrijfsadministratie van de Regouts, maar de verwerking van deze cijfers in de vorm van tabellen en/of grafieken ontbreekt jammer genoeg in het boek. Daardoor laat hij veel mogelijkheden om inzicht te krijgen in deze informatie onbenut. Een grafiek over de personeels-overloop in de twintigste eeuw zou een prima kader opgeleverd hebben om de perioden van groei en neergang van het bedrijf te traceren, met name in de hoofdstukindeling. Datzelfde geldt voor de ontwikkeling van de mannelijke en vrouwelijke werknemers, waardoor onder andere kan worden aangetoond dat na de sluiting van de afdeling huishoudelijke aardewerk

(en dus de concentratie op de productie van sanitair) in 1969 het aandeel van de vrouwen in het personeelsbestand aanzienlijk afnam. Een derde voorbeeld zou kunnen zijn dat een meer kwantitatieve aanpak inzicht geeft in het toenemende aandeel van werknemers uit Belgisch-Limburg (van minder dan tien procent in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog tot één derde van het totaal in 1961 en zelfs tot de helft drie jaar later). In mijn ogen liggen hier dus wel wat gemiste kansen! Overigens is Cillekens zich daarvan gelukkig bewust. Hij onderschat niet het belang van cijferreeksen over personeelssterkte en marktaandelen, maar ziet zijn boek in de eerste plaats als het verhaal over de relatie tussen Sphinx en de Maastrichtse samenleving (199). Daarin is hij naar mijn mening volledig geslaagd: voor de in deze thematiek geïnteresseerde lezer biedt hij een terzakekundig beeld, dat op een betrokken en meeslepende manier verwoord is.

Naast de last van het verleden is er natuurlijk ook nog het tegenovergestelde: de lust door de geschiedenis. Cillekens ontkent geenszins de positieve effecten van de industrialisatie van de stad als gevolg van het optreden van de Regouts, maar doet dat eigenlijk pas in de epiloog van het boek, en dan nog in de laatste paragraaf, met de titel ‘Balans’ (194-197). Tegenover het grote verloop van de arbeiders en de stevige weerzin tegen het werk bij Sphinx stonden aan de andere kant lange dienstverbanden en een sterke verbondenheid met het bedrijf. Tegenover de ‘slechte’ verhalen over het bedrijf die (voor)ouders vertelden aan hun zonen en dochters staan de werknemers voor wie de teloorgang van Sphinx een kras op hun ziel was. Tegenover de beruchte uitspraken van de zonen van Petrus Regout in 1887 stond de aanvankelijk nog goede naam van de oprichter, die weliswaar op een paternalistische manier zijn fabriek leidde, maar voor de arme Maastrichtenaren werk en inkomen te bieden had, ook al was dat op de typerende negentiende-eeuwse wijze. De auteur benoemt weliswaar terecht die positievere visie,

maar verwerkt die naar mijn mening helaas te weinig in zijn doorlopende verhaal.

Het boek wordt, zoals gepast is voor historici, afgesloten met een appendix, waarin Petrus Regout, zijn nazaten en hun relatie met Sphinx kort uit de doeken worden gedaan, een overzicht van de geraadpleegde literatuur en bronnen (inclusief de vijftien geïnterviewden), en een namenregister. In plaats van een expliciet notenapparaat geeft Cillekens per hoofdstuk tevens een verantwoording van en een verwijzing naar het gehanteerde bronnenmateriaal. Deze manier van werken maakt zijn verhaal enerzijds vlotter en leesbaarder, maar de controle daarop anderzijds wel wat ingewikkelder en de onderbouwing daardoor vager. Ik miste bijvoorbeeld een kaartje van Maastricht om het bedrijfsterrein en de in de tekst genoemde straten en pleinen te lokaliseren. Dat was een kleine moeite geweest, die niet met de stad bekende lezers een ruimtelijk kader gegeven had.

Deze publicatie is een uitstekende inleiding voor docenten, die in hun onderwijs aan de slag willen met (elementen uit) de canon van Limburg. In de eerste versie daarvan – in 2009 door het LGOG uitgegeven onder redactie van Jos Venner – zijn voor de negentiende eeuw (de tijd van burgers en stoommachines) twee vensters gewijd aan het thema van Cillekens: de portretten van Petrus Regout (als Maastrichts grootindustrieel) en Willem Vliegen (als apostel van het socialisme). In de herziene en vernieuwde, onlangs verschenen versie van 2024 (redactie door Chris Dols en Maurice Heemels) zijn de beide beschrijvingen logischerwijze samengevoegd in één venster: Petrus Regout en Willem Vliegen, twee hoofdrolspelers in de industriële revolutie. Ondanks het feit dat de eerstgenoemde (Regout) in het boek van Cillekens op veel plaatsen en de tweede (Vliegen) slechts twee maal aan de orde komt, biedt *Last van het verleden* voor docenten en hun leerlingen tal van voorbeelden op sociaal-economisch en (in mindere mate) cultureel-mentaal gebied. Het politiek-institutio-

neel vlak komt misschien niet expliciet genoeg aan bod, maar Cillekens noemt hier wel een uitstekend voorbeeld in de vorm van de ‘entente patronal’, een afspraak uit 1920 tussen Sphinx, Céramique, KNP en Zinkwit Maatschappij om geen collectieve arbeidsovereenkomsten met de vakbonden af te sluiten en elkaar in geval van een staking te steunen (in het vierde hoofdstuk ‘Geen vakbond over de vloer’, 28-36). Ook de passages over de crisisjaren 1930 bieden volop inhoudelijke mogelijkheden én concrete bronnen om in het kader van dat venster ook politiek-institutioneel aan de slag te gaan. Ook dat is een verdienste van de mooie en heldere publicatie van Cillekens.

Thijs van Vught

BOEKRECENSIE:

Een roze revolutie**COC Limburg: 50 jaar homo-emancipatie****Jean Delhoofen**

Uitgeverij NViH COC Limburg, 2023,
247 pagina's, hardcover,
ISBN 978909036887, € 33,50.

In zijn boek *Een Roze Revolutie. COC: 50 jaar homo-emancipatie* gaat Jean Delhoofen in op de geschiedenis van homoseksuele mannen en vrouwen in Limburg sinds de oprichting van het COC Limburg in 1972. Delhoofen was een van de initiatiefnemers bij de totstandkoming van het COC in deze provincie. Sinds 2019 is hij als vrijwilliger verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum Limburg, waar hij werkte aan het ontsluiten en beschrijven van het COC Limburg-archief. Delhoofen studeerde aan de Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten in Maastricht en daarna aan de Sociale Academie in Sittard. Aanleiding voor het schrijven van dit boek was het 50-jarig jubileum van het COC in Limburg. De afkorting COC staat voor de verdoezelende naam Cultuur- en Ontspannings Centrum; het COC werd in 1946 opgericht als ontmoetingscentrum en belangenvereniging voor homoseksuelen. Inmiddels heeft het zijn doelstelling verbreed. Het COC zet zich in

voor 'een diverse en inclusieve samenleving en wil een 'regenboogbeweging' zijn die opkomt voor de emancipatie, acceptatie en gelijke rechten voor alle lhbt+ers. Deze term staat voor lesbische vrouwen (l), homoseksuele mannen (h), biseksuele personen (b), transgender personen (t), intersekse personen (i) en alle andere genderidentiteiten en seksuele voorkeuren die afwijken van de maatschappelijke norm, zoals non-binaire, panseksueel en aseksualiteit (+). Volgens het Centraal Bureau van de Statistiek behoort 18 procent van de Nederlandse bevolking van 15 jaar of ouder tot de lhbt+ personen.¹ Het gaat dus om grote aantallen mensen, maar de acceptatie van mensen die niet-heteroseksueel zijn, is tot de dag van vandaag in Nederland geen vanzelfsprekendheid. De tolerantie lijkt zelfs eerder af- dan toe te nemen.² Gegeven dit feit is het belangrijk, leerzaam en maatschappelijk relevant dat Jean Delhoofen zich in *Een Roze Revolutie* wijdt aan deze nog weinig bestudeerde geschiedenis in Limburg. Hij richt zich daarbij in het bijzonder op de positie van homoseksuelen in Limburg vanaf begin jaren zeventig.

Delhoofen neemt de lezer in zijn rijk geïllustreerde boek op sleeptouw door een geschiedenis die de Nederlandse taal met een werkelijk duizelingwekkende woordenschat heeft verrijkt. De medische term 'homoseksualiteit' stamt uit het midden van de negentiende eeuw

1 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/41/nederland-telt-2-7-miljoen-lhbtqia-personen> Geraadpleegd op 9-12-2024

2 <https://www.kis.nl/artikel/nieuwe-factcheck-neemt-homoacceptatie-toe-en-antihomogeweld-af> Geraadpleegd op 9-12-2024

en was neutraal bedoeld - maar had in de praktijk een negatieve connotatie - en sloeg op een al dan niet als aangeboren beschouwde seksuele 'afwijking'. Homoseksuelen, zo werd ook wel gedacht, behoorden tot de derde sekse: geen man en geen vrouw. De gevoelswaarde van het woord homoseksualiteit kreeg echter in de loop van de tijd onder invloed van de homo-emancipatie vanaf medio jaren zestig een minder negatieve, soms zelfs positieve lading. De verbale creativiteit met betrekking tot 'homoseksualiteit' is imponerend - zo laat Delhooven in zijn boek zien. Hier volgt een kleine greep. Ooit werd er gesproken in termen van 'de onnoembare misdaad', de 'onuitsprekelijke misdaad' en 'de stomme zonde'. Homoseksuelen werden wel 'verkeerde liefhebbers' genoemd of sodomieten, Utrechtenaren, uraniërs, geïnverteerden. Ook andere termen kwamen op, zoals poot, mietje, nicht, van de verkeerde kant. Vanaf eind jaren vijftig spraken vertegenwoordigers uit de geestelijke gezondheidszorg graag over 'homofielen' met de klemtoon op 'houden van' (dus niet op seks) in de hoop de acceptatie van homoseksuelen te bevorderen. Met de toenemende emancipatie van homoseksuelen vanaf medio jaren zestig werd vaak fier en soms uitdagend gesproken over homoseksueel of gay. Deze termen sloegen op zowel mannen als vrouwen. De oorspronkelijk als scheldwoorden bedoelde aanduidingen flikkers, mietjes en potten werden meer en meer gebezigd als geuzennamen. Voor lesbiennes golden vaak weer andere termen. Men sprak van 'zo zijn', van tribadie of van pot. In de eerste editie van de Flikkeragenda uit 1980 duiken nieuwe woorden op: kraakpot, beftekkel, lolliepot, wentelteef, nekhijger, ruggenracer, salonnicht, softie, tante, homozueel, Frederik Fluweel, holtor, kontlikker, discoflikker, boetieknicht en ruigpot. Het is opvallend dat de heteroseksueel er wat woorden-schat betreft uiterst bekaaid afkomt. Zelfs het woord 'heterofiel' werd nooit gelanceerd.

De woordenrijkdom met betrekking tot homoseksuelen laat duidelijk zien dat zogenaamde hetero's vaak moeite hebben met alle niet-heteroseksuele uitingen - en dat homoseksuelen

er een eigen subcultuur op nahouden. Onder invloed van de meeste christelijke kerkgenootschappen werd seks zonder oogmerk kinderen te verwekken lang als moreel verwerpelijk beschouwd. De huidige paus Franciscus beschouwt seks weliswaar als een vorm van rijkdom, maar hij keert zich nog altijd tegen de scheiding van seks en voortplanting. Homo's zijn welkom in de katholieke kerk mits zij zich onthouden van homoseksuele praktijken. Dat de oprichting van het COC in het katholieke Limburg een tijdje op zich liet wachten, verbaast dan ook niet. Delhooven schrijft zijn geschiedenis over deze emancipatorische beweging van binnenuit. Die aanpak levert mooie persoonlijke verhalen op, maar historische distantie is minder sterk aanwezig in *De Roze Revolutie*. De publicatie is vooral een persoonlijk getint relaas over de emancipatie van een bevolkingsgroep die dikwijls met discriminatie werd en wordt geconfronteerd.

Een Roze Revolutie. COC Limburg: 50 jaar homo-emancipatie is een kloek jubileumboek van 247 pagina's en biedt veel informatie over het reilen en zeilen van de homobeweging in Limburg. In de proloog stelt Delhooven dat er in Limburg tot in de jaren zestig weinig plekken waren waar homoseksuele mannen en vrouwen elkaar konden ontmoeten. De katholieke leer veroordeelde homoseksuele praktijken. Lang niet alle homoseksuelen durfden zich als homo te manifesteren en zeker in deze provincie niet. Pas na medio jaren zestig ontstonden in Limburg homo-bars, homo-kringen en homo-organisaties van waaruit in november 1972 in Sociëteit Momus op het Vrijthof de COC afdeling Limburg werd opgericht. Met het bereiken van deze mijlpaal start Delhooven zijn geschiedenis waarbij hij de ontwikkelingen van het COC wil *beschrijven*. Het boek ontbeert helaas een expliciete onderzoeksvraag die deze geschiedenis een helderder structuur zou hebben gegeven. Er is ook weinig secundair literatuuronderzoek verricht, maar het moet gezegd dat Delhooven ook niet de pretentie had om een doorwrochte geschiedenis te presenteren.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken die

een overwegend chronologische opzet kennen. De laatste drie hoofdstukken zijn meer thematisch: zo zijn er overzichten van alle lhbt+-organisaties in Limburg, van alle dagelijkse besturen en van alle homovriendelijke locaties. De persoonlijke invalshoek van *Een Roze Revolutie* maakt dat deze publicatie iets weg heeft van een familiegeschiedenis. Dankzij de talrijke korte verhalen onder de kopjes 'Tijdsbeeld' biedt Delhoofen een caleidoscopische blik op de COC-lotgevallen. In het eerste hoofdstuk ontmoet de lezer bijvoorbeeld de flamboyante Friese tandarts Taecke Botke die kort na de bevrijding een tandartspraktijk in Maastricht had geopend. De niet-katholieke Botke was goed bevriend geweest met Graaf de Liedekerke van Eijsden. Samen hadden ze in het verzet gezeten en allebei waren ze opgepakt, maar alleen Botke overleefde de concentratiekampen. Hij figureerde in de *beau monde* van Maastricht en organiseerde extravagante feesten, waar honderden vrienden uit heel Nederland kwamen.

Voordat het COC Limburg werd opgericht, had de homobeweging in Nederland al een belangrijk doel bereikt: het Artikel 248bis van het Wetboek van Strafrecht was in 1971 inmiddels geschrapt om de rechtsongelijkheid tussen homo- en heteroseksuelen op te heffen.³ Toch kende het COC Limburg een moeizame start, aldus Delhoofen, omdat er buiten COC-verband allerlei actiegroepen werden opgericht met een homo-emancipatorische en feministische maatschappijkritische boodschap. Het COC had zodoende organisatorisch 'een moeizame start', maar verheugend was natuurlijk wel dat er heel wat emancipatorische reuring in Limburg gaande was. Zo kwamen lesbische, biseksuele, interseksue en transgender vrouwen in actie onder de noemer van Groep 7152, het nummer van hun

contactadvertentie in *Vrij Nederland*. Het COC Limburg kende verder diverse tamelijk autonome COC-stadsgroepen in Heerlen, Kerkrade, Roermond, Venlo, Venray en Maastricht. De afdeling COC Limburg werd op haar beurt in 1978 weer opgesplitst in een afdeling COC Noord-Limburg en een afdeling COC Zuid-Limburg. Op sociaal-cultureel vlak ontplooiden deze afdelingen talrijke huiskamerbijeenkomsten, toneelstukken en films. Het zelfbewustzijn onder homo's nam toe.

De actiegroep ROZA werd opgericht om op 14 april 1979 in Roermond een Roze Zaterdag te organiseren tegen de uitspraken van de bisschoppen Gijsen en Simonis, die verklaard hadden dat de kerk homo's niet als volwaardige leden kon opnemen. ROZA lanceerde de pakkende slogan 'Gijsen Flikker op!'. Het idee van een Roze Zaterdag joeg de zaalverhuurders in Roermond echter zoveel schrik aan, dat niemand een zaal aan ROZA wilde verhuren. Er werd dus maar een grote tent geplaatst op de ka-de bij de Maas voor het grote feest na afloop. De eerste Roze Zaterdag bracht 4.500 betogers van heinde en verre op de been en was een enorm succes! Het succes was zo groot dat deze manifestatie vaker werd georganiseerd, met wisselende subtitels als 'Homoseksualiteit en andere culturen', 'Maastricht Colours You', en 'Gay Pride Day'. Deze demonstraties waren steeds kleurrijk, vrolijk en uitdagend, want in de flikkerij ligt, aldus Delhoofen, op aanstellerij geen taboe. Dat Delhoofen in twee hoofdstukken aandacht aan de Roze Zaterdag(en) besteedt en er ook nog een 'Tijdsbeeld' en een apart hoofdstuk aan wijdt, laat zien hoe belangrijk Roze Zaterdag tot op de dag van vandaag voor hem is.

Delhoofen gaat uitgebreid in op de schrijvende ellende die de aidsepidemie vanaf het

3 Artikel 248bis maakt onderdeel uit van de Zedenwetten uit 1911 en luidt dat een meerderjarige die met een minderjarige van hetzelfde geslacht 'ontucht' pleegde strafbaar is; de toenmalige grens voor meerderjarigheid was 21 jaar, terwijl de minimumleeftijd voor heteroseksuele contacten 16 jaar was. De katholieke minister van Justitie E.R.H. Regout had destijds jongens en meisjes van 16 tot en met 20 jaar tegen homoseksuele verleiding willen beschermen. De Gezondheidsraad bepaalde in 1969 unaniem dat er een einde moest komen aan dit verschil in rechten tussen hetero- en homoseksuelen. Homoseksualiteit kwam niet voort uit verleiding zoals lang werd gedacht.

begin van de jaren tachtig met zich meebracht. Ook in Limburg vielen talloze slachtoffers. De schuld van de opkomst van Aids werd aanvankelijk vooral aan het promiscue gedrag van homo's geweten, waardoor de discriminatie van homo's oplaaide. Het COC moest in 1985 (samen met andere organisaties) nog actievoeren in verband met het ontslag van een homoseksuele godsdienstleraar aan een katholieke middelbare school in Maastricht. Deze school kreeg overheidssubsidie zodat de overheid dus in feite, zij het indirect, discriminatie financieel steunde. De landelijke campagne met de slogan 'Geen cent voor discriminatie' wist te bereiken dat een anti-discriminatiebepaling in de wet werd opgenomen om te verhinderen dat gesubsidieerde organisaties een discriminerend personeelsbeleid konden voeren. Ook in de jaren negentig zagen de twee Limburgse COC afdelingen zich gedwongen om de Limburgse politiek gevoeliger te maken voor de positie van homo's. Een belangrijke mijlpaal in de homo-emancipatie was dat de Tweede Kamer in 2001 akkoord ging met het wettelijk mogelijk maken van het huwelijk of een partnerschapsregistratie tussen mensen van gelijk geslacht. En zo kreeg Maastricht in 2010 zijn eerste openlijk homoseksuele én getrouwde burgemeester, die overigens betrekkelijk snel en nogal jammerlijk het veld moest ruimen.

Groeiende samenwerking tussen de afdelingen Noord en Zuid leidde later weer tot de fusie, zodat Limburg in 2006 weer één afdeling COC Limburg had. Naarmate *Een Roze Revolutie* het jubileumjaar nadert, lijkt Delhoofen sneller door de geschiedenis heen te rennen. Het is jammer dat de laatste twee decennia onderbelicht blijven, want de lezer had graag willen weten of de ontwikkeling van het COC tot regenboogbeweging al dan niet tot interne discussie heeft geleid. Hoe stond het COC Limburg eigenlijk tegenover deze koerswijziging? Ging het ledenaantal vervolgens omhoog of toch omlaag? Dat Delhoofen de geschiedenis van het COC

Affiche van de landelijke campagne tegen discriminatie met overheidsgeld (1985)

in Limburg nogal in het luchtledige laat hangen, komt omdat hij zich weinig in de secundaire literatuur heeft verdiept die deze context had kunnen bieden. Het is opmerkelijk dat in de literatuurlijst bijvoorbeeld geen publicaties van Harry Oosterhuis staan.⁴ Dit neemt niet weg dat Delhoofen met *Een roze revolutie* een waardevolle bijdrage vanuit een persoonlijk perspectief heeft geleverd aan de emancipatorische homo-geschiedenis in Nederland, een genre, dat al sinds enkele jaren is ingezakt.

Tot slot een kort woord over de vormgeving. Hoewel de recensent een groot liefhebber van roze is, stond haar die kleur in dit boek op een gegeven moment tegen. De vormgever mocht blijkbaar helemaal los gaan. De roze kaft is prachtig, maar het roze in het binnenwerk en de roze gloed over werkelijk alle foto's leidt af van de inhoud en bemoeilijkt het zicht op de vele foto's.

Annemieke Klijn

4 Zie: Harry Oosterhuis (1992), *Homoseksualiteit in katholiek Nederland: een sociale geschiedenis 1900-1970* (Amsterdam). Zie ook: Harry Oosterhuis (1997), 'Preutsheid noch hedonisme', *De Gids*. Jaargang 160, 562-575.

OVER DE AUTEURS

Drs. Henk J.L.M. Boersma MBA (1958) studeerde (micro)biologie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en *Public Governance* aan Nyenrode Business Universiteit. Gedurende zijn werkzame leven vervulde hij eerst diverse managementfuncties bij de voormalige Keuringsdienst van Waren in Maastricht, Den Bosch en Eindhoven (1986-2006). Aansluitend was hij van 2006 tot en met 2021 directeur van het bureau van LGOG. In 1975 was hij in zijn geboorteplaats Eijsden een van de oprichters van de Stichting Eijdsens Verleden. Hij publiceert met name over lokale geschiedenis en genealogie.

hjlmborsma@ziggo.nl

Ingrid Evers (1946) studeerde met hinkstapsprongen MO-geschiedenis te Groningen, Tilburg en Sittard (1981), en Nieuwe Geschiedenis te Utrecht (1986). Zij werkte als wetenschappelijk bibliothecaris, redacteur en audiovisueel archivaris. Sinds 1981 publiceert zij tussen de bedrijven door over aspecten van de politieke, rechtshistorische en culturele geschiedenis van Limburg en Maastricht.

imhevers@outlook.com

Dr. ir. Henk Hanneman (1943) heeft gestudeerd aan de Technische Universiteit van Eindhoven en is gepromoveerd in de rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Utrecht.

Na een beroepsleven als octrooigemachtigde heeft hij na zijn pensionering onderzoek gedaan en gepubliceerd over aspecten van zeventiende- en achttiende-eeuwse regionale geschiedenis. Zijn bijzondere interesse geldt de verpanding van (lokaal) overheidsgezag.

henk.hanneman@planet.nl

Dr. Régis de la Haye (*1945) studeerde theologie en journalistiek in Frankrijk. Van 1970 tot 1979 journalist bij *La Dépêche du Midi*. Studeerde theologie (hoofdvak kerkgeschiedenis) aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te

Heerlen, en promoveerde in 1995 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Apogée de Moissac*. Studeerde archivistiek aan de Rijks Archief-school. Van 1980 tot 2010 archivaris bij het Rijksarchief in Limburg, later genoemd Regionaal Historisch Centrum Limburg. Sinds 1996 docent kerkgeschiedenis, kunstgeschiedenis en patristiek aan de opleidingen van het bisdom Roermond. Diaken gewijd in 1998 en sindsdien verbonden aan de Basiliek van Onze Lieve Vrouw 'Sterre der Zee' te Maastricht.

r.delahaye@planet.nl

Dr. Pieter Hovens (1951) studeerde culturele antropologie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en Indiaanse Studies aan de University of British Columbia in Vancouver, Canada. Bij het Ministerie van CRM/WVC/VWS adviseerde

hij over beleid betreffende ethnische minderheden, vrijwilligerswerk en oorlogsgetroffenen. Daarnaast was hij conservator Indiaans Noord Amerika bij het Nationaal Museum voor Wereldculturen (Leiden – Amsterdam – Rotterdam). Hij publiceerde over Sinti en Roma (zigeuners), Indiaanse culturen, kunst en geschiedenis, en richt zich nu vooral op contacten tussen Nederlanders en Indianen in de periode 1800-1940.

pieter.hovens@yahoo.com

Joep (J.Th.) Leerssen (1955) is vergelijkend literatuurwetenschapper en cultuurhistoricus. Hij groeide op in Maastricht en Mheer, studeerde in Aken, Dublin en Toronto, en promoveerde cum laude aan de Rijksuniversiteit Utrecht in 1986.

Hij was hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam van 1991 tot 2022 en bekleedde in die tijd ook gastaanstellingen in o.m. Harvard, Cambridge, Göttingen en aan de Parijse *École normale supérieure*. Zijn werk over nationalisme en nationale vooroordelen is met diverse wetenschappelijke onderscheidingen bekroond. Als emeritus-hoogleraar 'Limburg en Europa' aan de Universiteit Maastricht is hij thans werkzaam als onderzoeker aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL). Zijn belangstelling gaat uit naar de vergelijkende geschiedenis van het nationalisme, de intellectuele geschiedenis, en het digitaal modelleren van complexe cultuurhistorische data zoals adels-genealogieën.

ej.leerssen@maastrichtuniversity.nl

Funs (A.S.M.) Patelski (1947) begon na enkele jaren mulo zijn werkzame leven in 1962 op vijftienjarige leeftijd als leerling-letterzetter bij het Limburgsch Dagblad te Heerlen. Na het behalen van het diploma was hij werkzaam bij meerdere

drukkerijen. In 1968 leerde hij de Roermondse genealoog Edmond Delhougne kennen. Van hem leerde hij de kneepjes van het genealogische onderzoek. Voordat hij zich in 1984 als zelfstandige beroepsgenealoog vestigde in Valkenburg was hij langere tijd actief voor het Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis, de voorganger van de Stichting Edmond Delhougne in Roermond.

In de periode 1984-2014 werkte hij voor eigen rekening als genealogisch correspondent van het Rijksarchief in Limburg te Maastricht (Historisch Centrum Limburg). Hij verzorgde jaarlijks lezingen en cursussen genealogie. Patelski was hoofd- en eindredacteur van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*. Tegenwoordig houdt hij zich vooral bezig met genealogisch onderzoek naar voorouders van en ver-

wantschappen tussen bekende en minder bekende Limburgers, in het bijzonder hoogleraren met Zuid-Limburgse voorouders. Verwantschapsonderzoek in combinatie met DNA-onderzoek geniet eveneens zijn belangstelling. Patelski is redactielid van *MijnStreek*, historisch magazine voor Parkstad Limburg. In 2016 werd hij onderscheiden met de Limburgse genealogische prijs de Delhougne Penning en in 2023 ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

funspatelski@ziggo.nl

Dr. Kees Schaapveld (1946) studeerde geneeskunde in Leiden en public health in Antwerpen, en werkte van 1973 tot 2012 in uiteenlopende functies in de gezondheidszorg in binnen- en buitenland. Na een bacheloropleiding geschiedenis aan de Britse Open University en een masteropleiding geschiedenis aan de Radboud Universiteit promoveerde hij in 2017 aan de Universiteit Maastricht op een proefschrift over het Franse departement Nedermaas, de voorloper van de ongedeelde provincie Limburg. Sindsdien doet hij onderzoek naar verschillende aspecten van de Limburgse geschiedenis.

k.schaapveld@ziggo.nl

Dolly Verhoeven (1959) studeerde Geschiedenis in Utrecht en promoveerde daar in 1994 op onderzoek naar onderwijs in Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Sinds 2001 werkt zij als historisch ondernemer vanuit haar bureau Stora te Apeldoorn voor o.a. musea en erfgoedinstellingen. Daarnaast was zij van 2008 t/m 2019 bijzonder hoogleraar Nijmeegse geschiedenis en van 2014 t/m 2024 bijzonder hoogleraar Gelderse geschiedenis, beide aan de Radboud Universiteit. In die functies heeft zij zich onder meer beziggehouden met het bereiken van publieksgroepen buiten de academische wereld. In 2022 kwam onder haar leiding het vierdelig overzichtswerk *Verhaal van Gelderland* tot stand.

dolly.verhoeven@ru.nl

Verslag over 2024 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag werd opgesteld door directeur Dory Emming-Essers, Pieter van der Woude en Sharon Custers met behulp van Kringen, Secties en Commissies en geredigeerd door Monique Dickhaut, redactiesecretaris van de *Publications*. De afzonderlijk ingeleverde verslagen zijn beperkt geüniformeerd.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden.

Genootschapsbestuur

Samenstelling van het genootschapsbestuur op 31 december 2024

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), drs. J.H.H. (Jos) Peeters (penningmeester), drs. J.W.M. (Jos) Schatorjé (vicevoorzitter), Raoul Boers Msc., dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels en drs. K. (Kris) Förster, Anja Neskens. Het bestuur wordt bijgestaan door prof. dr. W.M.H. (Wim) Hupperetz (adviseur *Publications*), drs. F.J. (Frans) Hermans (adviseur *De Maasgouw*) en Mr. T.L. (Dory) Emming-Essers (directeur LGOG qq adviseur).

Ereleden en ander eerbetoon

Ereleden

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1981), Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), Mgr. F.M.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. dr. A.Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), Mgr. drs. H. Smeets (2019), Mr. J. Lantmeeters (2023), E.G.M. Roemer (2023) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.H.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015), de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017), prof. Mr. P.L. Nève (2021), dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (2024) en dr. M.G.M. (Maurice) Heemels (2024).

Houders van de zilveren LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meergeren (2004), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th.J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2014), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijts (2014), ing. P.H.M.J. Lambriex (2020), drs. R. Paulussen (2022) en M.M.J.A. Wieërs (2022).

Houders van de gouden LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. Frans Hermans (2019), prof. dr. Ad Knotter (2019), Peter Korten (2019), drs. Jos Schatorjé (2019).

Missie, visie en kernwaarde Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Visie

De samenleving balanceert voortdurend tussen continuïteit en verandering. Met een blik in de achteruitkijkspiegel biedt verantwoorde geschiedbeoefening richting en perspectief aan burger en overheid.

Missie

Het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bevordert de geschiedbeoefening van Nederlands Limburg in een provinciale, nationale en internationale context. Door lokale

gebruiken en historische bronnenmaterialen (artefacten van kunst en nijverheid) uit verre en meer recente historie te bestuderen en te presenteren aan een rijke schakering van doelgroepen binnen en buiten de vereniging. Met behulp van afgestemde evenementen en mediaproducten.

Kernwaarde

Het LGOG richt zich op de beleving van de lokale en regionale geschiedenis. Het brengt mensen samen vanuit een gedeelde passie voor de geschiedenis van Limburg.

Bureau LGOG

Bureau LGOG is vanaf januari 2022 gestart met een professionaliseringsslag om de bedrijfsvoering optimaal efficiënt te laten verlopen, binnen de grenzen van de omvang, complexiteit en financiële context van de organisatie. Ook in 2024 is hieraan gewerkt op het gebied van o.a.:

- Automatisering:
De in 2023 nieuw gebouwde website is in 2024 gevuld met LGOG content;
- Bruiklenen collectie LGOG:
In 2024 zijn de bruiklenen van religieuze kunstwerken van LGOG aan Bonnefanten overgedragen aan de Stichting Bisschoppelijk Museum. Een aantal collectiestukken zijn met ondersteuning van het Bureau LGOG tentoongesteld: een reizende tentoonstelling over Romeinse Villa's, een permanente tentoonstelling in het Maas-tricht Museum en een tijdelijke LGOG-tentoonstelling tijdens de Historici Dagen;
- Procesoptimalisatie:
In 2024 is de samenwerking met 5NUL8 Grafische Producties voor de drie tijdschriften van LGOG van start gegaan;
- Betrekken van jongeren bij de vereniging:
Ook in 2024 trad Bureau LGOG op als opdrachtgever voor de minor Game Design (Communicatie en Multimedia Design) aan de Hogeschool Zuyd.
In het voorjaar werd de eindpresentatie rondom het thema 'Industrialisatie in Limburg' gehouden.

De thema's voor najaar 2024 sluiten aan bij thema's uit De Nieuwe Canon van Limburg: 'Veranderend landschap en emancipatie van horigen' en 'Handel en stedenvorming langs de Maas'.

In 2024 werd wederom de wedstrijd om de *profielwerkstukprijs* uitgeschreven.

Bureau LGOG heeft in 2024 ondersteuning verleend aan de presentatie van *De Nieuwe Canon van Limburg* tijdens het onderwijssymposium 'Truuk noa Hoes' en heeft de studenten van de FLOS die deelnamen aan het symposium voor 2025 een gratis LGOG lidmaatschap aangeboden. De Provincie op haar beurt heeft deze studenten een gratis exemplaar van *De Nieuwe Canon van Limburg* aangeboden via Bureau LGOG;

- Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen:
Ook in 2024 werden er vrijwilligers met een afstand tot de arbeidsmarkt aangetrokken voor ondersteuning van Bureau LGOG;
- CEL deelname:
De erfgoedconsulent van Bureau LGOG neemt deel aan de werkgroepen Publieksbereik, PR Werkgroep en neemt deel aan de Redactieraad. De directeur van Bureau LGOG maakt sinds 2024 deel uit van het bestuur van de CEL en gaat deel uitmaken van de werkgroep Monumenten, Landschap en Archeologie.
- Huisvesting
In 2024 is Bureau LGOG verhuisd binnen Roermond, naar 'Weerstand', een oud Philips bedrijfspand.

Bestuursverslag

In 2024 waren er naast de reguliere activiteiten op het gebied van publieksbereik zoals lezingen, excursies, studiereizen, cursussen, documentaires, rondleidingen, symposia en on- en offline publicaties, ook speciale gebeurtenissen:

- Een aantal LGOG-leden en de erfgoedconsulent van Bureau LGOG hebben in CEL-verband bijgedragen aan de totstandkoming van de L1 tv-serie 'De Waereld in Limburg'. De reeks van vijf uitzendingen begon op 2 juni 2024 en werd op 30 juni 2024 afgerond. De serie is nagenoeg volledig Limburgstalig. De afleveringen zijn in het

najaar ook uitgezonden door Omroep Max. Gemiddeld keken per aflevering circa 400.000 personen.

- Op woensdag 16 oktober werd in het Limburgs Museum in Venlo door prof. dr. Dolly Verhoeven de **Habetslezing** gehouden. De titel van haar lezing luidde: 'Voor iedereen, van iedereen. Geschiedenis en het brede publiek'. Publieksgeschiedenis leeft. Televisieprogramma's over het Nederlandse verleden trekken grote aantallen kijkers. Voor de uitzending van het Verhaal van Nederland over Willem van Oranje zaten begin dit jaar 1,5 miljoen mensen voor de buis. Open Monumentendag trekt soortgelijke aantallen: 1,3 miljoen bezoekers in 2023. De jaarlijkse Maand van de Geschiedenis was vorig jaar goed voor 600.000 deelnemers. Ook historische tentoonstellingen doen het goed. Een tentoonstelling over Friesland in de middeleeuwen noteerde in 2023 70.000 mensen. Het Limburgs Museum wist dat jaar het bezoek te verdubbelen, mede dankzij de expositie over de Zonnekoning en de Prins van Oranje, die door bezoekers werd gewaardeerd met een 8,6.

Toch is het bereiken van een breed publiek niet zomaar vanzelfsprekend. Naast succesverhalen zijn er valkuilen en is er risico op mislukking. De voorbereidingen gaan meestal gepaard met discussies en lastige keuzes. Op wie richten we ons? Welk verhaal willen we brengen? En in welke vorm? Hoe waarborgen we de kwaliteit? En hoe 'wetenschappelijk verantwoord' moet het allemaal zijn?

In haar lezing, die elders in deze *Publications* is opgenomen, gaf Dolly Verhoeven een theoretisch en praktisch overzicht van het brede veld van publieksgeschiedenis. Ze reflecteert op uitgangspunten, bespreekt afwegingen, benoemt valkuilen en laat aan de hand van concrete voorbeelden zien welke keuzes er gemaakt zijn, en met welk effect. Ze biedt een kijkje achter de schermen vanuit haar eigen ervaring en geeft tips voor wie zelf een historisch publieksevenement wil organiseren.

- Ook werd de herziene Canon van Limburg

zowel in boekvorm alsook crossmediaal gepubliceerd. **De Nieuwe Canon van Limburg**, tot stand gekomen onder redactie van dr. Chris Dols en dr. Maurice Heemels, is uitgegeven door Uitgeverij Boom in Amsterdam (ISSN 9789024458639). De digitale versie sluit aan bij de Canon van Nederland en is te raadplegen via de website. canonvannederland.nl/regiocanons/Limburg.

De presentatie van *De Nieuwe Canon van Limburg* vond plaats op 30 oktober 2024. Gouverneur Emile Roemer nam tijdens het symposium Truuk nao hoes bij Fontys Lerarenopleiding Sittard het eerste exemplaar in ontvangst. Hij wees daarbij op het grote belang van het vak geschiedenis op school. De Nieuwe canon hoopt een belangrijke bijdrage te kunnen leveren aan het begrijpen van de geschiedenis van de eigen omgeving door leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs.

De Nieuwe canon kwam tot stand op initiatief van het Koninklijk LGOG, in samenwerking met onder anderen Het Huis voor de Kunsten Limburg en Uitgeverij Boom. Een groot aantal deskundigen op het gebied van historie en erfgoed werkte er in de periode 2020-2024 geheel vrijwillig aan mee. LGOG dankt hen allen voor hun enthousiaste medewerking.

Kartrekkers van het project Maurice Heemels en Chris Dols werden aan het einde van het symposium door LGOG-voorzitter Jacques van Rensch verrast met de toekenning van de Habetspenning. De Habetspenning werd in 1998 als onderscheiding van het LGOG ingesteld – en voor het laatst uitgereikt in 2017 – om daarmee een persoon, vereniging, institutie, bedrijf of initiatief binnen of buiten het genootschap erkenning te tonen voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waarmee de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen. Heemels en Dols toonden zich zeer verguld met deze bijzondere eer.

- Het LGOG heeft sinds dit jaar een nieuwe prijs ingesteld: **De Treckpoel**.

Deze prijs heeft tot doel om publieksboeken over de grote en kleine Limburgse geschiedenis onder de aandacht van een breder publiek te brengen. De jury bestaat uit Bibi Beekman, Lucien Custers, Marianne Lubrecht, Paul van der Steen en Kris Förster.

Op de shortlist van de Treckpoel - editie 2024 stonden: Cobi van Baars, *De onbedoelden* (Atlas Contact), Caspar Cillekens, *Last van het verleden. De Sphinx en Maastricht* (WBOOKS), Jos Notermans, *Cannerberg. Het voormalige NAVO-hoofdkwartier* (Stichting Historische Reeks Maastricht), Isabelle Paulussen e.a., *Charles Vos, beeldhouwer, 1888-1954* (Stichting Historische Reeks Maastricht), Pauline van de Ven, *De berg* (Uitgeverij Auteursdomein). De prijs werd gewonnen door Isabelle Paulussen e.a., *Charles Vos, beeldhouwer, 1888-1954* (Stichting Historische Reeks Maastricht). Omdat de auteur eerder dit jaar overleed, werd de prijs op 30 oktober door gedeputeerde Jasper Kuntzelaers uitgereikt aan een van de broers van de auteur.

Leden

Het ledenaantal van het LGOG bedroeg op 31 december 2024 in totaal 2.283. Daaronder 1.697 gewone leden, 364 gezinsleden en juniorleden, 69 ruilidmaatschappen, 38 ereleden en gemeenten en 115 instellingsleden.

Het ledenaantal is ten opzichte van 31 december 2023 gestegen met 5,6%.

Speerpunten Provincie Limburg

Het LGOG gaf in 2024 ook invulling aan de speerpunten zoals meegegeven in de subsidiebeschikking van de Provincie.

- **Publieksbereik:**

Op het gebied van publieksbereik heeft de vereniging ook in 2024 kennis over de geschiedenis van Limburg gedeeld met het Limburgse publiek. Het publiek werd o.a. bereikt via nieuwsbrieven, podcasts, tijdschriften, boeken, lezingen, excursies, studiereizen, symposia, workshops, rondleidingen, een Landschapsdag en een erfgoedweekend. Daarnaast werd er ook aangesloten bij regionale, provinciale en lande-

lijke initiatieven op het gebied van geschiedenis en erfgoed zoals de Historicidagen, Maand van de Geschiedenis, Archeologiedagen, Heemkundecontactdag.

- **Aandacht voor het betrekken van jongeren bij de vereniging:**

in het nieuwe meerjarenbeleidsplan zijn jongeren als geprioriteerde doelgroep opgenomen. In de verdere uitwerking van dit plan zal het betrekken van jongeren geadresseerd worden.

- **Samenwerkingen:**

Ook in 2024 heeft LGOG nauw samengewerkt met de leden van de CEL in de diverse werkgroepen en op bestuurlijk niveau. Ook is LGOG betrokken bij de digitaliseringswerkgroepen van de CEL zoals Linked Open Limburg en Netwerk Digitaal Erfgoed.

Daarnaast hebben onze kringen veel evenementen samen met lokale heemkundeverenigingen georganiseerd.

- **Digitalisering:**

Op het gebied van digitalisering wordt enerzijds de digitalisering van de LGOG-collecties door de bruikleennemers gestimuleerd, anderzijds heeft LGOG in samenwerking met het HKL De Nieuwe Canon van Limburg digitaal aangeboden.

- **Het provinciale Beleidskader Cultuur en Erfgoed:**

Dit beleidskader heeft gediend als input voor het nieuwe meerjarenbeleidsplan.

- **Gezonde bedrijfsvoering:**

Bestuur en Bureau LGOG hebben ook in 2024 weer gewerkt aan het voeren van een gezonde bedrijfsvoering door het bijhouden van kentallen en het monitoren van de voortgang in het nakomen van de afspraken met de provincie.

KRINGEN

Kring De Westelijke Mijnstreek

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Robert Pernot en Helmi van Bergen traden af en José Brinkhuizen en Desmond Kusters traden toe tot het bestuur.

Bestuursamenstelling op 31 december 2024

Kelly Krijntjes (penningmeester), Egbert Buchem, Desmond Kusters, Jac Lemmens, waarbij de functies van voorzitter en secretaris nog vacant zijn. Ingrid Buchem is adviseur voor het bestuur.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 179 leden plus 29 gezinsleden (op 31 december 2023 waren dat er 214 inclusief gezinsleden).

Terugblik op de jaarvergadering op 14 maart

Tijdens de jaarvergadering, bijgewoond door meer dan veertig leden, werden voormalig voorzitter Robert Pernot en afgetreden secretaris Helmi van Bergen bedankt voor hun jarenlange inzet. De nieuwe bestuursleden José Brinkhuizen en Desmond Kusters werden hartelijk verwelkomd. Per oktober 2024 heeft José Brinkhuizen zich om persoonlijke redenen teruggetrokken als bestuurslid.

Er werden zes jubilarissen gehuldigd, waarvan drie helaas niet aanwezig konden zijn. De felicitaties gingen uit naar alle jubilarissen en de nieuwe bestuursleden. Penningmeester Kelly Krijntjes presenteerde de jaarcijfers, waarna Mia Alberts namens de kascommissie, bestaande uit haarzelf en Rens Dormans, meldde dat de financiële stukken in orde waren. Rens Dormans wordt opgevolgd door Kitty Jansen-Rompen als lid van de kascommissie voor 2025.

Activiteiten

- **1 februari** Resultaten onderzoek Romeinse villa Voerendaal (53 personen).
Henk Hiddink bespreekt het archeologisch onderzoek naar de Romeinse villa Voerendaal-Ten Hove. Dankzij subsidies konden archeologen

documenten en vonden van deze belangrijke vindplaats analyseren, wat leidde tot een volledig verhaal over de villa en de geschiedenis van de regio.

- **14 maart** Lezing over de Joden in De Westelijke Mijnstreek (45 personen).

Jac Lemmens vertelt over de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in de Westelijke Mijnstreek, ondersteund door beeldmateriaal. René Haustermans draagt bij met muziek die het culturele leven van de Joodse gemeenschap belicht.

- **11 april** De Nederlandse en Limburgse dokter in de negentiende eeuw (49 personen).

Rob Fens en Christian Kerckhoffs bespreken de evolutie van het beroep van dokter in de negentiende eeuw, met speciale aandacht voor Limburg. Ze gebruiken historische gegevens om een beeld te schetsen van de medische praktijk in die tijd.

- **30 mei** Hoe een bijeengeveegde strook land zich Limburgs ging voelen (65 personen).

Frank Ruber bespreekt hoe Limburg, een versnipperd gebied in de Middeleeuwen, langzaam een regionale identiteit ontwikkelde. Deze lezing gaat in op de historische ontwikkeling van Limburg als provincie.

- **19 juni** Maarten van Rossem en oorlog in Limburg (1542-1543) (58 personen).

Sander Wassing belicht de plundertochten van de Gelderse krijgsheer Maarten van Rossem in Limburg tijdens de zestiende eeuw, en de impact op de lokale bevolking, in het bijzonder in Sittard.

- **19 september** *Het Hout* van Jeroen Brouwers: Limburgse achtergrond (35 personen).

Peter Nissen bespreekt de Limburgse achtergrond van Jeroen Brouwers' roman *Het Hout*, waarin seksueel misbruik in een klooster in de jaren 1950 wordt aangekaart.

- **10 oktober** Schoolstrijd in Limburg: Het wonder van de HBS (35 personen).

Jan Blokker bespreekt de historische schoolstrijd in Limburg, met speciale aandacht voor de HBS in Roermond, waar katholieken en libera-

len vochten om de controle over het onderwijs in de negentiende eeuw.

- **21 november** 725 jaar humaniora (gymnasiaal onderwijs) in Sittard (40 personen).
725 jaar geleden stichtte Hugo van Châlons op verzoek van Walram de Rosse een kapittel in Sittard, waarmee het eerste gymnasiale onderwijs begon. Guus Janssen bespreekt de ontwikkeling van dit onderwijs in Sittard, van de Latijnse school tot het huidige Trevianum.
- **21 september** vond de Euregionale Contactdag plaats in Millen, waarbij door leden van het bestuur de banden werden aangehaald met de Pater Sangerskring uit Maaseik en gastorganisatie de Heimatverein Selfkant.

Kring Roermond

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Hein van der Bruggen en René Vroomen traden af als respectievelijk voorzitter en bestuurslid. Frank Bouts is toegetreten tot het bestuur en heeft de taak van voorzitter op zich genomen.

Bestuurssamenstelling: op 31 december 2024

Frank Bouts (voorzitter), Martin Janssen (secretaris), Rob Dückers (penningmeester), Vincent Freix, Wim Hendriks.

Het bestuur kwam zevenmaal bijeen om enerzijds over de voortgang en planning van activiteiten te praten en anderzijds over praktische zaken. Ook werd kort gesproken over mogelijk beleid voor de komende jaren. Besloten werd eerst de verschijning van het meerjarenbeleidsplan van KLGOG af te wachten. Tevens werd besloten per 1 januari 2025 de naam van de Kring te veranderen in Kring Roermond.

Zowel voorzitter Hein van der Bruggen als bestuurslid René Vroomen traden af als bestuurslid van de Kring. Op 6 mei werd op gepaste wijze afscheid genomen; beide heren werden door de voorzitter van het (K) LGOG Jacques van Rensch tot Lid van Verdienste benoemd en kregen de bijbehorende zilveren ereketens opgespeld.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 170 leden en 24 gezinsleden (op 31 december 2023 waren dat er samen 183).

De Kring kende zeven jubilarissen waaronder emeritus bisschop Mgr. Wiertz. De heren Pouls, Pluymaekers, Geraedts 25 jaar; de heer Verstegen 40 jaar; de heer Parren 50 jaar. Zij waren verhinderd om de bijbehorende jubileumspeld persoonlijk in ontvangst te nemen. Tijdens de bijeenkomst op 6 mei werden twee personen persoonlijk bedankt voor hun langdurig (50 jaar) lidmaatschap. De heer Beelen en Mgr. Wiertz kregen een jubileumspeld uitgereikt.

Activiteiten

- **5 februari** lezing Jan Brauer, 'Politieke spanning over de grens 1933-1940: Gestapo en Duits Exil-verzet in actie rond Roermond'. In deze lezing schetste Jan Brauer hoe de Limburgse grensregio vanaf 1933 in rap tempo politiseerde en polariseerde, als prelude op de bezetting van Nederland in mei 1940. In Duitse en Nederlandse archieven vond hij opmerkelijke documenten over grenskwesties in Roermond en omgeving. Het Witte Kerkje, Roermond; 92 inschrijvingen, 86 aanwezigen.
- **18 februari, 28 april** In de ECI te Roermond werd met medewerking van het LGOG Kring Roermond de documentaire 'Grensgeval' getoond. De filmdocumentaire is gemaakt door de cineast Peter Crins. Deze film toont het leven in onze regio aan de Belgische en Nederlandse kant van de grens tijdens de Eerste Wereldoorlog. De film werd in 2019 bekroond met een eerste prijs op het Limburg Film Festival in Venlo. ECI Roermond; 150 bezoekers.
- **4 maart** lezing Huub Spoormans, 'Honderd jaar politiek in Limburg 1890-1990: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling'. Tussen 1890 en 1970 veranderde Limburg van een agrarisch gebied in de meest geïndustrialiseerde provincie van Nederland. Maar lukte het 'Katholiek Limburg' in deze wereld van economische en sociaal-culturele verandering mee te veranderen?

De lezing ging in op de katholieke partijen die lokaal nauwelijks een voet aan de grond kregen. Het Witte Kerkje Roermond; 63 inschrijvingen, 55 aanwezigen.

- **6 mei** lezing Luc Wolters, 'Gisèle van Waterschoot van der Gracht en haar kunst in relatie tot Roermond & Limburg'. In aanvulling op het artikel in de *Spiegel van Roermond* werd dieper ingegaan op het rijke leven van de kunstenares. Niet alleen op haar Roermondse periode maar ook op haar turbulente Amsterdamse leven. Het Witte Kerkje Roermond; 105 inschrijvingen, 101 aanwezigen.
- **10 juni** lezing Sander Wassing, 'Verborgene cultuurhistorische schatten: Eendenkooien in Limburg en de omgeving van Roermond'. Een voor Limburg redelijk onbekend fenomeen terwijl de eend toch een belangrijk onderdeel vormde van het menu. De lezing ging in op de werking van de eendenkooien en de (overblijfselen van) locaties in het huidige Limburg. Het Witte Kerkje Roermond; 44 inschrijvingen, 36 aanwezigen.
- **2 september** lezing Sjors van den Hombergh, 'Jo Corbeij – Het gezicht van een oorlog'. In 1946 plaatste het Zwitserse maandblad DU op haar voorpagina een foto van -naar later bleek- de Roermondse jongen Jo Corbeij. Een zeer controverse foto. De lezing ging in op de totstandkoming van deze foto en dook dieper in op het tragische leven van deze jongeman. Het Witte Kerkje Roermond; 71 inschrijvingen, 45 aanwezigen (stormwaarschuwing).
- **7 oktober** lezing Jan Schreurs, 'In de 100 jaar oude voetsporen van Franz Mayer, spoorwegbeambte uit Dalheim'. Franz Mayer had een diepe passie voor het verdwenen klooster Dalheim. Zijn beschrijving geeft een idee van het klooster, de inventaris en de kloosterlingen. Jan Schreurs wandelt in zijn voetsporen en bespreekt de erfenissen die een nieuw onderkomen kregen. Het Witte Kerkje Roermond; 68 inschrijvingen, 67 aanwezigen.
- **31 oktober** deelname aan de Herfstbeurs Senioren. De Kring stond met een stand op de herfstbeurs om het (K)LGOG en de Kring te promoten.

Ook de nieuwe Canon werd ter inzage gelegd. Het Bureau stelde banner en LGOG producties als toonmateriaal ter beschikking. Eindresultaat: veel interesse en 1 nieuw lid.

- **2 december** lezing met excursie van Tim Schoenmakers, 'Restauratie van originele maquettes van de hand van Pierre en Joseph Cuypers'. In het Cuypershuis werden door Tim Schoenmakers twee maquettes gerestaureerd; de lezing in het Cuypershuis ging in op het restauratietrajecten en de maquettes konden worden bewonderd. Het Cuypershuis Roermond; 72 inschrijvingen, 60 aanwezigen.

Kring Maas en Niers

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Lenie Smits-Jacobs is toegetreden tot het Kringbestuur.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

Mayke Lam-Jetten (interim-voorzitter en secretaris), Et Rijniers (penningmeester), Carina Gotink., Lenie Smits-Jacobs.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 59 leden en 14 gezinsleden (op 31 december 2023: 56 leden en 11 gezinsleden).

Activiteiten

- **10 januari** Lezing 'De burcht Genneperhuis en de circumvallatielinie tijdens het beleg van 1641' door Teun Theunissen.
- **13 maart** Jaarvergadering en lezing 'De voorgedijboeken van de stad en het ambt Gennep' door Hans Borkent.
- **18 april** Lezing 'De burcht Genneperhuis en de circumvallatielinie tijdens het beleg van 1641' door Teun Theunissen.
- **25 april** Lezing 'Spanning aan de grens 1933-1940 en het verraad van 10 mei in Gennep en Heumen door Jan Brauer.
- **4 juni** Excursie 'Kerken bouwen langs de Maas na 1945' onder leiding van Antoine Jacobs.
- **29 juni** Excursie naar Mill.

- **31 augustus** Excursie naar kasteel en park Rosendaal in Rosendaal bij Arnhem.
- **30 oktober** Lezing en presentatie van het AEZEL-project door Harrie Bär.
- **4 december** Lezing '(On)begrensd leven in het grensdorp Ven-Zelderheide' door Sjang Hermesen.

Kring Maastricht

Wijzigingen in bestuurssamenstelling

De tweede bestuurstermijn van Dr. Annemieke Klijn liep af. De eerste bestuurstermijn van Lucie Bastiaens, MA liep af. Deze is verlengd met een tweede termijn.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2023

Dr. Bart Zwegers (voorzitter), drs. Odin Essers (secretaris), Lucie Bastiaens MA (penningmeester), Remco Beckers MA, drs. Pieternel Coenen. In 2024 zijn vier kandidaatleden aan het bestuur toegevoegd: Dr. Joris Roosen, drs. Wim Dijkman, drs. Marnix van Wijk en Arnold Sanders, OSRI.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 453 leden en 97 gezinsleden (op 31 december 2023: 470 leden en 93 gezinsleden)

Activiteiten

- **7 januari** Lezing en bezoek Maastricht Museum onder leiding van Wim Hupperetz en Astrid Smeets.
- **5 februari** Lezing 'Een 18^e-eeuwse geschiedenis van Maastricht in 25 minuten' door Stefan Vranken.
- **4 maart** – Lezing 'De tram in Maastricht railperielen van een grensstad' door Paul van den Boorn.
- **8 april** Algemene Ledenvergadering en lezing 'Ode aan de Maastrichtse buitenbeelden' door Ton Quik.
- **6 mei** Lezing 'Gevangen in de mijn, Tewerkstelling van politieke delinquenten' door Annet Schoot Uiterkamp.
- **3 juni** Lezing 'De geschiedenis van Politie, Justitie en Criminaliteit in de Euregio' door Cyrille Fijnaut.

- **7 oktober** Lezing 'Atelier F. Nicolas en Zonen te Roermond' door Judith Van Puyvelde.
- **17 oktober** Najaarsexcursie Schatkamer Sint Servaas; Noodkist en crypte met graf van Servatius door Pieternel Coenen.
- **4 november** Lezing De gezondheidstransitie in "hekkensluis" Maastricht, 1864-1955' door Mayra Murkens.
- **2 december** Lezing Maastricht als onderdeel van de Wellingtonbarrière door Dennis van Nieuwenhuijzen.

In 2024 heeft de Kring Maastricht weer lezingen en rondleidingen georganiseerd over verschillende interessante thema's en onderwerpen. Het jaar werd feestelijk geopend met een lezing en een bezoek aan het Maastricht Museum, gevolgd door de traditionele Nieuwjaarsreceptie. De diverse lezingen werden over het algemeen goed bezocht en overwegend positief ontvangen. In oktober organiseerde de Kring een rondleiding in de Schatkamer van Sint Servaas. Al met al kunnen we terugkijken op een mooi jaar met boeiende lezingen en activiteiten. Net als in voorgaande jaren werden de *Publications* ook dit jaar bezorgd door vrijwilligers, waardoor een grote kostenbesparing voor de Kring kon worden gerealiseerd. De Kring Maastricht werd ook in 2024 gesponsord door Team Notarissen. Alle activiteiten van dit jaar konden plaatsvinden dankzij de financiële bijdrage van onze sponsor en de belangeloze inzet van vrijwilligers.

Kring Parkstad Limburg

Wijzigingen in bestuurssamenstelling

Hans Petri is in 2024 toegetreden tot het Kringbestuur.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

Martin van der Weerden (voorzitter), Pascale Hamers-Muyrers (secretaris), Maarten van Wessel (penningmeester), Antoine Jacobs en Hans Petri. Het bestuur vergaderde in 2024 vijfmaal.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 210 leden en 36 gezinsleden (op 31 december 2023 213 leden en 38 gezinsleden). Kring Parkstad huldigde in 2024 twee jubilarissen. De heer P.M.E. Franck (Landgraaf) was 40 jaar lid en de heer drs. W.H.J. Muijers (Ede) 50 jaar.

Activiteiten

Het jaarprogramma werd ook dit jaar weer kenbaar gemaakt via onze boekenlegger. Er werden diverse goed bezochte lezingen georganiseerd in het Thermenmuseum en diverse excursies en andere activiteiten ontplooid:

- **20 januari** Excursie 'in de voetsporen van Karel de Grote'; is wegens omstandigheden geannuleerd en wordt meegenomen in de agenda voor 2025.
- **23 januari** Lezing 'Gevangen in de mijn?' door Annet Schoot Uiterkamp in het Nederlands Mijnmuseum. Helaas is daar maar voor 50 personen plek en hadden we het dubbele kunnen plaatsen. Maar de lezing wordt nogmaals ingepland om geïnteresseerden een nieuwe mogelijkheid te bieden (50 bezoekers).
- **30 januari** Lezing 'Eureka! Innovaties in de Mijnstreek' door onze eigen voorzitter Martin van der Weerden die het publiek meenam in zijn enthousiaste verhaal (48 bezoekers).
- **20 februari** Lezing 'De Keurkeulse Mankamer te Heerlen als speelbal tussen de mogendheden (16^e-18^e eeuw)' door Louis Berkvens (62 bezoekers).
- **19 maart** Lezing 'Moffenmeiden' door Rianne Oosterom (75 bezoekers).
- **13 april** Excursie naar fort Breendonk en Mechele, in samenwerking met Kring Westelijke Mijnstreek (36 personen).
- **16 april** Lezing 'Reisverhalen betreffende Limburg in de negentiende eeuw' (21 bezoekers).
- **25 en 26 mei** Excursie naar Boullion, Giver en Sedan, in samenwerking met Kring Westelijke Mijnstreek (33 personen).
- **11 juni** Lezing 'Arbeid en gezondheid, de mijnen en de asbest-industrie' door Bob Ruers (14 bezoekers).

- **14 juli** Hub Cobben-wandeling onder leiding van Martin van der Weerden (54 personen).
- **7 september** Excursie naar Linnich (D); historische binnenstad en Glasmalerei-museum. Deze wordt verschoven naar 2025 vanwege te weinig aanmeldingen
- **17 september** Lezing 'De Royal Bioscoop in oorlogstijd' door Ivo Senden in de Royal Bioscoop (223 bezoekers).
- **24 september** Lezing 'Verhalen langs de grens; de langzame bevrijding van Limburg 1944/45' door Martin van der Weerden.
- **15 oktober** Lezing 'Onderduikers in de mijnstreek' door Erik Molnar en Arie de Zeeuw (40 bezoekers).
- **18 oktober** Historisch Café Parkstad 'Vreemd volk in de kolonie' met sprekers Wim Dragstra, Nino Belinzis (42 bezoekers).
- **30 oktober** Lezing 'Reclame en propaganda in de Mijnstreek' door Martin van der Weerden (65 bezoekers).
- **8 november** Lichtjesticht 'Herdenking Kristallnacht 1938; en nu?'
- **16 november** Symposium '50 jaar Mijnsluiting: toen, nu en vooruitkijken...in euregionaal perspectief' in samenwerking met Sectie Monumenten (125 bezoekers).
- **7 december** 'Barbaraviering', organisatie in samenwerking met Mijnmuseum.

Heemkundecontactdag

zaterdag 23 maart 2024 (35 bezoekers)

De Heemkundecontactdag werd dit jaar op 23 maart gehouden op het Clemensdomein.

Heemkundevereniging De Veersjprunk trad op als gastheer voor deze jaarlijkse ontmoetingsdag van de Kringen Heuvelland en Parkstad van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). Het Clemensdomein ligt in de gemeente Brunssum, aan de Beekdaelenroute. Het kerkje is rond het jaar 1000 gebouwd en is een erkend rijksmonument. Centraal stond het thema 'Wandelend de geschiedenis ontdekken'. 25 personen bezochten de Heemkundecontactdag.

Kring Ter Horst

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In 2024 traden af: Sjeff Keijsers en Peter Jakobs.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

Arie Stas (voorzitter), Ineke Eickmans (secretaris en vicevoorzitter), Marjo Hendriks (penningmeester), Ger Hermans (programma) en Chiarangela van Lieshout.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar acht keer. Het inhoudelijke zwaartepunt van de bestuursvergaderingen lag bij de samenstelling van het jaarprogramma: het bedenken, de planning en de organisatie van de geboden lezingen en excursies. De gemeente Horst aan de Maas is bezig met het vaststellen van nieuw erfgoedbeleid. Onze kring reflecteert actief op de voorbereidende plannen.

De voortgang en de invulling van het informatieblad 'INFO' is een wederkerend agendapunt. Bert Clevis, de hoofdredacteur van de 'INFO' is geen bestuurslid, maar neemt wel deel aan de bestuursvergaderingen.

Bijeenkomsten bestuur en 50-jarig jubileum

In 2024 vierden we het 50-jarig jubileum van de Kring Ter Horst. In het kader van dit jubileum werd de Provinciale Jaarvergadering van de Kringen, Secties en Commissies gehouden in Griendtsveen. 's Middags organiseerden wij de ledenvergadering voor alle LGOG leden. Na jaren werd er weer een meerdaagse reis georganiseerd en wel een jubileumreis naar de Hanzesteden.

Leden

De Kring telde 150 leden op 31 december 2024, waarvan 35 gezinsleden en zes verenigingen. Op 31 december 2023 waren dat 153 leden, 35 gezinsleden en zes verenigingen. Dat betekent een kleine afname van drie leden.

De heren Jacques Kelleners en Jos Schatorjé zijn 50 jaar lid van de kring. Beiden zijn zij vanaf de oprichting actieve leden. Naast de speld ontvingen zij een gepast aandenken. Ook de heer Ruud Timmermans ontving de speld en werd bedankt voor zijn 40-jarig lidmaatschap. Voor 25 jaar lidmaatschap

werd een attentie overhandigd aan mevrouw Riet Sax en de heren Albert Cortenbach, Ton Wismans en Henk Steeghs. Ook ontvingen zij de speld.

Activiteiten

- **9, 16 en 23 januari** Wintercursus verspreid over drie avonden door Jan Drogen over de rijke geschiedenis van de popmuziek in Horst aan de Maas (20 deelnemers).
- **31 januari** Lezing over de veranderingen in het landschap tussen Horst en Sevenum door Jo Geurts en Ger Hermans (81 aanwezigen).
- **20 maart** Jaarvergadering en de documentaire 'Peelkolonie Griendtsveen' van Arie Stas. Deze documentaire vertelt over de geschiedenis van het dorp Griendtsveen, ontstaan door grootschalige turfwinning. Besloten bijeenkomst (60 leden).
- **24 april** Inspiratieavond 'Onderhuidse verhalen', o.a. door Lotte Spreuwenberg. Vrouwen vertellen hun verhalen en inspireren ons om de eigen geschiedenis beter te leren kennen. (183 aanwezigen).
- **15 mei** Lezing 'Hugo Grotius' door Henk Nellen. Een leven in strijd om ware vrede plus een boekenbeurs van regionale, historische boeken (41 aanwezigen).
- **1 juni** Dagexcursie, van America naar Griendtsveen, bezoek aan het Peelmuseum in America en aan het dorp Griendtsveen (31 deelnemers).
- **20 juli** Fietstocht tussen Horst en Sevenum (6 deelnemers).
- **11 september** Lezing 'Hanzesteden langs de IJssel', een ode aan de Hanzesteden door Job Westrate (56 aanwezigen).
- **28 september** Jaarvergadering van de Kringen, Secties en Commissies in Griendtsveen (28 aanwezigen). 's Middags de jaarvergadering voor alle LGOG leden. Getoond werd een documentaire van Arie Stas over 'Peelkolonie Griendtsveen', waarna een wandeling door het dorp en een bezichtiging van 'villa Sphagnum' (58 deelnemers).
- **4 en 5 oktober** Tweedaagse reis naar Hanzesteden langs de IJssel. Een bezoek aan de Hanze-

- steden Doesburg, Zutphen, Kampen en Zwolle (30 deelnemers).
- **16 november** Documentaire 'Geluif in 't Goeje' over het draaksteken in Beesel met een inleiding door Fons Verdonck (55 aanwezigen).
- **16 en 17 november** Erfgoedweekend samen met erfgoedorganisaties in Horst aan de Maas bij Openluchtmuseum de Locht (700 bezoekers).
- **20 november** Lezing '80 jaar bevrijding van de Limburgse Peel' door Wiel Steegs (61 aanwezigen)
- **11 december** Lezing Excursie naar 'Museum Oorlog in de Peel' met een rondleiding en de vertoning van de documentaire 'Die verdomde oorlog' van Arie Stas (37 deelnemers).

INFO LGOG Kring Ter Horst

De 'INFO' is een informatieblad voor leden van de Kring Ter Horst en geïnteresseerden. Onder redactie van hoofdredacteur Bert Clevis werd in februari nummer 70 en in september nummer 71 gepubliceerd.

In de 'INFO' staat het verslag van de jaarlijkse ledenvergadering, de activiteitenkalender en een keur aan interessante artikelen, geschreven door verschillende, bevoegde auteurs. Het blad verschijnt in een oplage van 140 exemplaren en wordt gratis verstrekt. De 'INFO' wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Platform erfgoedorganisaties Horst aan de Maas

Met LGOG Kring Ter Horst als kartrekker is in 2023 het 'Platform erfgoedorganisaties Horst aan de Maas' opgericht. Van de 44 erfgoedorganisaties uit Horst aan de Maas zijn er 30 lid. Het platform wil de belangen van de erfgoedorganisaties en het cultureel erfgoed behartigen. Helaas is het niet gelukt om met de gemeente Horst aan de Maas concrete werkafspraken te maken omdat de gemeente bij nader inzien het Platform geen adviesfunctie wil geven.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze

site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Nog steeds wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In 2023 is Simon Wolfs afgetreden als bestuurslid en penningmeester en Vadim Niessen is toegetreden tot het bestuur. De bestaande vacature kon niet worden vervuld.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

Dr. K. (Kees) Schaapveld (voorzitter en waarnemend secretaris), dr. L.J.C.H. (Lambert) Jacobs (penningmeester), en W.J. (Willem) Ubaghs en V (Vadim) Niessen. Oud-voorzitter C.J.L. (Constant) De Maeijer is adviseur van het bestuur.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 106 leden en elf gezinsleden (op 31 december 2023 waren dat 99 leden en tien gezinsleden).

Activiteiten

- **26 januari** Lezing in Vaals door historicus dr. Joris Roosen over het Limburgs Briefhoofdenproject: Van vluchtige bedrijfsrespondentie tot tijdloos (digitaal) erfgoed (i.s.m. Heemkundekring Sankt-Tolbert) (20 deelnemers).
- **20 februari** Lezing in Gulpen door Frank Hovens over Bouwen in het Land zonder Grenzen van de 18de eeuw (i.s.m. Heemkundevereniging Galopla) (65 deelnemers).
- **21 maart** Lezing in Schimmert door Paul Menens over de historie van Zuid-Limburgse ondernemingen voor personenvervoer: "Rode zakdoek, bus stopt" (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert) (55 deelnemers).
- **18 april** Lezing in Nijswiller door Luc Wolters over de geschiedenis van het Limburgs schutterswezen (i.s.m. Heemkundevereniging Nijswiller) (40 deelnemers).

- **8 mei** Lezing in Banholt door Willem Ubaghs over religieuze kunst uit de 20ste eeuw in Zuid-Limburgse kerken (i.s.m. Stichting Heemkunde Tebannet) (60 deelnemers).
- **13 juni** Lezing in Margraten door Clementine Wintraecken over de geschiedenis van sport in Limburg (i.s.m. Heemkundevereniging Margraten) (28 deelnemers).
- **15 augustus** Lezing door Hub Stohr in Schin op Geul over Limburg an der Lahn (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (30 deelnemers).
- **19 augustus** Excursie naar Limburg an der Lahn (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (50 deelnemers).
- **5 september** Lezing door Camille Oostwegel in Klimmen over passie voor cultureel erfgoed en duurzaam ondernemen in Rijksmonumenten (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen) (80 deelnemers).
- **25 oktober** Lezing door dr. Elyze Storms-Smeets in Valkenburg over het project 'Oorlog in Arcadië' over Nederlandse kastelen en landgoederen in de Tweede Wereldoorlog (30 deelnemers).

De jaarlijkse gezamenlijke avond in november van LGOG Kring Valkenburg & Heuvelland, Veldeke Valkenburg en IVN Valkenburg kon helaas geen doorgang vinden, omdat met name door vergrijzing van het ledenbestand van Veldeke Valkenburg en IVN Valkenburg dit niet meer te verwezenlijken was.

Kring Venlo

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Jos Peeters was per 15 april 2024 statutair aftredend en is niet meer benoembaar i.v.m. het bereiken van de maximale aantal termijnen. Marcel Hogenhuis is per 2 oktober 2024 toegetreden als kandidaat-bestuurslid. Ton van Daelen is per 5 november 2024 als kandidaat-bestuurslid toegetreden.

Samenstelling bestuur op 31 december 2024

Ans Backhuijs-Ammerlaan (voorzitter), Gerard

Driessen (penningmeester), Hay Clabbers (secretaris), Ton van Daelen, Henk van Dijck, Marcel Hogenhuis en Fred van Roosmalen.

In is gestart met afwisselend thematisch en praktisch vergaderen. Ook zijn de taken van de bestuursleden evenwichtiger verdeeld. Het bestuur vergaderde in 2024 negen keer.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 200 leden, waarvan 36 gezinsleden (op 31 december 2023 waren dat er 203, waarvan 33 gezinsleden).

De Kring telde dit jaar een jubilaris: de heer T.H.J.H. Theelen (25 jaar), De jubilaris heeft zijn speldje per post ontvangen.

Activiteiten

De uitnodigingen voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden en op Facebook geplaatst. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 7. Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis 'de Bantuin' te Venlo.

- **15 januari** Lezing Rudi Librand, Maasbuurttram in Venlo (30 deelnemers).
- **19 februari** Lezing Herman van Megen, Bouw-historische ontwikkelingen in Venlo (52 deelnemers).
- **11 maart** Lezing Harrie Bär, Het Aezel project (38 deelnemers).
- **15 april** ALV en Lezing Gerrit van der Vorst, Verzetssrijder Ambrosius (62 deelnemers).
- **13 mei** Lezing Louis Klaassen, Venlose bierbrouwerijen (37 deelnemers).
- **8 juli** Lezing Hilde Schiphouwer, 100 jaar beeldhouwer Tajiri (53 deelnemers).
- **9 september** Lezing Albert Lamberts, Het faillissement van de Woltersbank in 1882 (41 deelnemers).
- **14 oktober** Lezing Ingrid Henssen, Vos, de beeldhouwer (39 deelnemers).
- **16 november** Excursie Jocusmuseum in Venlo (11 deelnemers)
- **18 november** Lezing Willem Vroom, Leven on-

der glas. Een eeuw glastuinbouw in Venlo en omgeving (51 deelnemers).

- **16 december** Lezing Frank Bouts, Slapende spinners na WOII, ook in Limburg (46 deelnemers).

Projecten

Aezel Project

Einde 2011 is op initiatief van het LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. De Kring Venlo van het LGOG is lid van de Stuurgroep van het project.

Stand van zaken per 31 december 2024: Het digitaliseren van de PKL (Perceelsgewijze Kadastrale Leggers) wordt door de vrijwilligers Jan Trienekens en Hay Clabbers uitgevoerd. Karel Pala is gestopt als vrijwilliger. Van Harrie Bär van Aezel Roermond hebben we zeer veel ondersteuning gehad.

Maas & Duin

Begin november is het zesde nummer verschenen van *Maas en Duin*, het periodiek van de LGOG-kring Venlo met bijdragen over de geschiedenis van het gebied dat behoort tot de kring. Alle leden van de kring hebben het periodiek ontvangen. Een deel van de oplage van 300 stuks is voor € 7,- p/s te koop bij boekhandels in de gemeenten Venlo en Peel & Maas. Het periodiek is in eigen beheer gerealiseerd. Er zijn, ook nu weer, veel positieve reacties ontvangen, zowel inhoudelijk als over de uitvoering van het periodiek.

Overleg met de LGOG-kringen in Noord-Limburg

In 2024 heeft er 2 maal overleg plaats gevonden met de kringen: Maas & Niers, Terhorst en Venray. Het doel van deze bijeenkomsten is: gezamenlijk standpunten bepalen voor het Kringen-Secties-Commissies overleg met het hoofdbureau, elkaar informeren over de te houden lezingen/excursies en bekijken of en hoe we elkaar kunnen ondersteunen.

Website oorlogsverhalen Venlo e.o.

De website www.oorlogsverhalenvenlo.nl is ont-

staan uit het project '75 jaar bevrijding van Venlo'. De website wordt actueel gehouden. Afgelopen jaar is het artikel "Holocaust in Blerick" toegevoegd.

Onderwijs

Er is dit jaar door het onderwijsveld geen beroep gedaan op het bestuur voor ondersteuning bij geschiedenislessen.

Veilingklokken

In de oude veilinghallen van Venlo, welke voor een nieuwbouwproject gesloopt zijn, hingen nog twee veilingklokken. Wij blijven in contact met de projectontwikkelaar zodat de klokken voor het nageslacht behouden blijven op een passende plek.

Venlo in de Middeleeuwen

Dit project is de voortzetting van een project dat door museum Van Bommel Van Dam werd gestart. Het museum staakte het project, maar projectleider Frank Heinemans heeft de draad opgepakt en wil een project neerzetten waarbij een impressie wordt gegeven van de Venlose binnenstad in de late Middeleeuwen. Het project gaat op een laagdrempelige wijze de vestingstad Venlo zichtbaar en beleefbaar maken. Zowel bij het oorspronkelijke project als bij het huidige project werd onze ondersteuning gevraagd en gegeven. Er hebben diverse gesprekken plaatsgevonden, onder andere met medewerkers van de gemeente en van het Gemeentearchief, ook werd een bezoek aan Kempen gebracht.

Stolpersteine

In 2022 was de eerste legging van een groep Stolpersteine in de Venlose binnenstad nadat Venlo Partners het initiatief hiervoor heeft genomen, samen met een aantal partners. Wij hebben na de eerste legging onze hulp aangeboden, met name waar het gaat om het vinden van de achtergrondinformatie van de betrokken personen. Op 27 juni 2024 zijn in Venlo opnieuw voor 18 slachtoffers Stolpersteine gelegd en op 29 november voor 8 personen in Blerick.

Het is de bedoeling om ook in 2025 Stolpersteine te leggen, we zijn hiervoor al druk aan de slag.

Namenmonument oorlogsslachtoffers

In Venlo is de 'Stichting Namenmuur 1944' opgericht om de slachtoffers van de bombardementen op

de stad Venlo in het najaar van 1944 te herdenken met een namenmuur op een prominente plaats in de binnenstad van Venlo. Wij als kring Venlo hebben ons hierbij willen aansluiten om dit initiatief uit te breiden met de namen van alle Venlose slachtoffers van de tweede wereldoorlog. Dit is echter niet gelukt.

Commandobunker Venlo

De bunker is in 1956 gebouwd als onderkomen van de BB en werd gebruikt tot in de 80er jaren van de vorige eeuw. Het complex is grotendeels ondergronds gesitueerd en is gezien de ligging, de bouwvorm en de gaafheid bijzonder te noemen. Wij hebben daarom B&W verzocht de Commandobunker op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen als wederopbouwmonument. Het antwoord van de gemeente moet nog komen, wij wachten af.

Overleg Historische organisaties gemeente Venlo

Onze kring heeft onderzocht of in de gemeente Venlo een 'Huis van de Geschiedenis' kan worden gerealiseerd, met daarin archief- en vergaderruimte voor deelnemende partijen. Dit plan blijkt vooralsnog niet haalbaar. In het verlengde van eerdere gesprekken is wel een regelmatig overleg tot stand gekomen met het door de gemeente gesteunde Venlo Partners. Hierin nemen ook andere historische organisaties deel. In 2025 zal verder gewerkt worden aan een gemeenschappelijke actieagenda voor historisch erfgoed.

Projecten 2023 (per abuis niet opgenomen in het jaarverslag over 2023)

Aezel Project

Einde 2011 is op initiatief van het LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. De Kring Venlo van het LGOG is lid van de Stuurgroep van het project.

Na afronding van het digitaliseren van de hulpkaarten van Roermond is Hay Clabbers verdergegaan met het digitaliseren van kadasterregister. Het digitaliseren van de PKL (Perceelsgewijze Kadastrale Leggers) wordt door de vrijwilligers Karel Pala en

Jan Trienekens uitgevoerd, waarvoor onze dank. Ans Backhuis-Ammerlaan is gestopt als vrijwilliger. Van Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal en Harrie Bär van Aezel Roermond hebben we zeer veel ondersteuning gehad waarvoor onze dank.

Maas & Duin

Eind november 2023 is het vijfde nummer verschenen van 'Maas en Duin', het periodiek van de LGOG-kring Venlo met bijdragen over de geschiedenis van het gebied dat behoort tot de kring. Alle leden van de kring hebben het periodiek ontvangen. Een deel van de oplage van 210 stuks is voor € 7,- p/s te koop bij boekhandels in Venlo en Peel & Maas. Het periodiek is grotendeels in eigen beheer gerealiseerd, met dank ook aan de redactieleden Ans Backhuys-Ammerlaan, Jos Peeters en Fred van Roosmalen. De opmaak van dit nummer is verzorgd door Will Timmermans. Er zijn, ook nu weer, veel positieve reacties ontvangen, zowel inhoudelijk als over de uitvoering van het periodiek.

Website oorlogsverhalen Venlo e.o.

De website www.oorlogsverhalenvenloeo.nl is ontstaan uit het project '75 jaar bevrijding van Venlo'. De website wordt actueel gehouden. In 2023 zijn er geen nieuwe verhalen toegevoegd. Wel is gepoogd om een krantenartikel over een huis waarin Joodse onderduikers tijdens de oorlog hebben gewoond, toe te voegen aan de website. Vanwege de mogelijk hoge kosten is dit echter (nog) niet gerealiseerd.

Onderwijs

Er is dit jaar door het onderwijsveld geen beroep gedaan op het bestuur voor ondersteuning bij geschiedenislessen.

Veilingklokken

In de oude veilinghallen van Venlo, welke voor een nieuwbouwproject gesloopt zijn, hingen nog twee veilingklokken. Wij blijven in contact met de projectontwikkelaar zodat de klokken voor het nageslacht behouden blijven op een passende plek.

Museum van Bommel van Dam

Door het museum zijn we gevraagd om deel te nemen aan een geschiedenisproject. Het initiatief ligt bij museum VBVD, vanuit het museum is er op dit moment geen actie.

Stolpersteine

Naar aanleiding van het plaatsen van 16 Stolpersteine in maart 2022 in de binnenstad van Venlo hebben we onze hulp aangeboden aan Venlo-Partners met als doel het aantal Stolpersteine uit te breiden. Samen met Marcel Tabbers, Gerrit en Helen van der Vorst, Bert Haffmans, Sef Derks en Marcel Nijs is de geschiedenis van 18 personen uitgezocht en zijn hun verhalen in een herdenkingsgids opgenomen, deze gids en de stenen liggen klaar. Het leggen van deze Stolpersteine in Venlo en BleRick zou op 24 november 2023 plaatsvinden. In verband met de oorlog tussen Israël en Hamas en de daar bijkomende negatieve gevoelens beiderzijds is de legging uitgesteld. Veel van de genodigde familieleden durfden of wilden niet naar Venlo komen voor het bijwonen van de plaatsing.

Namenmonument oorlogsslachtoffers

In Venlo is de 'Stichting Namenmuur 1944' opgericht om de slachtoffers van de bombardementen op de stad Venlo in het najaar van 1944 te herdenken met een namenmuur op een prominente plaats in de binnenstad van Venlo. Wij als kring Venlo hebben ons hierbij willen aansluiten om dit initiatief uit te breiden met de namen van alle Venlose slachtoffers van de tweede wereldoorlog. Dit is echter niet gelukt. We zijn nu aan het onderzoeken of het haalbaar is om een namenmonument te realiseren voor alle slachtoffers.

Commandobunker Venlo

De bunker is in 1956 gebouwd als onderkomen van de BB en werd gebruikt tot in de 80er jaren van de vorige eeuw. Het complex is grotendeels ondergronds gesitueerd en is gezien de ligging, de bouwvorm en de gaafheid bijzonder te noemen. Wij hebben daarom B&W verzocht de Commandobunker op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen als wederopbouwmonument. Het antwoord van de gemeente is dat de bunker momenteel wordt geïnventariseerd en de komende periode in procedure wordt genomen.

Overleg Historische organisaties gemeente Venlo

Op 6 juli heeft in Tegelen wederom een overleg plaatsgevonden tussen de verschillende erfgoedorganisaties in de gemeente Venlo. In dit overleg

werd o.a. idee van het houden van een erfgoedcafé besproken. Een idee, geopperd tijdens het overleg met gemeenteambtenaren in 2022. Dit idee werd positief ontvangen. Onze kring zal het initiatief nemen om in 2024 deze activiteit te organiseren.

Mogelijk kan vanuit de hieruit ontstane contacten in de toekomst een 'huis van de geschiedenis' in de gemeente Venlo worden gerealiseerd, waarin archief- en/of vergaderruimte beschikbaar is voor de deelnemende verenigingen en waar een samenwerking tussen deze verenigingen wordt gestimuleerd

Kring Venray en omgeving

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Ernest Raedts en Rita van Gassel zijn op 1 januari 2024 teruggetreden. Sjeng Ewalds volgde Ernest Raedts op als voorzitter.

Bestuursamenstelling op 31 december 2024

Sjeng Ewalds (voorzitter), Jan Cuijpers (secretaris), Frans Vogelzangs (penningmeester), Wim van Delft.

In het verslagjaar kwam het bestuur acht keer in vergadering bijeen.

Leden

De Kring telde op 31 december 2024 100 leden (op 31 december 2023 waren dat er 103). Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

In 2024 waren er twee jubilarissen: de heer J.T. Koopman (25 jaar lid) en de heer J.L. Cuijpers (40 jaar lid). Beide werden tijdens de jaarvergadering op 18 maart 2024 gehuldigd en ontvingen de LGOG-erespeld en een attentie.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur werd vertegenwoordigd op de KSC- en Algemene Ledenvergaderingen van het LGOG op 20 april 2024 in De Schinvelderhoeve te Schinveld en op 28 september 2024 in Herberg De Morgenstond te Griendtsveen.

De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streek-

geschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie binnen de gemeente Venray. Het bestuur van de Kring bezoekt regelmatig ledenvergaderingen van het HPV.

Activiteiten

- **15 januari** Lezing 'De Metworstrennen in Boxmeer' door Maurits Stoetzer. Locatie: Venrays Museum (45 aanwezigen).
- **19 februari** 'In the hour of victory', lezing en film over leven en dood van Major Anthony Smith, georganiseerd in samenwerking met stichting Overloon War Chronicles (OWC), Adelbert Venray en Literair Café Venray. Locatie: De Baank, Leunen (145 aanwezigen).
- **18 maart** Ledenvergadering gevolgd door twee lezingen in het kader van de tentoonstelling 'Parels en Pronkstukken' in het Venrays Museum: 'Vliegtuigcrash op 21 juni 1943 in Klein-Oirlo en piloot William ('Bill') Hickson' door Jan Strijbos en 'Stichting Loobeek in Merselo' door Theo Zegers. Locatie: Venrays Museum (50 aanwezigen).
- **15 april** Lezing 'De Zwarte Dood en complottheorieën en misinformatie tijdens de coronapandemie' door Joris Roosen. Locatie: Venrays Museum (39 aanwezigen).
- **27 mei** Lezingen 'De Mariaverering in Oostrum' door Wim van Delft en '50 jaar algemene begraafplaats Boschhuizen - historie en voorlopers' door Sjeng Ewalds. Locatie: Venrays Museum (49 aanwezigen).
- **8 juni** Excursie naar de voormalige Trappistenabdij Ulsingsheide in Tegelen (17 deelnemers).
- **16 september** Lezing 'Archeologisch onderzoek rond de A73 in Venray: Een grafveld, een nederzetting en een prehistorische verrassing' door Jos van der Weerden en Mirjam Brouwer. Locatie: Wijkcentrum MFC Brukske (58 aanwezigen).
- **21 oktober** Lezing 'Venray 1940-1944, van bezetting tot bevrijding' door Marcel Hogenhuis. Locatie: Venrays Museum (71 aanwezigen).
- **18 november** Lezing 'Boxmeerse goud- en zilversmeden' door Herman Jan van Cuijk. Locatie: Venrays Museum (33 aanwezigen).

Overige activiteiten

Bestuursvoorzitter Sjeng Ewalds neemt deel aan de maandelijks door het Historisch Platform Venray (HPV) in de Venrayse Schouwburg georganiseerde bijeenkomsten 'Beschrijven van oude foto's'.

Het bestuur van LGOG Kring Venray assisteert ons lid Frans van de Pas om publicatie van zijn boek 'De palen voorbij' mogelijk te maken. Bestuursvoorzitter Sjeng Ewalds fungeerde als dagvoorzitter bij de boekpresentatie in Venray op 28 september 2024.

Bestuurslid Wim van Delft gaf op 17 oktober 2024 in gemeenschapshuis 'D'n Oesterham' in Oostrum een lezing getiteld 'De geschiedenis van Oostrum'. Bij de opening van de tentoonstelling 'Bevrijding & evacuatie, nog altijd actueel' op 18 oktober 2024 in het Venrays Museum verzorgde bestuursvoorzitter Sjeng Ewalds een lezing over de Tegelse verzetsman 'Joe' Russel.

Kring Weert

Bestuursamenstelling op 31 december 2023

P.J.M. (Peter) Korten (voorzitter), J.H.P. (Paul) Lammeretz (secretaris), A.F. (Anton) Cornelissen (penningmeester), Jack Duif, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott, Bouke Kouters en Marianne Langeslag. Het bestuur kwam in het verslagjaar driemaal in een vergadering bijeen.

Najaarsvergaderingen van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en vergaderingen met de besturen van andere kringen, secties en commissies werden door onze Kring bezocht.

Op Vette Dinsdag organiseert o.a. de kring Weert e.o. overleg met heemkundeverenigingen en andere cultuurhistorische organisaties in Midden-Limburg, Oostelijk Brabant en Belgisch Noord-Limburg. Dit wordt altijd druk bezocht.

Namens de Kring Weert en De Aldenborgh hadden de volgende leden zitting in onderstaande Collegeadviescommissies van de gemeente Weert:

- in de Adviescommissie 'Roerend erfgoed en beeldende kunst' (P.J.M. Korten);
- in de Adviescommissie 'Cultuurhistorie' (mr. W.H.G.A. Filott (LGOG) en de heer J.H.P. Lam-

meretz (Stichting De Aldenborgh) (beëindigd in 2024).

Leden

De Kring Weert telde per 31 december 2024 145 leden en 33 gezinsleden (was per 2023: 144 leden en 33 gezinsleden).

Activiteiten

In 2024 werd herdacht dat het 85 jaar geleden was dat het geschied- en oudheidkundig genootschap De Aldenborgh in hotel De Engel aan de Korenmarkt in Weert werd opgericht. Het feestdiner van 15 januari en het theaterprogramma in maart waren daar de belangrijkste wapenfeiten van. Maar het bestuur had in 2024 meer in petto: lezingen, theaterprogramma, excursies, Cultuurhistorische Zomer en de cursus Weerterlogie. Kortom: wederom een volle agenda!

- **15 januari** Opening Jubileumjaar 85 jaar Aldenborgh met feestdiner
- **10 maart** Theatervoorstelling Wereldse Weertenaren.
- **8 april** Lezing 70 jaar welzijnswerk in Weert door Paul Horsmans en Pierre Snijders
- **25-26 mei** Tweedaagse Jubileumexcursie naar Ieper, Flanders Fields, Kortrijk en Kasteel Ooidonk.
- **1 juli** Boekvoorstelling *De Razzia* en lezing van Timmie van Diepen met een inleiding van Paul Lammeretz in Tungelroy.
- **22 augustus** Officiële inhuldiging struikelstenen 80 jaar na razzia in Molenbeersel.
- **31 augustus** Excursie naar Breda.
- **30 september** Presentatie ontdekte schoolfoto's van basisschool Sint Jozef Altweerterheide 1936-1948 (Dion Huiberts).
- **7 oktober** Lezing Funerair erfgoed aan de Weert Molenpoort (Dr. Maurice Heemels).
- **16 december** Lezing interpretatie oorlogsarchieven (CABR) (Dr. Evertjan van Roekel)

Cultuurhistorische Zomer 2024

- **2 juli** Gluren bij de burens: Neer.

- **16 juli** Gluren bij de burens: Ell.
- **30 juli** Gluren bij de burens: Roosteren.
- **6 augustus** Gluren bij de burens: Dorne bij Opoeteren.
- **20 augustus** Gluren bij de burens: Bree.
- **22 augustus** Mini symposium Bocholt, over Filips van Montmorency en Walburgis van Nieuwenaar.
- **27 augustus** Gluren bij de burens: Nederweert.

Opening jubileumjaar 85 jaar Aldenborgh met feestdiner

De Aldenborgh laat om de vijf jaar de Aldenborgh-geschiedenis proeven en herleven. In het clublokaal Antje van de Statie werd door kok Paul Silvertand en ons lid sterrenkok Emmanuel Mertens een eigentijdse interpretatie gekookt van het menu dat de gezusters Meeuwis in 1937 in hotel Jan van Weert opdienden. Pater Heesterbeek OFM opende samen met burgemeester Vlecken het diner. Erudiete toespraken waren er van mr. Herman Mathijssen, mr. Thijs Stultiëns en ir. Alfons Bruekers. 150 personen (uitverkocht) namen deel aan het diner. Ook de Stadsvastelaovendvereniging de Rogstaekers kwamen met prins en raad van elf de jubilerende Aldenborgh feliciteren.

Wereldse Weertenaren: theatervoorstelling

Er zijn niet alleen in de afgelopen 85 jaar, maar ook al (ver) vóór die tijd meerdere Weertenaren geweest met een stip op de horizon (ver) buiten het zicht vanaf de Martinustoren. Ieder op eigen wijze en op eigen plek hebben zij in de wijde wereld een steen(tje) verlegd in de loop van de geschiedenis. Met bijna 500 bezoekers in een nagenoeg uitverkocht Munttheater organiseerde de Aldenborgh een jubileumshow onder de titel "Wereldse Weertenaren in de geschiedenis".

Kindsoldaat Jantje Kiggen uit de Molenstraat, Antje van de Statie, 'cowboy' Pedro Juan Munnecom uit de Beekstraat en architect Louis Kookken uit de Molenstraat vormden de basis van dit unieke theaterprogramma. Rob Troubleyn, Alfons Bruekers en Peter Korten voerden de bezoekers mee naar de wereld van deze Weertenaren. Met behulp van bewegende beelden van filmmaker Peter Crins en ac-

teur en regisseur Johan Korten.

Harmonie St. Joseph 1880, ook bekend als 'de kerkelijke', zorgde voor de muzikale inbreng, met als primeur de nieuwe compositie 'Awaking' van Frits Kessels jr. Toneel, film, een gesproken column, toespraken en muziek van Ennio Morricone brachten de 'Wereldse Weertenaren' tot leven. Deze formule toont aan dat de geschiedenis van Weert en Nederweert allesbehalve saai is. Dit werd nog eens benadrukt door een staande ovatie van het publiek.

Cursus Weerterlogie

Op 20 februari en 8 oktober 2024 startte opnieuw een cursus Weerterlogie in acht lessen. Er werden wederom meer dan 80 getuigschriften uitgereikt. Een blijk van brede interesse in de geschiedenis van Weert en een compliment voor de inleiders. De cursus blijft een onverminderd succes. Voorjaar 2025 zal de 750ste 'Weerterloog' worden geïnstalleerd.

Jubileumexcursie 25 en 26 mei

Ter gelegenheid van het 85-jarig bestaan organiseerde De Aldenborgh op 25 en 26 mei een tweedaagse jubileumexcursie naar Ieper, Kortrijk en Deinze. Bezocht werd onder andere: het interactieve museum 'In Flanders Fields' in de Lakenhal van Ieper, Essex Farm Cemetery in Westhoek, Vladslu en Dodengang (Diksmuide), een Belgische militaire begraafplaats in Keiem en Westvleteren. Na de overnachting in Kortrijk volgde een historische rondleiding door deze stad. In de middag werd Kasteel Ooidonk in Deinze bezocht, waar de geboorte van Filips van Montmorency, graaf Van Horne, groots werd gevierd.

De voormalige commissie cultuurhistorie

Door de invoering van de Omgevingswet per 1 januari 2024 kwam er een nieuwe commissie met de naam 'Ruimtelijke Kwaliteit'. In deze gemeentelijke adviescommissie hebben drie leden zitting. Geen van deze leden vertegenwoordigen de cultuurhistorische verenigingen en organisaties. De Aldenborgh betreurt deze gang van zaken. Na een gesprek op 14 augustus heeft de gemeente intern onderzocht hoe ze de gezamenlijke cultuurhistorische organisaties kunnen betrekken bij de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit vanwege de bewezen cultuurhistorische kennis van de voormalige Com-

missie Cultuurhistorie. Dit heeft geresulteerd in het instellen van een klankbordgroep. Op 13 november werd de invulling hiervan gepresenteerd. De klankbordgroep kan desgevraagd advies geven met betrekking tot ruimtelijk erfgoed, maar wordt geacht geen ongevraagd advies te geven. Zo wordt onze betrokkenheid steeds minder. Wij betreuren deze gang van zaken.

Symposium Bocholt

Het was in 2024 500 jaar geleden dat Filips het levenslicht zag en dat was de aanleiding voor het symposium: 'De kat van huis en de duivel op het kussen, Graaf Filips de Montmorency en zijn powervrouwen'. Die twee oude gezegden beschrijven eigenlijk precies het huwelijk van Filips de Montmorency, de laatste graaf van Horne (1524-1568) en zijn echtgenote Walburgis van Nieuwenaeer. Filips was heer van Weert, Nederweert, Wesseme, Kortesseme en Bocholt, en erevoogd van het Land van Thorn. In 1568 werd hij in Brussel geëxecuteerd op last van Alva.

De sprekers Alfons Bruekers, Wim Cuppens, Anneleen Gabriëls, Mart Graef en Lennart Willems presenteerden de jongste resultaten van hun onderzoek naar het grafelijke echtpaar en gaven antwoord op de vraag wat hun invloed was op de bevolking.

Diversen

Met grote regelmaat krijgen we verzoeken binnen om historisch advies en ondersteuning. Aanvragers worden zo goed als mogelijk geholpen.

Verder werd er vanuit De Aldenborgh afgelopen jaar lezingen en presentaties verzorgd voor onder andere de Rotary, Probus, VV De Rogstaekers, stichting Pro Petri Sedi, KBO Sint Martinus, Van Horne Vrouwenbeweging. Timmermansgilde St.-Joseph. Kortom de kring Weert en de Aldenborgh staan midden in de Weerter samenleving.

Tot slot

Het bestuur dankt alle leden, vrienden en sympathisanten voor hun bezoek en interesse. Ook de vele organisaties met wie afgelopen jaren zo prettig is samengewerkt danken wij. Ook veel dank aan de stichting De Aldenborgh voor de grote financiële en organisatorische bijdragen aan de kring Weert e.o.

SECTIES

Sectie Archeologie/Archeologische Vereniging Limburg (AVL)

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

De sectie Archeologie heeft dringend behoefte aan versterking van het bestuur.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

Rens Dormans (vice-voorzitter).

Leden

De Sectie Archeologie telde per 31 december 2024 468 leden (was per 31 december 2023 471).

Activiteiten

- **6 januari** Archeologische inloopdag.
- **19 januari** Lezing: 'Eerste mensen in de Lage Landen'.
- **23 januari** Lezing: 'Paardengraf Borgharen'.
- **29 februari** Rondleiding door de catacomben in Valkenburg.
- **1 maart** Lezing 'Paardengraf Borgharen'.
- **9 maart** Bezoek Fort Sanderbout.
- **14 maart** Archeologische determinatie-avond.
- **23 april** Lezing 'Vuursteenmijn Rijckholt. Wat gebeurde daar allemaal in het bos?'
- **28 juni** Workshop en lezing: 'Iets gevonden, maar wat nu?'
- **27 september** Lezing: 'Hoe herken ik een artefact?'
- **11 oktober** Lezing en workshop Archeologie in Limburg.
- **18 oktober** Lezing en workshop Archeologie in Limburg.

Redactie Archeologie in Limburg

De redactie bestond op 31 december 2024 uit: Anneleen van de Water, Rob Paulussen, Luk van Goor en Wiel Luys.

Ons streven is om elk jaar drie nummers van het tijdschrift uit te geven. Dat werd in de loop van 2024 bijgesteld naar twee nummers. Door o.a. wisseling van drukker is dit helaas niet gelukt waardoor alleen nummer 129 uitkwam. Dit nummer was geheel gevuld met een vijftal lezenswaardige artikelen over de Romeinse tijd. Met deze uitgave leverde de redactie

weer haar bijdrage aan het bekend maken van de rijke archeologische geschiedenis van Limburg.

Sectie Genealogie

Bestuurssamenstelling op 31 december 2024

ing. H. J. (Bert) van Laer (voorzitter), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (vice-voorzitter), ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus (secretaris en webbeheerder), C.M.W. (Kees) Hessels (penningmeester), mw. E. P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen (notulist), J.H. (Jan) Hanssen (q.q. vanwege hoofd- en eindredacteur LTvG) en R.J.P.M. (René) Vroomen.

Leden

Op 31 december 2024 telde de sectie 332 leden (op 31 december 2023 waren dat er 333). In totaal waren er ook nog eens 28 abonnementen op het LTvG.

Bestuursvergaderingen

In 2024 vergaderde het bestuur viermaal en wel op 12 januari, 24 mei, 23 augustus en 29 november. Tweemaal in het Huis van de Kunsten, eenmaal bij de Edmond Delhougne Stichting en éénmaal bij de voorzitter thuis. In een groot aantal vergaderingen kwam de situatie omtrent de verandering van de vormgever/drukker voor de tijdschriften van het LGOG (waaronder het LTvG) ter sprake.

Activiteiten

In 2024 waren er twee activiteiten, een lezing en de algemene ledenvergadering in Eijsden, met een lezing over Joods Eijsden en een rondwandeling in Eijsden onder leiding van een gids van Eijdsdens verleden.

Op 25 april vond in Sittard, samen met NGV Zuid-Limburg, een lezing door Peter Thissen plaats met als titel "Dionysius de Kartuizer". De lezing werd door zo'n 20 mensen bezocht.

Op 8 juni vond de algemene ledenvergadering plaats in Eijsden. Hierbij waren zo'n 10 mensen aanwezig. Na de vergadering, met rijkelijk vlaai en koffie, gaf Henk Boersma een boeiende lezing over Joods Eijsden. Deze werd opgevolgd door een wandeling door Eijsden onder leiding van een gids van het 'Eijdsdens verleden'.

Publicaties

In het verslagjaar verschenen er helaas slechts twee LTvG's. Oorzaak hiervan was het omschakelen naar een andere vormgever en drukker. Verder verschenen er twee nieuwsbrieven.

Verder zijn de LTvG's vanaf 1973 tot en met 2021 online gezet in doorzoekbare pdf's. Het huidige adres is <https://ltvg.fredbaltus.nl>. Het is de bedoeling om deze gegevens in de toekomst onder te brengen in de site van het LGOG. Je kan hier zoeken op titel, maar ook op auteur. Zoeken op familienaam is nog in ontwikkeling.

De sectie is aanwezig op meerdere social media's platformen, waaronder Facebook. Op <https://www.facebook.com/groups/sglgog> zijn zo'n 479 personen lid. Op deze pagina kan men onderling contact zoeken en vragen stellen. De pagina <https://www.facebook.com/SectieGenealogie> heeft bijna 700 volgers.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Leden: René Vroomen, Régis de la Haye, Jan Hanssen.

Redactie Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling van de redactie op 31 december 2024

In de samenstelling van de redactie vonden geen wijzigingen plaats. Leden van de redactie waren: J.H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer (redactiesecretaris), ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. R.J.H. (Ruud) Straatman, Mr. Stefan Vrancken.

Jaarverslag van de redactie 2024

Aan het begin van het verslagjaar bestond de redactie uit J.H. (Jan) Hanssen, hoofd- en eindredacteur, ing. H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, R.J.H. (Ruud) Straatman, dr. Mart Graef en mr. Stefan Vrancken.

Het jaar 2024 was voor de redactie van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie een regelrecht 'annus horribilis'. De redactie kreeg te horen dat de samenwerking was opgezegd met de drukker die

het tijdschrift al meer dan 50 jaar tot volle tevredenheid had afgeleverd. De overgang naar de nieuwe drukker annex vormgever verliep door gebrekkige communicatie chaotisch. Het gevolg daarvan was dat het tijdschrift niet op gezette tijden gepubliceerd kon worden. Slechts twee nummers zagen het licht in 2024. In totaal omvatten ze 96 bladzijden. De overige twee nummers van de 52ste jaargang zullen begin 2025 verschijnen.

De verandering van opmaker/drukker bracht ook aanpassingen in vormgeving met zich mee. De eerste twee nummers van jaargang 52 van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie omvatten twaalf artikelen, verzorgd door elf verschillende auteurs. In alfabetische volgorde waren dat Birgitte J.M. Beeren-Verstegen, Arno J. Coopmans, Marie-Luciën Geuns-Schroeten, dr. Mart Graef, Jan H. Hanssen, Drs. Guus Janssen, Jac Lemmens, A.S.M. (Funs) Patelski, Richard Schoffeleers, ir. Hub Slangen en drs. Ruud Straatman.

In de eerste twee nummers van jaargang 52 verschenen twaalf artikelen: vijf betreffende Zuid-Limburg, ieder twee voor wat betreft Noord- en Midden-Limburg en drie algemene artikelen.

In *nummer 1* van jaargang 52 besteedde Mart Graef aandacht aan de verdeling van de erfenis van een non afkomstig uit de sociale bovenlaag van het Midden-Limburgse dorp Heythuysen in het voormalige graafschap Horn. Erfgenamen waren (achter)neven en (achter)nichten. Door deze erfgenamen in kaart te brengen toonde Graef aan hoe nauw de dorpselites in die regio met elkaar verweven waren.

Vervolgens gaat onze oud-hoofdredacteur Funs Patelski stug door met het in orde maken van de genealogie van de Zuid-Limburgse familie Ubachs. Oudere publicaties betreffende dit geslacht, zoals in het Nederlands Patriciaat, moeten daardoor ernstig worden gerectificeerd. Tevens voegde hij een korte notitie toe betreffende de grote stadsbrand van Aken in 1656.

Hub Slangen blijft eveneens doorgaan met het publiceren van nieuwe gegevens over zijn familie in de regio Parkstad. Dit keer betrof dat een interessante anomalie: een onwettig kind van getrouwde ouders! Helaas moest in dit nummer ook aandacht besteed worden aan minder prettig nieuws: het overlijden

van onze oud-hoofredacteur Harry Strijkers. Zijn vriend Guus Janssen en ook de huidige hoofredacteur schreven een In Memoriam. Harry hield meer dan twee decennia ons tijdschrift overeind. Lof daarvoor!

Afgesloten werd dit nummer met een kort artikel van oud-bestuurslid Arno Coopmans over een negentiende-eeuws bidprentje van een verwant uit Maasbree.

Nummer 2 opende met een gezamenlijk project van de archivaris van de gemeenten Weert en Roermond, Jac Lemmens, en Marie-Luciën Geuns-Schroeten over de inhoud van een bij het stadsarchief van Roermond ingeleverd koffer. De inhoud had betrekking op de familie Dahmen, afkomstig uit de Duitse grensstreek, die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw in Roermond vestigde om in de twintigste over de regio en ver daarbuiten uit te zwermen.

Ook dit jaar weer kon een parochie verblijd worden met een artikel over het fenomeen van het vernoemen van de zevende zoon naar de heilige Lodewijk. Ditmaal was het Noord-Limburgse Sevenum aan beurt. Brigitte Beeren-Verstegen toonde aan dat er ook in dat dorp gebruik gemaakt werd van deze vernoemingsregel. Maar niet altijd!

Evenals in nummer 1 werd in dit nummer aandacht besteed aan de erfenis van een ongetrouwde vrouw: tante Marie Kerckhoffs uit Beek. Aan de hand van, ook nu weer, een aantal notariële aktes kon Richard Schoffeleers haar familie in kaart brengen. Tevens probeerde hij te achterhalen waar het vermogen van deze tante vandaan kwam.

Ruud Straatman toont via een kort artikel aan dat familiekunde op het internet een gevaarlijke business kan worden. Een waarschuwing voor eenieder!

Jaarverslag van de redactie 2023

Door miscommunicatie is het jaarverslag van het vorige jaar niet zoals gebruikelijk opgenomen in het jaarboek van het Koninklijke LGOG: de *Publications*.

Aan het begin van het verslagjaar 2023 bestond de redactie uit J.H. (Jan) Hanssen, hoofd- en eindredacteur, ing. H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, en R.J.H. (Ruud) Straatman. Om gezondheidsrede-

nen moesten we op het einde van 2022 afscheid nemen van onze collega's Funs Patelski en Ton van den Berg. Gelukkig konden we steeds, indien nodig, op beiden een beroep blijven doen. De redactie dankt beiden hiervoor en natuurlijk ook voor hun grote inzet gedurende vele jaren. In de loop van de eerste helft van het jaar werden dr. Mart Graef en mr. Stefan Vrancken bereid gevonden de redactie te komen versterken.

Jaargang 51 van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie omvatte 140 pagina's, 24 minder dan het voorgaande jaar. De goede samenwerking met drukkerij Econoom B.V. te Beek kon worden voortgezet. Op bescheiden schaal werden advertenties opgenomen. Ook in 2023 kon door de goede redactionele samenwerking met de auteurs én de drukkerij een hoge kwaliteit worden bewerkstelligd. De opmaak van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie werd, evenals de laatste jaren, gedaan door het driemanschap Funs Patelski, Jan Hanssen en Bert van Laer.

Deze jaargang bevatte 33 artikelen, verzorgd door zestien verschillende auteurs. Op alfabetische volgorde waren dat Jan F. van Baar, ing. A. (Ton) van den Berg, drs. Henk J.L.M. Boersma, prof. dr. Jan C.C. Borleffs, Arno Coopmans, Marinus Flokstra, dr. Mart W.M. Graef, Jan H. Hanssen, Marcel Krutzen, ing. H.J. (Bert) van Laer, A.S.M. (Funs) Patelski, ing. Henk F.M. Reijnders, dr. Thomas Richter, Pablo Thau, mr. Stefan J.H. Vrancken, drs. Peter Vullings en Jos T.A.M. Welzen. Onder hen acht auteurs die nog nooit eerder in ons tijdschrift publiceerden!

Qua aantal artikelen spannen dit jaar Bert van Laer en Henk Boersma de kroon, met ieder vijf, op de voet gevolgd door de hoofredacteur Jan Hanssen met vier, en de beide oud-hoofredacteurs Régis de La Haye en Funs Patelski met ieder drie artikelen. De meeste artikelen werden dit jaar geleverd door de redactie. Wat betreft het aantal bladzijden is er ook een ranglijst samen te stellen. Koploper daarbij is Jan Borleffs met één artikel van 19 pagina's, gevolgd door Mart Graef met 16 bladzijden verspreid over meerdere artikelen.

Vijftien artikelen hadden betrekking op Zuid-Limburgse onderwerpen, twaalf op Midden-Limburg en elf op het noorden van onze provincie.

In zes artikelen werd aandacht besteed aan heraldiek, met name in het eerste nummer van dit jaar. Ook nu weer sprongen de artikelen van Flokstra er bovenuit met prachtige illustraties van de wapens van leden van de adellijke families Van Wittenhorst en Van Wachtendonck en de hertogen van Gelder.

Deze jaargang opende met voornoemd artikel van Marinus Flokstra over de familie Van Wittenhorst en hun tienden te Horst. Het duo Richter en Thau volgde met een beschrijving van grafzerken in het protestantse kerkje te Vaals.

Henk Boersma besprak een boek over de familie Huls-Dassen. Het omvangrijkste artikel in dit nummer werd geleverd door Henk Reijnders. Hij bespreekt de oudste generaties van zijn familie en het ontstaan van zijn achternaam Reijnders op het Maxet onder Heythuysen. Marcel Krutzen besteedt aandacht aan een adellijke pauselijke zouaaf: baron De Rosen van kasteel Strijthagen onder Schaesberg. Funs Patelski rectificeert zijn artikel in de vorige jaargang over de voorouders van Hubert Coonen. Afgesloten werd met de genealogische grabbelton van Stefan Vrancken, ditmaal over het pachtersbloed van zijn voorouders.

Nummer twee start met een in memoriam voor de geboortige Grevenbichtenaar Jan-Willem Koten van de hand van Arno Coopmans. Jan Willem was een landelijk zeer bekend genealogisch bestuurder m.n. de computergenealogie had vanaf het prilste begin zijn grote interesse. Jan H. Hanssen bespreekt een boek over de adellijke familie Van Erp te Baarlo.

In de serie over de zevende zonen komen dit jaar de dorpen, Mesch, Eijsden, Breust en Wijre aan de beurt in een bijdrage van Henk Boersma. Oud-redactielid Ton van den Berg levert het begin van de kwartierstaat van de eerdergenoemde pauselijke zouaaf baron De Rosen. Het internationale karakter van de gemiddelde adellijke kwartierstaat wordt er weer eens mee benadrukt. Daarna volgt Jos Welzen met de geschiedenis van een kerkboek en de gebroeders Welzen te Spaubeek. Stefan Vrancken

wijst in zijn grabbelton op het zeer grote belang van notariële akten bij genealogisch onderzoek. Jan Borleffs schreef het omvangrijkste artikel van deze jaargang, over zijn voorouderlijke familie Witjens afkomstig uit Stevensweert, voorzien van prachtige afbeeldingen. Het nummer sluit af met een nieuwe aflevering over de ondertrouwregisters van Rotterdam over de jaren 1645-1660 en de daarin gevonden Maaslanders door Jan H. Hanssen.

Marinus Flokstra begint het derde nummer van dit jaar met de ontdekking van een nieuw zegel van Reinald III, hertog van Gelre, ook nu weer voorzien van prachtige illustraties van diverse zegels. Jan van Baar publiceert het resultaat van zijn onderzoek gedaan tijdens de covidcrisis: de oudste generaties van de familie van zijn *lieftallige wederhelft*, het geslacht Aussems uit de omgeving van Cadier. Stefan Vrancken signaleert in zijn grabbelton een paar mislukte erkenningen van pasgeborenen. Bert van Laer volgt met een tweetal bijdragen over kwartierstaten in Stramproy en over de trek van mensen uit Weert naar Utrecht rond het jaar 1600. De hoofdredacteur besteedt aandacht aan het nieuw verschenen Latijnse woordenboek van Regis de la Haye, een boekje onontbeerlijk is voor iedere genealoog die onderzoek doet in de rooms-katholieke kerkregisters. Dezelfde auteur volgt andermaal met vondsten uit de Rotterdamse puiregisters; ditmaal zijn de jaren 1660-1673 aan de beurt. Het sluitstuk levert Mart Graef met het resultaat van zijn onderzoek in een niet voor de hand liggende bron: de armenrekeningen van Horn. Het resultaat mag er zijn: alweer een paar generaties extra voor de familie Teven aldaar.

Het laatste nummer opent met een welverdiende felicitatie van voorzitter Bert van Laer aan onze oud-hoofdredacteur Funs Patelski. Funs is vanwege zijn vele verdiensten benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau!

De rest van het tijdschrift is gevuld met bijdragen over bastaarden, onwettig geboren, natuurlijke kinderen en incest. Mart Graef doet de aftrap met de beschrijving van processtukken die terecht zijn gekomen in een niet voor de hand liggend archief.

Daarin wordt prachtig uit de doeken gedaan op welke wijze zijn voormoeder door een schepen van Beegden verwekt werd bij een weduwe. Beiden werden in 1671 gevangengezet op het kasteel van Horn. Hun dochter heeft in ieder geval talrijk nageslacht gehad, en deze nakomelingen zorgden er op hun beurt weer voor dat veel Midden-Limburgers ook voorouders in Maastricht en omstreken blijken te hebben. Stefan Vrancken (overigens ook een nakomeling van voornoemd onwettig kind) laat aan de hand van diverse voorbeelden zien dat de vaders van veel bastaarden te traceren zijn in de oude notariële archieven. Voorzien van een koninklijke onderscheiding toont Funs Patelski aan dat incest niet iets is van de laatste decennia, maar ook al in de 17^e en 18^e eeuw voorkwam bij de families Limpens en Nijpels. Hij levert bovendien een lijst met in het doopregister van Nuth gevonden buitenechtelijke kinderen. Peter Vullings laat in zijn artikel zien hoe zijn familie afstamt van de adellijke bastaard Vulling van Holtmoelen. Jaargang 51 wordt afgesloten door Mart Graef met een algemeen artikel over incest volgens het kerkelijk recht. JHH.

Sectie Monumenten

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Tijdens de ALV van de Sectie Monumenten op 9 maart 2024 trad de heer Sander van Daal toe tot het bestuur van de sectie monumenten en werd mevrouw Elise Oosterbaan met algemene instemming benoemd tot penningmeester (a.i.) van het bestuur.

Bestuursamenstelling bestuur op 31 december 2024

Martin van der Weerden (voorzitter), Servé Minis (secretaris) Elise Oosterbaan (penningmeester), Arthur Coppes, Sander van Daal, Paul Stevens, Clementine Wintraecken.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar in totaal vijfmaal: 27 februari; 28 mei; 24 september; 5 november; 10 december 2024.

Leden

De Sectie Monumenten telde op 31 december 2024 251 leden en 71 gezinsleden (op 31 december 2023: 256 leden en 69 gezinsleden).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Onze leden ontvangen convocaties over onze activiteiten. Aankondigingen van onze activiteiten staan ook in de nieuwsbrieven van het Bureau LGOG. Soms brengt Monumenten ook een eigen nieuwsbrief uit. Verder staan onze activiteiten op www.lgog.nl. De Sectie Monumenten heeft een FB-pagina (voor leden en niet-leden) waarop o.a. onze activiteiten worden gemeld.

Activiteiten georganiseerd door de Sectie Monumenten in 2024

- **9 maart** De Algemene Ledenvergadering werd gehouden in Sittard, in het monumentale Mariapark. Na de vergadering hield Peer Boselie een lezing over Sittard. In het middagprogramma waren er drie wandelingen langs monumenten van de stad. Hierbij in het bijzonder aandacht voor de stadswallen, het Mariapark, de Basiliek van het Heilig Hart, de Petruskerk en enkele kloosterkerken in de historische binnenstad, onder leiding van de heren Peer Boselie, Peter Schulp en Peter Vossen.
Fotoalbum: <https://myalbum.com/album/NRorGJiGcKek/?invite=c0fb08ae-65bd-4498-8558-f5c5d6a7d3b7>.
- Op **11 mei** organiseerde Monumenten een boeiende excursie in het karakteristieke Kloosterdorp Steyl aan de Maas (bij Venlo). De ontvangst vond plaats in het Heilig Hart Klooster, met aansluitend een rondleiding in het klooster en een bezoek aan de Dubbelkerk. De goed verzorgde lunch was in Brasserie 't Vaerhoes. In de middag werd een bezoek aan het Limburgs Schutterij Museum gebracht.
- Op **26 oktober** was er een busexcursie naar Aken. Onderweg werd het nieuwe bezoekerscentrum op de Amerikaanse begraafplaats in Margraten bewonderd en een wandeling gemaakt door Oud Lemiers met gidsen van de Stichting Oud Lemiers. We brachten er ook een bezoek aan de vroegmiddeleeuwse zaalkerk Sint Catharina met de overweldigende muurschilderingen van Hans Truijen.
In de Dom van Aken werden rondleidingen ver-

zorgd langs de kunstschaten in het interieur. Onder leiding van de Dombaumeister werd een wandeling verzorgd over het dakenlandschap van de Dom: een spectaculaire tocht langs plekken waar normaal geen mens komt. Tussen de gewelven en de kapconstructie is in 1921 de imposante stalen Pirletconstructie gemonteerd om de windbelasting van het gotische koor op te vangen

- Op **16 november** werd in samenwerking met de Kring Parkstad in het Bernardinuscollege te Heerlen een symposium georganiseerd over de repercuSSies van en het toekomstperspectief na de sluiting van de Limburgse Mijnen: “50 Jaar Mijnsluiting: toen, nu én vooruit kijken... in euregionaal perspectief”. De aanleiding voor het symposium was de sluiting van de Oranje Nassamijn 1 (ON1) vijftig jaar geleden. De sluiting van de ON1 in Heerlen was de laatste in een reeks van twaalf steenkolenmijnen in de Oostelijke en Westelijke Mijnstreek van Zuid-Limburg. Met het sluiten van de laatste Nederlandse steenkolenmijn kwam er een eind aan een periode van ongeveer driekwart eeuw van grootschalige exploitatie van de Limburgse mijnen.

Het symposium was inhoudelijk informatief en veelzijdig en schonk aandacht aan het mijnmuseum in het Waalse Blegny, de mijnbouw in Belgisch Limburg, de Mijnstreek in Nederlands Limburg en het Duitse mijnbouwgebied ten noorden van Aken. Wim de Jong van de Open Universiteit deed verslag van het interviewproject ‘Kinderen van de kolonie’ en historicus Loek Kreukels over ‘Het trauma van de Laura’. Leen Roels, directeur van het Nederlands Mijnmuseum hield een overkoepelend verhaal.

Dit symposium werd bijgewoond door 120 personen, onder wie Gouverneur Emile Roemer. Burgemeester Roel Wever van Heerlen opende het symposium. De voordrachten van acht deskundige sprekers uit de Euregio zorgden voor verrassende beschouwingen die hebben bijgedragen tot nieuwe inzichten op de herbestemming van de mijnsites in de Euregio.

COMMISSIES

Redactiecommissie *Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg*

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Aangetreden zijn prof. dr. Wim Hupperetz en drs. Jacob Schotten. Afgetreden zijn dr. Chris Dols, prof. dr. Bram Van Hofstraeten, dr. Paul Puschmann. De drie vertrokken redactieleden hebben gedurende twee termijnen deel uitgemaakt van de redactie.

Samenstelling redactie op 31 december 2024

Prof. dr. Wim Hupperetz (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, prof. dr. Ernst Homburg, Christian Kicken MA, dr. Annemieke Klijn, dr. Mayra Murkens, drs. Jacob Schotten, dr. Irene Schrier en dr. Bart Zwegers.

Activiteiten

Op maandag 3 juni 2024 werd het *Jaarboek 2023* (jaargang 159) gepresenteerd in Kasteeltuinen Arcen. Het eerste exemplaar van het jaarboek werd aangeboden aan Wilfred Alblas, directeur-bestuurder van Stichting Het Limburgs Landschap. Voorafgaand aan de aanbidding van het eerste exemplaar werd een voordracht gehouden door dr. Kristian Mennen, de auteur van het artikel ‘Van wie is de Limburgse natuur? Natuurbescherming in Limburg 1900-1940’, dat is opgenomen in deze editie van de *Publications*.

De *Publications 159* (2023) bevat negen artikelen met uiteenlopende thema's. Dit jaar hebben de in de *Publications* opgenomen studies vooral betrekking op de negentiende en de twintigste eeuw. In de eerste bijdrage, die een biografisch karakter heeft en in het Duits is geschreven, stelt Bernward Lange het leven van baron Joseph von Blanckart zu Alsdorf (1796-1873) centraal. Deze historische actor kwam ter wereld in het Franse kanton Rolduc (arrondissement Maastricht, departement Nedermaas). In het tweede artikel gaat Leo Verhart verder waar hij in de vorige *Publications* was gebleven bij het behandelen van de beoefening van de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850. De derde bijdrage, van de hand van Lou Spronck, gaat over de in Maastricht geboren Nederlands-Belgische schrijver en dichter

André van Hasselt (1806-1874). Vervolgens duiken we de twintigste eeuw in met een stuk van Eddy de Beaumont. Hij behandelt Belgischgezinde Limburgers in de jaren 1918-1919. In het vijfde artikel werpt Kristian Mennen licht op de natuurbescherming in Limburg tussen 1900 en 1940, waarna Annet Schoot Uiterkamp in haar bijdrage het onderwerp van Duitse mijnwerkers in de steenkolenmijnen (1944-1949) aan de orde stelt. Het zevende stuk is comparatief van aard en thematiseert het actierepertoire van twee provocerende bewegingen in de jaren 1960; Tessa Kalsbeek vergelijkt Luuks uit Maastricht met Provo uit Amsterdam. In het achtste artikel beschrijven en analyseren Maurice Heemels en Chris Dols de totstandkoming van *De nieuwe canon van Limburg*, die later dit jaar zal verschijnen in boekvorm en op het internet. De laatste bijdrage is traditiegetrouw de schriftelijke neerslag van de Habetslezing. Die werd dit keer gehouden door Steven Vanderputten en had betrekking op het historiografische oeuvre van Peter Treckpoel (1442-1510/11) uit Beek. Een drietal boekbesprekingen vormt de afsluiting.

Sinds 2024 worden de jaarboeken ook digitaal gepubliceerd via Openjournals.nl. Openjournals is een professioneel OpenAccess platform voor wetenschappelijke, peer-reviewed tijdschriften. *Open Science* is een belangrijk thema in de wetenschappelijke wereld en *open access* publiceren hoort daarbij. Openjournals is mogelijk gemaakt door subsidie van NWO, verschillende organisaties en financiële bijdrages van deelnemende tijdschriften. Openjournals is ondergebracht bij het KNAW Humanities Cluster.

Inmiddels zijn de jaarboek van 2018 tot en met 2023 te raadplegen via Openjournals en zijn de jaarboeken van 2000 tot en met 2017 gedigitaliseerd. Begin 2025 zullen ook deze jaargangen worden geüpload en digitaal vind- en zoekbaar zijn.

Redactiecommissie *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie*

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In augustus 2023 trad Fleur van Tongeren in goed overleg uit de redactie terug. De redactie is momenteel op zoek naar nieuwe redactieleden en verwel-

komt iedereen van harte die interesse heeft om deel te nemen. Men kan zich aanmelden via de mail: maasgouw@lgog.nl.

Samenstelling redactie op 31 december 2024

Drs. Frans Hermans (voorzitter), Kelly Krijntjes MA (secretaris), prof. dr. Jos Benders, Maarten Dolmans MA, Afra de Mars MS, Nick Pouls MA, mr. Stefan Vrancken en drs. Luc Wolters

Jaargang 2024

Het afgelopen jaar was voor de redactie van *De Maasgouw* een moeizaam jaar. Het LGOG is in 2024 voor de vormgeving van haar tijdschriften, waaronder *De Maasgouw*, overgestapt van Crasborn Communicatie Vormgevers naar 5NUL8 Grafische Producties.

Helaas heeft de wisseling van vormgever en drukker, en de daarmee gepaard gaande andere manier van werken, meer gewenningsproblemen opgeleverd dan was voorzien, ondanks inzet van alle betrokken partijen. Dit heeft als gevolg gehad dat in 2024 maar een editie van *De Maasgouw* is verschenen en de tweede editie van het jaar in het begin van 2025 verschijnt. Wel zijn het dikkere nummers geworden om zoveel mogelijk van de aangeboden kopij te kunnen plaatsen.

Des te meer reden voor de redactie om hard aan de slag te gaan om het komend jaar wederom vier mooie edities samen te stellen, waarin op een aantrekkelijke wijze aandacht wordt besteed aan allerlei interessante personen, feiten en gebeurtenissen, die aspecten van de rijke geschiedenis van Limburg belichten.

De redactie streeft ernaar om alle delen van de provincie aandacht te schenken en gevarieerde thema's en tijdperken te belichten. Zij is daarbij vanzelfsprekend afhankelijk van de aangeboden kopij. De redactie blijft vol belangstelling uitkijken naar nieuwe artikelen en bijdragen!

Commissie Collecties

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, drs. R. (Rob) Paulussen en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

Activiteiten

Aan het einde van 2024 is dr. Monique Dickhaut toegetreden tot de Commissie Collecties. De commissie zal het jaar 2025 gebruiken voor het opstellen van een collectiebeleidsplan, waarin het beheer en behoud van de LGOG-collecties en een blik op de toekomst centraal staan.

Commissie Educatie

Voorzitterschap en leden commissie op 31 december 2024

Voorzitter van de Commissie Educatie van LGOG was evenals in 2023 Maurice Heemels. Leden in 2024 waren: Marie-Jes Boonekamp (tot september), Liesbeth Dirks-Jessen, Kitty Janssen, Jack Claessen, Karel Majoor, Anne Hermans, Hans Vermeulen, Els Lenssen (vanaf oktober), Jeanette Broekkamp (vanaf oktober) en Pieter van der Woude (namens het Bureau LGOG). De Commissie Educatie vergaderde in 2024 vijfmaal.

Canon 2.0 / Onderwijssymposium Truuk nao Hoes

Op 30 oktober 2024 werd de herziene Canon van Limburg - zowel digitaal als in boekvorm - gepresenteerd aan gouverneur Emile Roemer, tijdens de derde fysieke editie van het onderwijssymposium *Truuk nao Hoes* bij Fontys Lerarenopleiding Sittard. Kartrekkers van het herzieningsproject, Chris Dols en Maurice Heemels werden bij deze gelegenheid verrast met de toekenning van de Habetspenning. De Provincie Limburg verklaarde zich bereid om – op initiatief van Jos Venner - alle studenten geschiedenis van Fontys Lerarenopleiding Sittard een canon in boekvorm ter beschikking te stellen. In 2025 zal door de commissie een begin worden gemaakt met actieve promotie van de canon op Limburgse scholen.

Samenwerking met het onderwijs en de PWS-prijs

Ook in 2024 werd de Profielwerkstuk Prijs uitgezet. Het aantal inzendingen was echter helaas gering en naar het oordeel van de jury bovendien matig van kwaliteit. Na een discussie over de communicatie naar de inzenders besloot de PWS-jury op te stappen. Onder hen commissielid Marie-Jes Boonekamp die mede als gevolg hiervan ook besloot te

stoppen als lid van de Commissie Educatie. Commissie en hoofdbestuur danken haar voor haar jarenlange inzet binnen de commissie, met name voor de Profielwerkstuk Prijs. In 2025 zal deze opnieuw worden uitgezet, nu ook in het vmbo-onderwijs.

Commissie Literatuurgeschiedenis van het LGOG

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Hein van der Bruggen is teruggetreden als bestuurslid van de commissie.

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Lucien Custers (voorzitter), Hannie van Horen-Verhoosel, Herman van Horen (secretaris), Ludo Jongen, Ben van Melick, Ine Sijben, Joes Minis. Pia Spaan neemt namens LCL aan onze vergaderingen deel.

Adviseurs van de commissie: Wiel Kusters, Joep Leerssen en Peter Nissen.

Activiteiten

Sinds september 2017 verschijnen met enige regelmaat literatuurportretten over Limburgse auteurs, teksten of thema's. De eerste zeven verschenen op de site van Huis voor de Kunsten, vanaf 1 september 2018 zijn ze te vinden op de site van het LGOG. De verhalen sluiten aan bij het in 2016 verschenen boekwerk *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* en/of de actualiteit. De redactie is in handen van Ben van Melick (medeauteur en redactielid van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* en Hannie van Horen-Verhoosel (medeauteur van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*).

In 2024 zijn drie literatuurportretten verschenen, die te lezen zijn op de website lgog.nl > Thema's > Literatuurgeschiedenis > Literatuurportret. Het eerste portret (gepubliceerd op 5 maart 2024), van de hand van Theo Schouw, is getiteld 'Jacques Schreurs in gesprek met Hendrik van Veldeke'. Het tweede portret (gepubliceerd op 22 mei 2024), geschreven door Rob Bindels, is getiteld 'Limburgse sporen in de letteren: F.C. Terborgh en Nescio op bezoek'. Het derde literatuurportret (gepubliceerd op 2 december 2024), geschreven door Adri Goris-

sen, is getiteld 'Het nieuwe geloof van Mathieu Schoenmaekers'.

In 2024 verscheen ook deel 3 in de Nachtegaalreeks: *Kalle mit de kómkómmere. Bloemlezing uit de poëzie van Wim Kuipers*, met een inleiding van Joep Leerssen.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de la Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren en drs. K. (Koos) Linders.

In 2024 hebben geen activiteiten plaatsgevonden.

Commissie Geschiedenis van Ondernemingen en het Ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Op 31 december 2024 bestond COOL uit de volgende leden: Mr. Frank Bouts, Drs. Marcel Dings (Tegelen); Dr. Ben Gales (Groningen); Prof. Dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), Dirk van de Leemput MA, Drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en ArcheoPro), Drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo) en Dr. Joris Roosen (SHCL). Nieuwe leden zijn van harte welkom. Belangstellenden kunnen zich melden bij de voorzitter (e.homburg@maastrichtuniversity.nl).

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2024 driemaal bijeen, op 11 januari, 4 juli en 10 oktober. Daarnaast werd er via emailverkeer onderling overlegd.

De belangrijkste activiteit in 2024 was wederom de organisatie van een jaarlijks symposium over de geschiedenis van ondernemers in Limburg. Ondanks

onze pogingen om zo'n symposium in Venray te organiseren, samen met de plaatselijke kring van het LGOG, is dat om verschillende redenen niet gelukt. Halverwege het jaar hebben we daarom besloten om een provincie-breed symposium te organiseren over familiebedrijven in Limburg. Dit op 14 februari 2025 in Roermond gehouden symposium was een groot succes. De details zullen in het verslag over 2025 worden vermeld.

Cool-lid Frank Bouts publiceerde: 'Bouts-Glas in Blerick', *Maas & Duin*, 2024, Nr. 6, pp. 23-27; lid Marcel Dings: Marcel Dings, Benoît Locht en Frits Theeven (Red.), *Dakpannenfabriek De Valk in Echt: Geschiedenis van de grootste pannenfabriek van Nederland* (Echt: Stichting Publicatiefonds 'Echter Landj'. 2024) en Marcel Dings, Benoît Locht en Frits Theeven (Red.), *Dakpannenfabriek De Valk in Echt in beeld: Geschiedenis van de grootste pannenfabriek van Nederland* (Echt: Stichting Publicatiefonds 'Echter Landj'. 2024); en lid Joris Roosen: 'Het Limburgse briefhoofdenproject. Van alledaagse bedrijfscorespondentie tot tijdloos (digitaal) erfgoed', *De Maasgouw* 143 (1) (2024), 4-11 (met Nico Randeraad), en Joris Roosen en Nico Randeraad, 'Landschapselementen op Limburgse briefhoofden', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* 69 (2024), 72-99. Ernst Homburg hield op 22 augustus tijdens de Historicidagen in Maastricht een lezing over: 'De DSM-ramp, 50 jaar later', en Ben Gales sprak op 18 december 2024 in de bibliotheek van Kerkrade over: 'De erfenis van de Mijnbouw - sinkholes en naijleffecten in Zuid-Limburg'.

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) is onder leiding van Dr. Joris Roosen, lid van COOL een project gestart waarin verschillende collecties briefhoofden van bedrijven zullen worden gedigitaliseerd, te beginnen met de collectie van het SHCL. Voor het werkkerrein van COOL is dit een zeer relevant project. Er zal een database worden ontwikkeld waarin de verschillende kenmerken van de gescande briefhoofden zullen worden beschreven. Dit kan een goede basis vormen voor verder onderzoek naar de geschiedenis van het Limburgse bedrijfsleven.

Het werk aan de website (<http://limburgseonder-nemersgeschiedenis.nl/>) stond in 2024 helaas nog steeds stil. Het is de bedoeling om de COOL website op termijn in de LGOG-website te integreren.

Commissie meerdaagse studiereizen

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. L. (Lita) Wiggers, en Mr. Lucy Willems.

In 2024 werd een vijfdaagse studiereis gemaakt naar het Belgisch-Franse grensgebied met als standplaats de stad Lille/Rijsel. Op de heenweg werd Doornik bezocht en verder stonden op het programma Lille, Roubaix (de Villa Cavrois), de dependance van het Louvre te Lens, Ieper en Kortrijk. De reis werd driemaal georganiseerd. Er waren circa 120 deelnemers. Eind november 2024 leidde pastoor Marcus Vankan ons in de voetsporen van de heilige Nicolaas door Lotharingen en Luxemburg. Er waren ruim veertig deelnemers.

Commissie bronpublicaties

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Dr. Hildo van Engen (voorzitter), drs. Frans Hermans, drs. Guus Janssen, drs. Karel Majoor, mr. dr. Jaques van Rensch, mw. dr. Geertrui Van Synghel en prof. dr. Leo Wessels.

De Commissie Bronpublicaties is in 2011 opgericht met de opdracht archivalische bronnen, die van nut kunnen zijn voor het onderzoek naar de Limburgse geschiedenis, analoog en/of digitaal te publiceren.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2024

Elyze Storms-Smeets (voorzitter), Geert Venner (secretaris), Annelies Wind (penningmeester), Pieter Caljé, Beatrice de Fraiture, Ger Frenken, Har Kuipers, Benoit Locht, Maurice Paulissen, Rob Paulussen, Michiel Purmer, Lee Vos en Lita Wiggers.

Op bestuurlijk vlak deed zich in 2024 een bestuurswisseling voor. Pieter Caljé en Béatrice de Fraiture droegen na acht jaar het stokje over aan Elyze

Storms-Smeets en Geert Venner als respectievelijk voorzitter en secretaris. Annelies Wind trad aan als penningmeester. Zij was al penningmeester van de jaarlijkse landschapsdag. Het leek omwille van de verjonging en continuïteit van de commissie goed de bij het LGOG gebruikelijke bestuurstermijn van maximaal acht jaar aan te houden. Daarnaast trad Lee Vos tot de commissie toe, die tevens de verbinding tussen LGOG en de Bond Heemschut onderhoudt.

Activiteiten

Dag van de Limburgse Landschapsgeschiedenis

De belangrijkste gebeurtenis was weer de organisatie van de jaarlijkse landschapsdag, ditmaal in Mook. De commissie probeert haar activiteiten over de volle lengte en breedte van de provincie te verdelen. Het thema richtte zich op de grote landschapsbeheerders zoals Het Limburgs Landschap, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, die grote delen van het Limburgse landschap in beheer hebben. Hoe gaan zij om met het landschappelijk en cultuurhistorische erfgoed dat zij beheren? Speelt er een tegenstelling tussen cultuur en natuur? De dag trok zo'n 80 deelnemers, die uit een aantal excursies konden kiezen: het pas gerestaureerde Jachtslot Mookerheide, het slagveld Mookerheide, het dorp Mook of de Mookerschans.

Projecten

Daarnaast bleef de commissie nog steeds nauw betrokken bij het meerjarige Maasbandproject, waarbij vrijwilligers onder leiding van commissielid Rob Paulussen archeologische opgravingen verrichten naar een oud dijenlandschap dat op het punt stond vergraven te worden in het kader van de Maaswerken. Naast de gewone activiteiten vond dit jaar het CARE-project in Maasband plaats waarbij vrijwilligers bij zeven huizen 1 m³ tuin afgroeven om inzicht te krijgen in de archeologie van de dorpsgeschiedenis. Daarnaast was er onder leiding van onder meer Lita Wiggers een interviewproject onder een kleine 20 bewoners, onder meer over de veranderende verhouding ten opzichte van de Maas vanaf de jaren 1930.

Publicaties

In het jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum Limburg verscheen een in memoriam over de in 2023 overleden historisch geograaf Hans Renes. Commissieleden Maurice, Pieter, Michiel en Elyze schreven over de betekenis van Renes voor de geschiedschrijving van en zorg voor het Limburgse landschap. Commissieleden waren verder betrokken bij de in 2024 verschenen landschapsbiografieën van de Maasduinen en de Meinweg. Het boek *De Limburgse Maas. Een historisch rivierlandschap in beweging* op basis van het congres dat de commissie samen met het SHCL, de Sectie Archeologie van het LGOG, Provincie Belgisch Limburg en Rivier-Park Maasvallei in 2022 organiseerde, kon in 2024 worden afgerond. Het zal in het voorjaar van 2025 als deel in de serie Maaslandse Monografieën verschijnen. Tenslotte werd vorig jaar het project Oorlog in Arcadië onder leiding van ons commissielid en huidige voorzitter Elyze Storms-Smeets voltooid. Over dit onderwerp verzorgde zij ook enkele lezingen voor LGOG kringen.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2024)

De leden voor de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2024 zijn Nicole Demas en Rob Dückers.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 15 juni 2018 ingevuld door prof. dr. Bram Van Hofstraeten. Per 15 juni 2023 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (één dag per week) eindigt in 2028.

In het licht van de bijzondere leerstoel en de bevordering van de Limburgse rechtsgeschiedenis, neemt het blok *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EUregion*, dat in het derde bachelorjaar aan de UM wordt gedoceerd, een bijzondere plaats in. Gedurende een periode van acht weken worden de participerende studenten blootgesteld aan de Limburgse rechtsbronnen en -geschiedenis uit de periode 1500-1800. Afgelopen jaar bedroeg

het aantal deelnemende studenten vijftien, het equivalent van één onderwijsgroep.

Nadat de bijzonder hoogleraar eind 2023, na twee termijnen van vier jaar, afscheid nam van de redactieraad van de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, bleef hij wel lid van de redactieraad van de Maaslandse Monografieën.

Sinds 2022 is hij ook betrokken bij de werkgroep 'Hoogadellijk Stift Thorn' (HAST) om een bijdrage te leveren aan het beoogde boek over de geschiedenis van het Stift Thorn. Hiertoe werd in het najaar van 2022 nieuw archiefonderzoek opgestart in het archief van het Hoofdgerecht Thorn. Deze werkzaamheden zijn medio 2024 afgerond en nu is het uitkijken naar de publicatie van het boek.

Gedurende de tweede helft van 2024 werd nieuw archiefonderzoek opgestart naar de toegankelijkheid van de vroegmoderne civiele rechtspraak in de Limburgse territoria. Deze werkzaamheden zijn nog steeds gaande maar op de Algemene Ledenvergadering van 2025 zal de bijzonder hoogleraar reeds een eerste inkijk bieden in de (voorlopige) uitkomsten van dit onderzoek.

Tevens werd sinds 2023, op initiatief van collega prof. dr. Joep Leerssen en in samenwerking met collega's Leonie Cornips, Nico Randeraad en Claartje Rasterhoff, nagedacht over de oprichting van een Academische Werkplaats Limburg.

WERKEN VAN HET LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks Werken van LGOG. De bedoeling van de reeks is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.

In de serie Werken verscheen in 2024 twee delen: A.M.P.P. (Guus) Janssen, m.m.v. Richard Jochims, *LITTERAE RESPONSO DIGNAE; Korrespondenz zwischen Jacobus Kritzraedt SJ und Joannes Bollandus SJ* (deel 30). Dr. G.A.M. Van Synghele (red) m.m.v. drs. I.A.T. Denis, mr. drs. Th. Ebben en drs. A.M.P.P. Janssen, *De oorkonden van de abdij Kloosterrade 1108-1300* (deel 31).

De uitgave is in druk opgenomen in de reeks Werken LGOG. Daarnaast worden alle oorkonden, deels ook met een verhalende toelichting, voor een breed publiek gepresenteerd op de website van de Stichting Limburgse Oorkonden: www.waarvanakte.eu.

LGOG verzorgt de gedrukte uitgave van de Serie Limburgse Oorkonden. De fondsenwerving, organisatie van het project en digitale presentatie berusten bij de Stichting Limburgse Oorkonden.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en het SHCL. Namens het LGOG hadden in 2024 Mr. dr. Jacques van Rensch (penningmeester) en dr. Chris Dols zitting in het bestuur.

Sinds 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks Maaslandse Monografieën uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan de leden met korting aangeboden. In 2024 is deel 86 verschenen: Annet Schoot Uiterkamp, *Kolen en kampen. Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen, 1945-1958*. (Maaslandse Monografieën 86)

Stichting Vrienden van het LGOG

De in 2009 opgerichte Stichting Vrienden van het LGOG is in 2024 opgeheven. De middelen zijn overgeheveld naar de algemene middelen van LGOG.

Stichting Limburgse Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium en de huidige Nederlandse provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik'.

De Stichting Limburgse Oorkonden, voortgekomen uit LGOG, heeft zich ten doel gesteld om de oudst bewaarde schriftelijke documenten in onze provincie Limburg te ontsluiten en voor een groot publiek makkelijk toegankelijk te maken. Het betreft in totaal 442 oorkonden van vóór 1301. Op dinsdag 24 september 2024 werd in de Rococobibliotheek van Rolduc het derde deel van het Limburgs Oorkondenboek betreffende de oorkonden van de abdij Kloosterrade tot 1300 gepresenteerd. Mevrouw P. Dassen-Housen, burgemeester van Kerkrade, mocht het eerste exemplaar in ontvangst nemen.

De oorkonden van de abdij Kloosterrade, 1108-1300 zijn in 2004, als deel 31 in de LGOG-reeks 'Werken', uitgegeven door dr. M.S. Polak en dr. E.C. Dijkhof m.m.v. drs. V. Paquay en dr. H. van Engen. In het derde deel van het Limburgs Oorkondenboek zijn de 45 originele oorkonden van de abdij Kloosterrade vertaald die bewaard worden in de Nederlands-Limburgse archieven. Voor deze uitgave tekenden mevr. dr. G.A.M. Van Synghel m.m.v. drs. I.A.T. Denis, mr. drs. Th. Ebben en drs. A.M.P.P. Janssen.

De Stichting is in de loop van 2022 ten opzichte van LGOG verzelfstandigd. Vanwege LGOG hebben in de stichtingsbestuur zitting drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor, en mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch.

De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De Stichting is door de Belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Het bestuur van de stichting bestond eind 2024 uit A. (Ad) Veenhof (voorzitter), J. (Jan) Zuidam (secretaris), P. (Peter) Gomolka (penningmeester), J. (Jan) Hol, C.J.J.S. (Karel) Majoor, en Th.J. (Jacques) van Rensch. Het bestuur wordt bijgestaan door adviseurs Geertrui Van Synghel (wetenschappelijk projectleider, Huygens Instituut KNAW), Lita Wiggers (directeur HCL) en T.M.M.A. (Theo) Oberndorff (Huis voor de Kunsten)

Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, bijschriften en bibliografieën. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Aerssen, Cornelis van, heer van Wernhout en Boekelo, drossaard en stadhouder van de lenen van de Staatse Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade 138, 141, 142, 152

Aken (D) 12, 19-25 *passim*

-, Dom van 23

-, Mariakerk te 19, 23

Amerikaans College te Leuven 207, 211, 212, 213, 214

Argenteau (B) 47, 81, 84, 86

-, kasteel van 84, 86, 88, 99, 100, 101, 104, 105, 144

Avignon (F), residentie paus (1309-1377) 9, 12, 13, 25, 27, 30, 31

B

Berghe-Trips, Hendrik Ferdinand van, drossaard van het Spaanse Land van 's-Hertogenrade 118, 120, 184, 185, 196

Berneau (B) 114, 116, 122, 123, 124, 132, 137, 148

Bibliothèque Nationale de France, Parijs (F) 9, 11

Boetzelaer, Philip Jacob van den, heer van Asperen, drossaard van het Staatse Land van Dalhem 135, 136, 152

Bombaye (B) 137, 139, 146, 148

Bongardt, familie 38, 39, 44, 46, 47, 55

Bongardt, Werner van den (Wijnandsrade) 37, 44, 53, 58

Bongardt, Willem van den (Heyden) 37, 44, 46, 53, 56, 57, 58

Bonnefantenklooster, Maastricht 67, 74

Bonnefanten(museum), Maastricht 23, 67, 68, 73, 76, 78, 80, 81, 82, 86, 100, 112, 268, 287

Borgharen, (kasteel) 82, 85, 87, 88, 93, 101, 102, 105, 304

Botke, Taecke (1901-1990) 281

Breitbarth-van der Stok, Peggy, kunsthistorica 68, 73, 85, 99, 100, 105, 106

Brondel, Jean Baptiste, derde bisschop van Victoria, Vancouver Island 211, 214, 215, 224, 240

C

Caestert, kasteel van (Maastricht) 80, 81, 84, 85, 88, 100, 101, 105

Caldenborch, Willem van, drossaard van het Staatse hertogdom Limburg 118, 119

Cellié Muller, George J. du (1868-1939) 70, 71, 106

Cillekens, Caspar, historicus en journalist 275-278

COC (Cultuur en Ontspannings Centrum) Limburg 279-282

Crombach, hoeve, eigendom van abdij Klooster-rade 189, 191

D

Dalhem 8, 114-149, 152, 153, 182, 197

Delhoofen, Jean, auteur 179-182

Demers, Modest, eerste bisschop van Victoria, Vancouver Island 210, 228

Departement Nedermaas 9, 201, 309

Departement Ourthe 201

Dertigjarige Oorlog (1618-1648) 34, 55

Dukker, Gerard, fotograaf (1937) 77, 82

Düsseldorf (D) 7, 24, 32, 33, 36, 64

E

Eussen, Louis (Ludovicus), missionaris in Barclay Sound op Vancouver Island (1855-1886 geboren en overleden te Spaubeek) 211, 213, 214, 215, 216, 223, 225, 228, 243

F

- Falk, John H., sociaal-wetenschapper, bioloog en auteur 256
 Folville, Jacques, schilderijenrestaurator en -conservator te Luik 77, 78, 80, 82, 85, 94
 Franquinet, A.J. de, drossaard van het Oostenrijkse Land van Dalhem 148
 Franquinet, Guillaume (G.D.), archivaris 10, 156
 Frederik Hendrik, prins van Oranje, graaf van Nassau, was stadhouder, kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1584-1647) 114, 117, 118, 125

G

- Gelre 33, 123
 Gelre, Reinier Egmond van 39
 Generaliteitslanden van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 8, 114, 129
 Goltstein, Joachim van, Spaans commandant van Maastricht 120
 Gondulfus en Monulfus, bisschoppen van Maastricht 17, 18, 19, 23
 Goovaerts, Henri, kunstschilder, (1865-1912) 69, 71, 112
 Graminäus, Diederich, auteur 34, 36
 Grave, Josua de, tekenaar, kunstschilder, (1643-1712) 66-104 *passim*, 108, 112
 's-Gravenvoeren (B), (schepensbank van) 115, 117, 122, 131, 132
 Grevenstein, Alexander van, directeur Bonnefantemuseum (1948) 67, 82
 Grieffgens, Franz Willem, schout te Kerkrade 190, 191, 193
 Gronsveld 58, 73, 80, 84, 85, 89, 105
 Guillod, Harry, contactpersoon missionarissen British Colombia 210, 232, 235, 237
 Gulik(s) 7, 32-61 *passim*
 Gulik, Johann Wilhelm van, in 1585 gehuwd met Jakobe van Baden 33
 Gulpen, Frambach van, heer van Neufchâteau 121
 Gulpen, Johan Willem van, heer van Wodémont, drossaard van het Staatse Land van Dalhem 117, 118, 120, 152

- Gulpen, Théodore van, heer van Bombaye 121, 122, 124
 Gulpen, Thiry (Thierry) van, heer van Bombaye 123

H

- Habelt-Verlag (Bonn), uitgeverij 270, 271, 274
 Habets, Jos./Jozef (1882-1893), rijksarchivaris 10, 157
 Haghen, Johan Josef, abt Kloosterrade en heer van Kerkrade 189, 190, 193, 195
 Heer (gemeente Maastricht) 73, 82, 84, 85, 90, 105
 Heijnen, Willem (Wilhelmus), missionaris in Fort Wrangell, Sitka, Clayoquot en Ahousat op Vancouver Island (geboren 1856 te Roermond, overleden 1939 te Comox (C)) 211, 213, 214, 215, 219, 220, 224, 230, 232, 237, 240, 241, 242, 243
 Hermesdorf, Peter F.J.M., schilderijenrestaurator 69, 79, 81, 82, 105
 's-Hertogenrade, Land van 114-152 *passim*, 182-204 *passim*
 Himmelreich, Ad, conservator Bonnefantemuseum (1954) 79, 80, 81, 105
 Hoensbroeck-Geul, Coenraad Ulrich van, voogd en stadhouder van het Land van Valkenburg, heer van Cadier 118, 130
 Hoensbroeck-Geul, Wolter Frans, voogd en stadhouder van het Land van Valkenburg, heer van Cadier 132, 134
 Hukkelhoven, Ger, huisfotograaf Bonnefantemuseum (1933) 81
 Hupkens, Urbanus Dionisius, auteur kroniek van Maastricht (1736-1764) 155, 158-159, 177
 Huygens jr. Constantijn, tekenaar en privé-secretaris stadhouder Willem III (1628-1697) 101, 102, 103
 Huyn van Amstenrade, Caspar 37, 38, 39, 40-43, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 56, 57

I

- Imstenraedt, Jan Adolf van, heer van Mheer 123, 124
 Innocentius IV, paus (1195-1254) 16, 17, 19
 Innocentius VI, paus (1282-1362) 22

Ittersum tot Noorddeurningen, Robert van, drossaard van het Staatse Land van 's-Hertogenrade 127, 132, 134, 135, 152

J

Johannes XXII, paus, (1249-1334) 9, 12, 14 27

Jülich-Kleef-Berg (D) 55, 64

K

Kars, Mirjam, auteur en redacteur 268, 271, 272, 273

Kerkrade 282-202

-, Sint-Lambertusparochie 192

Kleef 35, 55

Kloosterrade

-, abdij 182, 190, 191, 201, 204

-, abt, heer van Kerkrade, Merkstein, grondheer van Goé en voorzitter van het leen- en laathof 184, 185-186, 190, 201, 204

Klotz, Bernard/Barend, tekenaar 68, 90, 102, 103, 104

Klotz, Valentijn, tekenaar (ca. 1648-1721) 68, 88, 89, 95, 101, 102, 103, 104

Kolb, David, Amerikaanse psycholoog 255-256

Kornelimünster (D), (abdij van) 19, 22, 24, 31

L

Lede, gouverneur van 120-123

Lemmens, Jean (Joannes Nicolaas), missionaris in Kuyoko en Ahousat op Vancouver Island, pastoor van Nanaimo en van 1888 tot 1897 bisschop van Victoria (1850 geboren te Schimmert) 210-216, 223-226, 228, 231-232, 243, 237, 239, 240-244

Lichtenberg, kasteel (Maastricht) 66, 68, 69, 80, 88, 92, 93, 96, 99-101

Limbourg (B) 117, 120, 224, 125-128, 141

Limbourg, Province de 194, 197, 200, 201, 202

Limburg, hertogdom 116, 117-121, 124, 126, 128, 129, 131, 137, 141, 142, 182, 185, 194, 197, 198

Limburgs Museum, Venlo 66, 67, 73, 76, 81, 82, 83, 85, 106, 108, 252

Luik (B), Belgische provincie 114, 118, 129, 132, 137

Luik (B), bisdom 20, 30

Luik (B), bisschop(pen) van 14, 15, 17, 21, 61

Luik (B), stad 61, 77, 78, 80, 81, 88, 92, 99, 141

M

Maand van de Geschiedenis 252, 255, 257, 258, 259, 260

Marck, Adolf van der, bisschop van Luik, (1288-1344) 12, 27, 29

Margelle, Arnould de la, drossaard van het Spaanse Land van Dalhem, heer van Eijdsen, 's-Gravenvoeren en Warsage 122-124, 132

Maria Theresia van Oostenrijk, keizerin (1717-1780) 144, 182, 183, 185, 187, 194, 195, 199, 200

Mascherel, Barbara, echtgenote Arnold Huyn van Amstenrade, heer van Geleen 48, 49

Mascherel, Henrica, echtgenote van Caspar Huyn van Amstenrade, heer van Rivieren, moeder Caspar Huyn van Amstenrade 44, 45, 46

Mascherel, Maria, erfdochter van Wijnandsrade en Heyden, voormoeder Willem van den Bongardt 44, 45, 46

Minis, Servé, kunsthistoricus (1953) 107

Mönchengladbach 19, 24, 31

-, benedictijnenabdij 24

Motterie, La, Sint Pieter (gemeente Maastricht) 73, 80, 85, 91, 93, 100, 101, 105

N

Navagne, Spaanse fort 84, 92, 100, 101, 105, 118, 120, 128, 131, 137, 138, 141, 142

Nedermaas, departement 9, 201

Nicolaas, parochie van Sint- (Maastricht) 9, 10, 11

Nicolaye, (Peter) Joseph, missionaris in Hesquiat, Numukamis en Kyoquo, lector St. Andrew's kathedraal te Victoria en vicaris-generaal van het bisdom op Vancouver Island (1850-1932 geboren te Holset en overleden te Heerlen) 211-244 *passim*

Noordwestkust/Pacific Northwest (van Zuidoost-Alaska tot Noordwest-Californië) 208, 209, 214, 218, 239

Nootkas/Nootka Indianen 206-246 *passim*, 250

O

Oblaten van Maria (OMI), orde die Indiaans missie-
werk op Vancouver Island op zich nam 207, 210
Onze-Lieve-Vrouwe
-, kerk/basileiek 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 100
-, kapittel 9, 11, 13, 116, 138
Oost, Felicitas van, echtgenote van Willem van
Vlodrop jr., heer van Rijckholt 51, 58, 60-61
Oost, Isabella van, erfdochter van Hillenraad,
echtgenote van Johan Schenck van Nideggen
48, 50-52, 60, 61
Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) 144, 187,
188
Open Monumentendag 252, 257
Oregon Territory (VS) 213, 214, 228, 240, 242
Overmaas/Overmaze, Landen van 55, 56, 100,
114-148, 182-185, 191, 194, 198

PQ

Partagetraktaat (1661) 129, 131, 132, 133, 139
Partageverdrag (1661) 114, 115, 132, 133, 137, 149
Paulussen, Isabelle, kunsthistorica en auteur
(1937 - 2024) 67, 100, 289
Poyck, Frederik Casper, collecteur bij bank
Kerkrade 190, 191, 192
Poyck, Hendrik 184
Poyck, Johan Leonard, schout te Kerkrade 185, 190
Poyck, Peter Casper, griffier en collecteur bij bank
Kerkrade 185, 190, 192, 193, 196, 197
Powell, Israel Wood, medicus en speciale
Commissioner of Indian Affairs 210, 219, 230,
233, 234
Provinciaal Oudheidkundig Museum 69, 71

R

Radboud Universiteit, Nijmegen 251, 254, 258
Ranst, Simon, abt van Val-Dieu 124, 131
Regout, Petrus 275-278
Regout, familie/ de Regouts 275-278
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 114
Republiek der Zeven Verenigde Provinciën 102
Reuschenberg, Edmund van 38, 43, 44, 46, 47, 52,
53, 55 56, 57

Reuschenberg, Hendrik van 56

Reuschenberg, Maria van 56

Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek (ROB) 268, 270

Rome (I) 12, 13, 20

ROZA, actiegroep 281

Roze Zaterdag 281

S

Saint-Servatius Project 270, 273, 274

Schaepkens van Riemst sr. Jules, penningmeester
LGOG 70, 71

Schaepkens van Riemst jr. Jules, voorzitter LGOG
74

Schatorjé, Jos, historicus en directeur Limburgs
Museum in Venlo (1955) 67, 69, 82, 108

Schenck van Nideggen, Arnold (van Middelaar)
49, 50

Schenck an Nideggen, Christoffel (van Hillenraad)
37, 46, 48, 49, 50, 56

Seghers, Karel J., tweede bisschop van Victoria,
Vancouver Island 211, 214, 215, 223, 240

Simpelveld 189, 191-192, 211

Sint Pietersberg, Maastricht 86, 89, 96, 160

Sint Servaas/Sint Servatius/Saint Servatius, laatste
bisschop van Tongeren, eerste bisschop van
Maastricht (overleden 384) 9, 11-20, 23, 24, 25, 30,
31, 72, 269

Sint Servaas

-, banken van 122, 132

-, complex 270

-, kapittel van 100, 122, 123

-, kerk 14-19, 23, 25, 268, 269, 270, 274

-, pandhof 271-274

Slavante, klooster, Maastricht 66, 80, 89, 93, 96, 99

Smeermaas 85, 88, 93, 94, 101, 102, 105

Spaanse Successieoorlog (1701-1713) 140

Sphinx, Maastrichtse aardewerkindustrie 275-278

Spies von Büllenheim, baron, bezitter kasteel
Ehrenstein, pandheer Kerkrade 44, 47, 184

Sprenger, Jan, kunsthistoricus, archeoloog, nu-
mismaat (1914-1989) 68, 72, 79, 85

Sp(r)eewa(e)rts huijsje/Toorenthien, tegenwoordig

- Huis de Torentjes, Sint Pieter (Maastricht) 54, 80, 82, 84, 85, 93, 94, 105
- Staten-Generaal 106, 117
- Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) 82
- Szénássy, István L., architect, kunsthistoricus en directeur Bonnefantenmuseum (1937-2011) 73, 76-81, 105
- T**
- Taets van Amerongen, Leonard, drossaard van het Staatse Land van Dalhem 143, 152
- Tamminga, Edgar baron, heer van Moersbergen, drossaard Staatse Land van Dalhem 143, 145, 152
- Theuws, Frans, archeoloog (1953) 269-271
- Till, Hans Willem van, drossaard van de Staatse Landen van Valkenburg en Dalhem, heer van Olne 129, 130, 131, 132, 135, 152
- Till, Willem van, kapitein en drossaard van de Staatse Landen van Valkenburg en Dalhem 118, 119, 120, 125, 127, 130, 152
- Timmers, prof. dr. J.J.M., directeur en conservator Provinciaal Oudheidkundig Museum (1907-1996) 66, 67, 68, 69, 73-76, 79, 85, 86, 96, 105, 107
- Toleranz Edict (1781) 148
- Tour d'Auvergne, Frédéric Maurice de la, hertog van Brabant, kleinzoon Willem van Oranje 118
- Tour d'Auvergne, Henri de la, burggraaf van Turenne, kleinzoon Willem van Oranje 122
- Trier, Abdij Sankt-Maximin 19, 22, 24
- Tuyll van Serooskerken, Godard (van), drossaard van het Staatse Land van Dalhem 142, 143, 152
- UV**
- Vaessen, Philip, burgemeester van Kerkrade, later collecteur van bank Kerkrade 191, 193
- Val-Dieu, abt van 119, 126, 127, 133, 197
- Valkenburg 101, 105, 117, 120, 123, 125, 126, 147, 148, 152
- , kasteel 82, 83, 95-96, 100, 101
- , Land van 8, 114, 115, 117, 118, 127, 129, 130, 132, 135, 138, 143, 144, 148, 149, 152, 182, 188, 189, 193, 194
- Vancouver Island (C) 206-218 *passim*, 226, 228, 233, 235, 238, 241-244
- Verdrag van Fontainebleau (1785) 144, 147, 148
- Verviers, Michel de, abt van het klooster van Val-Dieu 121
- Victoria (C) 210, 211, 214, 216, 223, 225, 226, 227, 228, 234, 240, 241, 242, 243
- , bisdom van 207, 210, 223, 225
- , St. Andrew's kathedraal 240
- Vlodrop tot Rijckholt, Leut, Well, Feltz en Mörsdorf, Willem van 37, 38, 39, 47, 51, 54-55, 57, 58, 59
- Vrede van Münster (1648) 127, 128, 129
- Vrede van Nijmegen (1678) 137, 139
- Vrede van Rijswijk (1697) 140
- Vrede van Utrecht (1713) 142
- W**
- Wiltz, Jean graaf van, gouverneur 123, 124, 125, 126, 131
- XYZ**
- Xhénemont, Guillaume de, abt van het klooster van Val-Dieu 114
- Xhénemont, S. de, drossaard van het Franse Land van Dalhem 137
- Zevenjarige Oorlog (1756-1763) 145, 188, 194